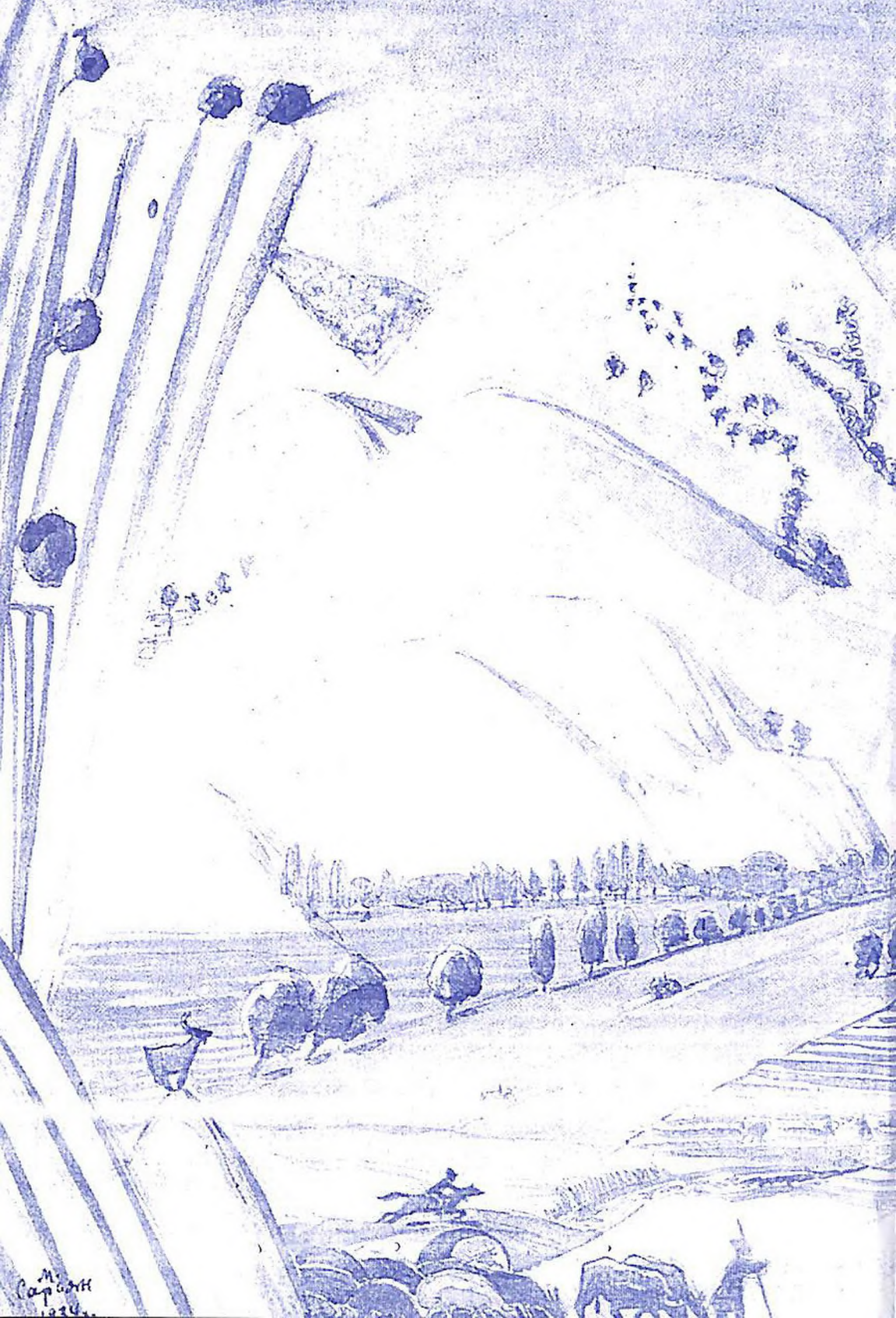

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

М.
Саргис
1934.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ**

Մ. ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հրատարակությունը իրականացվում է.

«Դիմադրության հայերի միություն»

**Համառոտագրումը հաստատվում է Կապուցինականության
և նրա նախնիների Մեր Մերձհայրենի Հոգևորություններ**

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՄՆՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2003

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

A 11
88582

ՀՏԴ 891.981 – 1 Իսահակյան
ԳՄԴ 84 Հ 7 – 5
Ի 755

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ
Ա.Վ.Իսահակյան (գլխավոր խմբագիր),
Ա.Կ.Եղիազարյան, Ա.Գ.Զաքարյան, Ա.Խ.Խաչատրյան,
Ս.Բ.Կապուտիկյան, Վ.Ա.Կիրակոսյան, Լ.Գ.Մուրադյան,
Ս.Ն.Սարինյան

Բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, հատորը
կազմեց, առաջաբանը, վերջաբանը և
ծանոթագրությունները գրեց Ավիկ Իսահակյանը

Տարբերակների տեքստերը և բնագրային տարբերությունները
կազմեցին Շողեր Խաչատրյանը և
Անահիտ Վարդանյանը

Հատորի խմբագիր՝ Ազատ Եղիազարյան

Ի $\frac{4702080202}{703(02)-0513-2}$

ԳՄԴ 84 Հ 7 – 5

ISBN 5 – 8080 – 0513 – 2

© ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2003
© ՀՀ ԳԱԱ Մ.ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

CABINET PORTRAIT

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԿՈՂՄԵՑ

Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործությունը շուրջ մեկ դարից ավելի գտնվում է հայ ընթերցողի ուշադրության կենտրոնում: Այն ձեռք է բերել բացառիկ ժողովրդականություն: Լինելով իր եռությամբ խորապես ազգային բանաստեղծ, սակայն իր տաղանդի ուժով, իր արվեստի գորությամբ Իսահակյանի անունը վաղուց դուրս է եկել ազգային սահմաններից և հայտնի դարձել համայն մարդկությանը:

Իսահակյանի երկերի լիակատար գիտական հրատարակության գործը խիստ արդիական և կարևոր նշանակություն ունի, քանզի Վարպետի ստեղծագործությունը, կրելով անանց գեղարվեստական արժեք, միաժամանակ իր խոհափիլիսոփայական բովանդակությամբ ուղենիշային, վնդռոշ նշանակություն ունի հայ ժողովրդի քաղաքական նակատագրի ձևավորման համար: Եվ երեկ, և այսօր իր առաջ քաշած գաղափարներով, իր հայրենասիրական պատգամներով Իսահակյանը հայ ամենաժամանակակից հեղինակներից մեկն է:

Բայց, չնայած Իսահակյանի մեծ ժողովրդականությանը, նրա երկերի լայն շրջանառությանը, նրա գրական ժառանգության մի պատկանելի մասը մինչ օրս հայտնի չէ հայ ընթերցողին: Եվ թեև Իսահակյանի մահվանից անցել է չորս տասնամյակից ավելի, և ժամանակին երկու անգամ՝ 1958 և 1975թթ., կառավարական որոշումներ են ընդունվել նրա երկերի գիտական հրատարակության վերաբերյալ, սակայն գործը տեղից չի շարժվել: Մինչդեռ նրա գրական ժառանգությունը կարոտ է լիակատար հրատարակման: Պատճառն առաջին հերթին ոչ թե կազմակերպչական էր (գիտական, հրատարակչական), այլ քաղաքական: Ժամանակի գաղափարական գործիչները նախընտրում էին Իսահակյանի բազմաթիվ երկերը թողնել մոռացության մեջ, բավարարվել շրջանառության մեջ եղած վեց հատորյակով:

Ազգային զարթոնքի ներկա փուլում հնարավորություն

եղավ իրականացնել իսահակյանական մի շարք նոր հրատարակություններ՝ «Հայդուկի երգեր» (1990, աշխատասիրությամբ Ավիկ Իսահակյանի), «Ուստա Կարո» (2000, հատվածներ վեպից, կազմեց Ավիկ Իսահակյան, խմբագիր՝ Ազատ Եղիազարյան), «Աֆորիզմներ» (2001, կազմող՝ Ավիկ Իսահակյան, առաջաբանը՝ Ավագ Խաչատրյանի):

ՀՀ ԳԱԱ նախագահության որոշմամբ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում ստեղծվեց Ավ.Իսահակյանի երկերի ակադեմիական հրատարակությունն իրականացնող գիտական խումբ, որի նպատակն է հայ մեծ դասականի ստեղծագործությունն առավել ամբողջությամբ ներկայացնել ժողովրդին:

Ավետիք Իսահակյանի երկերի լիակատար գիտական հրատարակությունը 14 հատորով բարդ, աշխատատար և պատասխանատու գործ է: Սա արդի հայ բնագրագիտության առաջնային և դժվարին խնդիրներից է: Եթե մինչև օրս Իսահակյանի երկերի ամենածավալուն ժողովածուն կազմել է վեց հատոր, ապա ակադեմիականը նախատեսում է 14 հատոր: Ի տարբերություն հայ բազմաթիվ դասականների (Պատկանյան, Պարոնյան, Նալբանդյան, Սունդուկյան, Բաֆֆի, Հովհաննիսյան, Թումանյան, Չարենց, Դեմիրճյան և այլք)՝ Իսահակյանի երկերը չեն ունեցել գիտական հրատարակություն: Սա առաջին փորձն է: Նրա երկերն ամբողջությամբ իրենց բազմաթիվ տարբերակների և բնագրային տարբերությունների, հեղինակային վերջին խմբագրումների միաբերումով, պատշաճ գիտական ծանոթագրություններով երբեք չեն հրատարակվել: Իսահակյանի գրական ժառանգության մեջ շատ են անտիպ երկերը: Վարպետի անտիպ երկերի բնագրերի գերակշռող մասը պահվում է Հայաստանի գրականության և արվեստի թանգարանի Իսահակյանի ֆոնդում, մի մասը նրա երևանյան տուն-թանգարանում, ինչպես և բանաստեղծի ընտանեկան արխիվում, սփյուռքի մի շարք ձեռագրային ֆոնդերում և հայագիտական կենտրոններում:

Ներկա փուլում գիտական խմբի խնդիրն է ուշադրությունից դուրս չթողնել Վարպետի ոչ մի ձեռագիր, այստեղ թե

արտասահմանում: Ակադեմիականը լիարժեք կհամարվի միայն այն դեպքում, երբ այն ներառնի բանաստեղծի ամբողջական գրական արխիվը:

Ձեռագրերի հավաքչական աշխատանքներին զուգահեռ հիմնավորապես համախմբվում, հետազոտվում են շուրջ հարյուր տաս տարվա պատմություն ունեցող իսահակյանական հրապարակումները, բանաստեղծին նվիրված գրաքննադատությունը, ինչպես և նրա մասին հուշերն ու հոդվածները: Գիտական խմբի ուշադրության կենտրոնում են Իսահակյանի տարբեր տարիների հրատարակված գրքերը, դրանց շարքում առաջին հերթին բանաստեղծի կենդանության օրոք հրատարակվածները, ինչպես և հայ մամուլում տպագրված՝ Իսահակյանի բազում ստեղծագործությունները, որոնցից շատերն ունեցել են միայն մեկ հրատարակություն և սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն:

Հիմնվելով մեթոդաբանական ավանդական սկզբունքների վրա՝ միաժամանակ մեր առաջնաշին խնդիրն է ներկա ակադեմիականում կիրառել բնագրագիտության ժամանակակից տեսակետները, առավել հարազատ մնալ բնագրին, տալ գիտականորեն հագեցած, ճշտված ծանոթագրություններ, որոնք կհանդիսանան ակադեմիականում գետնադրող յուրաքանչյուր երկի յուրօրինակ կենսագրականը:

Հիմնովին ստուգվում են, ճշտվում, հարկ եղած դեպքում վերանայվում հատորներում գետնադրող ստեղծագործությունների գրվելու ժամանակն ու վայրը:

Հատորները կազմված են ժանրային սկզբունքով, պահպանելով ընդգրկված երկերի ժամանակագրությունը: Ամեն հատորի վերջում կլինի տվյալ ժանրի երկերը Իսահակյանի ստեղծագործության համակարգում մեկնաբանող համառոտ հոդված:

Գիտական հրատարակության Առաջին և երկրորդ հատորները հատկացված են Իսահակյանի բանաստեղծություններին: Իսահակյանի կենդանության օրոք տպագրված բանաստեղծությունների համահավաքը կկազմի ակադեմիականի Առաջին հատորը: Այս հատորի կազմը, եթե կարելի է այսպես ասել, կանխորոշել է ինքը՝ Իսահակյանը: Հիրավի, սա իր բնույթով կլինի եզակի հատոր՝ Իսահակյանի քնարերգության

առավել ամբողջական հավաքածոն:

Ակադեմիականի Երկրորդ հատորում տեղ կգտնեն Իսահակյանի անտիպ, ինչպես և հետմահու տպագրված բանաստեղծությունները, այդ թվում՝ վաղ՝ Էջմիածինյան և լայպցիգյան շրջանի բանաստեղծությունները, որոնց հիմնական մասը հրատարակված չեն:

Երրորդ հատորում կգետեղվեն բանաստեղծի լեգենդներն ու բալլադները, չափածո առակներն ու համաշխարհային պոեզիայից կատարած թարգմանությունները:

Իսահակյանի պոեմներին է նվիրված Չորրորդ հատորը, «Ալագյազի մանիներ», «Աբու-Լալա Մահարի» և «Սասմա Մհեր» պոեմների կողքին առաջին անգամ ամբողջությամբ կհրատարակվի հայ ժողովրդական էպոսի ավանդույթներով գրված «Մասսա Մանուկ» ծավալուն պոեմը, որը կազմում է մոտ 4000 տող: Համեմատության համար ասենք, որ ժամանակին վեց հատորյակում այդ պոեմից տպագրվել են միայն ընտիր հատվածներ, ընդամենը՝ 1500 տող: Առաջին անգամ կտպագրվեն նաև «Գողթան քնարը, որ ազատության...» (նվիրված ՀՅԴ-ի 10-ամյակին) և «Իմ կարավանը» (հայոց պատմության և Անիի անցյալ փառքի մասին) պոեմները:

Հինգերորդ հատորն ընդգրկելու է բանաստեղծի գեղարվեստական արձակի բազմաբնույթ երկերը՝ արձակ բանաստեղծությունները և պոեմները, լեգենդներն ու գրույցները, հեքիաթներն ու առակները, ինչպես նաև «փոքր կտավի» արձակի թարգմանությունները:

Վեցերորդ հատորում կգետեղվեն Իսահակյանի պատմվածքները և արձակ մանրապատումները: Այս հատորում առաջին անգամ առանց հապավումների ու գրաքննչական խմբագրումների տեղ կգտնեն «Մի անմոռանալի հայացք», «Ռոտմիստր Պավլովիչի երազը», «Հասան աղա», «Տեր-Մլեհը», «Մեղքոն վարժապետը», «Սրնարանի փիլիսոփաները», «Կալվածատերերի մոտ», «Ղևոնդ աղա» պատմվածքները: Առաջին անգամ կհրատարակվեն նաև Վարպետի արձակ մանրապատումները, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր հիմք հանդիսանալ մի առանձին պատմվածքի կամ նովելի համար:

Ասելիքի հագեցվածությամբ և ծավալի մեծությամբ Իսահակյանի գրական ժառանգության մեջ առանձին տեղ է գրավում «Ուստա Կարո» վեպը: Աշխատանքը առաջին տարբերակի շուրջ Իսահակյանը սկսել է Ղազարապատում՝ 1910թ. ապրիլի 21-ին և ավարտել Իզմիրթում՝ 1912թ. հունվարի 19-ին: Բայց պատմական մի շարք բախտորոշ իրադարձությունների հետևանքով Իսահակյանը ձեռնամուխ եղավ վեպի երկրորդ, ավելի համապարփակ տարբերակին, որը, չնայած տարիների աշխատանքին, մնաց անավարտ: Վեպի առաջին տարբերակը, որը հիմնականում ավարտված է (504 մեծադիր էջ), կգետեղվի Յոթերորդ հատորում: Այն բարձր գեղարվեստական արժեք ունեցող մի կատարյալ կտավ է:

Առավել աշխատատար է և բարդ վեպի երկրորդ տարբերակի բնագրերի հրատարակման գործը: Անհրաժեշտ է վեպի պատրաստի հատվածները ըստ Իսահակյանի ծրագրի միահյուսել, ի մի բերել, «վիպային» տեսք տալ: Քանի որ, ի տարբերություն առաջին տարբերակի, երկրորդը վերջնականապես ավարտված չէ, կան բազմաթիվ ավարտված գլուխներ, վեպի ամբողջ կառույցը ըստ Իսահակյանի ծրագրի պետք է կազմված լիներ 52 գլխից: Ավարտված գլուխներից գատ հատորում տեղ կգտնեն վեպի հատվածաբար ավարտված մասերը, առանձին դրվագները, պատառիկները, որոնք ըստ բովանդակության կտեղադրվեն համապատասխան գլուխների ներքո, առանձին կներկայացվեն բազմաթիվ մշակումներն ու հատվածները, Իսահակյանի հավաքած փաստագրական նյութերն ու պատմությունները, որոնք կապված են հայ ազգային-ազատագրական պայքարի՝ ազատամարտի դրվագների ու հերոսների հետ:

Մեր նախնական հաշվարկներով վեպի երկրորդ տարբերակին հատկացված Ութերորդ հատորը բաղկացած կլինի երկու գրքից, քանզի «Ուստա Կարոյի» անտիպ նյութերի ընդհանուր ծավալը շատ մեծ է, այն կազմում է Իսահակյանի ձեռագրերի անտիպ ժառանգության մեկ երրորդը:

Իններորդ հատորը հատկացված կլինի «Հիշատակարանին»՝ Իսահակյանի շուրջ 60 տարիների օրագրային գրառումների միասնական հավաքածոյին: Իսահակյանի

խոհափիլիսոփայական աշխարհայացքը մեկնաբանող այս գիրք-խոստովանանքը կազմված է գրողի տարբեր տարիների օրագրերից: Ակադեմիականում «Հիշատակարանը» կներկայացվի ամբողջությամբ, վերականգնելով բոլոր այն հատվածները, որոնք հանվել են 1977 թվին հրապարակված գրքի տեքստից: Բացի դրանից «Հիշատակարանը» կհամալրվի մի շարք անտիպ օրագրային գրառումներով: Դրանց թվում են Վենետիկյան (1924թ.), Փարիզյան (1933թ.), Մոսկովյան (1942թ.) և Ղարաբաղյան (1948թ.) օրագրերը, որոնք մեծապես ընդլայնում են մեր գիտելիքներն այդ տարիների Իսահակյանի կյանքի և ստեղծագործության վերաբերյալ:

Նույն հատորում կգետնվեն Իսահակյանի տարբեր տարիների խորհրդածությունները, մտքերը՝ կապված հայկական հարցի և հայոց Եղեռնի հետ, ինչպես և Իսահակյանի հավաքած պատմությունները, վկայությունները, դրվագները հայկական ազատամարտի, հայ ֆիդայիների սիրանքների մասին: Բոլոր այդ նյութերը նա ծրագրել էր համախմբել «Սպիտակ գիրք» վերնագիրը կրող հատորի մեջ, որի շուրջ աշխատանքներն ընթացել էին մինչև բանաստեղծի մահը:

Ակադեմիականի Տասներորդ հատորը հատկացվելու է Իսահակյանի ստեղծագործական ծոցատետրերին և խտացումներին: Գրական այս հազվագյուտ ժանրերը մեծ տեղ են գրավել Իսահակյանի ստեղծագործության համակարգում: Նրանց ժամանակագրական ընդգրկումը շատ մեծ է: Ծոցատետրը եղել է Իսահակյանի կյանքի անբաժան ուղեկիցը, և թերևս նրա գրառումների օգնությամբ կարող ենք առավել խորությամբ ըմբռնել մեծ բանաստեղծի ներաշխարհը, իմանալ նրա շատ երգերի ստեղծման պատմությունները, տվյալներ կյանքի էջերից և այլն: Ծոցատետրերը տպագրվելու են ժամանակագրական հաջորդականությամբ՝ պահպանելով յուրաքանչյուրի առավել ամբողջական կազմը:

Նույն հատորում տեղ կգտնեն Իսահակյանի նշանավոր «Աֆորիզմները»՝ եզակի ժանր մեր գրականության մեջ: Հատորը կպարունակի նաև Իսահակյանի գրի առած տարբեր ոճեր, դարձվածքներ, ազգագրական նյութեր:

Հաջորդ հատորները՝ Տասնմեկերորդը և Տասներկուերորդը, հատկացված կլինեն բանաստեղծի հուշերին, հոգվածներին և ելույթներին: Հատորաշարը կսկսվի Իսահակյանի «Իմ հուշերից» շարքով, ապա ժամանակագրական կարգով կներկայացվեն Իսահակյանի գրաքննադատական և հրապարակախոսական հոդվածները: Բազում հոդվածներ, որոնք ունեցել են սոսկ մեկական տպագրություն և դուրս են մնացել երկերի ժողովածուներից, կհամախմբվեն այս հատորների մեջ: Միասնական պատկերով հանդես կգա ընթերցողի առջև Իսահակյան գեղագետը և հրապարակախոսը: Այս հատորները կբացահայտեն մեծ բանաստեղծի գրական, տեսական և գեղագիտական հայացքները, կլինեն նրա փիլիսոփայական խոհերի յուրովի արտահայտիչը և մեկնաբանը:

Ակադեմիականի եզրափակիչ՝ Տասներեքերորդ և Տասնչորսերորդ հատորները կընդգրկեն Իսահակյանի նամակագրական ժառանգությունը: Այս հատորներում Իսահակյանի տպագրված նամակների կողքին տեղ կգտնեն հարյուրավոր նամակներ, որոնց մի մասն անտիպ է, իսկ մյուս մասը տպագրվել է միայն սփյուռքում: Այսպես, հատորները կամփոփեն Իսահակյանի՝ 1958թ. Կահիրեում «Հուսաբեր» հրատարակչության կողմից տպագրված «Նամակներ» ժողովածուն, տարբեր տարիների ընթացքում «Հայրենիք», «Բագին» ամսագրերում տպագրված Վարպետի նամակների հավաքածուները, որոնք տպագրվել են առանց պատշան ծանոթագրությունների:

Իսահակյանի նամակների հրապարակումը եզակի հնարավորություն կտա հետազոտելու մեծ բանաստեղծի կյանքի ուղին, նրա գեղագիտական ըմբռնումներն ու նախասիրությունները, ինչպես և պատկերացում կազմելու նրա երկերի ստեղծագործական պատմության մասին: Այս ամենին զուգահեռ Վարպետի նամակների հրապարակումը ունի և պատմահասարակական արժեք: Նամականու գույգ հատորները, իրենց գիտական ծանոթագրություններով, կդառնան հայ հասարակական կյանքի յուրահատուկ հանրագիտարան: Նամակները մեզ բացառիկ առիթ են ընձեռում տեղյակ լինելու մեծ բանաստեղծի քաղաքական հայացքներին, նրա մարգարեական կանխատեսումներին

Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ: Իսահակյանի նամակների հասցեատերերը XIX դարի վերջի և XX դարի առաջին կեսի հայ քաղաքական և մշակութային կյանքի ամենանշանավոր գործիչներն են՝ Հ.Թումանյանը, Ա.Ծատուրյանը, Սիամանթոն, Մ.Սարյանը, Ա.Զոպանյանը, Դ.Դեմիրճյանը, Ե.Բոչարը, Վ.Ահարոնյանը, Համաստեղը, Ս.Վրացյանը, Ն.Աղբալյանը, Ս.Հակոբյանը, Գ.Լևոնյանը, Ա.Մյասնիկյանը, Պ.Մակինցյանը և շատ ուրիշներ, մարդիկ, որոնք կերտել են XX դարի հայ մշակույթը և Հայաստանի քաղաքական ճակատագիրը:

Իսահակյանի երկերի ակադեմիական հրատարակությանը զուգընթաց գիտական խումբը ծրագրում է տպագրության պատրաստել «Իսահակյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» մատենաշարը:

Իսահակյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության համար հիմք են ընդունվել, առաջին հերթին, բանաստեղծի ինքնագրերը, որոնց հիմնական մասը գտնվում է գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) ձեռագրատան Ավետիք Իսահակյանի ֆոնդում (ԱԻՖ), այնուհետև Ավետիք Իսահակյանի ընտանիքի արխիվում (ԱԻԸԱ), պետարխիվի, Ավ.Իսահակյանի երևանյան տուն-թանգարանի, Վեներտիկի ս. Ղազար կղզու Մխիթարյան մայրավանքի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրատների հավաքածուներում:

Ձեռագրերին զուգահեռ, հատորների բնագրերը կազմելիս և մանավանդ այն ստեղծագործությունների տեքստերը պատրաստելիս, որոնց ինքնագրերը չեն պահպանվել, մենք հիմք ենք ընդունել բանաստեղծի կենդանության օրոք տպագրված հրատարակությունները՝ բնականաբար շեշտը դնելով հիմնականում այն գրքերի վրա, որոնք ինքը՝ հեղինակն է կազմել: Դրանք հետևյալ հրատարակություններն են՝ «Երգեր ու վերքեր» (1898, Ալեքսանդրապոլ), «Հին-նոր երգ ու վերքերից» (1902, Բաքու), «Բանաստեղծություններ» (1903, Բաքու), «Երգեր ու վերքեր» (1908, Թիֆլիս), «Աբու-Լալա Մահարի» (1911, Կ.Պոլիս), «Հայրենի աղբյուրից» (1920, Բոստոն), «Աշնան ծաղիկներ» (1922, Վեներտիկ), «Սասմա Մհեր» (1922, Վիեննա),

«Բանաստեղծություններ» (1930, Երևան), «Ընտիր երկեր» 2 հատորով (1939 – 1940), «Երկերի ժողովածու» 4 հատորով, (1950 – 1951) և «Երկեր» (մեկ հատորյակ, 1955): Իսկ այն երկերի վերաբերյալ, որոնք չեն գետեղվել Խսահակյանի երկերի ժողովածուներում, և որոնց ինքնագրերը նույնպես չեն պահպանվել, մենք հիմք ենք ընդունել այն պարբերականը, որտեղ այդ երկը առաջին, իսկ հաճախ և վերջին անգամ, տպագրվել է. օրինակ՝ «Սիմոն Զավարյանի նվիրական հիշատակին» բանաստեղծությունը տպագրվել է միայն մեկ անգամ «Բաքվի ձայն» թերթում (1913, նոյեմբերի 28):

Այնպես որ հարկ եղավ հանգամանորեն ուսումնասիրել հայ պարբերական մամուլը, իսկ Խսահակյանը, ինչպես հայտնի է, տպագրվել է համարյա բոլոր հայ պարբերականներում, բայց նման բնույթի երկերի մենք ավելի շատ հանդիպում ենք «Մուրնի», «Տարազի», «Աղբյուրի», «Դրոշակի», «Անահիտի», «Արեգի», «Զանգակի», «Գեղարվեստի», «Վտակի», «Գործի», «Հորիզոնի», «Հայրենիքի», «Գեղունիի», «Հուշարարի», «ՀՕԿի», «Վերածննդի», «Հայաստանի կոչնակի» էջերում:

Զգալի քանակությամբ երկեր էլ տպագրվել են միայն ժամանակի հայ տարբեր տարեգրքերում, օրացույցներում, ավանախներում, բացառիկ ժողովածուներում և այլն:

Բանաստեղծի մահից հետո եղան մի շարք հրապարակումներ, ուր ներկայացվեցին բազում անտիպ երկեր նրա արխիվից, որոնք հրատարակիչներին էր տրամադրել Վարպետի գրական արխիվի պահպանը, նրա այրին՝ տիկին Սոֆյա Խսահակյանը:

Պետք է առանձնացնել այս բնագավառում նվիրյալ Խսահակյանագետ Արամ Ինճիկյանի և շուրջ 30 տարիներ ստալինյան ճամբարների արհավիրքները տարած բանաստեղծի եղբոր որդու՝ Աբաս Խսահակյանի արածը: Նրանց ջանքերով լույս տեսան բանաստեղծի «Արձակ էջեր» (1963) գիրքը, «Երկերի ժողովածուի» վեցհատորյակը (1973 – 1979թթ.): Արամ Ինճիկյանի կազմած երկու գիրք լույս տեսան հետմահու՝ «Հիշատակարանը» (1977) և «Ավետիք Խսահակյանը արվեստի մասին» (1977): Ներկա հրատարակության նախապատրաստման

գործին շատ հարցերում նպաստել է Ավ.Իսահակյանի «Երկերի ժողովածուի» վեցհատորյակը (առաջին, երկրորդ, վեցերորդ հատորների կազմող՝ Արամ Ինճիկյան, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ հատորների կազմողներ՝ Աբաս Իսահակյան, Ավիկ Իսահակյան): 2000 թվին՝ Իսահակյանի ծննդյան 125-ամյակի նախօրեին, լույս տեսան Ավիկ Իսահակյանի «Ավետիք Իսահակյան. գիտական կենսագրություն» մենագրության առաջին հատորը և բանաստեղծի որդու՝ Վիգեն Իսահակյանի հուշագրությունների «Հայրս» գիրքը: Հիշատակված գրքերը օգնել են մեզ աշխատանքի, մանավանդ ծանոթագրությունները կազմելու ընթացքում:

Բոլոր հատորներն օժտված են գիտական մանրամասն ծանոթագրություններով: Անխտիր ծանոթագրվելու են հատորներում տեղ գտած բոլոր ստեղծագործությունները և նամակները: Ծանոթագրությունը երկի ստեղծման հակիրճ պատմությունն է, նրա առանձնահատկությունների և գեղարվեստական կառուցվածքի խտացված վկայականը: Իսահակյանի Երկերը երբևիցե գիտականորեն չեն ծանոթագրվել: Ամեն ժանր, բնականաբար, ունի իր լուսաբանման, ծանոթագրման առանձնահատկությունը: Բանաստեղծությունների առաջին հատորի ծանոթագրությունները կներառեն բանաստեղծությունը գրելու ժամանակը և վայրը, ինքնագրի պահպանման տեղը, առաջին և հաջորդ տպագրությունների աղբյուրները, երկի մշակման հիմնական փուլերը (բուն փոփոխությունները կբերվեն տարբերակների և բնագրային տարբերությունների բաժնում), հնարավորինս կմեկնաբանվեն երկերի ստեղծագործական պատմությունները, կարևոր գնահատականները, գրական ազդակները, վկայությունները, որոշ անձանուկներ և տեղանուկներ:

Յուրաքանչյուր հատորի վերջում գետեղված հոդվածը մեկնաբանում է տվյալ ժանրի բնագավառում Իսահակյանի ներդրումը, համառոտակի վերլուծում է նրա գրապատմական օրինաչափությունները և գեղարվեստական առանձնահատկությունները, բնորոշում այդ ժանրի տեղը և նշանակությունը նրա ստեղծագործության ընդհանուր համակարգում:

Ավետիք Իսահակյանի ակադեմիականի Առաջին հատորն ընդգրկում է բոլոր այն բանաստեղծությունները, որոնք հեղինակն ինքն է հրատարակել իր կյանքի տարբեր փուլերում, տարբեր երկրներում ու հանգամանքներում: Բանաստեղծություններ, որոնք արժանացել են Իսահակյանի հավանությանը և որոնք կանխորոշեցին նրա քնարերգության համաժողովրդական համբավը:

Հատորը սկսվում է վաղ շրջանում գրված և առաջիններից մեկը հրատարակված՝ «Ամեն գիշեր իմ պարտեզում...» (1891) բանաստեղծությամբ և ավարտվում է Վարպետի կենդանության օրոք տպագրված վերջին բանաստեղծությամբ՝ «Տիեզերքի սահմաններից դուրս գալի...»:

Այն ընդգրկում է շուրջ 65 տարիների ստեղծագործական ժամանակահատված և պարփակում չորս հարյուրից ավելի բանաստեղծություններ:

Հատորում ընդգրկված երկերի դասավորության ժամանակագրական կարգը ստույգ պատկերացում է տալիս Իսահակյանի բանաստեղծական աշխարհի զարգացման դինամիկայի վերաբերյալ: Այն հնարավորություն է տալիս հետևել նրա քնարերգության ստեղծագործական ուղուն՝ առաջին քայլերից մինչև վերջինը:

Ստուգված են, նշտված և հարկ եղած դեպքում վերականգնված բանաստեղծությունների գրության ժամանակը և վայրը: Դրանք բերվում են բուն տեքստում, ստեղծագործության վերջում: Եթե հայտնի չէ որևէ ստեղծագործության գրության նշանակությունը, ապա որոշվում է հավանական թվականը ըստ ինքնագրի առանձնահատկությունների, ձեռագրի բնույթի և մի շարք այլ գույքագրագիտական տվյալների: Այդ հավանական թվականը դրվում է սուրանկյուն <...> փակագծերի մեջ կամ նշվում է ըստ տասնամյակի՝ ասենք 1890-ական թթ. կամ 1900-ական թթ. առաջին կես և նույնպես առնվում է սուրանկյուն փակագծերի մեջ: Գրության վայրը, եթե ստույգ հայտնի չէ, բաց է թողնվում: Ճշտված են նույնպես բանաստեղծությունների վերնագրերը, ենթավերնագրերը: Վերականգնված են մի շարք

երկերի բնաբանները և ընծայականները:

Առանձին բաժնով տրվում են բանաստեղծությունների տարբերակները և բնագրային տարբերությունները, որոնք փաստացի ցույց են տալիս, թե ի՞նչ վիթխարի աշխատանք է տարել Իսահակյանը իր բանաստեղծությունների շուրջ, յուրաքանչյուր տողը ստեղծելիս: Մի շարք տարբերակներ, որոնք ունեն ինքնուրույն գեղարվեստական արժեք, բերվում են ամբողջական տեսքով: Բանաստեղծական տողում փոխված բառը տրվում է ոչ թե առանձին, այլ ամբողջ տողի կառույցի մեջ:

Իսկ երբ նույն տողը մշակվել է մի քանի անգամ ինքնագրում կամ տարբեր հրատարակություններում, ապա դրանք դասդասվում են ըստ աշխատանքի փուլերի և համարակալվում են հայկական այբուբենի տառերով՝ ա, բ, գ և այլն: Եթե մի տողը կամ բառը ինքնագրում ունի մեկից ավելի տարբերակներ, և հեղինակը չի արել այդ գուգահեռ ձևերի վերջնական ընտրությունը, ապա տարբերակներից առաջինը բերվում է հիմնական (կանոնիկ) բնագրում, իսկ մնացածները՝ տարբերակների բաժնում: Ավելի խոշոր կտավի չափածո գործերի՝ պոեմների, լեգենդների և բալլադների, առակների տարբերակները հատորներում բերվում են ընդգրկուն հատվածներով, որպեսզի հիմնական բնագրի և տարբերակի համեմատական պատկերը ավելի լրիվ լինի: Հեղինակի տված ծանոթագրությունները, բառերի թարգմանությունները տրվում են կամ տողատակում, կամ ծանոթագրությունների բաժնում:

Իսահակյանը բառիս բուն իմաստով հայոց լեզվի վարպետ էր: Այս հրատարակությունը լավագույնս ցույց կտա, թե ինչպես է նա աշխատել բառի հետ, ինչպիսի խստապահանջություն, անմեկին ցանկություն՝ բարելավելու տողը, գերազանցելու ինքն իրեն:

Ակադեմիականը կազմողների առաջնային խնդիրն է եղել հնարավոր ամբողջությամբ, անկորուստ ու անարատ ներկայացնել Իսահակյանի բնագրերը:

Մենք սկզբունք ենք ընդունել՝ Իսահակյանը խմբագրական-ստեղծագործական և նաև լեզվագրական աշխատանքում

միշտ իրավացի է, և նրա նաշակը, նրա շեշտը, նրա բառը, նրա կամքը օրենք պետք է լինեն բանաստեղծի երկերը հրատարակող գիտական խմբի համար:

Համառոտակի Իսահակյանի երկերի հրատարակման բնագրագիտական մի քանի սկզբունքների մասին: Նույնությամբ մնացել են բոլոր այն բարբառային ձևերը, որ հանդիպում են Իսահակյանի գործերում: Պահպանվել են նաև միևնույն բառի գրության տարբեր ձևերը, օրինակ՝ նանապարհ – նամբա – նամփա – նանպա, աչքեր – աչեր, ձեռք – ձեռ, աշխարհ – աշխարք – աշխարհք – աշխար, բարձր – բանձր – բանձրիկ, ձայն – ձեն, ճուղ-ճուղք, այրված – երված, ժայռ – ժեռ և այլն: Իմաստն ավելի շեշտելու համար Իսահակյանը օգտագործում է նույն բառի կրկնակի, երբեմն էլ զուգահեռ ձևեր, օրինակ՝ ավան-ավան, շարան-շարան, անուշ-անուշ, պաղ-պաղ, հոնգուր-հոնգուր, ժեռ-լեռ, կանանչ-կանաչ, գառ-վառ, ոլոր-մոլոր, լոկկ-մնջիկ և այլն:

Որոշ դեպքերում, երբ որևէ բառի ուղղագրական բազմաձևությունն իմաստային կամ կառուցվածքային դեր չի խաղում, ապա տրվում է նրա ներկայումս ընդունված գրության ձևը, օրինակ՝ խնուկք-խնջուկք, բաղդ-բախտ, բղխել-բխել, օջաղ-օջախ, փնտռում-փնտրում, պանիկ-պաչիկ և այլն: Ի դեպ այս խմբագրումները իր արածներն են, երբ պատրաստելիս է եղել, ասենք «Երգեր ու վերքեր» (1898) գրքի բանաստեղծությունները նոր հրատարակման: Իսահակյանի բոլոր բանաստեղծություններում որպես ոտանավորի վանկային և հնչյունային կառուցվածքի էական տարր պահպանված է գաղտնավանկերի մեջ հեղինակային ընդհանրական գրությունը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ Իսահակյանն ինքն է այդ ը-երը հանել, ասենք 1903 կամ 1908 թվերի իր ժողովածուները վերահրատարակելիս, նա այդքան հաճախ չի դիմում ը-ի օգնությանը: Կ մակդիրը Իսահակյանը հաճախ է օգտագործում կամ ու, ընդհանրությունների հարևանությամբ՝ կու գամ, կը գամ, կամ՝ ապաթարցով կ'գամ: Այս հարցերում ևս մենք հետևել ենք վաղ տեքստերի իսահակյանական խմբագրմանը: Իսկ եթե չկան նման խմբագրումներ, հիմնականում թողել ենք այնպես, ինչպես բնագրում

է, բացառութիւն է կազմում ապաքարցը, որի դեպքում կ-ն բառին միացած ենք տալիս:

Հնարավորինս նույնն ենք թողել Իսահակյանի գրվածքների կետադրական առանձնահատկությունները (բացառութեամբ այն դեպքերի, երբ տեքստերի մեջ սպրդել են կետադրական ակնհայտ սխալներ, վրիպումներ, և կամ թե ինչ-ինչ պատճառներով կետադրական նշանը չի եղել):

Կիրառել ենք հետևյալ պայմանական նշանները:

Հեղինակի փակագծերը պահպանվում են նույնությամբ և տրված են կլոր () փակագծերով, հեղինակի ջնջած հատվածները, տողերը, բառերը տեքստում վերականգնելու դեպքում առնված են ուղղանկյուն [] փակագծերի մեջ, ենթադրաբար վերծանված տառերը, բառերը, թվականները՝ սուրանկյուն < > փակագծերի մեջ, կազմողի կամ խմբագրության կողմից ավելացված կամ ծանոթագրված բառերը՝ կլոր փակագծերի մեջ կազմ. կամ խմբ. հապավումով, (.... կազմ.), անընթեռնելի և չվերծանված բառերը՝ ուղղանկյուն [...] փակագծերի մեջ բազմակետով:

Համաձայն երկերի գիտական հրատարակման կարգի՝ հրատարակված տեքստերի տողերը համարակալվում են: Ընդունված է հետևյալ կարգը՝ բանաստեղծությունների, չափածո լեզենդների և բալլադների, առակների և թարգմանությունների տողերը համարակալվում են 5, 10, 15, 20 սկզբունքով, իսկ պոեմների, բոլոր արձակ երկերի, հոդվածների ու նամակների տողերը՝ 10, 20, 30, 40 սկզբունքով, սրանց հիման վրա համապատասխանաբար նշվում են տարբերակները և բնագրային տարբերությունները:

Ակադեմիականում գետեղված երկերի տեքստերում արարական թվերով նշվում են ծանոթագրման անհրաժեշտ հատվածները, իսկ բուն ծանոթագրությունները տրվում են հատորի վերջում:

Մենք հրաշալի գիտակցում ենք, որ Իսահակյանի երկերի լիակատար ժողովածուն անգամ չի կարող ընդգրկել բանաստեղծի ողջ գրական ժառանգությունը: Երկար տարիների կյանքը

հայրենիքից հեռու, օտար ասիերում, անընդհատ թափառումները, բնակության վայրերի ու երկրների փոփոխությունները բնականաբար հնարավորություն չեն տվել բանաստեղծին ունենալ միասնական արիթմ, հրատարակված երկերի ամբողջական հավաքածո: Ինչպես նաև շատ լայն է հայ պարբերական մամուլում Իսահակյանի տպագրած երկերի քարտեզը: Այս ամենը, անշուշտ, դժվարացնում են ամբողջական Իսահակյան հրատարակելու աշխատանքը: Բայց մենք ձգտել ենք ներկայացնել Իսահակյանի հատորներում առավել չափով ներառնել այն, ինչ հնարավոր էր:

Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործությունը մշտապես եղել է հայ ժողովրդի հոգևոր ակունքներից մեկը, որ պատմության դժվարին պահերին ուժ ու եռանդ է հաղորդել ժողովրդին, հանդիսացել իմաստության շտեմարան: Մեր արդիականության համար ևս Իսահակյանն ամենաժամանակակից և ամենաանհրաժեշտ հեղինակներից մեկն է: Ուստի և նրա երկերի լիակատար գիտական հրատարակությունը կարևոր և պատվախնդիր գործ է, որն իր էությամբ կոչված է լինելու մեր ժողովրդի հավերժի երթի մշտական ուղեկիցը:

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

Մեծ բանաստեղծների ծնունդը նման է աստղերի ծնունդին: Հազվադեպ են նրանք ծնվում, հազարամյակը մեկ, նեղքելով խավարն ու նյութի ահռելի դիմադրությունը, սակայն երբ ծնվում են, լույս են բերում մարդկությանը, համաշխարհային ներդաշնակություն և տիեզերական խորհուրդ...

19-րդ դարի վերջերին Շիրակի աննման երկնակամարում մի նոր աստղ ծնվեց՝ Ավետիք Իսահակյանը.

Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ,
Իմ մեջ երկինքն է երգում.
Բռնկում է սիրո հրդեհն,
Վշտի հեղեղն աղմկում...

Ավետիք Իսահակյանը ծնվել է պատմական Հայաստանի հյուսիսում՝ Ալեքսանդրապոլ (ներկայումս՝ Գյումրի) քաղաքում, 1875 թվականի հոկտեմբերի 30-ին (հին տոմարով 17-ին):

Իսահակյանի նախնիները սերում են Արծրունիների իշխանական տոհմից, պատմական Տարոնքից (Դարոնք): Բանաստեղծի մեծ հայրը՝ ազգային գործիչ և բանահավաք Նիկողայոս Իսահակյանը, ծագումով հին Բայազետից էր, 1828 թվին՝ Թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրումից հետո, նա առաջնորդել էր Բայազետից Արևելյան Հայաստան գաղթող մեծ քարավանի մի թևը, որը բնակության էր հաստատվել Շիրակում: Բանաստեղծի հայրը՝ Սահակը, ծնվել է Ալեքսանդրապոլում, իսկ մորը՝ Ալմաստ Ղլտեյանին (հայտնի ազգագրագետ, արքեպիսկոպոս Արսեն Ղլտեյանի քույրը), հարս էին բերել Ալեքսանդրապոլից հարևան Կարս քաղաքից:

Բանաստեղծը մեծ ընտանիքի (8 զավակ) վերջին ծնունդն էր: Ծնողները բավական պատկառելի հասակում էին, երբ նա ծնվեց: Երբ ուշ աշնանը ծնունդ ընդունող տատները «ավետիք,

ավետիք» գոչելով շտապում է աչքալուսանք հայտնել Սահակ աղային, նա աշդպես էլ կնքում է իր վերջին գավակին՝ Ավետիք: Եվ նորածինը Ավետիք եղավ ոչ միայն մի հին ու պատվական տոհմի, այլև մի ամբողջ ժողովրդի համար:

«Սիրելագույն Շիրակն ինձ համար տիեզերքի կենտրոնն է եղել, որովհետև այստեղ է, որ սկսել է բաբախել իմ սիրտը: Այստեղ եմ գգացել աշխարհը: Այս կենտրոնումն է սկիզբ առել իմ աշխարհաճանաչումը: Այստեղ եմ լսել և սովորել մեր հոյակապ մայրենի լեզուն: ...Հայկական անցյալի փառավոր մշակույթի այս վայրում՝ նվիրական Շիրակումն եմ հյուսել իմ շքեղ երազները՝ նրա զմրուխտե Մանթաշում, Ալագյազի ադամանդե կատարի վրա, բյուրեղ աղբյուրների զրնգոցի մեջ, Արփաչայի ափերում և Անիի ներշնչող պարիսպների և առյուծաբաշ բուրգերի տակ»* (V, 184 – 185):

Հին Գյումրին նվիրական գգացումների մի ամբողջ աշխարհ է զարթեցնում իսահակյանասերի մոտ. սա այն քաղաքն է, ուր անցել են բանաստեղծի կյանքի ամենաերջանիկ տարիները՝ մանկությունը, ուր ծնվել են նրա պոեզիայի առաջին տողերը, ուր սկիզբ է առել նրա մեծ սիրո տխուր պատմությունը, ուր գիտակցվել է հայրենիքի ազատագրմանը զինվորագրվելու անհրաժեշտությունը, ուր ծրագրվել են բազում ոռոմանտիկ երազներ՝ կապված Հայաստանի անկախության հետ...

Յուրաքանչյուր մեծ բանաստեղծի կյանք մի յուրօրինակ ստեղծագործություն է: Իսահակյանի կյանքը նույնպես խորհրդավոր, առիքնոդ, վսեմ ու փառահեղ: Հայ գրողների շարքում թերևս ամենահետաքրքիրը եղել է Իսահակյանի կյանքը: Նրա կյանքի մի զգալի մասը թեև անցել է օտար երկիրների տակ, Արևմտյան Եվրոպայի տարբեր երկրներում, բայց ուր էլ որ եղել է, նա եղել է հայության առանցքային դեմքը, նրա անունը կենդանության օրոք լեզենդ է դարձել, համայն հայության կողմից ճանաչված կենդանի դասական:

Իսահակյանը ծիածանի պես կամարել է հայ գրակա-

* Այս և հետագա մեջբերումները՝ Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, Երևան, 1973 – 1979թթ., բերում ենք հատորը հոռմեական, էջը՝ արաբական թվերով:

նության երկու փառահեղ շրջաններ՝ 19-րդ դարի վերջը և 20-րդ դարի առաջին կեսը: Իր գոյությամբ և իր ստեղծածով նշանավորել է բուն հայկականը թե՛ արվեստում, թե՛ քաղաքական ոլորտներում, դարձել ազգի խորհրդանիշ, համաժողովրդական հեղինակություն, որն արտահայտվել է մեկ բառով՝ Վարպետ:

Եվ միաժամանակ հարկ է ասել, որ Իսահակյանի կյանքը ռոմանտիկ բանաստեղծի կյանքի դասական օրինակ է: Ըմբոստ, ինքնիշխան, ազատատենչ անհատի, որը դեռևս 16 տարեկանից մասնակցում է էջմիածնի նեմարանի ուսանողական խոովություններին, ապա 18 տարեկանից միայնակ թափառումներ՝ Գերմանիա, Ավստրիա, գործուն մասնակցություն նորաստեղծ հայ հեղափոխական դաշնակցությանը և նրա առաջնորդած ազգային-ազատագրական շարժմանը և 21 տարին չբոլորած՝ առաջին բանտարկությունը Երևանի նահանգային բանտում, աքսորն Օդեսա՝ 1898թ.: Եվ կրկին բանտարկություն և կալանք Թիֆլիսի Մետեխի բերդում: Վտարանդիություն հայրենիքից (շուրջ 15 տարի օտարության մեջ), ընդվզում հասարակության դեմ, քաղաքական իդեալի տառապալից որոնումներ, հուսախաբություններ ու հաղթանակներ, կորուստներ ու ձեռքբերումներ, հանապազօրյա անձնվեր ստեղծագործական աշխատանք, մաքառում ճակատագրի դեմ:

Երբ լույս տեսան «Երգերն ու վերքերը», Իսահակյանն ընդամենը քսաներկու տարեկան էր: Գրքի և ընդհանրապես Իսահակյանի ստեղծագործության առաջին մեկնաբանը՝ Նիկոլ Աղբալյանը, գրում է, որ Իսահակյանը «կարողանում է ժողովրդի պես զգալ, նրա սրտով ապրել: Իսկ ի՞նչ է նշանակում ժողովրդի պես զգալ. այդ նշանակում է համաման հոգեկան դրություններում զգալ այն, ինչ կը զգար ժողովրդի մարդը. սիրում եք դուք, թե ատում, վիշտ կա ձեր սրտում, թե ուրախություն, կորցրած սերն եք ողբում, թե խանդաղատանքով եք լցված, եթե դուք զգում եք այն, ինչ կը զգար ժողովրդի մարդը, ապա դուք ժողովրդի պես եք զգում և ուրեմն ձեր երգերը ժողովրդական են՝ ձերը մնալով» («Երգ ու վերք» – «Մուրճ», 1898, N 6):

«Երգեր ու վերքեր»... Ալեքսանդրապոլյան «Գևորգ Սանոյեանց» տպարանում հրատարակված, ընդամենը 64 էջանոց

փոքրածավալ և գողտրիկ գիրք և միաժամանակ հայ պոեզիայի հրաշալիքներից մեկը:

Իսահակյանի բանաստեղծական եռթյունն առաջին հերթին ի հայտ եկավ հենց «Երգեր ու վերքեր» գրքով: Եվ առաջին իսկ գրքով նա ձեռք բերեց ժողովրդական բանաստեղծի համբավ: Այդ գիրքը վնոորոշ դեր խաղաց նրա նակատագրում, դարձավ հայ պոեզիայի հիմնասյուներից մեկը: Գրքից հորդում էր վառ ու երազային աշխարհագրացողության մի այնպիսի թարմ շունչ, որն ասես կենարար թթվածին էր բերում հնաբույր գրաբարի ու դեռ չկայունացած աշխարհաբարի միջև ծնունդ առնող նոր շրջանի հայ բանաստեղծությանը: «Երգեր ու վերքերը» ինչքան էլ իր ակունքներով կապված էր հայ ժողովրդական և միջնադարյան պոեզիայի հետ, ինչքան էլ գալիս էր հայ քնարերգության ավանդական ձևերից, սակայն իր եռությամբ, ասելիքի անմիջականությամբ ու արվեստի կատարելությամբ, իր լեզվամտածողությամբ նոր խոսք էր հայ բազմադարյան պոեզիայի պատմության մեջ: Այդպես գրականություն մուտք են գործում միմիայն այն անհատները, որոնց ծնունդը կանխատեսված էր ի վերուստ:

Իսահակյանի բանաստեղծության բոլոր եական հատկանիշները, հիմնական մոտիվները այս կամ այն չափով դրսևորվեցին, երևան եկան հենց նրա անդրանիկ «Երգեր ու վերքեր» գրքում: «Երգեր ու վերքերը», եթե կարելի է այսպես ասել, Իսահակյանի պոեզիայի ատոմի միջուկն է:

Մինչ այդ ոչ մի հայ բանաստեղծ իր առաջին գրքով չէր արժանացել այնպիսի ժողովրդականության, ինչպես Իսահակյանը: Ժողովուրդը հասկացավ, որ եկավ մեկը, որ ի գորու է արտահայտելու այն նվիրականը, որ կոչվում է ազգային ոգի, և արտահայտել արվեստի այնպիսի կատարելությամբ, որ կոչվում է ազգային ոգ: «Երգեր ու վերքերից» սկսած մինչև «Ա՛խ, ինչքա՛ն, ինչքա՛ն կուգեի լինել զինվոր հասարակ...» (1955) խոստովանանքը Իսահակյանի պոեզիան ազգային ոգու և ազգային ոգի ներդաշնակության մի կատարյալ օրինակ է:

Հին է հայկական պոեզիան, իմաստուն է նրա խոսքը, նրա հանճարներին հավասարվելը տրված է միայն Աստծո ընտրյալներին: Եվ ահա «Երգեր ու վերքերի» քսաներկուամյա

հեղինակը հավակնում է մտնել այդ հանճարների շարքը: Դրանք քսաներկու սովորական տարիներ չէին, «Երգեր ու վերքերի» հեղինակն արդեն ուներ շուրջ 10 տարվա գրական փորձ: Տակավին տասը-տասներկու տարեկան հասակից նա սկսել էր գրել բանաստեղծություններ, պոետական առանձին շարքեր՝ «Թիթեո-մտքեր», «Mozaik», «Յոթ օր ապատում, Յոթ գիշեր անապատում...», «Հուրի- վերի», «Մասսա Մանուկ» վիպերգը, «Հիշատակարանի» հատվածներ, հարյուրավոր արձակ մանրապատումներ ու խտացումներ: Նա իր ետևում ուներ լայացի գյան համալսարանի անդու ուսման տարիները, մի բացառիկ շրջան՝ առաջինից մինչև վերջին օրը իմաստավորված գիտության ու համաշխարհային գրականության նվիրման տենչով: Տասնինամյա Խահակյանը տառապալից խորհում էր իր բանաստեղծական կոչման մասին և գիտակցում իրեն տրված բանաստեղծ-մարգարեի ոգին.

Կենսական ծովի հույզերի միջին
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր.
Կայծակն է զարկում իմ վես հակատին,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր:

Խահակյանը զգացել է բնությունից իրեն բաժին ընկած «ուժեղ անհատի», կամ ինչպես ինքն է ասում՝ «հենիի» (հանճարի) նակատագիրը: Լայացի գում քսան տարեկան հասակում նա գրում է. «Հենին, հերոսը մի ազգի դիստիլիրտ եղած կրիստալն է, նրա մեջ արտացոլվում են այդ ազգի ամեն հատկությունները՝ ավելի խորացած, նույնիսկ նրա մոլորությունները: Մի հերոսը, մի հենին մի ողջ ազգ է, մի ազգի գլուխն է. հենց այդ հիման վրա նա պիտի իշխե և ղեկավարե իր ազգը դեպի իր որոշած իդեալը...» (Հ. 178):

Նման խառնվածքի անհատի համար ծառայել ժողովրդին, նշանակում էր ծառայել ոչ միայն այդ ժողովրդի գրականությանը: Նա ուներ իր իդեալը, ավելին, ինչպես ինքն էր խոստովանում, նա պիտի տաներ ազգը «դեպի իր որոշած իդեալը...» (Հ. 178): Ո՞րն էր այն. Հայրենիքի ազատությունն ու միասնությունը:

Այն իդեալը, որ Հայաստանի անկախության կորստից հետո հանգիստ չի թողել ազգի լավագույն զավակներին: Այս իմաստով Իսահակյանը ժառանգորդն էր ոչ միայն ազատության պայքարը ոգեշնչող գաղափարի, այլև այդ գաղափարն իրագործող ուժի: Նա զինվորագրվում է ազգային-ազատագրական պայքարի գործին՝ սկզբում Հնչակյան, իսկ 1898 թվից ՀՅԴ կուսակցությանը: Գերմանիայից վերադարձից հետո մինչև «Երգեր ու վերքերի» հրատարակումը ընկած էր երկու տարի, մեկը այդ տարիներից նա անցկացնում է Երևանի նահանգային բանտում: Իսահակյանին ձերբակալել էին 1896 թվի մայիսին Արևմտահայաստանի ազատագրական խմբերի համար դրամական միջոցներ հայթայթելու, զենք գնելու և երկիր ուղարկելու համար:

Երևանյան բանտից դուրս գալուց հետո ընդամենը մեկ տարի է նա ազատ լինում, 1898 թվի ապրիլին Պետերբուրգի արդարադատության դեպարտամենտի որոշմամբ քստորվում է Օդեսա: Սակայն, եթե բանտ էր նետվում դեռևս անհայտ մի երիտասարդ, ապա Օդեսա էր քստորվում համաժողովրդական անուն ունեցող, «Երգեր ու վերքերի» հեղինակ Ավետիք Իսահակյանը: Ավոյից մինչև Ավետիք ընկած ժամանակահատվածը նշանավորվեց թե՛ նոր բանաստեղծի հայտնությանը, թե՛ հայ ազատամարտի նոր մարտիկի կայացմամբ:

* * *

Ավետիք Իսահակյանի ֆիդայական պոեզիան, պատկերավոր ասած, այն կենսական աղբյուրն էր, որն այնպես խոսուն ու իմաստուն բնութագրել էր ինքը՝ բանաստեղծը, Աղբյուր Սերոբի հիշատակին նվիրված իր բանաստեղծության մեջ.

Նեմրուքա սարը հազար ական ունի՝
Հազարն էլ Մըշու դաշտն ի վայր կերթա,
Մենակ Սերոբի աղբյուրը սրտի
Խեղճ ժողովրդի սրտի մեջ կերթա...

Իսահակյանի նշանավոր «Հայդուկի երգեր» շարքը կազմավորվեց 1890-ականների վերջերին, այն համընկավ հայ

ազգային ազատամարտի նոր փուլին, երբ Զեյթունի և Սասունի արյունալի կոտորածներից հետո ժողովրդի լավագույն զավակները, համախմբվելով հայ հեղափոխական դաշնակցության և այլ հայրենասիրական կազմակերպությունների շուրջը, որոշեցին իրենց զենքով նվաճել Հայաստանի անկախությունը: Թափ առնող ազատագրական շարժումը թե՛ Արևմտյան, թե՛ Արևելյան Հայաստանում կազմակերպում, համախմբում էր կամավորական ջոկատներ՝ հայրենիքը փրկելու համար: Արևմտյան Հայաստանում ծնունդ առան մի շարք ֆիդայական խմբեր Աղբյուր Սերոբի, Անդրանիկի, Արաբոյի, Գևորգ Զաուշի, Սմբատի, Մուրադի, Նիկոլ Դումանի, Հրայրի, Քեռու և այլ հերոսների գլխավորությամբ: 19-րդ դարի վերջը ֆիդայական շարժման ամենացայտուն շրջանն էր, նման ազգային զարթոնք վաղուց չէր տեսել հայոց հողը, և բնականաբար շարժումը, բացի գաղափարական ու քաղաքական կազմակերպիչներից, պահանջում էր իր երգչին: Եվ այդպիսին դարձավ առաջինը հայ պոեզիայում Իսահակյանը:

Հայրենասիրական պոեզիայի նոր շարքին նա տվեց «Հայդուկի երգեր» անունը: Շարքի երկերը սկսեց հրատարակել ՀՅԴ պաշտոնաթերթը՝ «Դրոշակը»: Եվ այդ երգերը Իսահակյանը ստորագրում էր «Հայ-գուսան» կեղծանվամբ:

«Հայդուկի երգեր» շարքը դարձավ ֆիդայական պայքարը պատկերող առաջնեկը հայ դասական պոեզիայի պատմության մեջ: Այնպիսի երկեր, ինչպես՝ «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...», «Է՛յ, ջա՛ն -հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...», «Որսկան ախպե՛ր, սարեն կուգաս...», «Գըլգըլալով ջուր է իջնում...», «Բոցիկու սարին սև ամպն է չոքեր...» հավիտյան մտել են հայ հայրենասիրական պոեզիայի «Ոսկե ֆոնդը»:

* * *

20-րդ դարի առաջին տասնամյակը հայ ժողովրդի համար եղավ հույսի և հավատի ժամանակաշրջան: Հույս կար, որ Արևելահայաստանում կբացվի նոր կյանքի արևածագը, որի շողերը կհասնեն և Արևմտյան Հայաստան, հույս կար, որ կանցկացվեն սահմանադրական վերափոխումներ, կգա առաջադիմության և դեմոկրատիայի ալիքը, որ Եվրոպան կպարտադրի

Թուրքիային ճանաչելու հայկական ինքնավարությունը և այլն, և այլն: Կար հավատ մարդու հանդեպ, արդարության և ճշմարտության հանդեպ: Իսկ որտեղ հույսն ու հավատը, այնտեղ և երազներն ու անուրջները, լուսավոր ծրագրերն ու խանդավառությունը՝ ստեղծագործական երկունքը:

Այդ տարիները հիրավի եղան և Իսահակյանի մուսայի ամենաարգասաբեր տարիները: Նա դառնում է «Մուրն» ամսագրի՝ հայ գրական մտքի յուրահատուկ առաջատարի սիրելի հեղինակը, բանաստեղծություններ է տպագրում Կովկասի գրեթե բոլոր հայկական ամսագրերում և թերթերում: Նա հրատարակում է բանաստեղծական երեք նոր ժողովածուներ՝ «Հիննոր երգեր ու վերքերից» (1902), «Բանաստեղծություններ» (1903), «Երգեր ու վերքեր» (1908): Այս գործերը նրա քնարերգության ատաղձն են կազմում, գրքեր, որոնք համաժողովրդական ճանաչում բերեցին Իսահակյանին: Անընդհատ շրջագայում է, լինում Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Կովկասի բազում հայաշատ քաղաքներում ու շրջաններում: 1900 թվի աշնանը մոտ մեկ տարով՝ մինչև 1901-ի սեպտեմբերը, մեկնում է Նվրոպա, պարապում Ցյուրիխի, Ժնևի և ապա Վիեննայի համալսարաններում, ունկնդրում մի շարք եվրոպական նշանավոր գիտնականների դասախոսությունները: 1901 թ. ամառը անց է կացնում Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանությունում, աշխատելով տեղի հայագիտական նշանավոր գրադարանում և ձեռագրատանը: Այստեղ է տեղի ունենում նրա ծանոթությունը պաշտելի նահապետի՝ Հայր Ղևոնդ Ալիշանի հետ: Սուրբ Ղազարը, Հայր Ալիշանը եական ազդեցություն ունեցան բանաստեղծի հայրենասիրական ծրագրերի վրա: Այդ շրջանում որպես հայ հեղափոխական դաշնակցության գործիչ, Իսահակյանը բեղմնավոր գործունեություն է տանում կուսակցության շարքերում, մասնակցում ՀՅԴ երկրորդ և չորրորդ ընդհանուր ժողովներին:

1900 – 1910 թթ. եղան կովկասահայ մտավորականության համախմբման տարիներ, հենց այդ ժամանակաշրջանում ստեղծվեց և գործեց «Վերնատուն» գրական խմբակը՝ հայ գրողների միության նախակարապետը, Թիֆլիսի հայ հոգևոր կյանքի կենտրոնը: «Վերնատանը» Բեհբության փողոցի՝ Հովհ.

Թումանյանի տան հինգերորդ հարկում, «վառվռուն բուխարիկի շուրջը» հավաքվում էին Ղազարոս Աղայանը, Պերն Պոռշյանը, Մուրացյանը, Վրթանես Փափագյանը, Գևորգ Բաշինջաղյանը, Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Ավետիս Ահարոնյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, տանտերը՝ Թումանյանը, և Խսահակյանը, մարդիկ, որոնց անվան հետ է կապված հայ մշակույթի և հոգևոր կյանքի զարգացումը, որոնք ապրեցին հանուն հայրենիքի ազատագրման գաղափարի, ստեղծեցին, տառապեցին, հաղթեցին և պարտվեցին, երազեցին և հավատացին...

«Վերնատան» տարիները եղան Կովկասում Խսահակյանի կյանքի լավագույն տարիները: Բանաստեղծության կողքին առանձին թափ է առնում Խսահակյանի գեղարվեստական արձակը՝ նրա խոհափիլիսոփայական մտորումների ու դեգերումների յուրահատուկ արտացոլումը, որն ի հայտ է բերում բանաստեղծի բացառիկ համակողմանի հայացքը՝ Նիցշեից մինչև Տոլստոյ, Բուդդայից և Կոնֆուցիոսից մինչև Օմար Խայամ և Սաադի:

Թիֆլիսում 1908թ. հրատարակված «Երգեր ու վերքերի» նոր հատորը դարձավ մինչհեղափոխական շրջանի Խսահակյանի պոեզիայի լավագույն հրատարակությունը, յուրովի հանրագումարը շուրջ տասնհինգ տարիների նրա ստեղծածի: Հայ պարբերական մամուլում հրապարակվեցին բազում հոդվածներ, ուր բարձր գնահատական էր տրվում Խսահակյանի նոր գրքին: Թիֆլիսի հայկական գրախանութներում վաճառքի հանվեցին Խսահակյանի դիմանկարով և գրվածքներով փոստային քարտեր: Պարբերականները մրցում էին առաջինը տպագրելու նրա նոր գործերը: Հայկական միություններում, ակումբներում, հավաքներին, անկախ նրանց կուսակցական թեքումից, նույն ոգևորությամբ արտասանում էին «Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...» և «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...», «Ազատության Ջանգը» և «Ես ձեզ ասում եմ՝ կըզա Ոգու սով...»: Թիֆլիսի ու Բաքվի, Նոր Նախիջևանի և Մոսկվայի հայկական համայնքների սիրված ու սպասված հյուրն էր Խսահակյանը:

Իսկ մյուս կողմից բանաստեղծին ահա արդեն տասը տարուց ավելի կրնկակոխ հետևում էր ցարական ոստիկանու-

թյան պահնորդական բաժինը: Դա հայրենասեր բանաստեղծի կյանքի բնական ընթացքն էր:

Դեռևս 1903 թվին գրված «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...» բանաստեղծությունում Իսահակյանի հերոսը՝ հայ ֆիդային, գեներ ձեռքին ազատամարտի դաշտում վիրավոր ընկած, երազում էր.

Հայդուկը հոգում երազ է տեսնում, —
Հայրենի աշխարհն ազա տ, ապահո վ...

Տեսնում է... արտում հովն է շընկշընկում,
Փայլուն գերանդին զընգում է անուշ.
Ու փոցիս են քաշում սիրուն աղջըկունք
Հայդուկի վըրա երգելով անուշ...

Ազատ հայրենիքը հայ ժողովրդի երազն էր: Եվ այդ երազը Իսահակյանը ժողովրդին պարզեց մի ժամանակաշրջանում, երբ հայ մարդուն ամենից ավելի հույս ու հավատ էր հարկավոր, պայքարելու կամք ու մարտնչելու կորով... Նման երազ նման իրավիճակում (պանթուրքական և գոլիցինյան հակահայկական ալյանսի շրջանում) կարող էր ունենալ միայն նվիրյալ հայրենասերը, նակատագրի դեմ մաքառողը, հույսի դրոշակակիրը, ազգային-ազատագրական պայքարի ջատագովը: Ժողովուրդը ծարավ էր ոգևորող, հուսաբեր, խանդավառող ու մարտական խոսքի, և դա ազգային ռոմանտիզմի պոեզիան էր, որի մեծագույն երգիչը հայ իրականության մեջ դարձավ Ավետիք Իսահակյանը: «Հայդուկի երգերից» մինչև «Աբու-Լալա Մահարի» (1899 – 1910թթ.), ահա Իսահակյանի ռոմանտիզմի և ընդհանրապես նրա պոետական արվեստի աստեղային ժամը:

Դարասկզբին ազատության հովերով էր բռնկված ողջ ռուսական կայսրության մթնոլորտը:

Օրակարգում դրված էր ազգային ինքնուրույնության խնդիրը, սահմանադրական իրավունքների հարցը, արևմտահայության իրական օգնության ապահովումը: Հույսերը մեծ էին, սպասումները՝ շատ: Այդ ժամանակաշրջանում առավել ակտիվացել էին հայ մտավորականները: Թիֆլիսում և Բաքվում, Երևանում և Ալեքսանդրապոլում անց էին կացվում գաղտնի

հավաքներ, դասախոսություններ, կոչ էր արվում համաժողովրդական ապստամբության Արևմտահայաստանում և օգնության ձեռք մեկնելու Թուրքիայի լծի տակ տառապող մեր եղբայրներին: Այս նպատակով կազմակերպվում էին երկիր մեկնող կամավորական ջոկատներ, դրամական միջոցներ էին հայթայթվում Արևմտահայաստան գեներ փոխադրելու համար և այլն:

Իսահակյանը, որը մեծ հարգանք էր վայելում ազգային շրջաններում և ուներ ընդհատակյա պայքարի փորձ, եռանդուն մասնակցություն բերեց ազատագրական շարժման տվյալ փուլին: Բանաստեղծի հայրենասիրական գործունեությունը վաղուց հայտնի էր Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմերիային, որը դեռ երևանյան բանտարկության և օդեսյան աքսորի շրջանից կրնկակոխ հետևում էր Իսահակյանին և պատրվակ էր որոնում նրան ձերբակալելու համար: Եվ ահա 1908 թվի դեկտեմբերին Թիֆլիսում Իսահակյանը, ի թիվս 160 հայ մտավորականների, ձերբակալվում է «Դաշնակցության գործով»: Բանաստեղծի հայրենասիրական գործունեությունից ոչինչ չէր մոռացվել և ոչինչ չէր անտեսվել:

Վրաստանի պետական կենտրոնական պատմական արխիվում (ֆոնդ 94) պահվում է Իսահակյանի և հայ այլ մտավորականների դատական գործը՝ «Դաշնակցության գործ» անվան տակ: Այն լավագույնս վկայում է, թե ինչ երկար ու անդուլ պայքար է գնացել Իսահակյանի, ինչպես և նույն մեղադրանքով անցնող Հ.Թումանյանի, Ավ.Ահարոնյանի, Գ.Խաժակյանի, ուրիշ ընկերների և ոստիկանության պահնորդական բաժնի միջև: Իսահակյանը գաղտնի բաժնի զեկուցագրերում հիշատակվում էր՝ «Մուլտ», Թումանյանը՝ «Ժոկեյ», Ահարոնյանը՝ «Գրիբնոյ» կեղծանուններով: Բանաստեղծի գործը պարունակում է ցարական գաղտնի գործակալների զեկուցագրեր, Թիֆլիսի նրա ապրած տանը, Ալեքսանդրապոլի հայրական տանը և Ղազարապատ գյուղում կատարված խուզարկությունների արձանագրություններ, առգրավված գրքերի ցուցակներ:

Իսահակյանի, Թումանյանի և նրանց ընկերների ձերբակալման լուրը մեծ աղմուկ է բարձրացնում հայկական շրջաններում: Այնպես որ վեցամսյա բանտարկությունից հետո իշխանու-

թյունները ստիպված են լինում նրանց խոշոր գրավով բանտից արձակել, մինչև խմբի դատավարության սկսվելը: Այդ օրվանից խիստ հսկողության տակ է առնվում Իսահակյանի յուրաքանչյուր քայլը: Բանաստեղծը լավ գիտեր, որ ինքը պահնորդական բաժնի դիտակի տակ է, որ ամեն օր իրեն սպասվում է կալանք, և մինչև անգամ չի բացառվում ֆիզիկական հաշվեհարդար, բայց նա հավատարիմ մնաց հայրենիքի ազատագրմանը տված երդումին: Անկարող լինելով կոտրել բանաստեղծի կամքը, սասանել նրա հավատամքը, իշխանություններին մնում էր մի քայլ՝ ստիպել նրան թողնել հայրենիքը, բռնել վտարանդիության ճանապարհը:

1900-ական թվականների վերջերից ավելի ու ավելի է ուժեղանում Իսահակյանի պոեզիայի փիլիսոփայական երանգը: Ապրելով հոգեկան դրամա, որը կապված էր Արևմտահայաստանի ծանր վիճակի, ազգային-անկախության ծրագրերի չիրագործվելու և բազում այլ երազների փլուզման հետ, Իսահակյանը հայացքը ուղղում է դեպի գերմանացի փիլիսոփա Ֆրիդրիխ Նիցշեի ուսմունքը: Հենց այդ շրջանում նա հասավ իր ստեղծագործության գագաթնակետին՝ «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմին, հասավ իր ապրած տառապանքների ու մաքառումների գնով, հասավ թե՛ իր նակատագրի խորհրդով, թե՛ իր ողջ ստեղծագործության տրամաբանությամբ:

«Աբու-Լալա Մահարին» ստեղծվեց պոետի կյանքի նակատագրական ճամփաբաժնին: Այն գրվել է հայրենի Ղազարապատում, պապենական ջրաղացին կից քուիկում, առաջին տարբերակը՝ ընդամենը երեք օրում (1909 թվականի օգոստոսի 30-ից, մինչև սեպտեմբերի 2-ը): Ուղիղ երկու ամիս առաջ էր բանաստեղծը դուրս եկել մետեխյան բանտից, շնորհած ազատությունը իշխանությունների քմահաճույքի հարցն էր, դիմացը դատական պրոցեսն էր, պայքարը մի հասարակարգի դեմ, որն իր ներքին եության մի սկզբունքորեն դեմ էր ազգային-ազատագրական շարժման անգամ նվազագույն արտահայտության: Հայրենիքի մյուս հատվածից գալիս էին դաժան ու ահագնաշունչ լուրեր, քրիստոնյա պետությունները օգնության ձեռք չէին մեկնում Աստծո ատյանի առաջ իրենց եղբայր ճանաչած հայ ազգին, ավելին՝ սպայի համազգեստ հագած ցարական

սատրապը կրակ էր բացում Երկիր անցնող ամեն հայի վրա: Այնտեղ ջարդ, արյուն, այստեղ ազգուրացություն, «ոգու սով», ազատագրական յուրաքանչյուր քայլի արգելք ու հետապնդում: Այս ամենին գումարած, Իսահակյանը բանաստեղծ-անհատ էր, որն իր ստեղծագործական կյանքի առաջին քայլերից սկսած բախման մեջ է եղել իր ժամանակի հասարակության հետ: Նրա կյանքը ինքնիշխան անհատի և բռնատիրական հասարակարգի փոխհարաբերության դրաման էր: Այս զգացումները նա հրաշալի կերպով արտահայտել է «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմում, որը գորեղ անհատի, մեծ ստեղծագործողի և հասարակության բախման ողբերգություն էր: Իսահակյանի հերոսը ծառս էր լինում, դրժում էր, չէր ընդունում մարդկության, իշխանության, աշխարհակառուցման գրված ու չգրված օրենքները: Օրենքներ, որոնք ծախու էին և կեղծ, որոնք ստեղծված էին մարդուն ծնկի բերելու, այլ ոչ թե վեհացնելու համար: Եվ Իսահակյանի հերոսը տենդագին իր ճամփան էր որոնում՝ փրկելու մարդուն... «Աբու-Լալա Մահարին» ոչ թե կոչ էր փախուստի ու բացասման, այլ աշխարհի վերակառուցման, վերածննդի, համատարած դրժման միջոցով: Նրա քարավանը ոչ թե Բաղդադից դուրս եկավ արաբական անապատ, այլ իր դարն ապրած մարդկային հասարակության մի հասարակարգից դեպի նորը, որը պատրանքի պես գծագրվում էր արևի այրող ճառագայթների ներքո... Նրա քարավանապետը որքան 10-րդ դարում ապրած արաբ հանճարեղ բանաստեղծն էր, այնքան և 20-րդ դարի հայ բանաստեղծը: Մի ազգի զավակ, որի հույսը քսան դարից երկար էր, համբերանքը՝ աշխարհի պես հին, սակայն ապրելու և հարատևելու կամքը՝ հավիտյան երիտասարդ ու անխորտակելի: Նրա հեղինակը խտացումն էր բոլոր ժամանակների ապրած լույսի ու արդարության ծառավ բանաստեղծների, կեղծիքի և ստի, ոսկու ու գահի դեմ ընդվզած ստեղծագործողների, մեծ ժխտողների, որոնց դեմ միշտ առաջինն է ուղղված լինում «այս աշխարհի գորեղների» սուրը: Այս երկում Իսահակյանը հանճարեղ կանխատեսությամբ արտահայտել էր և այն բոլոր բռնությունները, մարդկային բարոյականության խեղաթուրումները, քաղաքական կամայականությունները, մարդու իրավունքների ոտնահարումները, հոգևոր սկզբունքների արժեզրկումներն ու ստեղծա-

գործ մտքի հետապնդումները, որ պիտի բերեր 20-րդ դարը ի դեմս ամբողջատիրական վարչակարգերի: Այս պոեմը հիմնովի եղավ 20-րդ դարի հայ գրականության մեծագույն նվաճումներից մեկը, որի արժեքն անանց է:

«Աբու-Լալա Մահարու» քարավանը սովորական երկրային ուղիով չի ընթանում, նա դուրս է եկել հավերժի ճամփա, դարձել մեր բազմաչարչար երկրի յուրահատուկ արբանյակը: Եվ որքան ժամանակը առաջ է գնում, մարդն այնքան մոտենում է պոեմին: Այդպիսին է նակատագիրը այդ զարմանալի երկի:

Ուրեմն մի կողմից «Աբու-Լալա Մահարիի» պես ստեղծագործական հաղթանակ և այնպիսի բախտորոշ երևույթ, ինչպես ամուսնությունը Ղարաբաղի նշանավոր տոհմերից մեկի շահավոր Սոֆյա Մանասի Քոչարյանցի հետ (պսակադրության արարողությունը բանաստեղծի ցանկությամբ տեղի է ունենում Անիի Մայր տաճարի կամարների տակ), մյուս կողմից՝ օրըստօրե սաստկացող պետական մեքենայի հալածանքները:

Մոտենում էր դատավարության ժամկետը: Իսահակյանի կնոջը հաջողվում է տեսակցություն ունենալ այդ շրջանում Թիֆլիսի նահանգի կայսերական դատապաշտպան Ալեքսանդր Կերենսկու հետ (նույն ինքը՝ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության ապագա նախագահը): Կերենսկին չի թաքցնում դատավարությունից հետո Իսահակյանին սպասվող հավանական վնիդը՝ երկարաժամկետ աքսոր Սիբիր:

Ստեղծված իրադրության մեջ միակ բանական ելքը քաղաքական վտարանդիությունն էր՝ հայրենիքից և առհասարակ Ռուսաստանից հեռանալը: Սակայն հեռանալը կրկնակի ծանր էր, լքել հայրենիքը, ընկերներին այնպիսի մի ժամանակ, երբ զենիթում էր բանաստեղծական փառքը, հեռանալ մի շարժումից, որին նվիրել էր կյանքի լավագույն տարիները, ուժն ու եռանդը: Կտրվել մայրենի հողից, պաշտելի մորից (որին, ավագ, ինքը այլևս չէր տեսնելու), կնոջից, նորածին, միակ որդուց և այնքան սիրելի ընկերներից: Ծանր էր հրաժեշտը...

Տարիներ անց բանաստեղծը վերհիշել է իր ընկերներին հրաժեշտ տալու վերջին պահերը. Վահան Տերյանին՝ «Հիշում եմ, երբ նանապարհ էի դնում նրան Ախալքալաք, թռչող տրոյկայի միջից ձայնեց. «Ավո ջան, խոստումդ կատարիր, ձմեռը

Մոսկվա եկ: Սպասում ենք» (V, 119), Հովհաննես Թումանյանին՝ «Թիֆլիսից դուրս եկա հունիսի վերջին, Ղազարոս Աղայանի թաղման օրը: Թաղումից հետո Թումանյանի հետ գնացինք իրենց մոտ: Տխուր, սգավոր օր էր: Հավիտյան գրկվեցինք մեր սիրելի Նահապետից, ես էլ պիտի թողնեի հայրենիքս և, թերևս, անդարձ: Աննկարագրելի են այդ հրաժեշտի ծանր վայրկյանները: Արդեն ուշ գիշեր էր: Վերջին անգամ մենք գրկեցինք իրար. երկուսս էլ լուռ էինք. ո՛չ մի խոսք...» (V, 63, 64):

Կարսի կայարանում 1911 թվի հուլիսի 12-ին նա վերջին անգամ պիտի տեսներ ցարական մուռնդիր հագած վախմիստրին, և նրա հայացքը վերջին անգամ պիտի դիպչեր ռուսական կայսրության սահմանները խորհրդանշող ներմակակապտավուն սյանը:

Հավատարիմ ընկերների օգնությամբ Իսահակյանը սահմանն անցավ այն հատվածով, որով իրենք մի ժամանակ գեներ էին փոխադրում Երկիր: Նա հետը տանում էր սոսկ մի ինքնագիր՝ «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի ձեռագիրը: Ավարտվում էր նրա կյանքի հիրավի ամենաերջանիկ հատվածը՝ ստեղծագործական հաղթանակներով, սերերով ու ազգային-ազատագրական պայքարի ռոմանտիկայով հագեցած հատվածը, ավարտվում էր մի շրջան, որն այլևս չէր կրկնվելու՝ հուլիսի ու հավատի շրջանը: Նա պիտի գնար մի աշխարհից, իսկ գար ուրիշը: Գնում էր Ավետիքը, վերադառնալու էր Վարպետը...

* * *

Պանդխտության ցուպը հավիտյան ուղեկիցն է ռոմանտիկ բանաստեղծների: Կարծես ռոմանտիկական պոեզիան ինքն է ենթադրում իր երգիչների ճակատագիրը՝ վտարանդիություն հայրենիքից, թափառումներ օտար երկնքի տակ, մենություն, հայրենիքի անհագուրդ կարոտ՝ նոստալգիա – այդ «բախտը» վիճակվել էր Բայրոնին և Հայնեին, Բեռնսին և Լերմոնտովին, Միցկևիչին և Պետեֆին...

Վիճակվեց և Իսահակյանին: Սակայն Իսահակյանի պանդխտությունը կամավոր ընտրություն չէր, այլ ստիպողական քայլ: Եվ ճակատագիրը բերեց նրան տարագրության առաջին երկիրը՝ Օսմանյան Թուրքիա՝ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ, ինչպես մղձավանջային տենդի մեջ, պտտվում էր

հայկական կյանքի անիվը, դեռ հնչում էր զանգը հայկական դպրոցներում, հրատարակվում էին հայերեն գրքերն ու ամսագրերը, հնչում էր հայերենը թատերական բեմերից, հնչում էր աղոթքն ու երգը... և սովորականի պես ծագում էր արևը և մայր մտնում երկու և կես միլիոն հայության համար:

Դժվար է ասել, թե Իսահակյանին առաջինը ինչը կասկած հարուցեց Թուրքիայի թվացյալ անդորրի հանդեպ, ինչը վերափոխեց նրա նախնական ծրագրերը՝ զբաղվել մանկավարժությամբ Արևմտահայաստանի կրթական օջախներից մեկում, ինչպես նրան առաջարկել էին՝ Տրապիզոնում կամ Սամսոնում: Հայտնի է սակայն, որ նա սուկ իրեն՝ գերզգայուն բանաստեղծին հատուկ մարգարեությամբ զգաց շրջապատի կեղծիքն ու նեեգությունը, խաբուսիկ անդորրի մահասարսուռ հովերը:

Պատահական չէ, որ հենց այնտեղ՝ Կ.Պոլսում, նա գրեց իր նշանավոր «Ողբում եմ» («Ազատամարտ», Կ.Պոլիս, 1912, 1 հունվարի) արձակ բանաստեղծությունը, ուր այսպիսի սթափեցնող ու ահազանգող տողեր կային. «Վե՛ր կաց, ոտքի՛ ել, փոթորիկներից աննվաճ կաղնի, դո՛ւ գերմարդկային, դո՛ւ գերբնական տառապանքների երկաթե ոգի, — դու պե՛տք է ապրես, դո՛ւ կուզես ապրել»:

Ձայն տուր քո ընտիր, քաջ որդիներին, որ մոռնում են շղթաների տակ, կուռ զնդաններում, անապատներում, սառցե դաշտերում, ձայն տուր, և նրանք՝ խորտակած կապանք՝ դեպի քեզ կուգան:

Ձայն տուր քո վսեմ, վեհ որդիներին, որոնք ընկած են կովի դաշտերում, կախաղանների, կացիների տակ, և՛ զնդակահար, և՛ սրախողխող, ձայն տուր, և նրանք կկենդանանան և կրակի պես կսլանան, կուգան...» (III, 20 – 21):

Ձնայած տարագրի վիճակին և առաջացած ծանր նյութական պայմաններին՝ Իսահակյանը շարունակում է արգասաբեր ու տքնաջան աշխատել, հենց Թուրքիայում (Իզմիր-թում) ավարտում է «Ուստա Կարո» մեծածավալ վեպի առաջին տարբերակը: Այդ վեպին Իսահակյանը ձեռնամուխ էր եղել անմիջապես «Աբու-Հալա Մահարի» պոեմի ավարտից հետո: Բանաստեղծի մտահղացմամբ «Ուստա Կարոն» պիտի լիներ հայ ազատագրական պայքարի յուրօրինակ դյուցազնավեպը, 19-րդ

դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ կյանքի յուրահատուկ համայնապատկերը:

Վեպի գաղափարը շատ էր ոգևորել Իսահակյանին, Վիկտորյա Աթուկյանին ուղղված նամակում նա գրում է. «Ամբողջ օրը պարապում եմ, օրական 14 ժամ սեղանիս առաջն եմ... գրում եմ շատ տենդոտ, հագիլ գսպում եմ ձեռքս, որ չվագե...» (VI, 65 – 96):

«Ուստա Կարոն» ունեցավ դժվարին նակատագիր. թեև վեպի առաջին տարբերակը 1912-ի գարնանը գրեթե ավարտված էր, սակայն քաղաքական իրադարձությունների հետագա ընթացքը, 1915թ. եղեռնը վերափոխեցին բանաստեղծի ծրագրերը, նա հետամուտ եղավ վեպի երկրորդ, նոր տարբերակին, որն այդպես էլ չավարտվեց: Մինչդեռ արված էր հսկայական աշխատանք. գրված էր հազար էջից ավելի: «Ուստա Կարոն» եղավ Իսահակյանի հետագա ստեղծագործական կյանքի մշտական ուղեկիցը, նրա գլխավոր երկը, որը նրա ստեղծագործական աշխատանքի «հանապազօրյա հացն» էր: Վեպի ավարտին սպասում էր ժողովուրդը, նրա առաջին գլուխները լույս տեսնելու օրից (1922թ.) մինչև Վարպետի կյանքի արևամուտը: «Ուստա Կարոն» կավարտվի այն օրը, երբ որ կլուծվի հայկական հարցը», – ասում էր բանաստեղծը:

Կոստանդնուպոլսում Իսահակյանը գրում է իր լավագույն բանաստեղծություններից մեկը՝ «Կըտեսնեմ ահա, – լուռ երեկոյին...», որն ասես պարզում է աշխարհին հայ մոր էությունը բնորոշող աղոթքը.

«Ամենեն առաջ թող ինքը հասնի
Ամեն հիվանդի, հեռու նամփորդի,
Ամենեն հետո թող ինքը հասնի
Քեզ, իմ խեղճ որդի, իմ պանդուխտ որդի»:

Բանաստեղծի մայրը, որը տվյալ դեպքում հայրենիքի հավաքական կերպարն է, իր աղոթքում արտացոլում է մեր ժողովրդի լավագույն գծերը՝ մարդասիրություն և գթասրտություն:

Աստծուն դիմելիս Ապլան (բանաստեղծի մայրը)

օրհնությունն է խնդրում նախ ամեն թշվառի ու տառապյալի և հետո միայն իր որդու համար: Նման մտածողութիւնն է հարազատ քրիստոնեւթյան բուն ոգուն: Այդպէս էր մտածում Ապլան, այդպէս էր մտածում ու ապրում մի ողջ ժողովուրդ: Մինչդեռ պատմական նակատագիրը ամենից անողոք եղավ հենց Քրիստոսի պատգամներին հավատարիմ ժողովրդի հանդէպ:

1912 թվականի հուլիսի 5-ին Իսահակյանը հեռանում է Թուրքիայից: Ենթադրելով, որ ներկա իրավիճակում մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեանը սպառնացող վտանգը կարող է կասեցնել միայն մի պետութիւն՝ Թուրքիայի բարեկամ կայսերական Գերմանիան, բանաստեղծը մի քանի համախոհների և հայ մշակույթի ու պատմութեան նվիրյալ գերմանացի մտավորականների հետ ձեռնամուխ է լինում հիմնելու «Հայագերման ընկերութիւնը»: Այդ նպատակով նա 1914 թվի մարտին Ժնևից (ուր մինչ այդ Կովկասից ժամանել էին կինն ու որդին) տեղափոխվում է Բեռլին: «Հայագերման ընկերութեան» նախագահն էր հայ ժողովրդի ազնիվ բարեկամ, գերմանացի գիտնական դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսը, փոխնախագահներն էին պատմաբան Պաուլ Ռոհրբախը և ծագումով հայ, անգլիացի իրավաբան Ջեյմս Գրենֆիլդը, ընկերութեան քարտուղարն էր Ավետիք Իսահակյանը: Նա միաժամանակ խմբագիրն էր ընկերութեան պարբերականի՝ «Մեսրոպ» ամսագրի (տպագրվել է ընդամենը մեկ համար): Բայց ի դերև ելան «Հայագերման ընկերութեան» հետ կապված հույսերը, վրա հասած Առաջին համաշխարհային պատերազմը տակնուվրա արեց բանաստեղծի ծրագրերն ու սպասումները: Պատերազմը հատկապէս կործանարար եղավ Արևմտյան Հայաստանի համար: Թուրքիան, չեղյալ հայտարարելով Ռուսաստանի հետ 1914թ. հունվարին կնքած պայմանագիրը, ներգրավվեց աշխարհամարտի մեջ որպէս Գերմանիայի դաշնակից և, օգտվելով ռազմական իրավիճակից, անցավ իր դարավոր երազանքի իրագործմանը՝ հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի իսպառ բնաջնջմանը: Գերմանիան, իր հերթին, հրահրում էր Թուրքիայի հայաջինջ ծրագրերը՝ համարելով հայերին Ռուսաստանի «բնական դաշնակիցը» և Միջին արևելքում գերմանա-թուրքական առաջընթացը խոչընդոտող ուժ: Նրանց պետք էր Արևմտյան Հայաս-

տանն առանց հայերի: Եվ իրագործվեց մարդկության նորագույն պատմության մեծագույն ռերագործությունը՝ 1915 թվի եղեռնը:

Լինում են ժամանակներ, երբ գրողին առավել բացահայտում են ոչ այնքան նրա գեղարվեստական ստեղծագործությունները, որքան օրագրերը, ծոցատետրերը, նամակները, հրապարակախոսական հոդվածները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Իսահակյանի ստեղծագործության հիմնական բովանդակությունը դարձավ հայ ժողովրդի ողբերգական նակատագիրը և նրա հերոսական ազատամարտի ներքողումը: Բանաստեղծը ձեռնամուխ է լինում ստեղծելու հայոց ցեղասպանության մեղադրական «Սպիտակ գիրքը», որը պիտի դառնար մեր ժողովրդի ապրած վշտի ու տառապանքի մի ժամանակակից «Մատենան ողբերգութեան»: Այն պետք է իրական դեպքերի ու ականատեսների պատմածների հիման վրա վերստեղծեր էջեր հայ հերոսապատումից, բերեր դրվագներ հայ ֆիդայիների կյանքից ու սիրանքներից, ինչպես և մեկնաբաներ Հայ Դատի խնդիրները:

«Սպիտակ գիրքի» մի գգալի մասն արտացոլվեց Իսահակյանի մտորումների, ապրումների և ստեղծագործական մտահղացումների մի յուրօրինակ խոստովանագրքում՝ «Հիշատակարանում»: Բանաստեղծի «Հիշատակարանի» 1918 – 1920թթ. գրառումները լի են դառն ու տագնապալի խոհերով, ստեղծված իրավիճակից ելնելու տանջալից որոնումներով: Դրանք ավելի շատ հիշեցնում էին ռազմաճակատային ամփոփագրեր, որոնց սեղմ ու ժլատ տողերի տակ գծագրվում է Հայաստանի դառն ու օրհասական վիճակը, բայց և երբեք չի սասանվում բանաստեղծի հավատը:

Ի դեպ, Իսահակյանը տարագրության երկրորդ փուլում՝ 20-ական թվականների սկզբներին, ձգտել է վերադառնալ հայրենիք. սկզբում նա պարզապես իրավունք չունեին գալու, որովհետև ենթակա էր դատական հետապնդման: Իսկ երբ հայտնի դարձավ Իսահակյանի և նրա ընկերների «Դաշնակցության գործով» մեղադրյալների ներման փաստը՝ այսպես կոչված «բարձրագույն ներումը», Պետերբուրգի արդարադատության դեպարտամենտի կողմից (տե՛ս «Հորիզոն»,

1915, 31 հոկտեմբեր), արդեն բռնկվել էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, ինչի պատճառով բանաստեղծը չէր կարող մուտք գործել Ռուսաստան: Այդ մասին է նա գրում իր նամակներում՝ 1916 – 1917թթ.: Եվ վերջապես, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Հայաստանի խորհրդայնացումը եապես փոխեցին իրերի դրությունը: Հարկ է ասել, որ սկզբում մի առանձին բերկրանքով է բանաստեղծը ընդունում 1917թ. փետրվարյան հեղափոխության փաստը և իր ընկերոջը՝ Գարեգին Լևոնյանին ուղղած նամակում (1917թ. մարտի 28, ժնկ) խոստովանում է. «Անսահման, անսահման ուրախ եմ ուսական հեղափոխության հաղթանակով. նո՛ր դարագլուխ. և վերջապես փրկվեց հայությունը: Այժմ ընդմիշտ ապահով է հայ ժողովրդի ապագան, – 30-40 տարուց հետո մենք կունենանք ամուր, ուժեղ, հարուստ, մեծաքանակ հայություն. Ռուսիան պիտի հավաքողը լինի հայկական հողերի...» (VI, 169): Սակայն դեմոկրատիան չհաղթանակեց, և փետրվարյանին հաջորդեց բոլշևիկյան հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, որը հիմնովին խափանեց Իսահակյանի ծրագրերը և հույսերը՝ կապված հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի հետ: Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի բարդ քաղաքական խաղերի հարևանությամբ անկախ Հայաստանի Հանրապետության նորաստեղծ ապագան մեծապես վտանգված էր, քանզի Իսահակյանը հրաշալի գիտեր, որ ոչ մի ամբողջատիրական վարչակարգ չի հանդուրժի իր կողքին մի անկախ ու դեմոկրատական պետության գոյությունը:

Գերմանիայի արտգործնախարարության քաղաքական արխիվում (Բոնն) պատմաբան Վարդգես Միքայելյանի վերջերս հայտնաբերած նյութերը ցույց են տալիս, որ 1918 – 20թթ. Իսահակյանը (որն այդ շրջանում ապրում էր ժնկում, Ավետիս Բայազետ անունով), որպես Հայաստանի Հանրապետության լիիրավ ներկայացուցիչ (ունենալով Ամերիկայի հայության կողմից տրված հատուկ մանդատը), զգալի հայանպաստ գործունեություն է ծավալել Բեռլինում և ժնկում տարվող փակ բանակցությունների ժամանակ: Բանաստեղծի նպատակն էր անել ամեն բան, որ եվրոպական գորեղ պետությունները սատար կանգնեն Հայաստանի Հանրապետությանը, քանզի օրակարգում

կրկին դրված էր հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցը: 1919թ., երբ հայրենի հողերի վրա ծածանվում էր եռագույնը, Իսահակյանը գրում է Հովհաննես Թումանյանի աղջկան՝ Նվարդ Թումանյանին. «Ես, եթե ճակատագիրը ուզեմ, մարտ ամսին հայրենիքում կլինեմ – ազատ, ապահով հայրենիքում, որի համար ընկան, մարեցին մեր ամենալավ աստղերն ու ծաղիկները. անուններ չեմ ուզում տալ... Մեր շրթունքները պիտի մոռանան նրանց անունները, բայց մեր հոգիները միշտ պիտի այրվեն նրանց վշտով, կսկիծով ու կարոտով...» (VI, 177): Անհիմն չէր բանաստեղծի հոգում ծավալվող տագնապը ազգային հանրապետության ապագայի վերաբերյալ: Իր նամակներից մեկում՝ ուղղված Արշակ Զոպանյանին, երբ Թուրքիան ներխուժել էր Ալեքսանդրապոլ, Սուրմալու և Կարս, նա գրում էր. (1918, դեկտեմբերի 13) «Շա՛տ եմ վախենում և հիմք ունիմ վախենալու, թե միգուցե Հայաստանի մոտակա ազատությունը ծագի մեր ժողովրդի համատարած գերեզմանոցի վրա» (VI, 173): Ինչո՞ւ էր այսպես մտածում Իսահակյանը. որովհետև նա հրաշալի գիտակցում էր, որ առանց Ռուսաստանի հետ դաշնության Հայաստանի ապագան մեծապես վտանգված էր: Իսկ դարավոր թշնամին կարող էր վախենալ միայն ռուսական գործունից:

Այս ամենին զուգընթաց, նա որպես հայրենասեր մարդ, անկախության ջատագով, չէր կարող չխանդավառվել Հայաստանի Հանրապետության (իր հավիտյան երազանքի) ստեղծման փաստով: Սակայն մի բան են ողորմաբանական երազանքներն ու լավատեսական հույսերը, այլ բան են դաժան պատմական իրադարձություններն ու քաղաքական շահարկումները: Ռուսաստանից տարանջատման քաղաքականությունը (ինչը կապված էր Ռուսաստանի խորհրդայնացման հետ) չարագույժ դեր խաղաց Հայաստանի Հանրապետության հաստատման հարցում: Այս հանգամանքը հրաշալի գիտակցում էր Իսահակյանը, որը երբևէ հույսեր չի տածել Թուրքիայի բարեփոխման կամ Եվրոպայի օգնության հանդեպ:

Զննելով Իսահակյան-Հայկական հարց առնչությունը, մենք պետք է հստակ պատկերացում ունենանք, որ այդ թեման, այդ հարցը մշտաբար ունի Իսահակյանի ստեղծագործություննե-

րում՝ 17 տարեկանից մինչև կյանքի վերջը: Եվ այն չի կարող ունենալ միակողմանի մեկնաբանում, միանշանակ գնահատում: Բանաստեղծի վերաբերմունքը Հայկական հարցին կրել է հարափոփոխ բնույթ: Քանզի քաղաքականության, պատմության ասպարեզում ոչինչ չի կարող լինել մշտապես կայուն, այն, ինչպես և ժամանակը, ենթակա է դիալեկտիկ զարգացման: Կարելի է ասել, որ Իսահակյանի մոտեցումը Հայկական հարցին հենց այդ հարցի նակատագրի արտացոլումն է: Այն, ինչը տվյալ պահին ընդունելի էր և օգտակար իր ժողովրդին, գտնում է իր դրական արձագանքը և բանաստեղծի հոգում: Մի հարց, որն ունեցել է ավելի քան մեկդարյա պատմություն և այսօր էլ իր ավարտից դեռ շատ հեռու է, չէր կարող չարտացոլել պատմության հակասական, իրարամերժ անդրադարձները, վայրիվերումները, պոռթկումներն ու փլուզումները: Այնպես որ, խոսելով Իսահակյանի դիտակետի մասին, պետք է այս ամենը հաշվի առնել և, իհարկե, երբեք չմոռանալ, որ մենք վերջին հաշվով գործ ունենք ոչ թե քաղաքական գործչի, այլ ողմանտիկ բանաստեղծի հետ:

Սոսկ մարդկային (իսկ ռազմավարությունը դա չի ընդունում), զգացմունքային գործոնը շատ գորեղ է Իսահակյանի մեջ: Հույզն ու ապրումը երբեմն մղվում են առաջին պլան, թողնելով մի կողմ քաղաքականությունն ու պատմության գործոնը: Բայց և միաժամանակ առավել կննդոտ, ծանր հարցերի վերաբերյալ Իսահակյանը սթափ է, իրապաշտ ու հեռատես: Ի՞նչ արժեն միայն նրա մտորումները Ռուսաստան-Հայաստան կապի, Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ. «Կարող է պատահել, որ վաղը-մյուս օրը տապալվի բոլշևիզմը, կարող է դեռ մի 3-4 տարի տևել, ո՛չ ավել: Ռուս ժողովուրդը Սֆինքս է (ըստ Տուրգենևի), չի կարելի հասկանալ նրան, իսկ Հայաստանի բախտն էլ կախված է միմիայն այդ Սֆինքսից, պետք է Ռուսիան վերակազմվի, իրեն զգա ու իրեն գտնի, որ մենք էլ տեղ լինենք մեր բախտին», – գրում է Իսահակյանը 1922 թվի հուլիսի 13-ին Վ.Ահարոնյանին: Եվ նույն հասցեատիրոջը երեք տարի անց՝ 1925 թվի հունվարի 18-ին. «Մեր փրկությունը բոլշևիզմի անկման մեջ է, ազգայնական Ռուսիոյ մեջ, որ հարված է թուրքերին, բայց այդ ազգայնական Ռուսիան է՝ ըբ է գալու...»: Այս տողերի իմաստը այսօր ևս

օրակարգի մեջ է: Կան սկզբունքներ Հայ դատի ոլորտում, որոնք, ըստ Իսահակյանի, առավել համապատասխան են մեր ժողովրդի քաղաքական նախադրյալի պահանջներին: Դրանց թվում դաշինքը Ռուսաստանի հետ, քանզի դարերից ի վեր ընտրությունը ուսի և թուրքի միջև է: Եվ, սակայն, առավել առաջնայինը, հիմնականը հույսն է հայ ժողովրդի հոգևոր գործության, ապրելու անասելի կամքի, դարերի փորձությունն անցած իմաստության վրա: Հավատը՝ սեփական ուժերի հանդեպ:

Եվ կարծես ի հաստատում հայ ժողովրդի հավիտյան կենդանի ոգու ու անպարտելիության, նա ժնկում կերտում է «Սասմա Մհեր» պոեմը (1919թ.)՝ մեր հանճարեղ էպոսի թերևս ամենադրամատիկ (և ըստ ամենայնի Իսահակյանին ամենամոտ) ճյուղի մշակումը: Իսահակյանն անտարակույս ընդունում էր այն փաստը, որ Փյունիկի պես ավերումներից ու գրկանքներից հառնում է իր հայրենի երկիրը, որ հասել էր կործանման եզրին. իհարկե, շատ բան թեև նրա սրտովը չէր, սակայն վերածնունդը փաստ էր: Հայաստանը սկսում էր ուժ ու հասակ առնել որպես պետություն: Բանաստեղծի՝ 1921 – 1926թթ. ստեղծագործությունը տոգորված էր հայրենիքի վերածնության ոգով:

1921 թվականի ապրիլից Իսահակյանը ընտանիքով ժնկից (ուր նա ապրում էր 1915թ. օգոստոսից) տեղափոխվում է Վենետիկ: Բանաստեղծը ընդամենը 45 տարեկան էր: Կորցրածը շատ էր, գտածը՝ քիչ: Դարձյալ օտարի հող, դարձյալ թափառական կյանք, դարձյալ նյութական անապահովություն: Եվ սակայն ի հեճուկս այս ամենի հույսի մի չխամրող փարոս կար՝ Արարատյան հայությունը՝ սփռված գերված Մասիսի շուքի ներքո, և դեռ կանգուն էր Հայի օջախը: Իսահակյանը Վենետիկում ապրելու շրջանում մտադրություն ուներ ամբողջապես վերանայելու ու ավարտելու «Ուստա Կարոն», ինչի համար այնտեղ կային բարենպաստ պայմաններ, և առաջին հերթին՝ Վենետիկի սուրբ Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանությունը՝ իր հարուստ գրադարանով ու ձեռագրատնով: Եվ, վերջապես, Վենետիկում նա հնարավորություն ուներ իր միակ զավակին կրթության տալու միաբանության հայկական Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում:

Վեներտիկը ինքնին բանաստեղծություն էր, հավերժ առինքնող, կախարդող, ամեն արվեստագետի համար մի «ճերագային ասի»: Վեներտիկում Իսահակյանը շատ արդյունավետ աշխատում է, գրում այնպիսի սքանչելի բանաստեղծություններ, ինչպես՝ «Հայաստանին», «Ասում են, թե՛ դու այնպես...», «Մի մրահոն աղջիկ տեսա...», «Անի», «Հայրենիքիս» և վերջապես՝ «Ռավեննայում»՝ իր քնարական արվեստի հավերժական գոհարներից մեկը: Արգասաբեր եղան վեներտիկյան տարիները և բանաստեղծի արձակի համար: Այստեղ են գրվել «Սաադիի վերջին գարունը», «Լի-Թալի-Պոն», «Լիլիթը», «Նրանելին աբբա Մարկոս», «Անպարտելի ոգին», մի շարք նոր գլուխներ «Ուստա Կարո» վեպից: Բայց և հենց Վեներտիկում էլ ավելի ուժեղացավ կարոտը հայրենիքի հանդեպ, և հասունացավ հայրենիք վերադառնալու մտադրությունը: Դեռ 1920թ. (սեպտեմբերի 5-ին) նա խոստովանում է ընկերոջը, գրականագետ Սիմոն Հակոբյանին. «Ա՛խ, մի գլուխս ձգեի Շիրակ, փովեի հայրենի հողի վրա և լալի, և լալի... Եթե մի սրբություն կա, որի համար ապրում եմ — դա հայ որբն է, հայ չարքաշ ժողովուրդը»:

Վեներտիկը վտարանդի բանաստեղծի դեգերումների վերջին կայանն էր, այստեղից նա պիտի հայրենիք մեկներ: Ե՛վ ժնկյան, և՛ վեներտիկյան տարիները ստեղծագործական իմաստով ապարդյուն չանցան Իսահակյանի համար: Հիշենք, որ Վեներտիկում և Վիեննայում նա հրատարակել է «Սասմա Մհեր» (Վիեննա, 1922) և «Աշնան ծաղիկներ» (Վեներտիկ, 1922) գրքերը: Վերջին ժողովածուի վերնագիրը հատկանշական էր Իսահակյանի երկերի ընդհանուր «պայծառ թախծի» տրամադրությամբ: Այդ շրջանում բանաստեղծին ամբողջապես կլանել էր Հայաստանի նակատագիրը, օր ու գիշեր նրա մտահոգությունների, ապրումների, խոսակցությունների ու վեճերի թեման Հայաստանն էր: «Հիշատակարանի»՝ 1916 — 1924թթ. բազում գրառումները կապված են Հայկական հարցի, մեր ժողովրդի նակատագրի հետ: Նա բառիս բուն իմաստով տառապում էր հայրենաբաղձությամբ, միակ միսիթարանքը Սուրբ Ղազար կղզու Միսիթարյան միաբանությունն էր, ուր բանաստեղծն ասես զգում էր Հայաստանի հոգևոր ներկայությունը: Նույնպես Վեներտիկում, 1924թ. իրերի բերումով, նա պիտի

հանդիպեր հայրենիքից եկած իր վաղեմի ընկերոջը՝ Մարտիրոս Սարյանին, իսկ մեկ տարի անց՝ Եղիշե Զարեմցիին։ Նրանց հետ անցկացրած օրերը բանաստեղծի տարագրության շրջանի հազվադեպ երջանիկ օրերից եղան։ Բանաստեղծի որդին՝ Վիգեն Իսահակյանը, իր «Հայրս» հուշերի գրքում հրաշալի պատկերել է Իսահակյանի վեներտիկյան հանդիպումները հայ մշակույթի մեծերի հետ, ինչպես նաև Վարպետի՝ եվրոպական տարագրության վերջին շրջանը։

Իսահակյանը հրաշալի գիտակցում էր, որ ինքը չի կարող ապրել առանց հայրենիքի, նա գգում էր նաև, որ իր հայրենիքի հավատարիմ մարտիկի կյանքը պետք է ժողովրդին, միայն այնտեղ այն կիմաստավորվեր... Ահա ինչ է գրում նա ՀՅԴ հայտնի գործիչ Վահան Նավասարդյանին (1925, 26 հունվար, Վեներտիկ)։ «Ինչպես չգնամ. 15 տարի է՝ հեռացել եմ, կարոտը խեղդում է ինձ, ոչ մի երկիր չի քաշում ինձ, ոչ Փարիզը, ոչ Բեռլինը, ոչ Գահիրեն, հասկանո՞ւմ ես այս։ Ո՛չ մի երաժշտություն, ոչ բալետ, միայն մեր թաղը, շվին, գուռնան, մեր աղջիկների պարերը... մեր խորովածը, քյուֆթեն, մեր թարխունը, լավաշ հացը... Դու այդ լավ ես հասկանում... Այս էլ իմացիր, որ իմ բոլոր լավ ընկերները այնտեղ են, նույնիսկ դաշնակցական ընկերները... Արտասահմանի դաշնակցական ընկերներից շատերը չեն գնահատել ինձ, նրանք բոլորը Ահարոնյանին համհարզներն են, իսկ իմ դաշնակցական ընկերները գավառի տղաներն էին, և ես գավառի, գյուղերի գործիչ էի։ Թողնենք այս, հին դարման է, թող մնա փտի»¹։

Ավելի որոշակի, մեկ տարի անց, նույն անձին (1926, 30 ապրիլի, Վեներտիկ)։ «Ուղտը իր հաշիվն ունի, ուղտապանը՝ իր։ Ես էլ մարդ եմ, իմ կամքն ունիմ և իմ պատասխանատվությունը իմ ժողովրդի, իմ խղնի, և իմ անցյալի առջև։ Այս էլ իմացիր, որ իմ մեջ դեռ շատ երկաթ կա, որ գնում եմ իմ առաջադրած նպատակին, և ոչ ոք չի կարող ծռել ինձ»²։

1926-ի սեպտեմբերին Իսահակյանը Վեներտիկից իտալա-

¹ Ավետիք Իսահակյան, Նամակներ, Կահիրե, «Հուսաբեր», 1959, էջ 13։

² Նույն տեղում, էջ 22։

կան նախնի մեկնում է Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից էլ՝ Բաթում: Հոկտեմբերի 10-ին բանաստեղծը նրանում էր: Նա եկավ հայրենիք շուրջ 15 տարվա բացակայությունից հետո, եկավ մի ժամանակ, երբ այն կուսակցությունը, որին գինվորագրվել էր սլադանի հասակից, արգելված էր հայրենիքում և ազգային անկախ հանրապետությունը, որի ստեղծումը ամեն հայի երազանքն էր, անկարող լինելով դիմակայել Խորհրդային Ռուսաստանի զինուժին, դադարեցրեց իր գործունեությունը, և 1921թ. ի վեր Հայաստանը խորհրդայնացված էր: Նա եկավ Հայաստան մի ժամանակ, երբ դեռ արյունը չչորացած հայոց հողերի վրա, այդ հողերը հանցագործ ծրագրով ընծայվել էին քեմալական Թուրքիային: Բայց և այնպես հենց այդ ժամանակ նա եկավ Հայրենիք, քանզի ժամանակներն անցողիկ են (իրենց տիրակալներով), իսկ Հայրենիքը՝ հավիտյան: Եվ ահա այդ շրջանից սկսեց ձևավորվել բանաստեղծի այն մտածողությունը, որ թեպետ չկար ու դավադրաբար կորսված էր «Երկիր Նաիրիի» իդեալը, բայց հայրենի երկրի այն միակ հատվածը, որը նախնիների բերումով պահպանվել էր, պետք էր ամրապնդել, մշակել, հողը պարարտ պահել, որ նա ընձյուղներ տար, և սկսվում է Իսահակյանի աշխատանքը «Հոգևոր հայրենիքի» համար: Դա էր տանար տանող միակ համփան: Իսկ պատմական իրավիճակը բանաստեղծը հրաշալի գիտակցել էր հենց նոր ոտք դրած խորհրդային երկիր. «Ներկա Հայաստանը (1926թ.) բաժանված է Վրաստանի-թաթարի և թուրքի միջև, և մեր ձեռքը եղածը քարն ու անապատը նույնպես վտանգված է: Ո՛ր է փրկությունը: Ամեն դուռ բախել ենք: Ելք չկա: Բոլշևիզմը... դրանից էլ խելքս բան չի կտրում, որովհետև նա էլ քաղաքականություն է անում, ո՛չ թե ընկերավարություն և արդարություն: Բոլշևիկները Մուստաֆա Քեմալին հրավիրեցին Հայաստանի վրա, ջարդել տալով հայերին, որ հետո իրենք գան և փրկիչ հանդիսանան աշխարհի առաջ» (ԻԸԱ):

Այո, ավերվածը սարսափելի էր, սակայն հայ մարդը չէր վհատվել: Հայաստանից կնոջը և որդուն ուղարկած առաջին նամակում Իսահակյանը գրում էր. (1926, հոկտեմբերի 12) «Նրանք շատ է փոխված, եռուզեռ, կենդանի, բազմամարդ:

Անվերջ քանդում են ու շինում. մեծ աշխատանք են թափում: Ջարմանալի ժողովուրդ է հայը. ապրելու ընդունակ. լալիս է, բայց նորից շինում ու ստեղծում, քարից հաց հանում» (VI, 233):

Ճիշտ է, վիթխարի էր կորցրածը: Այժմ նա հայրենի Ղազարապատ գյուղի սահմանագլխից կարող էր տեսնել միայն ուրվագծերը իր այնքան տենչած Անիի: Եվ կսկիծը սրտում գիտակցում էր, որ այդ սահմանագիծը՝ կնքված բուլշևիկների և քեմալականների միջև, այն նակատագրական իրողությունն էր, որ բաժին ընկավ հայ մարդուն XX դարում: Բայց նա, ինչպես և իր ժողովուրդը, երբեք չհաշտվեց այդ մտքի հետ:

Եվ նա գրեց իմաստնաբար. «Անին մենք մեր ետևում չունենք, այլ միշտ մեր առաջ: Որքան տարիները հեռանում են, այնքան մենք մոտենում ենք նրան»:

...Ջկային մայրը, քույրերը, եղբայրները, Իսահակը, Թումանյանը, Տերյանը, հարյուրավոր ընկերները՝ հայ ազատամարտի հերոսները. սակայն կար Արարատյան հայությանը, կանգնած էին Երևանն ու Գյումրին, պատմական Ջանգեզուրն ու Լոռին: Կային այնպիսի սիրելի դեմքեր, ինչպիսիք էին Դեմիրճյանն ու Չարենցը, Շիրվանզադեն ու Հովհ. Հովհաննիսյանը, Սարյանն ու Թերլեմեզյանը, Թամանյանն ու Թորամանյանը, Սպենդիարյանն ու Ռոմանոս Մելիքյանը: Եվ վերջապես կար հայոց եկեղեցու հավիտյան խորհրդանիշը՝ սուրբ Էջմիածինը, խորհրդային տարիների Իսահակյանի հոգևոր հանգրվանը: Հայ ժողովրդի կամքը՝ ապրելու և հարատևելու, վերստեղծելու բզկտված հայրենի երկիրը, համակում էր բանաստեղծի հոգին նոր հույսով ու հավատով: Նախապես Իսահակյանը ծրագրել էր մնալ Հայաստանում երկու տարի, սակայն ժամկետն անցնում է, և նա զգում է, որ լուրջ խոչընդոտներ կան իրավունք առնելու Եվրոպա մեկնելու: Նույն այդ ժամանակ, երբ բանաստեղծը ջանքեր էր թափում ստանալու անհրաժեշտ փաստաթղթերը երկրից դուրս գալու համար, Հայաստանի պետական քաղաքական վարչության (ԳՊՈՒ) հովանու ներքո ծրագրեր էին մշակվում Իսահակյանին ընդհանրապես արգելել դուրս գալու երկրից. և քանզի այդ խնդրի լուծումն իրենց ձեռքում չէր, Անդրպետքաղվարչության

նախագահ Ռեդենսը (ի դեպ Ստալինի քենական էր) և գաղտնի բաժնի պետ Մատուրովը (Զարենցի դահիճը) «խիստ գաղտնի» գրություն են հղում ՀամԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղար Կրինիցկուն և ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Կոստանյանին հետևյալ բովանդակությամբ (բերում ենք գրության եզրափակիչ մասը). «2 հունվարի, 1930թ. (1934 ս/կ գաղտնի բաժին) Նկատի ունենալով, որ Իսահակյանը մեծ վստահություն է վայելում դաշնակցություն կուսակցության արտասահմանյան բյուրոյում և Հայաստանում գտնվելու ամբողջ ժամանակամիջոցում շրջելով դաշնակցականների միջավայրում, արտասահմանյան բյուրոյին կտա Հայաստանի կազմակերպությունների դրության մասին ճիշտ տեղեկություններ և դրանով իսկ կծխտի կազմակերպության վիճակի մասին մեր այն կարծիքը, որը ստեղծվել է մեր մարդկանց միջոցով և որի հետևանքով հնարավոր է շարքերի կազմակերպական վերակառուցում (ղեկավար մարդկանց, կապավորների փոխարինում, ակտիվիստների մի մասի և մեր գործակալների մեկուսացում), ինչպես նաև չի բացառվում մեր երկու արժեքավոր գործակալների տապալումը, մենք այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ Իսահակյանին նշված նկատառումներով չի կարելի բաց թողնել և խնդրում ենք վերանայել այդ հարցը» (ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 10, գ. 45, թ. 1: Բնագիրը ուսեբեն):

Այն ժամանակ պատժիչ մարմիններին չհաջողվեց իրականացնել իրենց մտադրությունը, թեպետ բանաստեղծի կյանքը թելից էր կախված: Եվ վերջապես 1930 թվականի գարնանը Իսահակյանը մեկնեց Եվրոպա, Փարիզ: Անհրաժեշտ էր ի մի բերել մեծ արխիվն ու գրադարանը, ավարտել մի շարք կիսատ թողած գործեր և, իհարկե, առաջին հերթին «Ուստա Կարոն», որը եթե չգրվեր Եվրոպայում, ապա երբեք չէր գրվի խորհրդային երկրում (և, ցավոք, այդպես էլ եղավ): Եվրոպա գալով՝ նա հաստատվում է Փարիզում, ուր նախօրոք վեներտիկից տեղափոխվել էին կինն ու որդին:

Սկսվում է Իսահակյանի տարագիր կյանքի վերջին փարիզյան շրջանը՝ 1930 – 1936թթ.: Այդ տարիներին Փարիզը Եվրոպայի արվեստների մայրաքաղաքն էր, այնտեղ էին

հավաքվել Ամերիկայից, Եվրոպայից, այլ վայրերից եկած անվանի գրողներ, երաժիշտներ, նկարիչներ: Փարիզն ապրում էր մշակութային բուռն և հետաքրքիր կյանքով: Փարիզը դառնում է նաև Եվրոպայի ամենահայաշատ քաղաքներից մեկը: Փարիզահայությունը Իսահակյանին ընտրում է Հայաստանի օգնության կոմիտեի Փարիզի մասնաճյուղի փոխնախագահ, իսկ 1933 – 35 թվականներին նա խմբագրում է կոմիտեի՝ «ՀՕԿ» ամսագիրը: Որպես ՀՕԿ-ի նախագահ՝ տարիներ շարունակ նա մեծաքանակ դրամական և նյութական օգնություն է կազմակերպում հայրենիքին: Նա գիտեր, որ ազգօգուտ գործ է անում, թեև իր համար անսովոր: Բնականաբար այս ամենի համար նա ստիպված էր զոհաբերել արվեստագետի իր թանկ ժամանակը:

Երեսնական թվականներին ապրելով Արևելյան Եվրոպայի սրտում, Իսահակյանը տեսնում էր ֆաշիզմի օրըստօրե ահագնացող վտանգը: Նա մասնակցում է 1933 թվականին Փարիզում անցկացվող գրականության և մշակույթի գործիչների հակաֆաշիստական միջազգային կոնգրեսին: Տագնապով մտորում էր, թե ինչպես մեր օրերում ֆաշիզմը ի գործ էդավ մի շարք քաղաքակիրթ երկրներում իշխանության գլուխ անցնել: Բանաստեղծը պիտի նակատագրական որոշում կայացներ՝ կամ մնար Եվրոպայում, որի վրա թանձրանում էր «արիական նոր մեսիայի» սովերը, կամ հետ գար մի երկիր, ուր աղավաղելով սոցիալիզմի գաղափարը, ժամ առ ժամ ահագնացող ուժ էր առնում ստալինյան բռնակարգը: Բանաստեղծը լավ էր գիտակցում, որ ինքը դրախտ չէր մեկնում: Սակայն նա այն հոգեվիճակում էր, որ այլևս առանց Հայրենիքի չէր կարող ապրել: Ելքը Եգիպտոսից մեկն էր... Եվ 1936թ. օգոստոսին նա բռնեց տունդարձի նամփան: Եվ թող թույլ տրվի ասել, որ կատարեց իր կյանքի ամենախիմաստուն քայլերից մեկը...

Ճակատագրի բերումով 1936թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Իսահակյանը վերջին անգամ իր կյանքում կանգ առավ Վենետիկում: Այդ շրջանը ասես եղավ բանաստեղծի հրաժեշտի աշունը թե՛ իր կյանքի մի զգալի, ստեղծագործապես արգասաբեր փուլին, թե՛ իր այդքան սիրելի «անրջային քաղաքին»:

1936թ. դեկտեմբերի 5-ին բանաստեղծը մուտք գործեց հայրենի երկիր, որը պիտի դառնար նրա հավիտենական կանգառը: Եկավ հենց 1937 թվականի նախաշեմին, ստալինյան մղձավանջի ամենածանր շրջանում: Եկավ ու տեսավ, թե ինչի է վերածվել երբեմնի իրեն ժողովրդավարական հռչակած երկիրը: Եկավ ու տեսավ այն տառապանքն ու վիշտը, որ տանում էր հայ ժողովուրդը «կրեմլյան հրեշի» ձեռքից: Տեսավ անասելի կորուստներ, բյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց ոչնչացում, հայ ժողովրդի ընտրանու գլխատում: Անդարձ գնացին հին ու նոր ընկերները՝ Չարենցը, Բակունցը, Ջապել Եսայանը, Թոթովենցը, Սիմոն Հակոբյանը, Քաջազունին, Պողոս Մակինցյանը, Կարեն Միքայելյանը, Արամայիս Երզնկյանը... հարյուրավոր անուններ... Անվերջ ձգվեց աքսորի ճամփան հայոց լեռնաշխարհից Սիբիր և Ալթայի երկրամաս... Եվ դրանց մեջ իր հարազատները, եղբայրների զավակները՝ Աբաս, Գեղամ, Գայանե Խսահակյանները: Առանց դատ ու դատաստանի Թիֆլիսում եռյակի որոշմամբ գնդակահարել էին Մկրտիչ եղբորը: Ղազարապատի պապենական տունն ու ջրաղացը վերածել էին սահմանապահ գորանոցի, իսկ Գյումրիի տունը, ուր ծնվել էր բանաստեղծը, ազգայնացրել, բնակեցրել չքավոր ընտանիքներով: Գրադարանը թալանել էին և որոշ գրքեր էլ շուկայում վաճառքի հանել... Ժամանակին անվանի տոհմից մնացել էին մի քանի հոգի, այն էլ կանայք ու ծերեր: Մինչդեռ ի՞նչ գերդաստան էր:

Եվ այս ամենը հանուն «տիեզերական հեղափոխության» և այլ եքսպերիմենտների... Բանաստեղծը դառնացած գրում է իր օրագրում. «Ո՛չ ապագայի վրա հավատ ունեմ, ո՛չ ժամանակի, ո՛չ դեմոկրատիայի: Միայն չեմ կարող հուսահատվել, քաջություն չունեմ հուսահատվելու, այն օրը, որ հույսս հատվի, ես մեռած եմ (6 օգոստոսի 1950թ.)»:

Եվ մեկ անգամ չէ, որ անեացման սպառնալիքը անցավ նրա շեմի կողքով, և սակայն բանաստեղծը մնաց կանգուն: Բախտ էր, բռնակալի քմահաճույք, թե վիթխարի անվան ստվեր, այսօր դժվար է այդ հարցին տալ ստույգ պատասխան... Նա չէր զլացել

գնալ դժոխքի դուռը, բայց Աստված պահեց նրան...

Եվ պետք էր ապրել և դիմակայել, սատար կանգնել հարազատ ժողովրդին:

Իսահակյանը հրատարակում է «Սասմա Մհեր» պոեմը նոր խմբագրումով: Գրում է քիչ, հազվադեպ, սակայն զարմանալի փիլիսոփայական խորությամբ բանաստեղծություններ, այլաբանական լեգենդներ (ինչպես «Ժողովրդի քնարը»), առակներ, աֆորիզմներ, անգերազանցելի հուշեր, գրականագիտական հոդվածներ, մշտապես լրացնում է իր ծոցատետրերը, ժամանակ առ ժամանակ անդրադառնում «Ուստա Կարո» վեպին:

Եվ սակայն, որպես իմաստուն մարդ, Իսահակյանը տեսնում էր, որ նոր կյանքում, շնորհիվ հայ մարդու աշխատասիրության, քարից հաց հանելու ունակության, շատ բան գալիս ու գնում է իր բնական հունով: Կառուցվում էր վիթխարի երկիր՝ հզոր արդյունաբերությամբ: Կյանքը կայունանում էր: Իսկ պանիսլամական բանդագուշանքը երևան չէր գալիս: Իսահակյանը եղավ ժամանակակիցը, գործուն մասնակիցը հայրենական կյանքի տնտեսական և հոգևոր վերելքի: Իսկ թե ի՞նչ սեր ու հարգանք էր վայելում, հայտնի է բոլորին:

Պատերազմներով ու արհավիրքներով լի XX դարը նոր փորձության առաջ կանգնեցրեց հայ ժողովրդին, և «Լույսի ու խավարի» այս աննախադեպ գոտեմարտին նա իր մասնակցությունը բերեց՝ պաշտպանելով բզկտված հայրենիքը թուրքական նոր հորդաների ներխուժման սպառնալիքից և միաժամանակ հնարավորինս հատուցելով հին պարտքը հայկական եղեռնի մեղսակից կայսերական Գերմանիայի հետնորդներին:

Ռազմի դաշտում հայ զինվորներին ոգևորում էին Իսահակյանի հայրենասիրական հոդվածներն ու բանաստեղծությունները, իսկ «Որսկան ախպեր» երգը նրանց համար յուրովի նշանաբան էր դարձել:

Պատերազմի ամենածանր օրերին՝ 1942թ. հունվար-փետրվարին, Իսահակյանը ուղևորվում է Ստալինգրադի վրայով Մոսկվա՝ սեփական աչքով տեսնելու այն ահռելի արհավիրքները, մարդկային ողբերգությունները, որոնք պատերազմների հավերժ ուղեկիցներն էին: Ամեն ինչ անցնում էր

բանաստեղծի սրտով, մարտիկների արիությանը, միլիոնավոր մարդկանց անձնագոհ մաքառումը, ժողովրդի վերքն ու տառապանքը:

Շատ են գրվել բանաստեղծություններ 1945 թվի Մայիսի 9-ի մասին, բայց եզակի է «Մեծ հաղթանակի օրը», եզակի թե՛ «Մեր սուրբ փառքով դրեցինք պատյան» մարգարեական տողով, թե՛ գոհվածների հիշատակի հավերժացման գաղափարով:

...Իսահակյանի կյանքի մայրամուտը անցավ հարազատ ժողովրդի կողքին, այնպես, ինչպես ինքն էր երագել: Ժողովուրդը ուժ էր տալիս նրան, ապրելու ավյուն և եռանդ: Ինքն էլ, իր հերթին, ժողովրդի հոգևոր առաջնորդն էր՝ իր բարությանը ու մաքրությանը, իր հայրենասիրությանը ու հայրենապաշտությանը, իր վեհությանը ու իմաստությանը:

Հայ գրողների և արվեստագետների քանի՛ սերնդի համար նա ճշմարտության փարոս է եղել, դաստիարակել է նրանց հայրենասիրության, ժողովրդասիրության ոգով, պատգամել հավատարիմ մնալ ազգային արվեստի ակունքներին:

Հայության բոլոր վշտերն ու երազանքները խտացված էին նրա մեջ: Նրա աչքի առաջ ուժ ու գորություն էր առնում ժողովուրդը իր ազգային ակադեմիայով, համալսարանով, պետական լեզվով: Դա ապրեցնում էր նրան: Բայց և նրա աչքի առաջ ամայանում էր Նախիջևանը, կործանվում էր Ղարաբաղը: 1948 թվականին ավերադ թանաստեղծը միայնակ, սոսկ իր կամքով գնաց Ղարաբաղ, այցելեց անցյալում տեսած մվիրական վայրերը, սրտի դառը կսկիծով տեսավ հրդեհի մատնված Շուշիի փլատակները, աղոթեց Ամարասի սուրբ ավերակների վրա, տեսավ իր սիրելի տարաբախտ, բայց անկոտրում արցախցիներին, որոնց համար ինքը հավատի ու հայրենիքի հավերժության խորհրդանիշ էր:

Եվ նա իր ներկայությամբ արդեն, իր արծվային հայացքով ու իմաստուն խոսքով, ապրելու ու պայքարելու հույս ու հավատ ներշնչեց նույնիսկ հայրենի իշխանությունների կողմից լքված ու մոռացված Արցախի հերոսական ժողովրդին: Հայրենասիրական այն գորեղ էներգիան, որ ճառագում էր Վարպետի եռությունից, անցավ ու համակեց նոր սերնդի արցախցիների ոգի-

ները՝ «հավերժական պատգամներով մոռացված», ու լսվեցին «քաջերի այդ օրրանում» հին մարտերի արձագանքները... Եվ մինչև կյանքի վերջը բանաստեղծը գուրգուրեց Արցախի ազատագրման ու հայրենիքի հետ վերամիավորման գաղափարը:

Բայց և նրա աչքի առջև կործանվում էր Սևանը, ապականվում նորաստեղծ մայրաքաղաքի մթնոլորտը: Իսահակյանն առաջինը տազնապ բարձրացրեց Սևանա լճի ապագայի վերաբերյալ՝ գրելով «Մեր սպանված դիցունհին» բանաստեղծությունը, բազմիցս հանդես գալով գիտությունների ակադեմիայում, գրողների միությունում և այլուր: Մարդկային մեծ ողբերգություն էր ապրում բանաստեղծը արհեստական ձևով Սևանի չորացման հանցագործ ծրագրի պատճառով, տեսնում էր այդ աղետը այն չարիքների շարքում, որ բռնապետը բերել էր հայ ժողովրդի գլխին: Եվ մոայլ եզրահանգումներ է անում 1950-ական թթ. իր ծոցատետրում. «Հրազդանը այնպես կատաղի կերպով հոսում է, վագրի պես, ամեն վայրկյան դատարկում է Սևանը, հայ ժողովրդի արյունն է գնում, հոսում, Հայաստանի արյունը, քամում է մեր լեռների, մեր ձորերի արյունը, տանում է, տանում է անդուլ, անընդհատ... շուտով կցամաքի մեր երկրի արյունը...

Ո՛չ մի օգնություն, ո՛չ մի կտրող-կասեցնող ձեռք: Ինչի՞ համար է այս զոհաբերությունը, հերիք չէր Կարսը, Վանը, Մուշը, 100.000, հարյուր հազարներով մեր զինվորների արյունը, հիմա էլ – այս: Աղետ, աղետ, աղետ: Այսպես ուրեմն մեր երկրի երակներից քամվում է մեր սրտի արյունը – Սևանը» (ԻԸԱ): Բայց նա նաև ասել էր հավատով ու կսկիծով. «Ապրե՛ի Անին տեսնե՛ի, մեռնե՛ի Սևանը չորացած չտեսնե՛ի...»:

Տակավին 1944 թվին, երբ «ժողովուրդների հայրը» ընդունել էր Գևորգ արքեպիսկոպոս Ջորեքչյանին (ապագա հայոց կաթողիկոսին) և ասել «թող գան հայերը, մենք հողեր շատ ունենք» ու ձեռքը «պատահաբար» տարել քարտեզի այն հատվածին, ուր Ալթայի երկրամասն էր, արդեն կանխորոշված էր հայության մի սովոր մասին Լեռնային Ալթայ տեղահանելու ծրագիրը... 1949 թվի զանգվածային աքսորներն էլ պիտի տեսներ Իսահակյանը: Այո, դառնության բաժակը վիճակված էր խմել

մինչև վերջ: Եվ ո՞ւմ է արդյոք իրավունք վերապահված՝ իմանալու կամ դատելու, թե ի՞նչ ողբերգություններ է տարել բանաստեղծի ոգին:

Բայց ինչպես գրել էր Իսահակյանը դեռևս 1912 թվին. «Տառապանքը փշրում է թույլ ոգիները, իսկ մեծ ոգիները՝ կոռում ու կոփում»:

Եվ հենց նրա կենդանության օրոք տապալվեց հայությանն այնքան վնասներ ու գրկանքներ պատճառած «կրեմլյան հրեշի» կուռքը: Ինչը և սկիզբը եղավ երբեմնի իրեն անպարտելի նանաչած կուսակցության նահանջի: Եվ թունելի վերջում նշմարվում էին լույսի շողերը...

...Կյանքի վերջին տարիներին նա սիրում էր գնալ հեռավոր լեռնային գյուղերը, օրինակ՝ սասունցիների Իրինդ գյուղը. առավոտ վաղ ելնում էր Ալագյազի բարձունքները տանող ճամփան ու այնտեղից դիտում, թե ինչպես են դպրոց գնում մանուկները. վազող երեխաները մեկ-մեկ, լեռան ստորոտից իջնող առվակների պես գալիս միանում էին իրար, և հորդառատ էր դառնում, գորեղանում գետի հունը: Եվ նրանց հետ էր կապում բանաստեղծը իր հույսն ու հավատը Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ:

Բանաստեղծի արևամուտը... Արևամուտը այլ իմաստ ունի, երբ մարդը հայրենի հողի վրա է: Հողը, հավատքը, ժողովրդի դարերի իմաստությունը, լեռների առկայությունն ավելի գորեղ են, քան օտարի տիրակալությունը, ապագային ու շինծու քարոզչությունը, բռնությունն ու կեղծիքի մթնոլորտը: Այդ է հաստատում մեր պատմությունը: Եղել են ավելի տխուր ժամանակներ, ինչպես ասել է Հովհաննես Թումանյանը երիտասարդ Ավետիքին.

«— Ա՛յ տղա, շատ մի՛ տխրիր, վերջը լավ կլինի: Հայ ժողովուրդը ավելի ծանր օրեր է տեսել: Մի՛ հուսահատվիր, ես ել կանցնի» (V, 52):

Արևամուտը ավելի է ջերմացնում մարդուն, երբ նա հայրենի հողի վրա է, իսկ ետևում ութ տասնամյակներ կան՝ հույզեր, դեգերումներ ու փոթորկումներ: Եվ դեռ հեռու էր Ավետյաց երկիրը՝ իրականացումը ազգային անկախության ու միասնության սուրբ գաղափարի, որին նվիրել էր իր կյանքը

Հայ-գուսանը:

Եվ սակայն հին մարտիկի հոգում պայքարը շարունակվում էր, քանզի միայն այս նանապարհով կհարատևեր ազգը ու կհասներ իր նվիրական իդեալների իրականացմանը: Ինչպես պատգամել է նա մեզ իր վերջին բանաստեղծությամբ.

Ա՛խ, ինչքա՛ն, ինչքա՛ն կուգեի լինել

Զինվոր հասարակ.

Հայության բոլոր ոսոխների դեմ կուվեի անդուլ

Անիի հզոր պարիսպների տակ:

Եվ հուր վրեժով

Զարկեի դարե՛ր, զարկե՛ի դարե՛ր,

Եվ բյուր վերքերով

Ընկնեի վսեմ պարիսպների տակ.

Սիրտս խաղաղվեր, հանգչեի հավերժ

Անիի անմահ պարիսպների տակ...

1955, դեկտեմբերի 12:

ԱՎԻԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*
* * *

Ամեն գիշեր իմ պարտեզում
Լալկան ուռին, հեզ ուռին
Վշտատոչոր լաց է լինում,
Լաց է լինում իմ ուռին:

5 Եվ սըրբում է առավոտու
Կույս արևը նազելի
Հուր ծամերով հեզ ուռենու
Արցունքները բյուրեղի...

1891,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Տոթը այրեց վարդըն անուշ –
Նա թառամեց առերես,
Վիշտը ննշեց սիրտս քնքուշ –
Նա խորտակվեց դառնապես:

- 5 Ահա՛ անձրև, թովի՛ չ գեփյուն,
Վարդը փթթեց ու բուրեց,
Սակայն ցաված սիրտս տխուր՝
Երբեք ուրախ չըբաբախեց:

1891 մայիսի 3,
Ղազարապատ

*
* *

Դո՛ւ մի՛ սիրիր իմ աչերը՝
Այն տխուր են ու խավար.
Սիրի՛ր երկնի հուր-աստղերը՝
Այն աչերը վառ-գոհար:

5 Դո՛ւ մի՛ սիրիր իմ մազերը՝
Այն անշուք են ու մոռյլ.
Սիրի՛ր փարճան պերճ արևի
Գողտրիկ գանգուրն ոսկեծալ:

10 Թե որ կուգես սիրել սիրտը,
Որ աշխարհով լիք լինի.
Թո՛ղ ծո՛վ, ցամա՛ք, թո՛ղ երկինքը –
Սիրի՛ր սի՛րտս, նազելի...

1891 հունիսի 17,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Բարով քեզի, ազիզ յա՛ր,
Ախր ի՞նչդ ինձ մոռցար,
Դուն խիղճ չունի՞ս, ա՛յ նամարդ,
Դարդիլու սրտիս մխիթա՛ր...

5 Յար ջա՛ն, երթանք մեր այգի՛ն,
Նստինք ուռու շվաքի՛ն,
Ձեն-ձենի տանք ու կանչենք
Վարդ-Շիրազի բայաթի՛ն:

10 Յարա՛բ, ինձի եսքան վախտ
Հե՛չ չհիշեցիր, ա՛յ բերա՛խտ,
– Աղջի՛, դուն ես իմ գյուլը,
Ես քու երված բլբուլը...

1891 օգոստոսի 4,
Աշտարակ

*
* *

Ցաված սիրտըս երգեր հյուսեց,
Երգեց անուշ ու տխուր,
Վիշտըս հալվեց, արցունք հոսեց,
Վնիտ, ինչպես ջինջ աղբյուր:

5 Հավքերի պես երգերս թռան,
 Հովերի հետ գնացին,
 Արցունքներըս ցողեր դառան,
 Վարդի ծոցում շողացին:

10 Անցան օրեր – եկավ մահը,
 Սառ հողի տակ քուն մտա.
 Իմ արցունքով շաղաղ վարդը
 Շվաք ձգեց իմ վրա:

 Հովերն եկան, շիրմիս վրա
 Տխուր երգեր երգեցին, –
15 Ա՛խ, իմ անուշ, իմ վաղուցվա
 Հյուսած երգերս երգեցին...

1891 օգոստոսի 18,
Ալեքսանդրապոլ

*
* * *

Արևն իջավ սարի գլխուն,
Դար ու դաշտում լույս չըկա.
Հավք ու թռչուն մըտան խոր քուն, –
Ա՛խ, ինձ համար քուն չըկա:

5 Լուսնյակն ընկավ երթկից ներս,
Կըշեռքն ելավ երկընքում,
Զով հովերն էլ մըթընշողես
Աստղերի հետ են զըրցում:

10 Սիրո՛ւն աստղե՛ր, անուշ հովե՛ր,
Յարըս ո՞ւր ե՛ս գիշեր.
Պարզ երկընքի նըխշուն աչե՛ր,
Յարիս տեսա՞ք ես գիշեր:

15 Լուսը բացվավ, դուռը բացվավ,
Ամպ ու գամպ է, – թոն կուգա.
Ա՛լ ձին եկավ, անտեր եկավ,
Ա՛խ, յարս ո՞ւր ե, տուն չի գա...

1891 դեկտեմբերի 4,
Ս. Էջմիածին

*
* *

Անհուն եթերից, աստղի՛կ լուսափայլ,
Երբ դու տեսնում ես մեր ոչնչություն,
Երկրային կյանքի խավարն ու մըռայլ,
Անմեղ զոհերի հառաչն ու արյուն, —

- 5 Նըսեմանում է հայացքը փայլուն,
 Ճնշում է և՛ քեզ թախիժ դառնագին,
 Դու աղոթում ես և լուռ արտասվում.
— Օ՛, նախանձում եմ ես քո արցունքին:

1891 դեկտեմբերի 4,
Ս. Էջմիածին

*

* *

Թե՛ դեպի կյանքը, քե՛զի մարդիկ
Շողավոր, պայծառ հավատով զինված
Ես ողջունեցի... և վեհ, գեղեցիկ
Զգացմունքներով սիրտս դղրդաց:

5 Ես ծունկ չոքեցի ալեկոծ կյանքի
Սեղանի առաջ. անվեհեր հոգով
Ոտք դրի ուղիմ նոր մարգարեի,
Եվ ազատության, վեհության երգով:

10 Եվ ես գնում եմ նոր, հեռո՛ւ ավեր:
Եվ այս կննիոներն – նակատիս պսակ,
Անխոս վկա եմ, որ վիշտ, տանջանքներ
Ես նաշակել եմ որպես հաղթանակ...

1891 դեկտեմբերի 22,
Ս. Էջմիածին

*
* *

Որպէս հառաջ՝ լըքյալ, տըրտում
Խոցված սըրտից կուսական
Կուգեմ թըռչել մաքուր օդում,
Կորչե՛լ, կորչե՛լ հավիտյան...

5 Ես գգում եմ. – տգեղ կյանքի
 էությունը չէ տանջանք.
 Թո՛ղ դ վիշտ լիներ նա երանի, –
 Կյանքն է գավեշտ ու հեշտանք:

10 Կյանքն է խընջույք աննպատակ.
 Նա թո՛իչք է սըրընթաց, –
 Սո՛ւտ է... չըկա փառքի պըսակ,
 Զըկա ձըգտում, չըկա լաց...

1891 դեկտեմբեր,
Ս. Էջմիածին

ՔՆԱԾ ԵՐԵԽԱՆ

- Խորին գիշեր է: Եվ արար-աշխարհ
Լուռ մրափում է անշարժության մեջ.
Քամին չի սուլում, արտը չի ծփում,
Ել չըկա փարթամ ծառերի շշուռը,
5 Վաստակած առվի անուշիկ մրմունջ.
Լուռ է ամեն ինչ:
Երջանիկ մարդիկ
Անդորր քնած են. – և քունն աչերին
Մենակ շրջում է գունաթափ լուսինն
10 Մուգ-անապատում. դողդոջուն շողերն
Սփռելով սառը երկրի երեսին,
Նիրհ է ներշնչում ծառին ու ծլին,
Ժայռին ու մամոռին,
Մաքրափայլ գետի դեմքը փայփայում...
- 15 Բայց ա՛խ... ալեկոծ ծովի երեսին
Նավն է խորտակվում, կապանքների մեջ
Թշվառը հեծում, ցուրտ նկուղի մեջ
Անոթ պանդուխտը – անտեր հիվանդը
Անհույս տանջվում և սև վշտերից
20 Ճմլվող սիրտը հուզվում-փոթորկում...
– Նազելի՛ լուսին, լուսասփյո՛ւռ լուսին,
Հանգիստ տո՛ւր կյանքի խորթ որդիներին.
Անհույսին հույս տո՛ւր, հիվանդին ուժ տո՛ւր,
Տանջված սրտերին մխիթարություն,
25 Տառապյալներին կյանք, քաղցրություն:

<1891>

*

* *

Հոգի կուտամ, հոգի տո՛ւր ինձ,

Իմ նազելի աչագեղ:

Սիրտս – սև արտ, սերդ – ալ վարդ,

Թո՛ղ բողբոջի նա այնտեղ.

5 Սիրտըս – գիշեր, սերդ – վառ աստղ,
Թո՛ղ շողշողա նա այնտեղ...

1892 հունվարի 14,

Իգդիր

*
* *

Ծաղիկ էի նորաբողբոջ,
Սարի լանջում, երկնի տակ.
Ինձ կըղյուծեր առվի խոխոջ,
Ինձ կողջուններ արեգակ:

5 Գիշերները՝ աստղ ու լուսին
Վար կիջնեին երկնքեն,
Ու հեքիաթներ ինձ կասեին
Կախարդական, ոսկեղեն:

10 Գառների հետ լուսածագին
Եկար սարը, ջա՛ն աղջիկ,
Ինձ քաղեցիր, դրիր անգին
Կրծքիդ վրա գեղեցիկ:

15 Այնտեղ շքեղ՝ ես ապրեցա
Երազներով երջանիկ,
Սերըդ դավեց ինձ, սևաչյա՛, –
Ես չորացա, ա՛խ, աղջիկ...

1892 մարտի 9,
Ա. Էջմիածին

*
* * *

Բալես ունի հնդու-մաթա,
Ոսկի օրոցք, ատլաս ծածկոցք,
Պուպո իշ դարդար, նըխշո լն բալա,
Պանիկ կենես... օր-որ, լա, լա,
5 Նանիկ կենես, նանի, դա ր-դա ր.
Աչքդ ու ունքըդ – աստղ ու կամար:

Ցորեկ եղավ, ոչխարն եկավ,
Ազիզ բալես քընած մընաց.
Վեր ե լ, բալա, անուշ ճըղա,
10 Տիտիկ արա, ծիծիկ մամա,
Պիծիկ-միծիկ տոտիկ արա.
Հո պպա, բալիկ, քունդ անուշ.
Շաքար ու նո իշ, թուշդ անուշ:
Ջան, Տիրածին, Աստվածածին,
15 Ջար աչքեն, չարոցքեն
Ազատ պահե ս իմ բալես...

1892 մարտի 12,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Օխտը սարով հեռու քեզնից,
Քու շըվաքով ապրում եմ, յա ր.
Օխտը տարով բաժան քեզնից,
Քու կարոտով երվում եմ, յա ր.

5 Դարդիս դարման, յարիս մահլամ,
 Կյանք ու արև յարըս ո՞ւր է:

Գիշեր-ցերեկ զրկված քընից՝
Ծով է կըտրում աչքըս նամփին,
Բալի դարիբ մի նամփորդից
10 Կարոտ յարիս խաբարն առնիմ.
 Դարդիս դարման, յարիս մահլամ,
 Թագ ու պսակ յարըս ո՞ւր է:

Օխտը տարի ծում ու պասով,
Օր ու արև սևցուցի, յար.
15 Բալի Մըշու Սուլթան զորքով՝
 Իմ մուրագս տար ինձի, յար:
 Դարդիս դարման, յարիս մահլամ,
 Թև ու թիկունք յարըս ո՞ւր է...

1892 մարտի 23,
Ապարան

*
* *

Մի խոստանար ծագել նորեն
Վառ արշալույս իմ սըրտում. —
Անապատում վաղուցվանեն
Մութ մառախուղ է տիրում:

5 Արշալույսի շողն ու ցողեր
Կարոտով են զառ վարդին,
Իսկ խավարի մըռայլ քողեր
Թռչնած, անհույզ իմ սըրտին:

— Սիրտըս արդեն մոռցած շիրիմ,
10 Արդեն դատարկ օրորան, —
Կը խարխափիմ, թո՛ղ, ընկե՛ր իմ,
Այսպես հասնիմ գերեզման...

1892 ապրիլի 15,
Ս.Էջմիածին

*

* *

Ես ծերացա... մի՛ զարմանար,
Որ ես թեև դեռահաս,
Թեև դեմքըն իմ վշտահար
Նոր է գգվում աղվամագ:

5 Մի՛ զարմանար... մտքով արդեն
Ես մեր կյանքը ապրեցի.
Ցնորքներում, որպես կյանքում,
Ես կովեցի, սիրեցի:

10 Եվ ցնորքում ի՛նչ տագնապով
Ես կյանքն էի ընդգրկում.
Եվ գրկեցի. ի՛նչ – արյան ծով,
Լոկ գոյության մաքառում:

1892 ապրիլի 27,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

- Սի՛րտ իմ, սպասի՛ր, գուցե արշալույս
Ողջունե երկինք, գուցե մանուշակ
Շա՛ղ տա բյուրեղներ, գուցե մի՛ նոր լույս
Հալածե մութը, գուցե հաղթանակ
- 5 Տանիս կովի մեջ – մի՛ հուսահատվիր.
Ապրի՛ր մինչ կա կյանք, մինչ նորոգ հույսի
Կախարդ հորիզոն... Սի՛րտ իմ վշտակիր,
Ինչո՞ւ ես հեծում, մի՛ թե ամենի
Օձն է ննշում քեզ – կասկածը անհույս,
10 Ջանճրույթը դաժան... մի՛ թե խորտակվեց
Սերը սրբազան – երկինքը հոգուս...
– Տանջըվի՛ր, հուսա ...

1892 մայիսի 4,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Մի՞թե պիտի թողմին, թռչնին
Վարդ ու շուշան խնկաբույր,
Անդորր լռեն թռչունների
Վառ մեղեդին,
5 Ակն – աղբյուր:

Մի՞թե պիտի, չքնաղ ընկե՛ր,
Կյանքի անուշ հույզերից
Կուրծքդ հանգչի, – լուռ դադարիս
Սառն ու անկյանք
10 Շիրմի տակ...

Մի՞թե պիտի փռչի դառնան
Այդ աչքերը կենսավառ,
Ուր շողում են հույս ու տենչեր –
Սիրո աստղեր
15 Ինձ համար:

Մի՞թե պիտի վառ ժպիտըդ
Եվ արցունքիդ ծիածան
Ինչպես երազ անդարձ մարին
Խոնավ հողում
20 Հավիտյան:

Օ, ի՞նչ, – մի՞թե, մի՞թե, հոգյա՛կ,
Պիտի անհետ մոռացվիս,
Զյունի շերտեր վըրադ դիզվին,
Փռչիդ տանի
25 Ցուրտ քամին...

1892 մայիսի 5,
Ղազարապատ

*

* *

Հոգնած եմ, անտա՛ռ, հոգնա՛ծ, ուժասպառ,
Խորտակված կրծքումս էլ չի բըռնկվում
Հոգիս թըոցնող սերը բոցավառ...

- Ա՛խ, մայրի անտառ, քո մենիկ գրկում
5 Քընել եմ ուզում – անհո՛գ ու անդո՛րր.
Եվ թո՛ղ քո անո՛ւշ, թովի՛չ սոսափյուն
Խոնջացած հոգուս մըրմընջա օրո՛ր.
Եվ առվի խոխո՛ջ, ծառերի ստվե՛ր
Կախարդեն ուշքըս ինքնամոռացման
10 Չըքնա՛ղ երագով...

1892 մայիսի 10,
Ղազարապատ

*

* *

Շուշան աղջիկ, քու գերին եմ,
Կալ ու կապված անշղթա.
Սիրտըս վառվա՛վ սիրուդ բոցեն,
Պապաք-ծարավ երվեցա:

5 Իսկ Շուշանը գավը ուսին
 Դեպի ձորն է թռչկոտում,
 Աչք չի քրցում խեղճ տղին:

Ծով-աչերիդ ծով-կարոտով
Շվաքդ եղա, ման եկա.

10 Օրերս անցան ախ ու վախով,
 Ես հալ ու մաշ թել դարձա:
 Իսկ Շուշանը աղբրագովին
 Կուրծքը արձակ, հուսքն արձակ,
 Վարդ երեսն է լվանում:

15 Էս քարի պես ժեռ է հոգիդ,
 Էս այրի պես լուռ ու մութ.
 Էրվեց, մոխիր դառավ գերիդ,
 Ա՛խ, Շուշան ջան, ա՛խ, անգու՛թ...

20 Իսկ Շուշանը գավը ուսին
 Զուլալ ջուրն է տուն տանում,
 Աչք չի քրցում խեղճ տղին:

1892 հունիսի 6,
Կարս

ԻՄ ՓԵՐԻՆ

(Շիրակի ավանդավեպ)

Կես-գիշերին, գետի ափին
Ես նստած եմ սիրավառ.
Գետն հոսում է, և հոսանքին
Ես նայում եմ միալար:

5 — Ո՞վ է՝ անդորր, լուռ գիշերով
Մենությունըս խռովում.
Շուշան-կրծքով, լույս թևերով
Նիրհած գետը վրդովում:

10 Ո՞վ է հագած լուսնի շողեր՝
Շքեղ կանգնում առաջիս.
Սև մազերին գոհար-ցողեր՝
Հուր շշնջում ականջիս:

15 Ո՞վ է ծագող լույսերի հետ
Ծաղիկները համբուրում.
Երազի պես ցնդում անհետ
Մշուշային փրփուրում:

20 Նա փերին է զմրուխտ գետի,
Ցնորքներիս սիրելին.
Դիցուհին է իմ վառ սրտի,
Վառ երգերիս նազելին:

Եվ մինչև լույս գետի ափին
Ես նստած եմ քարացած.
Գետն հոսում է, և հոսանքին
Ես նայում եմ շվարած...

1892 հունիսի 6,
Արգինա

*
* *
* *

Կուգե՞ս լինիմ վշտի ցողեր՝
Աչերիդ մեջ շող ցայեմ.
Լուռ գիշերվա անուշ հովեր՝
Փունջ ծամերդ փայփայեմ:

5 Կուգե՞ս լինիմ վարդ-նագելի՝
Կրծքիդ վրա վառվում.
Արշալույսի շողեր ոսկի
Դեմքիդ վրա փայլփլիմ:

10 Կուգե՞ս լինիմ ծառ ու ծաղիկ՝
Քեզ գրկումս նինջ սփռեմ.
Թալուկ ստվեր, թովիչ թռչնիկ,
Օրոր ասեմ, օրորեմ:

15 Ինչ որ ցանկաս՝ կուգե՞ս լինիմ,
Լինիմ երկինք ու երկիր,
Լինիմ ծով, ժայռ, արև, լուսին,
Միա՛յն, միա՛յն ինձ սիրի՛ր...

1892 հունիսի 21,
Հառիճ

*
* * *

Նագան-աղջի՛կ, Շուշան-Շուշի՛կ,
Տե՛ս մութն ընկավ-հովն ընկավ,
Ցուցլալով աստղերն ելան,
Քունն աչերիս ցած իջավ:

- 5 Նխշուն ծաղիկ – սիրուն եղնի՛կ,
Թող գիրկդ ընկնիմ, քուն մտնիմ,

Ա՛խ, զով սարում, յարի գրկում
Լոկկ քունն ի՞նչ անուշ է.

- Հովը օրօր կըշվշվա,
10 Առուն երգեր կըշշնջա՛.

Նագիկ, ծաղիկ – նուշիկ Շուշի՛կ,
Երնե՛կ քեզի... թուխ ծամերդ
Ծփծփալով հո՛վն է տանո՛ւմ,
Սև դարդերդ ջուրն է տանո՛ւմ:

1892 հուլիսի 28,
Ս. Հառիճո վանք

*

* *

Ես ունեի մի նոան ծառ,
Ծաղկած ավլալ նոներով.
Բայց, ա՛խ, տոթը հուր-բոցավառ
Խարկեց ծառըս նոներով:

5 Ես ունեի թուխ ժայռի տակ
Մաքուր աղբյուր մեղրահոս,
Բայց արևը բարկ ու կրակ
Զորցուց աղբո՛ւրս, ա՛խ, ավստ՛ս...

10 Լիքը սիրով, վառ հույսերով
Սիրտ ունեի անարատ,
Բայց, Շուշա՛ն ջան, քու սուտ սիրով
Սիրտըս դարձրի՛ր անապատ...

1892 սեպտեմբերի 3,
Դիլիջան

*
* *

Ցուրտ է օրը – բո՛ւք ու խավա՛ր,
Քամի՛ն շաչում, շառաչում.
Ա՛խ, իմ սիրտըս իե՛ղն, վշտահա՛ր,
Տխուր-մրմո՛ւնջ, լո՛ւռ ու մոլոնջ:

5 Լըռեց քամին. շողով շողով
Շողաց արև, փայլեց օր, –
Իսկ դու ե՛րբ պիտ ժպտաս անամպ,
Իմ խղճուկ սի՛րտ վիրավոր...

1892 հոկտեմբերի 4,
Ա.Էջմիածին

*

* *

– Պարզըկա գիշե՛ր...

Աստղերն երկնքում լուռ պսպղում են,

Շողերը լուսնի դիպել են սարի

Զյունոտ կողերին – կողերը ցում,

5 Պեծին են տալիս:

Քամին ցրտաշունչ

Թւերը փռած փնչում է, թռչում,

Երկիրը սառած ճաքում-ճաքնքում,

Զյան հատիկներով կուրծքը քարափի

10 Ծեծում ու ծեծկո՛ւմ...

Անծա՛յր ճանապարհ...

Առա՛ջ եմ գնում – ո՞ւր, – ես չըգիտեմ,

Սառո՛ւյց ու ձմե՛ռ.

Առաջ եմ գնում անհո՛ւյս, անընկե՛ր,

15 Քամի ու գիշե՛ր...

– Ա՛խ, եթե հանկարծ հույսըս շողշողար, –

Նա ինձ ողջունե՛ր...

1892 դեկտեմբերի 13,

Թիֆլիս

*

* *

Ա՛խ, ուռենի, վշտի՛ս ընկեր,
Գթոտ երկրի հառաչանք.
Սփռիր վերաս դողդոջ ստվեր
Անհույս արտիս սփոփանք:

- 5 Անա՛մպ երկինք, սիրուն գիշե՛ր,
Լուսնի շողե՛ր ու աստղե՛ր.
Ես տխուր եմ, սփոփեցեք
Մռայլ սիրտս վշտաբեկ:

1892,

Ս. Էջմիածին

*

* *

Անո՛ւշ մայրիկ. օրոր ասա՛ ,

Օրորոցը տա ր ու բե ր.

Ագիգ բալեդ պիտի նընջա,

Հեզ ժպիտով,

5 Վառ երագով

Կախարդված.

Ջերմ աղոթքով,

Ջինջ արցունքով

Պահպանված:

1893

*

* *

– Սի՛րտըս երկինք է...
Ամեն արարած
Աստղ ունի այնտեղ –
Գահ ունի այնտեղ:

5 – Սի՛րտըս երկինք է...
Բո՛ւյր կուտա ծաղկին,
Սեր կուտա կույսին,
Կյանք կուտա անկյանք,
Զոր անապատին –

10 Ամայի սրտին...
– Սի՛րտըս երկինք է...

1893 փետրվարի 4,
Թիֆլիս

*

* *

Գիշերն եկավ, աստղերն ելան,
Լուսնյակն անուշ ցոլցըլաց,
Ծաղկունքն ամեն նո ը բուն մտան
Ամպի ցողով, լուսնի շողով
5 Հարհանդ-մարմանդ ը բուն մտան:

Դուք ե՛լ քնեք, ոսկի աստղեր,
Վարդ ու բլբո՛ւլ, ը բուն եղե՛ք,
Օրոր-ծովե՛ք, շորոր-հովե՛ք,
Անո՛ւշ-անո՛ւշ ը բուն եղե՛ք:
10 – Իմ սար-դարդե՛ք, իմ ծով-ցավե՛ք,
Դուք ել մո՛ւշ-մո՛ւշ ը բուն եղե՛ք:

1893,

Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Ես երգիչ եմ – երկնի թիթեռ,
Ես գանձ չունիմ – լե՛ռ ու բե՛ռ.
Ես սիրում եմ ծաղիկ, աղջիկ, –
Ծաղկի բուրմունք, կույսի սեր.
5 Ես սիրում եմ մրմունջ – տրտունջ,
Տանջված սրտի երգ ու վերք:

1893 ապրիլի 3,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Քնքո՛ւշ հովիկ, իմ նագելուց
Քաղցր բուրմունք հետըդ բե՛ր,
Վիշտս ու ցավըս շո՛ւտ փարատի՛ր,
Սիրո բարև հետըդ բե՛ր:
5 – Շո՛ւտ, մատովակ, ոսկի թասով,
Վարդի գույնով գինի բեր:

Անուշ խոսքեր սիրուս սրտի
Պարտեզներից քաղի՛ր, բե՛ր.
Զերմ համբույրի, ծով-կարոտի
10 Ծաղիկ-ծաղկունք հետըդ բե՛ր:
– Շո՛ւտ, մատովակ, ոսկի թասով,
Նռան փայլով գինի՛ բեր...

1893

ԱՆՏՈՒՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐ

Անտուն գիշերնե՛ր,
Անքուն գիշերնե՛ր,
Քուրի՛կ, քեզ համար,
Այրված քո սիրով,
5 Կարոտիդ հըրով,
Ես շա՛տ լացեցի,
Ես շա՛տ տանջվեցի –
Անտուն գիշերնե՛ր,
Անքուն գիշերնե՛ր...

1893

*
* *

Ընկե՛ր. միշտ հառա՛ջ,
Մի՛ հուսահատվիր
Փոթորկի դիմաց,
Ծով-անապատում.
5 Անհաղթ հավատով
Կովի՛ր ու տանջվի՛ր, –
Թո՛ղ հոգիդ հանգչի
Կատաղի կովում...
– Ընկե՛ր. միշտ հառա՛ջ,
10 Մի՛ հուսահատվիր.
Շողում է հույսը
Վառ հորիզոնում...

1893 հուլիսի 21,
Սև ծովի վրա

*
* *

Մութը գրկած գետ ու գետին
Հով ու ալիք կը շնչեն.
Երկինք գրկած աստղ ու լուսին,
Արտերն անդորր կը ննջեն:

5 Սիրտս, սիրտս թույլ կգարկե,
Սեր ու երգեր է՛լ չկան.
Նոր էր ծլել, արև սիրեց,
Արև-աչեր է՛լ չկան:

10 Վառ աստղերը երկնից ընկան,
Վարդ ու շուշան թառամեց.
Ա՛խ, իմ կյանքս, անուշ կյանքս,
Կտոր-կտոր փշրվեց...

Հովն ու ալիք կուգան, կերթան,
Ցաված սիրտս կշռյեն,
15 Ու իմ սիրուս մըմունջներից
Տխուր երգեր կհյուսեն...

1893 հուլիսի 24,
Ցալթա

ԲԻՆԳՅՈՒԼ

Շընկշընկալով հովն է փըչում
Ջով Բինգյուլի լանջերից.
Գոչգոչալով ուղիսն է վազում
Խոր Բինգյուլի ձորերից:

5 Հորուտ-Մորուտն ծաղկանց ծովում
Բուրում է բույր ու երգեր.
Շուխիկ-Հուրին լընի ծոցում
Լողանում է անընկեր:

10 Հրեշտակը երկրի կյանքից
Դյուքված, ապշած լիուլի,
Վայր է ընկնում աստղոտ երկնից –
Ընկնում գիրկը Բինգյուլի:

Փերուզ-երկինքն հրեշտակին
Կարեկցում է, ցավակցում. –
15 – «Ա՛խ, ափսո՛ս քո անմահ կյանքին,
Որ չըփայլեց դրախտում...»:

Բյուրեղ լընից ցողն է ելնում
Ծիածանի ժըպիտով,
Ծաղիկների ջինջ բողբոջում
20 Հանգ է առնում շողալով:

Ջմրուխտ-երկիրն հրեշտակին
Ողջունում է, փաղաքշում. –
– «Ա՛խ, երնե՛կ քո մատաղ կյանքին,
Որ պիտ ծաղկի Բինգյուլում»:

25 Վառ անուրջում ուղիսն է մնչում,
Ծփում են սեզ ու արոտ,
Բլբուլների հուլյքն է շնչում,
Շնչում է սե՛ր ու կարո՛տ:

Անո՛ւշ-անո՛ւշ հովն է փչում
30 Զով Բինգյոլի լանջերից,
Ոլոր-մոլոր ուղիսն է փախչում
Խոր Բինգյոլի ձորերից...

1893 հուլիսի 29,
Վիեննա

*

* *

Հովերն առան սա՛ր ու դարե՛ր,
Ամպերն ելան, մութն ընկավ,
– Անգի՛ն մերիկ, հերիք հուսաս,
Քո շողշողուն աստղն ընկավ:

5 Լա ց, մերիկ ջան, որ ել չե՛մ գա,
 Վերքը սրտիս տուն չե՛մ գա:

Կաթիլ-կաթիլ ամպն է ցողում
Սև ու պղտոր երկնքեն.

10 Մաղիկ-մաղիկ վերքս է ծորում
 Իմ անգյուման, սև՛ սրտեն:
 Լա ց, մերիկ ջան, որ ել չե՛մ գա,
 Վերքըս խորն է, ճար չըկա...

Անգութ կյանքում վերք ստացա
Սրտանց սիրած ընկերես.

15 Անխիղն կյանքում վերք ստացա
 Անուշ սիրած քուրիկես:
 Լա ց, մերիկ ջան, որ ել չե՛մ գա,
 Ագիգ բալեդ ել չըկա ..

1893 օգոստոսի 3,
Գալիցիա

- Մենակ, անընկեր ձեր գիրկն եմ ընկել
 Կենսական ծովի ահեղ պտույտնե՛ր,
 Սիրտս լի՛ հույսով,
 Լի՛ ցնորքներով:
- 5 Ես պիտի պատռեմ ձեր հզոր կուրծքը,
 Ես պիտի թռչեմ դե՛ պ սուրբ օրրանը
 Իմ վե՛ հ խոհերի,
 Վա՛ռ ձգտումների:
- 10 Պտո՛ւյտք, կատաղի՛ր, ալի՛ք, շառաչի՛ր,
 Օ՛, սիրտ իմ, սիրտ իմ, – տոկա՛ ու կանգնի՛ր
 Ժայռի պես ամո՛ւր,
 Ցողի պես մաքուր...:
- Թող անծիր ծովը եռա, փրփրի,
 Թխպոտ երկինքը կայծակներ շա՛ղ տա,
 15 Եվ թող փարոսը մշուշում թաղվի,
 Փրկարար ափը աչքիս չերևա՛
 Չեմ հուսահատվի՛:
- Չե՞՞ որ դուք միայն
 Վսեմ իդեալնե՛ր,
 20 Կուսական հոգու
 Նվիրական սե՛ր,
 Չե՞՞ որ դուք միայն, երկնայի՛ն ուժեր,
 Ինձ սուր ե՛ք տալիս անհաղթ կովելո՛ւ,
 Ինձ թև ե՛ք տալիս անխոնջ թռչելո՛ւ:
- 25 Ինձ հույս ե՛ք տալիս անվերջ տոկալու...:

1893 օգոստոսի 7,
 Վիեննա

*
* * *

Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ,
Իմ մեջ երկինքն է երգում.
Բռնկում է սիրո հրդեհն,
Վշտի հեղեղն աղմկում...

5 Եթե հոգուս նոխ երգերից
Մի մեղմ հնչյուն, նագելի՛ս,
Քո ականջը միայն շոյե, –
Հիացքներով կըդյուրվիս:

10 Եթե սիրուս վառ հրդեհից
Մի նսեմ կայծ, սևաչյա՛,
Վառ սրտումըդ միայն շողա, –
Բուռն հույզերով կայրվիս:

15 Եթե վշտիս ջերմ հեղեղից
Մի ջինջ կաթիլ, սիրելի՛ս,
Զքնաղ կրծքիդ միայն ծորե, –
Բյուր վշտերով կըլցվիս:

20 Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ,
Իմ մեջ երկինքն է երգում,
Բռնկում է սիրո հրդեհն,
Վշտի հեղեղն աղմկում...

1893 օգոստոսի 28,
Վիեննա

*
* *

Դա՛ ղդըս լացեք, սարի սըմբուլ,
Ալվան-ալվան ծաղիկներ.
Դա՛ ղդըս լացեք, բաղի բլբո՛ւլ,
Ամպշող երկնուց գով-հովե՛ր...

5 երկինք-գետինք գլխուս մթնան,
Անտուն-անտեր կուլամ ես.
Յարիս տարա՛ն – ջանիս տարա՛ն,
Հոնգո՛ւր-հոնգո՛ւր կուլամ ես...

10 Ա՛խ, յարս ինձի հանեց սըրտեն,
Աննար թողեց ու գընաց.
Սըրտիս սավդեն – խորունկ յարեն
Անդեղ թողեց ու գընաց:

15 Դա՛ ղդըս լացեք, սարի սըմբուլ,
Ալվան-ալվան ծաղիկներ.
Դա՛ ղդըս լացեք, բաղի բլբո՛ւլ,
Ամպշող երկնուց գով-հովե՛ր...

1893 օգոստոսի 29,
Վիեննա

* *

Էս նամփեն ոլոր-մոլոր,
Սև ծովի բոլոր կերթա, —
Շուշան յարս ինձի թողել
Էն տղի հետ ուր կերթա:

5 Ա՛խ, նամփեն — մահի բերան,
Օձի պես գալար կերթա.
Զուերի մեջ, անգերեզման,
Ծովն է լալիս իմ վրա:

10 Սեգ արծիվը աչքս է կտցում,
Աչքս կարոտ՝ Շուշանին.
Անգուր գայլը սիրտս է հանում,
Սիրտըս ծարավ՝ Շուշանին:

Ու նամփեն, մութ-մոլորուն,
Սև ծովի բոլոր կերթա.
15 Շուշան յարս ձեռքերն արյուն՝
Էն տղի հետ հարս կերթա:

1893 սեպտեմբերի 2,
Պրագա

ՄԱՅՐԻԿԻՍ

Հայրենիքես հեռացել եմ,
Խեղճ պանդուխտ եմ, տուն չունիմ,
Ազիզ մորես բաժանվել եմ,
Տըխուր-տըրտում, քուն չունիմ:

- 5 Սարեն կուգաք, նիշո՛ւն հավքեր,
Ա՛խ, իմ մորըս տեսել չե՞ք.
Ծովեն կուգաք, մարմանդ հովե՛ր,
Ախըր բարև բերել չե՞ք:

- Հավք ու հովեր եկան կըշտիս,
10 Անձեն դիպան ու անցան.
Պապակ -սըրտիս, փափագ-սըրտիս
Անխոս դիպան ու անցա՛ն:

- Ա՛խ, քո տեսքին, անուշ լեզվին
Կարոտցել եմ, մայրի՛կ ջան.
15 Երեն՛կ, երեն՛կ, երազ լինիմ,
Թըռնիմ մոտըդ, մայրի՛կ ջան:

- Երբ քունըդ գա, լուռ գիշերով
Հոգիդ գըրկեմ, համբույր տամ.
Սըրտիդ կըպնիմ վառ կարոտով,
20 Լա մ ու խընդա մ, մայրի՛կ ջան...

1893 սեպտեմբերի 8,
Դրեզդեն

*

* *

Մանկալ ես, բեզարած ես,
Առը շուռ տո՛ւր, շո՛ւտ արի.
Ծովի պես քրտնած ես,
Եզներն արձկի՛, տուն արի՛:

5 Կաթի սերը քաշել եմ,
Դրել եմ հովին՝ սառի.
Ալ գոգնոցս կապել եմ,
Արի թառլան, թը՛ռո, արի:

10 Տեղ եմ գըցել շվաքում,
Քամին կուգա, գով կանի.
Լուսնի շողքն է մեր ծոցում,
Զափ տո՛ւր, չափ ա՛ռ – շուտ արի՛:

Դադրած, բեզարած յա՛ր ջան.
Ամպերն ելան, դե՛հ արի.
15 Բեզարած ջանիդ դուրբան,
Ծըտից թե՛ առ, թե՛ գ արի...

1893 սեպտեմբերի 10,
Օբեր-Հոլց

*
* *

Գիշերն եկավ, գով-հովն ընկավ,
Աստղունք լուսնին ձայն տվին,
Լուսնյակն ելավ, մով-ծովն ընկավ,
Հավքերն ինձի ձայն տվին:

5 Ես վեր ելա ոգի առած՝
 Զարկի սրտիս լարերին.
 Սիրտս խնդաց, կուրծքս թնդաց –
 Եվ լարերը խզվեցին...

– Միայն սիրո լարը մնաց
10 Սրտիս անհուն խորքերում.
 Ու վառ սիրո երգը շողաց
 Կյանքիս ամեն ծալքերում...

1893 դեկտեմբերի 6,
Լալայցիգ

- Կենսական ծովի հույզերի միջին
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր.
Կայծակն է զարկում իմ վես նակատին,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր:
- 5 Հողմ ու փոթորիկ շուրջըս են հածում,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր:
Գոռ ալիքները կուրծքս են ծեծում,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր:
- 10 Ինձնից բռնեցեք, խորտակվող մարդիկ,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր,
Ձեր խարիսխները ոտքիս տակ ձգեք,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր:

1894 մայիսի 29,
Լալպցիգ

*
* *

Ես չեմ ուզում արև ցոլա,
Ամպը նազե երկընքում.
Վարդի ծոցում ցողը շողա,
Հովը սուլե այրերում:

5 Ես չեմ ուզում ոսկի աստղունք,
Մարմանդ ծովի օրորանք,
Փարթամ ծառեր, նոնուն ստվեր,
Թըռչունների գուրգուրանք:

10 Է՛լ չեմ ուզում կյանքը վըխտա
Հոգնած երկրում – ամեն տեղ.
Օ՛, հերի՛ք է, մարդը սողա
Ծերուկ երկրում – ամեն տեղ:

Տիեզերքը թո՛ղ շունչ դառնա,
Թո՛ղ ծավալվի լուսօրուն.
15 Ա՛խ, ես ցընդվիմ, սիրտըս հովնա, –
Անվե՛րջ, հավերժ, անդո՛րր քուն...

1894 օգոստոսի 5,
Լալպցիգ

*

* *

Ապրում եմ մենակ, մարդկանց մեջ օտար,
Նրանց աչքերը ինձ չեն ողջունում.
Մարդկանց սրբոտերը փակ են ինձ համար,
Եվ նրանց հոգին ձայնըս չի լսում...

- 5 Իմ ընկերները – իմ խոր մըտքերն են,
Որ վեհ թևերով անհունն են պատում,
Այն վառ աստղերը – գըթոտ աչքերն են,
Որ վըշտիս ժամին ինձ քաղցր են ժպտում...

1894 նոյեմբերի 3,
Լալպցիգ

*
* *

Երազ տեսա – ձեր տան առաջ
Զուլալ աղբյուր կըբխեր.
Ձենը մեղմիկ, քաղցրակարկաչ,
Զորս դին ծո ւփ-ծո ւփ ծաղկունք էր:

- 5 Զուր խմելու դուռըդ եկա,
 Պապակ էի ու ծարավ,
 Զինչ աղբյուրը, մեկ էլ տեսա,
 Ցամաք կտրավ, քար դառավ:

- Քընից զարթնա, – սիրտս էր տրտում.
10 Ա՛խ, ես չա՛տ վատ երազ է. –
 Ծարավն էս եմ, աղբյուրը՝ դուն.
 Սերդ ինձ համար ցամքել է:

1894 Նոյեմբերի 16,
 Լալպցիզ

*

* *

Մայրս տեսավ ինձ շա՛տ տխուր,
Շա՛տ հուսահատ, մեկուսի.
Գիրկն առավ, սրտին կպա,
Ու լցվեցի, ու լացի:

5 Ա՛խ, մերիկ ջան, մեկ նայե՛, տե՛ս,
Սիրտս խորունկ վերք ունի.
Ձեռքդ մեկ դի՛ր, – ա՛խ, չէ, ձեռդ
Անջնջելի կարնոտի:

10 Ա՛խ, մերի՛կ ջան, կուգեմ քնեմ,
Ա՛խր բալադ հոգնա՛ծ է.
Երկրի ծոցում հանգիստ քնեմ,
Բալադ անչա՛փ հոգնա՛ծ է...

1894 դեկտեմբեր,
Լալպցիզ

*
* *

Մայրի՛կ, հիվանդ եմ, սիրտըս քրքրված.

Տես, ո՞րքան խորն են հոգուս վերքերը

Արնոտ ու խոցոտ:

Մի՞ թե կարող ես վերքերըս բուժել,

5 Որ տիեզերքի հըսկա վերքերի

Կաթիլներիցն են:

Մայրի՛կ, հիվանդ եմ երկընքի ցավով,

Տես, ի՞նչպես դառըն երգում եմ երգեր

Անհուն վըշտերի, տանջված մըտքերի.

10 Մի՞ թե կարող ես երգերս մարել,

Որ տիեզերքի հսկա վերքերի

Ցավն ու կըսկիծն են...

Ա՛խ, թո՛ղ, մայրիկ իմ, վերքերս վառվին,

Թո՛ղ ես մըրմընջամ, անհույս մորմոքիմ. —

15 Ա՛խ, դու չե՛ս կարող խեղճ որդուդ կյանք տալ,

Ափսո՛ս, չես կարող բոցը արևի,

Շողքը աստղերի, թափը կայծակի

Հոգուս մեջ ձըգել — կյանք տալ իմ կյանքին:

Երբեք չե՛ս կարող ջնջել ու փըշրել

20 Երկինք ու երկիր — իմ մեծ վերքերը

Արնոտ ու խոցոտ...

Մայրի՛կ, իմ մայրի՛կ,

Թո՛ղ ես թափառեմ երկրի ոլորտում,

Ամբոխի վըրա, ուրվականի պես.

25 Ճակտիս՝ կընճիռներ,

- Ջանճրույթը՝ շըրթնիս.
Մենակ ու մըռայլ թափառեմ խոժոռ,
Որպեսզի միտքըս ել անդո՛ւլ թափառե
Մինչ տիեզերքի հեռո՛ւ եզերքը –
30 Ա՛խ, հեռո՛ւ եզերք, որ չըկա՛ ... չըկա՛ ...
Թո՛ղ միայն այնտեղ – աստղերի ցանցում
Հսեմ լուռքյան խո՛ր, մե՛ծ երգերը.
Եվ ես մըտատանջ, հըպարտ ու մենակ
Արտասվեմ լըռիկ ու հավերժ խորհեմ,
35 Ու հավերժ խոկամ:
– ...Մայրի՛կ, հիվանդ եմ...

1895 մայիսի 13,
Բեռլին

*

* *

Փշե-պսակը նակտիս կըդնեմ
Ու ջինջ սրտով ամբոխի մեջ,
Ու վեհ մտքերով նրա վրեն
Կըթափառեմ ոլո՛ր-մոլո՛ր
5 Երկրի բոլոր ոլորտում...

— Եվ ի՞նչն է իմ նպատակը, —
Աստղոտ, վսեմ ապագան,
Որ վառ, պայծառ կըշողա
Պղտոր կյանքի ասիերից
10 Խորին, կապույտ հեռվում...

1895 հունիսի 10,
Վարշավա

- Անհուն երկնում աստղերն անշեջ,
Գիտե՛մ, շա՛տ են ինձ սիրում.
Վարդ-արշալույսն ամպերի մեջ
Ամենից շուտ ինձ է գըրկում.
5 Ե՛ւ էլ, ե՛ւ էլ ձեզ իմ սըրտում
Գըրկած, պատած պաշտում եմ.
Դուք իմ սերն եք, իմ ընկերն եք,
Ես ձեր երգող շողիկն եմ:
– Ա՛խ, մենք շա՛տ խորն ենք,
10 Շատ բա՛րձր ու պայծառ.
Եվ մեզ համար
Երբե՛ք, երբե՛ք մահ չըկա...

1895 հունիսի 13,
Կիև

*
* *

Լուռ գիշերին հեռու տեղից
Մի երգ հասավ իմ սրտին,
Այն ում սիրտն էր՝ սեր ու թախիծ
Բերեց, փարեց իմ սրտին:

5 Կարոտներով հյուսված երազ
Բուրեց երգը թախծագին, —
Ե՛կ, ընկե՛ր իմ, անհայտ, անհաս,
Սուրբ սեր ծփաց իմ հոգին:

1895 հունիս,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Շղարշ-ամպերն երկինքն առան,
Լուսնակն անդորր կշողա,
Լոիկ նահնում հարհանդ-մարմանդ,
Նուրբ եղեգը կդողա:

5 Արագիլը՝ մենակ ու լուռ,
Եղեգնի մոտ կքայլե.
Կմտորե՝ խոր ու տխուր,
Ճահինն աղոտ կփայլե:

Մռայլ ափին մենակ նստած՝
10 Սիրտս անուշ կթախծի.
Եվ անուրջում միտքս թաղված՝
Քունն աչերիս կհանգչի...

1895 հունիսի 29,
Անի

*

* *

Նայում են ցոլուն աստղերը անշեջ
Լուռ անապատին քնքուշ հայացքով.
Եվ ծավալվում է մըռայլ հոգուս մեջ
Լուռ անապատը խո ր գաղտնիքներով:

- 5 Եվ նըրա անհուն, հավերժ դողանջուն
Վեհ լըռության մեջ մըտորում եմ ես,
Հոգիս այրում են և թևավորում
Այն վառ աստղերը պատգամների պես...

1895 հունիս,
Աճի

*

* *

– Քընքուշ լուսնի շուշան-փոշին
Մաղեց հեզ գետի վըրա.
Մեղմիկ խըշշաց ցորեն, ցողուն,
– Սիրտըս անդո՛րր կըծըփա:

5 Ուռիները նազա՛ն-ծածա՛ն,
Տերևները կըշընչեն,
Ծիտ ու ծիծեռ նուղքի վըրան
Վառ երազում կընընջեն...

10 Լուռ կըծորե աստղը շողե՛ր
Ու ծըղրիղը կըծըղրա.
Քամին կերգե գաղտնի երգե՛ր, –
– Միտքըս հեռո՛ւ կըսըլանա...

Լուսնակն անցավ, – մութը մըթին
Մաղեց հեզ գետի վըրա...
15 Ծանըր խըշշաց լացող ուռին,
– Սիրտըս տըխո՛ւր կըհեա...

1895 սեպտեմբերի 14,
Հոռոմոս – Անի

*

* *

Թափվեցին տերևներն աշնան ծառերից՝

թռչնա՛ծ ու դալո՛ւկ:

Թափվեցին երգերս բեկված իմ սրտից՝

տրտո՛ւմ ու թալո՛ւկ:

5 Թափվեցին աստղերն անհուն երկնքից՝

տխո՛ւր ու անփա՛յլ,

– Թափվեցե՛ք, արցունքներս, հոգուս խորքերից՝

անհո՛ւյս ու մոա՛յլ...

1895,

Ղազարապատ

*
* *

- Հեռո՛ւ փերում միտքըս թափառեց
Ազատ ու մենակ թևերը փըռած.
Ժպիտն աստղավառ, կըննիոր մըռայլ,
Ինչպես ստվերներ մըտքիս հետ ընկած.
- 5 Հեռո՛ւ փերում, ժայռերի կըրծքին
Շաչում էր, ծեծկում ծովը մթագին.
Եվ անդունդներից արշավում քամին
Հըպարտ ճակատիս:
Անտառը կաղնի խըշշում էր այնտեղ
- 10 Հին-հին դարերի, դալար ազգերի
Անցքերից շըքեղ:
Այնտեղ ցուում էր երկինքը լազվարթ,
Եվ լազուրի մեջ՝ վընիտ ու զըվարթ
Հոգիս վառվում էր – բոցերի ծով էր...
- 15 Այնտեղ երգեցի խոհերըս անհուն,
Որ աստղերի պես շաղ էի տալիս
Հեռո՛ւ փերում...
Եվ ստեղծեցի չըքնաղ մի աշխարհ,
Ուր հզորն ու վեհ և գեղեցկություն
20 Իշխում են անմահ, վառվում են պայծառ.
– Այդպես երգեցի հեռո՛ւ փերում
Թևերըս՝ արձակ,
Ազա՛տ ու մենակ...

1896 հունվարի 2

*
* *

Այն վառ երազ էր...

Մաքուր հավատով ես քեզ սիրեցի.

Սուրբ ցնորքներով, լուռ աղոթքներով

ես քեզ պաշտեցի:

5 Հոգիս տոգորված անհուն վեհությամբ

Քո չքնաղ կրծքում – այդ սրբարանում

Կյանքիս իդեալը, վսեմ իդեալը

ես օրհներգեցի...

Բայց երազն անցավ.

10 Դառնությամբ տեսա, որ իմ ջերմ պաշտած

Աստված-իդեալս կուռք էր կույր-կրքի:

Եվ երազն անցավ, – սոսկ կուռք էիր դու:

<1896>

*

* *

...Եվ ես կյանք մտա...

Մաքուր, ջինջ հոգով ջերմ ողջունեցի
Ընկեր ու եղբայր – այս բոլոր մարդկանց.

– Ահա՛ իմ սիրտը, – ասացի նրանց.

5 Թո՛ղ ձեռք մեծ, հսկա, բյուր սրտերի հետ

Միասին բախե, թո՛ղ մի սիրտ լինի...

Եվ ես տանջվեցի նրանց տանջանքով.

Նրանց ցավերով հալումաշ եղա.

Բայց երբ ես հիվանդ, անհույս վայր ընկա, –

10 Նրանք ինձ մեռակ, երեսի վրա

Գցին, հեռացա՛ն....

1896

ԱՎԵՏԻՔ ՄԱԼՈՅԱՆԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

I

Էս ի՞նչ դարդ էր չոր-քամու պես,
Սիրտս չորցուց, քար դառավ.
Քար կը քամեմ չոր-աչերես. —
Էս ի՞նչ դա՛րդ էր, ինձ հասավ:

- 5 Ա՛խ, ընկեր ջա՛ն, քեզ ո՞ւր գտնեմ,
Զիվան-ջահել ընկեր ջա՛ն,
Որ փշրանքդ ժողվեմ, պահեմ
Սրտիս խորքում, հոգի ջա՛ն:

- Ո՞ւր գնացիր, երկինք թռա՞ր.
10 Ախրը չունիս գերեզման. —
Որ սուրբ հողդ գրկեմ, պագեմ,
Լա՛մ, սրտանց լա՛մ, հոգի ջա՛ն:

- Ա՛խ, դուն ո՞ւր ես, ձեռն տո՛ւր ինձի.
Գամ քու քովըդ, ընկեր ջա՛ն,
15 Սուրբ անունիդ, հոգուդ մեռնիմ,
Ազի՛զ, անո՛ւշ ընկեր ջա՛ն.

II

Էն արծի՛ վն եր թըռա՛ վ, գընա՛ ց
 Մեր վըրայով, մեր միջով. –
 Ա՛խ, էն մեր սիրտ, մեր ազիզն եր՝
 20 Գընաց սարով, սար-դարդով:

Էնոր դարդը, ա՛խ, մեր դարդն եր՝
 – Ու մեր սրտից էն գընաց.
 Էնոր դարդը խեղճի դարդն եր,
 – Խեղճի սրտից էն գընաց:

25 Ու գնացի՛ ր, ազիզ ընկե՛ ր,
 Մենակ, մենա՛կ գընացիր...

Հեռո՛ւ տեղեր, արնոտ տեղե՛ր,
 Վերքը սըրտիդ, հոգի ջան.
 Ընկար մենա՛կ ու անընկեր,
 30 Դու ման-դաշտեր, Ավո ջա՛ն:

Ընկերներըդ, ա՛խ, քեզ մոռցան,
 Կյանքի նամբով գընացին,
 Քու սուրբ սրտի սերը մոռցան,
 Գերեզմանըդ կորուցին...

1896

*
* *

Բանդիս վըրա, սըրտիս վըրա
Արծիվն երեք փաթ տըվավ,
Թափ-ծափ տալով թևերն հըսկա,
Կանչեց բանձըր ու թըռավ:

- 5 – Հե՛յ, Արագը՝ ծըփանք տալով,
 Արտուտների հետ կուգա.
 Ալագյազը ծաղկունքներով,
 Զառ ու զըմբուխտ, ալվալա:

- 10 Երթամ, գարնեմ կուրծքս Արագին,
 Անուշ ու գով ջուր խըմեմ,
 Ալագյազի թևքին նըստիմ,
 Ագա՛տ, հըպա՛րտ երգս ասեմ...

1896 մայիսի 29,
Երևան

*

* *

Վառ արևի շողքը խաղաց
Լուսադեմին իմ նակտին.
Աղունիկն ել թռավ, եկավ,
Նստավ բանտիս լուսանցքին:

- 5 Ա՛խ, շա՛տ սրտանց կարոտցեր եմ
Աղունիկիս, արևիս.
Ե՛րբ պիտ ոտքերն ընկնիմ, գրկեմ
Աղունիկիս, արևիս...

1896,
Երևան

*

* *

Ամպի մովը ընկավ ծովը՝
Շափաղ դիպավ քարափին.
Կըշընկշընկա սուսան-հովը. –
Ես նըստեր եմ ծովափին:

- 5 Վազեց մարալն դուման-սարեն,
Ծովում լողցավ ու արծավ,
Վազեց աղբերս թըշնամու դեմ՝
Գիշեր անցավ, չըդարձավ:

- 10 Ջա՛ն, մարա՛լ ջան, ապա՛ ես օր
Աղբերս ո՞ւր ա, – չե՞ս տեսեր,
Նեղն ե՞ ընկեր, հասնիմ էնոր,
Մեջքըս դեմ տամ քանց ժեռ-լեռ...

1896 հունիս,
Երևան

*
* *

Բանդըս բացե՛ք, ազատ թըռնեմ,
Ազա տ գոնե մեն-մի օր.
Մութ ժեռերի մարալի հետ
Ընկնիմ մենակ սար ու ձոր:

5 Վառ արևի շողքը բալզամ
Անհագ խմեմ ու ծըծեմ.
Անո՛ւշ երգով սիրտըս բանամ
Լալ ու լազուր երկնի դեմ:

10 Զառ ու զարբար ծաղկանց միջով
Լուռ ծըմակի խորքն ընկնիմ.
Ա՛խ, աղբո՛ւր ջան, քու նանիկով
Գըրկեմ վարդերն ու մեռնիմ...

1896 օգոստոս,
Երևան

*
* *

Մոայլ բանտիս նեղ լուսանցքից
Աստղեր տեսա հեզաչյա,
Որ սըգավոր ու թախծալից
Նայում էին ինձ վըրա:

- 5 Մայրըս, քույրըս միտըս ընկան,
Որ հայրերիս սուրբ հողում,
Ինձ կըհիշեն ու լուռ կուլան
Աստղերի հետ հե՛զ, տըրտո՛ւմ...

1896,
Երևան

*

* *

– Գիտե՛մ, խաչըդ ծա՛նր է, հսկա.
Ո՛վ մարդ, ընկեր, եղբայր ի՛մ,
Քեզ մո՛տ, քեզ մո՛տ կուգամ ահա՛.
Կրծքիս սեղմեմ, արտասվիմ:

5 Ես էլ քեզ պես օր ու գիշեր,
Անհուն, անհույս տանջվել եմ.
Տո՛ւր ձեռդ ինձ, անգի՜ն ընկե՛ր,
– Հառա՛ջ... հասավ ժամն արդեն...
– Հառա՛ջ գնա՛, հպարտ տոկա՛, –
10 Խաչըդ խարիսխ կըդառնա...

1896 ճոյեմբեր,
Երևան

Սոսիները կըսոսափին
 Լուռ ու անդորր գիշերին,
 Մտքերն հոգումս կըմըրըրկին –
 Մտքերս անա՛ փ ու անչա՛ փ...

- 5 Եվ ահա՛ հեռվում
 Մեզը մեկնավ գետից գետին,
 Շողքը առավ կուրծքն ամպին –
 Շողքը գառ-վառ ու ոսկի...

...Բայց ես ոգի եմ.

- 10 Դալուկ աստղեր, թալուկ լուսին
 Վա՛ռ փոշու մեջ հալվում են,
 Լեռները լուռ նիրհում են:

...Բա՛յց ես ցընորք եմ.

Թըռնում եմ հեռո՛ւն,

- 15 Ոտքիս տակ առուն խոխոջ կուտա՛,
 Սի՛րտըս, սի՛րտըս բողբոջ կուտա՛:

...Ա՛խ, ի՞նչ վըսեմ են –

Երկինք – լազվարթ, երկի՛ր – լաջվարդ,
 Լե՛ռ, ձոր – թուխ, մութ,

- 20 Ծովե՛ր – կապուտ...
 Ծիածանը շավա՛ղ, շափա՛ղ:

...Ա՛խ, ի՞նչ չըքնաղ են –

Աստղե՛րն-զվարթ, Աստղիկն – ալ-վարդ,
 Մե՛զը – փըրփո՛ւր, ծեգը-պուրպո՛ւր,

- 25 Երգը – անո՛ւշ, վերքը – քնքո՛ւշ,
 Աչերն անհուն ծով ու ծավի.
 – Բայց ես թափառել կուգեմ,
 – Բայց ես արտասվել կուգեմ...

1897 մարտի 14,
 Երևան

*

* *

«Ա՛խ, կանանչներ, դուք արևերես ելաք,
Յարաք բալես ե՞րբ կելնի բանտեն...»:

Մորս խոսքերը

Կըռունկները շարա՛ն-շարա՛ն
«Կը՛ռո, կը՛ռո» կանչին ու եկան.
«Գարունն եկա՛վ, գարունն եկա՛վ»...
Անուշ կանչին ու եկան...

- 5 – «Ջա՛ն, ջա՛ն, մեռնիմ՝ ձեր ձեռիկին,
Ա՛յ կոռունկներ, նըխշուններ,
Յարա՛ք տեսա՞ք իմ՝ բալիկին,
Յարա՛ք խաբար չե՞ք բերել:

- 10 Բալիս կապին, բանտը դըրին,
Տարին եկավ, բոլորավ,
Խաբար չունիմ, դադար չունիմ,
Աչքս նամփին ծով կըտրավ:

- Գարունն եկավ, – արևերես
Ելան ծիլ ու ծաղիկներ.
15 Ա՛խ, յարաք ե՞րբ ազիզ բալես
Կելնի բանտեն, կըռունկներ՝ ր...

- Կըռունկները շարա՛ն-շարա՛ն
«Կը՛ռո, կը՛ռո» կանչին ու եկան,
«Գարունն եկա՛վ, գարունն եկա՛վ»...
20 Անուշ կանչին ու անցան...

1897 մարտ,
Երևան

Ա՛խ, եր՛նե՛կ...

Ա՛խ, երնե՛կ թե կյանքիս գնով
Ազատ լինիմ մեն-մի օր.
Ազա՛տ... վայրի եղնիկի հետ
Ընկնեմ մենակ սար ո՛ւ ձոր...

- 5 Վառ արևի շողքը ոսկի
Կսկուծ խմեմ ու ծծեմ.
Անուշ երգով սի՛րտս բանամ
Լա՛լ ու լազո՛ւր երկնի դեմ:

- 10 Զառ ու զարբաբ ծաղկանց վրա
Լուռ ծմակի խորքն ընկնեմ.
Զա՛ն, աղբո՛ւր ջան, քեզ հետ սրտանց
Գրկեմ ծառերն, արտասվեմ...

1897 մարտ,
Երևան

*

* *

Արտուտն՝ ուսին, վարդը՝ սրտին,
Գարունն եկավ, ջա՛ն գարուն,
Տուղտը՝ ծոցին, աստղը՝ նակտին,
Գարունն եկավ, ջա՛ն գարուն...

- 5 Արտուտն անուշ երգում է սեր,
Սիրտըս լո՛ւն է, քանց ձըմեռ,
Էս ի՞նչ կարմիր վառ արև է,
Սիրտըս մո՛լթն է, քանց գիշեր:

1897

*

* *

Սև միզարըս ճոճք եմ արեր,
Ճոճքն եմ կապեր ծառերեն.
Լալե՛ն, լալե՛ն քուն է մըտեր
Իմ որբ բալեն, իմ լալեն.

- 5 Նանիկ երա՛, նանի՛, դա՛ր-դա՛ր,
 Դարդեր ունիմ, քանց ծով ու սար:

Ջար թշնամու հըրեն, թըրեն
Փախած, ընկած սար ու քար,
Քեզի հար լուս սրտիս վըրեն

- 10 Գըրկած լացի սար ու քար:
 Օ՛ր-ո՛ր, բալաս, օ՛ր-ո՛ր նանի,
 Քամբախտ մերըդ չարըդ տանի:

Ծիծըս կըրծքիս կըպած, ցամքած,
է՛լ կաթ չունեմ քեզ տալու.

- 15 Սոված, ծարավ թափըս կըտրած
 Օրորելու ու լալու...
 Օ՛ր-ո՛ր նանի, մի՛ լա, մի՛ լա,
 Իմ մեկունար ազիզ բալա:

Ցորեկ եղավ, հիմի հանդեն
20 Կըթանն եկավ, մերը ո՞ւր ա.

Վա՛խ, մեր հոտը են-դուշմանը
Ջարկեց, տարավ, ուր ա՛, չըկա:
 Նանիկ երա՛, մի՛ լա, մի՛ լա,
 Սև օրերիս նըխշուն լալա.

25 Բռնավորը թուրը քաշեց, –
Արուն կապեց սար ու ձոր,
Կարմիր-կարմիր արցունք թափեց
Մեր վաթանի սար ու ձոր,
 Իմ աչքի լուս բալեն դուն ես,
30 Սև սարերի լալեն դուն ես:

1897 մայիս,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Ամպի փեշով մեկ հավք անցավ,
Անուշ կանչեց իր յարին. —
Անուշ ձենով սիրտըս լըցվավ.
Յարըս անցավ, կուժն ուսին:

5 Էս աղբուրը գըլգըլալով
 Քարփեն ծո՛ւփ-ծո՛ւփ կըփըռվի,
 Ծով-ծամերըդ ալի՛ք-ալի՛ք
 Մարմար կըրծքիդ կըփըռվի:

10 Ա՛խ, նագիկ ջան, եղնիկ-աղջիկ,
 Նարին կուրծքըդ թող պագեմ.
 Սերըս բոց է, սիրտըս խոց է,
 Վառ-պաչերըդ դարման են:

15 Զե՞ որ, յա՛ր ջան, դավրըդ կերթա,
 Կուրծքըդ նըխշուն, շարմըդուն
 Հող ու մոխիր պիտի դառնա,
 Զուր ինչո՞ւ էս խընայում...

1897 հունիսի 15,
Ս.Մարմաշենի վանք

*

* *

Շարա՛ն-շարա՛ն ամպերն եկան.
Ա՛խ, մութն առավ իմ՝ նամպեն.
Ո՞ւրտից կուգամ, ո՞ւրտեղ կերթամ,
Միտքըս՝ շըվար, ու չիտեմ՝

5 Էս ի՞նչ կըսկիծ սիրտըս ծեծկեց,
 Քուրի՛կ, քեզնեն հեռու կերթամ:
 Վարդի փուշը սիրտըս ծակեց,
 Դարդը սըրտիս խուլոր կերթամ:

10 Սար ու ձորեր ձուցն ե իջեր,
 Քամի՛ն պա՛ղ-պա՛ղ կըփըչե.
 Ես մենակ եմ, ես՝ անընկեր,
 Քամի՛ն նակտիս կըփըչե:

15 Շարա՛ն-շարա՛ն ամպերն եկան.
 Ա՛խ, մութն առավ իմ՝ նամպեն.
 Ո՞ւրտից կուգամ, ո՞ւրտեղ կերթամ,
 Միտքըս՝ շըվար, ու չիտեմ:

1897 հունիսի 20,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Ա՛խ, ալ-վարդի, սիրո վարդի

Զո՛ր փշերը մնացին...

էն փշերը մատաղ սիրտըս

Քրքրեցին ու կերա՛ն.

5 Կարմիր-կանաչ իմ օրերըս

Սիրո սգով սևացան...

Ա՛խ, ափսո՛ս իմ գարուն կյանքիս

Սո՛ւր փշերը մընացին...

1897 հունիսի 23,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Ա՛խ, իմ սիրտըս, վա՛խ, իմ սիրտըս
Օրուց-մանկուց հալալ-մաշալ...

5

Աշխարհ մտա, վարդ սիրեցի,
Անսեր վարդը սիրտըս ծակեց.
Մենակ ապրա, արուն լացի,
Աստղս էլ երկնում թառամեց...

– Ծո՛ւ վ, սիրտըդ բա՛ց, – բա՛ց խորն ու լայն,
Շա՛տ դադրած եմ, ծոցըդ կուգամ...

1897 հունիսի 28,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Երնե՛կ, ես ե՛լ, ալ-թիթեռնե՛ր,
Ձեզ պես թռնեմ վա՛ր ու վե՛ր,
Զքնաղ ծաղկից՝ ծաղիկ ցողուն,
Ոսկի-ցուլքից՝ աստղ-ցողում:

- 5 Սիրտըս բանամ դեմ՝ զով-ծովուն,
Վիշտըս տա՛նի հովը ծովուն.
– Ձեզ պես երգեմ կյանքի երգը,
Սիրեմ ինձ ու իմ կյանքը...

1897 հուլիսի 4,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Ա՛խ, իմ նամփես մոլոր գընաց,
Անտակ ծովին դեմ առա,
Վա՛խ, իմ սերըս անցա՛վ գընա՛ց,
Ետ կանչելու ճար չըկա:

5 Դու մանն եկավ, ծովը ծածկեց,
Էն խաս հավքերն ի՞նչ եղան.
Դարդը եկավ, սիրտըս ծակեց.
Էն ալ-վարդերս ի՞նչ եղան:

10 Ա՛խ, խաս հավքերն ծովում խեղդվան,
Ագռավն վըրես կըղոռա,
Սիրուս գառ-վառ վարդերն քոռման,
Բլբուլս անթև կըսըգա...

1897 հուլիսի 24,
Ա. Հառիճո վանք

ԻՄ ԲԼԲՈՒԼԻՆ

– Բլբո՛ւլ, արի՛, – ասում եմ,
Բլբո՛ւլ, արի՛, – ասում եմ, –
Բլբո՛ւլ, հետդ խոսում եմ...

Քեզի կասեմ՝ վարդ մի՛ սիրե,

5 Սիրտ կը ծակե – փո՛ւշ ունի.

Մով – մանուշակ մեճակ սիրե՛, –

Նուշ – քնքուշ է, փուշ չունի...

1897

*
* *

Էս սարերի սիրուն լալեն,
Եղնի՛կ, ասա՛, ո՞ւր է, չըկա՛.
Խաբրիկ կուգեմ քարեն, քուլեն,
Ո՞ւրտեղ գնաց, ո՞ւր է, չըկա՛:

5 Աստղի ցուքով գիշերն իջավ,
Թո՛ղ տո՛ւր, բալաս, արորը,
Դար ու դարափ խոր քուն մտավ,
Հոտը իջավ մութ ձորը:

10 Հովը բարա՛կ կը շընկշընկա,
Էրված սիրտըդ գովին տուր, –
Արի գիրկըս, քունըդ կուգա, –
Սրտիդ, դարդիդ դադար տո՛ւր:

15 Փըչե, քամի՛, գո՛վ քամի,
Սիրտըս դարդի ծով, քամի՛.
Ես երվում եմ, հով երա,
Սիրտըս մըտի, գով երա՛...

1897

*
* *

– Ինչի՞ս է պետք սազն ու շըվին,
Բյուր լարերով սիրտ ունիմ.
Անսիրտ փետ են սազն ու շըվին,
Արնո՛ւտ, բոցո՛ւտ սիրտ ունիմ:

5 – Է՛յ ջան, հա ջա՛ն, իմ սըրտի մեջ
Արար-աշխարհ տեղ ունի.
Առուն ու ցող, կայծակն ու շող,
Սերն է՛լ, սուրն է՛լ ցոլք ունի:

10 – Է՛յ ջան, հա ջա՛ն, իմ սըրտի մեջ
Վարդն է՛լ, աստղն է՛լ փելք ունի,
Ու մով-ծովե՛ր, արև-աչե՛ր,
Ծիածանն էլ ծալք ունի:

Ես սիրտ ունիմ քարայրի պես՝
Անչափ, անծեր – տակ չըկա.
15 Ամեն մի շունչ, ձեն ու ծըպտուն
Սըրտիս խորքում ձեն կուտա...

1897 սեպտեմբերի 25,
Բագարան

*

* *

Յարքս նստել վանքի դռան
Նուռ ու խնձոր կըծախե.
Հարս ու աղջիկ քովը կուգան,
Էծան կուտա, կըբախշե:

5 Ա՛խ, յարս ինձեն խոռվել է,
Ինձի շատ քանկ կծախե:

Ես ո՞նց անեմ... դարդիս դարման
Յարիս նուռն ու խնձորն է.
Ինչ որ ունիմ, յարիս կուտամ,

10 Թաք ուրիշին չըծախե:

1897 սեպտեմբերի 28,
Բազարան

*
* *

Եղնիկները լուսաբացին
Սուր ժեռերով անցկեցան,
Փրփրած լնին մեղմ նայեցին,
Լոիկ-մնջիկ անցկեցան:

- 5 Ա՛խ, իմ սերս՝ կանանչ-կարմիր,
Դառավ ինձի ցավ ու ցեց.
Ա՛խ, իմ կյանքս՝ զառ-վառ կարմիր,
Վիշտս կերավ ու մաշեց:

- 10 Ես ի՞նչ անեմ, ես ո՞ւր չքվիմ –
Ընկնիմ չոլերն ամայի. –
Երնե՛կ մեռնիմ, ու սիրտս ուտեն
Գեւ ու գազան ամեհի:

- 15 Ա՛խ, եղնիկներ, դադար չունեմ,
Սիրտս՝ կրակ վառ-վառման,
Մարդիկ կուգան, ինձ կնայեն,
Լոիկ-մնջիկ կանց կենան...

1897 հոկտեմբերի 1,
Ս.Խժկոնքի վանք

*

* *

Սև աչերեն շա՛տ վախեցի՛ր, –
Էն մութ, անծեր գիշեր է.
Մութըն ա՛հ է, չարքեր շա՛տ կան, –
Սև աչերը մի՛ սիրե:

- 5 Տե՛ս իմ սիրտըս – արուն-ծով է.
Էս չարքերը զարկեցին
Էն օրվանեն դադար չունիմ, –
Սև աչերը մի՛ սիրե...

1897 հոկտեմբերի 25,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Սուր սարերը ձուլն է պատեր,
Քամին փրչեց ուշ-աշման,
Նըխշուն հավքեր շարան շարքեր՝
Տաք ու հեռու տեղ կերթան:

- 5 Սիրուն հավքեր, եղ ո՞ւր կերթաք,
Ինձի մենակ կըթողնեք.
Էս ցուրտ աշման՝ պատերի տակ,
Անտուն-անտեր կըթողնեք...
Գոնե սիրտըս էլ՝ խեղճ, վիրավո՞ր,
10 Ձեզ հետ վերցըրե՛ք ու տարե՛ք:

Ա՛խ, մեր աշխարհն սառն է, սառույց,
Ջուրկ եմ սիրու արևից.
Յարս էլ ինձնից երես դարձուց, –
Չըքվիմ, կորիմ էստեղից...

1897 հոկտեմբերի 27,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Թե՛ մարդ, թե՛ հավք ընկեր ունի,
Ես հա՛մ անտուն չոր գլուխ եմ,
Հա՛մ ել սիրտըս մեծ ցավ ունի, –
Մեծ էս սարեն, խորն էս ձորեն:

- 5 Դուն ե՛լ կասես – «կորի՛, գընա՛».
Ա՛խ, ո՞ւր չըքվիմ, ո՞ւմ քովն երթամ...
Էս ցավն ախըր քեզնեն առա,
Դեղի համար ո՞ւմ քովն երթամ...

1897 Նոյեմբերի 26,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Շառաչելով մի վառ աստղիկ,
Երկրի կրծքին վայր ընկավ.
Բայց երկիրը մնաց լռիկ,
Աստղն էլ լռեց ու հանգավ:

- 5 Իմ վառ սերս բոցով-երգով
Սրտես սուրաց, սիրտդ ընկավ,
Սիրտդ մնաց մունջ-անվրդով,
Սակայն... սերս չհանգավ...

1897 ճոյեմբերի 25,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Մանկուց գիտեմ, որ ամեն մարդ
Մի աստղ ունի երկնքում,
Որ անբախտի աստղն է անփայլ,
Բախտավորինը բոց-փայլուն:

- 5 Մանկուց աչքս գըցած երկինք
Ես իմ աստղն եմ փնտրեր –
Ու չեմ գըտեր – անսե՛ր աղջիկ,
Աստղս դո՛ւն ես, դու մարիր:

1897 Նոյեմբերի 28,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Պա՛ղ-պա՛ղ փըչեց աշնան քամին,
Ուռիները դող առան.
Տերևները՝ չոր ու դեղին
Տխո՛ւր, տխո՛ւր վար ընկան:

- 5 Մենակ ագռավն ծառի նյուղին
Լուռ ծըվարեց սև հագած.
Ա՛խ, մեկ էլ ես ձեռքս ծոցիս՝
Աչքըս ձեր դրոան մնաց:

1897,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

...Հավատըս հանգավ.
Ա՛խ, աշնան դալուկ տերևների պես
Հույսերըս մարան, հույզերըս մարան.
Է՛լ չեմ արտասվում. Եվ, ընկե՛ր, գիտե՞ս,
5 Թե սիրտըս, այնպե՛ս – սառույցի նըման
Կըրծքիս տակ մեռավ...
Ոգևորության չըկա մի հնչյուն, –
Զըկա մի թույլ կայծ այն վառ հրդեհից. –
...Ես էլ չեմ ապրում...

<1897>

*

* *

- Էդ ի՞նչ կըրակ կանես, մերի՛կ:
- «Բալաս, վերքիդ դեղ կեփեմ»:
- Ա՛խ, իմ վերքը սիրտս է, մերի՛կ,
Դեղ ու դարմանդ ի՞նչ անեմ.

- 5 Սրտիս վերքը խորն է, մերի՛կ,
Լավի դարձի հույս չըկա.
Մի՛ քըրքըրիր սիրտըս, մերի՛կ.
Խոր-խոցերուս ճար չըկա:

1897 դեկտեմբերի 1,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Ո՞ւր եք կորեր, գարնան օրե՛ր,
էն զով սարի հովն ո՞ւր է,
Կանչեմ, արի՛ք, նշխուն հավքե՛ր,
Ալ-շրթունքով վարդն ո՞ւր է:

5 Էս քարափեն աղբուր կուգար,
Կաքավն էստեղ երգ կասեր.
Խոր ծմակեն մարալն կուգար,
– Սիրտս ուրախ կգարներ:

10 Հիմի ցուրտ է, ձունն է եկեր,
Զորս դիս ձմեռ ու սառույց.
Ա՛խ, ե՛լ չկան արև-օրեր,
Սիրտս ել սառեր է վաղո՛ւց...

1897 դեկտեմբերի 11,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

էս քարփի տակ խորունկ փորեմ,
Թաղեմ սիրտս ցավով լի.
Մեծ քարափն ել վերան շրջեմ, —
Թաղեմ սիրտս սիրով լի...

5 Ա՛խ, շա՛տ վաղուց սիրտս առա,
Ընկա մարդկանց դուռն-երթիկ.
Ցավիս դեղ-ճար շա՛տ խնդրվա,
Մարդիկ փակին դուռն-երթիկ:

10 Է՛հ, ի՞նչ անեմ, սիրտն ի՞նչ պետք է,
Ասի՛ թաղեմ, թող մեռնի.
Զե՛ որ մարդիկ ե՛լ սիրտ չունին,
Անսիրտ մարդը ցավ չունի:

15 Էս քարփի տակ խորունկ փորեմ,
Թաղեմ սիրտս ցավով լի.
Մեծ քարափն ել վերան շրջեմ, —
Ծանր լինի, դուրս չելնի...

1897 դեկտեմբերի 11,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Մութ անտառով լուռ ման կուգամ,
Բուն ու ագռավ ինձ կըսեն.
– «Ա՛խ, խեղճ տըղա, ի՞նչ տըխուր ես.
Դուն հիվանդ ես...» ինձ կըսեն:

5 Մութ անտառով լուռ ման կուգամ,
Ցող կըշաղե ծառերեն.
– «Ա՛յ խեղճ տըղա, վերքըդ խորն է
Վըրադ կուլանք...» ինձ կըսեն:

Քամին փըչեց, ու ծառերեն
10 Տերևները վար ընկան.
– «Ա՛յ խեղճ տըղա, տերևներն են
Քու մահինն ու գերեզման...»:

1897 դեկտեմբերի 24,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Անհա՛յտ, անորո՛շ, անձև՛ տենչերով
Զգտում է հոգիս հեռո՛ւ, շատ հեռո՛ւ.
Տխուր ու մռայլ, ինչպես մշուշ-ծով,
Խուլ հեծեծում է ավերի վրա,
5 Եվ ինչպես երազ – և՛ կա, և՛ չկա...

1897,

Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Սրտիս վրա մի վարդ-ամպ կա,
Նրա այն նուրբ շուքի տակ
Քնքուշ սիրտս մեղմ կը հեռա, —
Սիրտս ամպով գո՛ց ու փա՛կ:

- 5 Վարդ-ամպի մեջ շա՛տ արցունք կա,
Այն սրտումս է միշտ ծորում.
Ու իմ սիրտը լուռ կը ծփա
Նրա անուշ ցողերում...

1898

*
* *

Լուսինն, ինչպես քրնհատ կարապ,
Ծով-երկրնքում կըլողա.
Լուսնի բակը, ինչպես փըրփուր
Թույլ ու թալուկ կըշողա:

- 5 Զայն-ձուն չըկա, սիրտս է միայն –
Մեծ լըռության վեհ լեզուն՝
Տիեզերքը գըրկած համայն –
Զանգի նըման դողանջում...

1898

*
* *

Հագար ու մեկ ցավ եմ քաշեր,
Քաշը ծանր էր աշխարհեն.
Սիրտըս թեկուզ սար-քար լիներ,
Կը ճեղքվեր մեջտեղեն:

- 5 Հագար ու մեկ են ցավերեն
Մեկ ցավ մնաց սրտիս մեջ.
— Ա՛խ, են սիրուն, սև աչերեն
Զուլում ցավն է սրտիս մեջ...
1898

*
* *

Ա՛խ, ընկեր իմ, ի՞նչ ես փնտրում
Իմ վշտահար, խեղճ սրտում. —
Սիրո գարուն, ոսկի անուրջ,
Թե նոխ երգեր, ծաղկանց փունջ:

- 5 Է՛հ, հանգիստ թո՛ղ հիվանդ սիրտըս,
Ուր որ միայն պիտ գտնիս
Ցնդած ցնորքս ու մորմոքըս
Ու սառն անյունն հույսերիս...
1898

*

* *

– Սիրո՛ւն աղջիկ, երկիր լինիմ,
Դուն ի՞նչ կըլնիս:

– Սիրո՛ւն տղա, գարուն կըլնիմ,
Քեզ զարդարեմ:

5 – Անո՛ւշ աղջիկ, երկինք լինիմ,
Դուն ի՞նչ կըլնիս:

Անո՛ւշ տղա, արև կըլնիմ,
Սիրտըդ վառեմ...

1898 փետրվարի 18,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Եվ այս մընայլ, խո՛ւ աշխարհում,
Այս քար ու փուշ ուղիով՝
Դեպի արևն եմ ես վազում, –
Արևը վառ, – Լույսի ծով:

- 5 Եվ ստվերըս ծա՛նր ու թա՛նձրը՝
Գիտե՛մ, կըգա իմ հետքից. –
Հոժ ամբոխը ծանր ու թանձրը՝
Գիտեմ, կըգա իմ հետքից...

1898 մարտի 12,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Երկինքը ջի՛նջ, թարմ ու անուշ
Բույր կըշնչեր սրտիս մեջ.
Եվ աստղերը հեզ ու քնքուշ
Երգ կասեին սրտիս մեջ:

- 5 Բայց, ա՛խ, հիմա երկինք դարձեր
Նման մռայլ քարայրին.
Աստղերն ամեն համըր ու հանգեր, –
Սի՛րտըս, սի՛րտըս – լուռ շիրիմ...
1898 մարտի 12,
Ալեքսանդրապոլ

* *

Լուռ գիշերին մտքիս դիմաց
Շա՛տ ստվերներ ժողվեցան. –
Ընկերներս՝ մեռած, կորած,
Հոգուս խորքով անց կացան:

- 5 Նրանց աչքերն՝ անհույս, անսեր,
Սրտիս խորքը նայեցին, –
Խոր վերքի պես սիրտըս բաց էր,
Նրանք այնտեղ սուզվեցին...

1898 մարտի 21,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Երկաթե ցուպ ձեռքս առնեմ
Աշխարհ ընկնեմ մեն-մենակ.
Կորած բախտըս ման գամ, գտնեմ
Աշխարհի մեջ մեն-մենակ:

5 Սա՛ր ու ձորե՛ր, քո՛ւր ու ախպե՛ր,
Բախտըս չիտե՛ք, – ո՞ւր գնաց...
Հագար ու մի թագավորի
Թագ կար գլխին, – ո՞ւր գնաց:

10 Զառ աստղունքով ճակտին՝ կամար,
Ճակտին՝ պսակ, – ո՞ւր գնաց.
– Արևն ոսկի սրտիս մեջ վառ,
Ոսկի արևս ո՞ւր գնաց...

<1898>

*
* *

Է՛լ ինչո՞ւ երգեմ. – այսպես օրերում
Արնով լի լցված սիրտը, խեղճ սիրտը
Մարում, հանգչում է ճնշված կրծքի տակ.
Մեծ է տանջանքս... աչքերիս առաջ
5 Ողջ կյանքն է ընկած, ինչպես պա՛ղ դիակ...
1898

* *

5 Գիշեր ու ցերեկ արտասունք կուլամ,
Քարե-արունե... ու մարդ չի տեսնի.
Իմ դա ղոջս, դարդըս չունի դեղ-դարման.
Ու անուն չունի ու լեզու չունի:
<1898>

*
* *

Թե իմ բախտը աստղիկ լիներ
Աստղերի մեջ խոր երկնի, –
Կըթոնեի ամպերից վեր,
Որ նրան տեր դառնայի:

5 Ու երնեկ չե՞ր, որ իմ բախտը
Մարջան լիներ ծովերի, –
Կըսուզվեի են մութ խորքը,
Որ նրան տեր դառնայի:

Բայց իմ բախտը դուն ես, սիրունս,
10 Քու ժեռ սիրտը անզգա.
Որ օձ ունի իր ծերպերում,
Դալար կյանքիս թույն կուտա...
1898 ապրիլի 21,
Կերչ

*

* *

Հոգնած ծովը՝ փրփուր բերնին,
Ափին ընկած կըհևա,
Ժեռ ափերից մեզը մթին
Ծովի վրա կըսողա:

5 Վերքը սրտիս՝ անքուն-անտուն
Կյանքից հեռու եմ փախել,
Կուգեմ ապրեմ վայրի ափում՝
Ապրեմ մենակ, անընկեր:

10 Աստղունք մեկ-մեկ ելան-բազման
Երկնի փիրուզ-աթոռքում,
Աստղերի պես երգերս ելան
Հոգուս մոայլ խորքերում:

Սրտիս լարերն տրտում-տրտունջ
Թռչնած կյանքըս երգեցին.
15 Հովը սուրաց մունջ ու մրմունջ,
Աստղունք վըրաս լուռ լացին:

1898,

Օդեսա

*
* *

Լալկան ուռին մեղմ կը խշշա
Ծովի ափին, ժեռ ափին,
Լուռ թառեր է նուղքի վրա
Վա՛յրի, տխուր աղավնին:

- 5 Աչքը գցած հեռո՛ւ տեղեր,
Աղավնին խոր կըթախծե...
Ա՛խ, հասկացա – վայրի՛ ընկեր,
Բախտդ իմիս նման է:

- 10 Քեզ էլ դաժան հյուսիս քամին
Ինձ պես արավ բնավեր.
Ընկավ, կոտրավ հպարտ կաղնին. –
Հայրենիքիս սրբանվեր:

- Արի՛, ընկեր, իրար հյուսենք
Մեր սրտերն ու երգերը –
15 Հպարտ, մենակ լո՛ւռ թափառենք
Այս ժեռ, օտար ափերը...

1898 մայիսի 18,
Օդեսա

*

* *

Երագիս մեջ ծովը տեսա,
Ծովը լազո՛ւր ու անդո՛րր,
Մենակ, մենակ, ասի՛ի վրա
Ընկած էի վիրավոր...

- 5 Ծովն էր հեռում մեղմ ու թալուկ՝
Մտորմունքի մեջ անծայր:
Եվ խոստում էր վերքըս խորունկ,
Իսկ ես՝ անհույս, ես՝ անհար:

- 10 Եվ հոգուս մեջ մի ձայն ծորեց,
Մի ձայն՝ քնքուշ, սուրբ սրտից. –
Ա՛խ, այն մայրս էր, կանչում էր ինձ
Հայրենիքիս ասիերից...

1898 մայիսի 26,
Օդեսա

*
* *

Ծովի ծոցից վայրի մի բաղ
Թըռավ, նըստավ ժեռ ավիհն.
Երգեց հըպա՛րտ, երգեց զըվա՛րթ,
Լուռ օրորեց իմ հոգին...

- 5 Երնե՛կ, ես էլ քեզ պես, ա՛խ, բա՛ղ,
Լինիմ անվիշտ ու վայրի.
Երգեմ զըվարթ, թըռնիմ ազատ՝
Իշխան լագուր վայրերի...

1898 հունիս,
Օդեսա

*

* *

Մշուշն եկավ, թեւ փոեց,
Ծովը ծածկեց, մերի՛կ ջան,—
Ա՛խ, իմ դարդը ուրուրի պես
Սիրտս կերավ, մերի՛կ ջան...

- 5 Կուգեմ՝ չքվիմ, կուգեմ կորիմ,
 Փոթորիկի մեջն ընկնիմ. —
 Փոթորիկին խեղճ սիրտս տամ,
 Չար ուրուրեն ազատվիմ:

- 10 Ու դիա՛կս թո՛ղ, մերի՛կ ջան,
 Ծովը նետե ժեռ ավիհն. —
 Սիրտս՝ հարհանդ, սիրտս՝ անդարդ
 Ընկնեմ եմ լո՛ւռ, լե՛ռ ավիհն...

1898 հունիսի 24,

Օդեսա

ՈՂԿՈՒՅԶ

Այգեպանը բահը առեր,
Վարդի տակը կը փորեր.
Խեղճ բլբուլը վարդի սիրուն
Վիզը առաջն էր դրեր:

- 5 Ես ծով երկնուց խաս հավքմ' էի,
Որ գետին կո'ւտ չուտեի.
Ա՛խ, տես հիմի ոտքդ եմ ընկեր
Ծով սրտովս, նազանի:

- 10 Է՛յ, դուն երկնի վառ-վառ արև,
Հերիք կայնիս, ինձ էրես.
Հերիք երթաս ամպի հետև,
Սիրտս շուքով սուգ եմես:

- Դուն, ալ-խնձոր կանանչ թփով,
Ես քու թուփդ եմ, նունո'ւշս.
15 Դուն, կարմիր վարդ զառ տերևով,
Ես տերևդ եմ, անո'ւշս:

- Ա՛խ, վախճամ թե աշունը գա,
Քեզի քաղեն, հոգի ջա՛ն.
Ես թուփ, տերև մնամ-չորմամ...
20 Ա՛խ, դուն հոգուս հոգի ջա՛ն:

Ա՞խր քեզնեն խռովեր եմ,
Ուրիշ երամ եմ մտեր,
Ոսկե վանդակ էլ որ շինես,
Էլ չես կրնար ինձ պահեր:

25 Բու կարոտդ շա՛տ կը քաշեմ,
Բովս չես գայ, ե՛յ, նազլո՛ւս.
Հեչ չե տեղդ վարդեր դրկե՛ ,
Պագեմ, դնեմ աչերուս:

1898 հուլիս,
Կերչ – Օդեսա

ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԵՐԳ

Քիչ կը մնա սիրտս պատռի,
Խելքս կորցնեմ, ա՛յ ախպե՛ր,
Գլուխս առնեմ, սարերն ընկնեմ,
Գոռամ, բոռամ, ջան սարե՛ր...

- 5 Թե՛ որ դարդս կհասկնաս,
Ձեն տո՛ւր սագիդ, ախպեր ջա՛ն.
Էրված սիրտս սագիդ հետ լա,
Դարդս հալվի, հովանամ:

- 10 Տունն ու օջախս են ինչ թողի –
Քամու բերանն ընկա ես,
Քարե, արուն-արցունք լացի,
Գնաց գարունն իմ սրտես:

- Զա՛րկ թելերին, աշուղ ախպե՛ր,
Երգերն անո՛ւշ թող խոսան...
15 Ա՛խ, վաղուց է, որ չեմ լացեր –
Էսպես սրտանց, ախպեր ջա՛ն...
1898 հուլիսի 5,
Օդեսա

*
* *

Մատաղ սիրտըս խաւ-բաղի պէս
Ծառով, ծաղկով կանանչ էր.
Սերս էլ նազան բլբուլի պէս
Սրտումս անուշ կըկանչեր:

5 Ինձի ասիր, աղջիկ սիրուն,
– Քու բլբուլին զարմացք եմ.
Ուշքս է տարվեր վարդիդ սիրուն,
Մի հատիկ վարդ թո՛ղ քաղեմ...

10 Սիրտըս թնդաց, ջանել էի,
Անուշ լեզվեն շո՛ւտ խաբվա.
Ասի՛ բաղըս մատաղ քեզի, –
Սև աչերեն շա՛տ խաբվա...

15 Ու անգութը բաղըս մըտավ,
Ա՛խ, տըրորեց ծաղկունքըս,
Խեղճ բլբուլիս բըռնեց, տարա՛վ,
Կոտրեց նո՛ւորս, չինարըս...

1898 օգոստոսի 2,
Օդեսա

*
* *

Սև-մութ ամպեր ճակտիդ դիզվան,
Դուման հագար, Ալագյա՛գ,
Սրտումս արև էլ չի ծաղկում,
Սիրտս է՛լ դուման, Ալագյա՛գ։

5 Զառ փեշերըդ անցա, տեսա,
Առանց դարդի սիրտ չըկար,
Ա՛խ, իմանաս, ջա՛ն Ալագյազ,
Իմ դարդիս պես դարդ չկար...

– Է՛յ Մանթաշի նըխշուն հավքե՛ր,
10 Իմ դարդըս որ ձերն եղներ,
Ձեր եդ գառ-վառ, խաս-փետուրներ
Կսևնային, քանց գիշեր։

Է՛յ Մանթաշի մարմանդ հովե՛ր,
Իմ դարդըս որ ձերն եղներ,
15 Ձեր ծաղկանուշ բուրմունքն անուշ
Թուլյն ու տոթի կփոխվեր։

– Հե՛յ վա՛խ... կոտրան իմ թևերս,
Ընկա գիրկըդ, Ալագյա՛գ.
Ա՛խ, մեծ սըրտիդ սեղմեմ սիրտս,
20 Լամ, արուն լամ, Ալագյա՛գ...

1898 օգոստոսի 23,
Օդեսա

*
* * *

Աշնան պղտո՛ր, պղտո՛ր ամպեն
Արցունքի պես թոն կըգա.
Ա՛խ, ո՞ւր կերթա իմ սև ճամփեն,
Ա՛յ բախտ, մի՞ թե վերջ չըկա:

5 Արդյոք վշտոտ, չոր գլուխըս
Ո՛ւրտեղ պիտի քուն մտնի. –
Սիրած, կարոտ սրտի՞ վրա,
Թե՞ դաշտի մեջ ամալի...

10 Ա՛խ, աչքերըս ո՞վ պիտ ծածկե,–
Անգին մա՛յրըս՝ համբույրով,
Թե՞՛ ձյունն ու հող՝ քամին ծեծկե
Տատրակների վույ-վույով:

1898 սեպտեմբերի 2,
Օդեսա

*

* * *

Ազիզ մերի՛կ, քեզի թողի,
Դարդ ունեի, դուրս ընկա,
Սուրբ վաթանիս ժողովրդի
Ձեռը կանչեց, դուրս ընկա:

- 5 Դու՛մա՛ն սարեր, դարդիլու սրտե՛ր,
Դարդ ու դու՛ման մեր վաթան,
Ա՛խ, գլուխս քու ուղուրին
Ա՛խ, մեր անո՛ւշ մեր վաթան...

- 10 Է՛յ, Սիս-Մասի՛ս, ձեզի մեռնիմ,
Իմ Սիս-Մասի՛ս, ջա՛ն տղերք,
Դուք տասի չափ-հագարի չափ,
Ձեզի մեռնիմ, ջա՛ն տղերք:

- Առուծի պես առուն կուգա,
Բաշը տված քարերին,
15 Առուծի պես, հայ-ախպրտանք,
Վո՛ւհ, վրա տանք դուշմընին:

- Մեկ սիրտ դառնանք, բյուր սուր դառնանք,
Ջարդենք, փշրենք դուշմընին.
Ջա՛ն, տղե՛րք ջան, զարկենք-զարկվենք,
20 Մեր-վաթանի ուղուրին...

1898 հոկտեմբերի 12,
Օդեսա

*

* *

Կընճիոներն այս վեհ՝ հըպարտ ճակատիս,
Գիտե՛մ, ընկերներ, ձեզ հանելի չեն.
Խորքից եմ գալիս, խորն է իմ հոգիս,
Եվ ես ձեզ օտա՛ր, օտա՛ր եմ արդեն...

- 5 Պըսակն այս վըսեմ՝ ճակատիս խոժոռ
Իմ ազատ, անհաղթ միտքն է հյուսել. –
Տառապանքի մեջ իմ միտքը հըզոր,
Որ գիտե ծաղրել սըրբությունը ձեր...

1898 հոկտեմբերի 27,
Օդեսա

*

* *

Ես որ մեռնիմ՝ ինձ կթաղեք
Ալագյազի լանջերում,
Որ Մանթաշից հովերը գան,
Վրաս հեան ու երթան,

- 5 Գերեզմանիս չորս դին փովին
Ցորեն արտերն ու ցոլան,
Եվ ուռիներն՝ մազերն արձակ,
Վրաս ընկնին, անուշ լան...

1898 ճոյեմբերի 28,
Օդեսա

*

* *

Ես որ մեռնիմ ու իմ վերքից
Եթե մի վարդ դուրս ծլեր,
Եվ ընկերըս հեռու տեղից
Գար՝ շիրիմըս այցելեր.

- 5 Եթե նրա խոր աչերից
Մի ցող վարդիս մեջ ծորեր, –
Այն սուրբ ցողը սիրտս կերթար,
Վերքըս խորունկ՝ կըբուժեր:
1898,
Օդեսա

ՆՎԵՐ ԸՆԿԵՐԻՍ

Ինձի կըսես – «Ինչո՞ւ կուց-կուց
Սիրուն կուլաս, ախպեր ջան.
Ձենդ անո՞ւշ է, մի երգ ասա՛,
Դարդըդ իմանամ, ախպեր ջան»:

- 5 – Վա՛խ, իմ սիրտս խոր վերք դառավ,
Ախր, ախպեր, դո՛ւ չիտես, –
Կյանքի շեմքում սիրտս կոտրավ,
Խորցավ արուն-ծովի պես:

- 10 Է՛հ, ի՞նչ երգեմ, երգն է վերքիս
Անհար ցավը, մրմուռը...
Թո՛ղ, ախպեր ջան, թող արուն լամ,
Հե՛չ չե ցամքի ես ծովը...

<1898>

*
* *

Դարդը հետս է, հետըս կուգա,
Ուր որ կերթամ – դադար չունիմ.
Ազիզ յարն էլ, որ ճար չանե,
Ո՞վ կա դարման դարդոտ սրտին:

5 Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, հազար ծովեր,
 Գլուխս առնիմ, երթամ, կորիմ.
 Ցավըս հովին ու ծովին տամ,
 Երկրե երկիր երթամ, կորիմ...

10 Սիրտս ու աշխարհ – դարդ ու դուման,
 Ա՛խ, ուր կերթամ – դադար չունիմ.
 Զոր գլուխըս չոլում քողնեմ
 Անդարձ, անդարձ երթամ, կորիմ...

1898,
Օդեսա

*
* * *

Դուման դառավ ծովը բոլոր,
Երկնուց բռնած մութն առավ.
– Ի՞նչ ման կուգամ միտքս մոլոր,
Սիրտս խոլոր, խոժոռ ցավ:

- 5 Ծո՛ւվ, քեզի տամ հիվանդ սիրտս,
Կուգես լավցու, թե խեղդե.
Մենակ խաբար տուր խեղճ մորս,
Անգութ յարիս չանիծե...

1898,
Օդեսա

*

* *

Ինչպե՛ս կուգեմ սիրտս թաղեմ
Ծովի մոայլ, մութ խորքում.
Քեզնից հեռո՛ւ, վիշտս պահեմ
Գաղտնի տեղում՝ շա՛տ թաքուն:

- 5 Ծովը միայն վիշտս իմանա,
Ծովը շա՛տ մեծ սիրտ ունի.
Սրտանց կուլա սիրուս վրա,
Հոգու խորքից կհուզվի...

1898,
Օդեսա

*
* *

Լավ օրերիս երգը մոռցած
Ուրտի՞ց հանկարծ հիշեցի.
Հուզեց, այրեց սիրտըս մարած
Երգը սիրած վաղեմի:

- 5 Եվ ուզեցա ծովափն ելնիմ,
Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ մարդկանցից.
Մենակ ընկնիմ վայրի ափին
Եվ լամ անհո՛ւյս, թախծալի՛ց...

1898,
Օդեսա

ԸՆԿԵՐԻՍ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Սև ամպերին ամպմ' ել հասավ,
Ուռիները լուռ կուլան.
Ա՛խ, դարդերիս դարդմ' ել հասավ, –
Ո՛ւր ես, ազիզ ընկե՛ր ջան:

5 Արևն ընկավ ծովի խորքը,
Սև՛, մութ շուքը ծովն առավ.
Ա՛խ, ընկե՛ր ջան, ծաղիկ թողմար,
Քու սև սուգը սիրտս առավ...

Գերեզմանդ հողին հավսար,
10 Կորա՛ր, չըկաս, հոգի՛ ջան,
Հիմա քամին վրեդ կուլա,
Զե՛ս իմանում, ընկե՛ր ջան...
1898,
Օդեսա.

*

* *

Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ,
Օր ու արև չըտեսանք.

Վա՛խ, մեր կյանքը սևով անցավ,
Աշխարհից բան չիմացանք:

- 5 Հարուստ մարդիկ կուտեն-խմեն
 Աշխարհի նոխ սեղանից.
 Մենք աշխարհի խորթ տղերքն ենք,
 Մեզ փայ չըկա աշխարհից:

- Խեղճ աղքատի հոգին դուրս գա,
10 Քարից-հողից հաց քամե.
 Բեռով հացը հարըստին տա, –
 Հարուստն իշխե, վայելե:

- Խեղճ աղքատը դառը դատի,–
 Դատարկ նըստի... է՛յ աշխարհ,
15 Ել ինչո՞ւ ես քարը թողնում
 Քարի վըրա, քա՛ր աշխարհ:

- Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ,
 Օր ու արև չըտեսանք.
 Վա՛խ, մեր կյանքը սևով անցավ,
20 Աշխարհից բան չիմացանք:

1898,

Օդեսա

*

* *

Դարդը սրտիս նամփա ընկա,
Ու մարդ չուզեց հետս գար.
Ծո՛վ ջան, խո՛ր ծով, գիրկդ եկա,
Սրտիս ընկեր, սիրտ չկար:

5 Էս աշխարհում շա՛տ ման եկա,
Ժեռը գրկի ու լացի.
Ծո՛վ ջան, մե՛ծ ծով, գիրկդ եկա,
Ա՛խ, կարոտ եմ ծով-սրտի:

10 Մեր սրտերով բացվեցք իրար,
Տեսնեցք ու մեջ շատ դարդ կա.
Ա՛խ, քու սիրտն էլ ինչքա՛ն դառն է,
Իմ սրտիս պես շա՛տ թուլյն կա...

1898,

Օդեսա

Ծովն ալեկոծ, սանձակոտոր,
Իր քար շրթերն է կրծում.
Ա՛խ, իմ վիշտը՝ մի չար ուրուր,
Սիրտս է անդուլ քըցըցում:

- 5 Գնա՛մ, գնա՛մ, կորչեմ անդարձ,
Փոթորիկի մեջ ընկնեմ,
Անդունդներին խեղճ սիրտըս տամ,
Չար ուրուրից ազատվեմ:

- Թող ինձ ծովը նետե ափին,
10 Ափին հեռո՛ւ, հեռավո՛ր,
Սիրտըս անվիշտ՝ անգարթ քնիմ
Ափին մենա՛կ, մենավո՛ր...

1898,
Օդեսա

*
* *

Սիրեցի, յարըս տարան.
Յարա տըվին ու տարան.
– Էս ի՞նչ գուլում աշխարհ ե,
Սիրտս պոկեցին, տարան:

5 Ցավըս խորն ե, հար չըկա,
Ճար կա, հար անող չըկա.
– Էս ի՞նչ գուլում աշխարհ ե,
Սրտացավ ընկեր չըկա:

10 Լա՛վ օրերըս գնացի՛ն,
Ափսո՛ս ասին, գնացի՛ն.
– Էս ի՞նչ գուլում աշխարհ ե,
Սև դարդերս մնացին...

1898 դեկտեմբերի 23,
Նոր Նախիջևան

*

* *

Քեզ չըտեսնել՝ ուխտել էի,
Բայց, ա՛խ, նորից հանդիպա.
– Քուրի՛կ, վերքըս լավ է հիմի,
Մի սև սպի տեղը կա:

- 5 էն սև սպին սև ամպի պես
Սևցուց դեմքը արևի.
Ու ման կուգամ սև շուքի պես
Սարե՛ր, ձորե՛ր ամալի...

1899 հունվար,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Ա՛խ, աչերիս մեջ հո՛ւր մի՛ որոնիր.
Նրանք շա՛տ վաղուց մարել են, ընկեր.
Ծաղիկ հասակիցս ես շա՛տ տանջվեցի
Եվ արցունքը իմ մեծ հեղեղի պես

5 Սըրտիս մեջ թափվեց...

Մարավ իմ հըրդենն – իմ սիրտը, ընկե՛ր,
Ա՛խ, աչերիս մեջ հո՛ւր մի՛ որոնիր...

1899

*

* *

Ա՛խ, մի սիրտ լինե՛ր մաքուր սիրով լի,
Որ հիվանդ սիրտըս սիրով բարուրե՛ր,
Իր ջերմ գըրկի մեջ քընքուշ գուրգուրե՛ր
Իմ հիվանդ բալաս...

- 5 Ա՛խ, ազիզ բալա՛, ա՛խ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ
Քու սերը հանգավ, երգերըդ մարան,
Գարուն օրերում, ծաղկունքըդ թռչնան,
Իմ հիվանդ բալա՛ս...

1899 ապրիլի 17,
Ալեքսանդրապոլ

Դարդո՛ւ տ եմ, դարաքա՛շ եմ,
Սարի չափ դարդ կըքաշեմ.
Դարդըդ դի՛ր դարդիս վրա,
Էն ե՛լ ես կըքաշեմ:

- 5 Մորից, տնից ձեռքաշի,
Սիրու խաթեր ձեռքաշի.
Ազիզ յարիս որ տարան,
Զոր գըլխուցս էլ ձեռքաշի:
- Դոխիկ ջան, ես ի՞նչ անեմ,
Կարոտդ եմ, ես ի՞նչ անեմ.
- 10 Ես կերթամ, սիրտս չերթար,
Դուն կերթաս, ես ի՞նչ անեմ:
- Կյանքս գնաց, ետ չի՛ գա,
Հավք էր, թռավ, ետ չի՛ գա.
Մարդուս սիրտը որ կոտրավ,
- 15 Կյանքն է՛լ գնաց, ետ չի՛ գա:
- <1899>

* *

Ի՛նչ օրի հասա, սև օրի հասա,
Որ ստոր մարդուն գլուխ ծռեցի.
Գլուխըս չըլներ ուսերիս վրա,
Քան թե տմարդին գլուխ ծռեցի:

5 Ի՛նչ էլ որ լինեմ, ի՛նչ էլ որ լինեմ,
Անտուն էլ լինեմ, – մարդ եմ նորից ես.
Ինչո՞ւ ուրիշին գլուխ խոնարհեմ,
Ո՛վ որ լինի նա, ո՛վ որ լինեմ ես:

10 Ի՛նչ էլ որ լինի, մարդ պիտի հոգով
Ազատ ու հպարտ միշտ պիտի լինի.
Ճակատը բարձրից պարզ ու բաց նայի,
Ի՛նչ էլ որ լինի, ի՛նչ էլ որ լինի...

1899 հունիս,
Սարիղամիշ

*
* *

Հոգնած նայում եմ քեզ, մելամաղձոտ,
Հայրենի նահին, իմ սիրած մարմանդ.
Ա՛խ, ինչպե՛ս լուռ ես, ինչպե՛ս վե՛հ ու լո՛ւռ.
Ա՛խ, ինչպե՛ս կուրծքդ հեռում է հարհանդ.
5 Եվ եղեգներդ՝ տրտում ու տխուր,
Անդուտներիդ հետ ինձ ողջունում են:
1899 հունիսի 23,
Սարիղամիշ

*
* *

- Մայրի՛կ, նայիր, արևն ի՛նչպես
Դեղնել է, ցուրտ է ի՛նչպես.
Լույս չի տալիս, ու նայի՛ր, տես՝
Զորս դիս՝ դալուկ աշնան պես:
- 5 Եվ սար ու ձոր՝ լուռ-սևավոր,
Անտառ, առու սուգ կանեն:
Գարուն օրով այս ի՛նչ ցավով
Երկինք-երկիր մեռել են:
- Ա՛խ, սիրելիս, դաշտ ու անտառ
- 10 Գարնան գրկում՝ նոր ծաղկան:
Վառ արևն էլ, տե՛ս ի՛նչ պայծառ,
Ու ցավ չունին, բալա ջան:
Ավա՛դ... մենակ սիրտդ է մեռել,
Ու սրտիդ մեջ – ամեն բան.
- 15 Սիրո ցավով սիրտդ է մեռել,
Դալար կյանքդ, բալա ջան...
- 1899 հունիսի 23,
Սարիղամիշ

ԵՐԱԶ

- Սուսան սարերի շրվաքն էր ընկել
Ժայռերի վրա, ձորերի վրա.
Հով շվաքի տակ քուն էի մըտել
Ժայռերի վրա, վարդերի վրա:
- 5 Ու երազն եկավ – փերին շողշողուն
Ոսկե թևերով, ամպի քարվանով,
Ու ինձի տարավ փարելով գըրկում
Փըրփուր թևերով, ամպի քարվանով:
- Հովիտն է իմ դիմաց, սիրո պես գրկաբաց,
10 Գետն է մարմամանդ քոչում հեռուներն –
Արոտի միջով, արտերի միջով.
Ու հովտի հովն անո՛ւշ, հովն անո՛ւշ, հովն անո՛ւշ...
Անտառը խըշշան խորունկ կըհևա,
Մեկ էլ գորքի պես զի՛լ-զի՛լ կըգոռա,
15 Մեկ էլ մընջի պես անսաս կմարի
Ու մեկ էլ լիակուրծք ինձի ձեն կուտա, ինձի ձեն կուտա:
– Է՛յ, ձիս, սև ձիս եռ կուգա,
Ոտքը ժեռին զի՛լ կուտա,
Ժեռը կե՛ծ ու պե՛ծ կուտա...
- 20 – Է՛յ, սիրտըս զանգի պես կըզընգա,
Ծաղկածով գարնան պես կզընգա.
Ձիս հեծա ու հակտեն պագ առա,
Քամու պես, արծվի պես զի՛լ թըռա...
– Հովիտը գարբաբ ոտքիս տակն առա,
25 Նըշխուն հովիտը վարդերով վառմա՛ն.
Թիթեռ-ծաղիկներ գույնը հագար ու լալագար,
Էնտեղ բլբուլը սիրտն է բաց արել –
Ձենն անո՛ւշ, ձենն անո՛ւշ, ձենն անո՛ւշ...
Կըրակի պես՝ բո՛ց ու կայծակ, սիրուն ձի՛ս.

30 Նագելուս մոտ, եղնիկիս մոտ, տա՛ր ինձ ձի՛ս:

– Կանա՛նչ, կանա՛նչ լորենի,
Ձառե՛լ, սիրո՛ւն լորենի, –
Ես էլ քեզ պես կանանչ եմ,
Դալա՛ր, սիրո՛ւն լորենի.

35 Յարիս տեղը ինձ ասա՛ ,
Յարիս սիրած լորենի...

Զուլա՛լ, զանգակ իմ աղբյո՛ւր,
Քաղցրակարկաչ իմ աղբյո՛ւր,
Սերս էլ քեզ պես զուլալ ե,
40 Ծաղկապարուր իմ աղբո՛ւր.
Յարիս տեղը ինձ ասա՛ ,
Յարիս սիրած իմ աղբո՛ւր...

*

* *

– Բարո՛ւլ քեզի, ազիզ յա՛ր,
Ծաղկանց միջին, ծաղիկ յա՛ր,
45 Արի գիրկըս, իմ հոգիս,
Դալար կյանքըս քեզ մատա՛ղ.
Արի գիրկըս թոնենք՝ երթանք
Սարերը՝ զըմրուխտ, ծովերը՝ յաղութ.
Ծովերը՝ պուրպուր, երկինքը՝ լազուր.

50 – Մեր սիրտը մեր սիրով բոցավառ,
Աշխարհում, երկնքում մեր սիրտը.
Կյանքի պես, գարնան պես կըզընգա,
Եղնի՛կ ջան, հոգի՛ ջան, մեր սիրտը...

1899 հուլիս,

Լյաոն Արագած

- Կյանքըս դալար ու յալազար,
 ոսկի օրերս ու ր գընացին.
 Իմ գարունքվա, զառ գարունքվա
 վառ ծաղիկներս ու ր գընացին.
- 5 Սրտիս լարերն մեկ-մեկ կըտրան,
 բլբուլներըս ու ր գընացին.
 Երազներըս կանանչ-կարմիր,
 արեգակներս ու ր գընացին:
- 10 Գոհար-աստղունք իմ սըրտի մեջ
 շողք տըվեցին ու շո՛ւտ մարան,
 Հովերի հետ վարդեր գըգվող
 խաս թևերըս մատաղ կոտրան.
 Խորունկ սիրտըս հուր-հընոց էր,
 սերս ու երգըս բոցի նըման,
- 15 Հիմի կյանքըս մութ ու ձըմեռ,
 արեգակներս ու ր գընացին:
- Սըրտի մեջն է կյանքը մարդուս,
 սիրտն որ կոտրավ, կյանքն ի՞նչ պետք է.
 Սերըս մարավ, աստղը սրտիս,
 20 աստղըս մարավ, սիրտն ի՞նչ պետք է.
 Ազիզ մի սիրտ սերըս կուզեր,
 փուչ աշխարհը անկամորդ է.
 Մանկուց ապրա ծարավ-պապակ,
 – արեգակներս ու ր գընացին:
- 25 Ա՛խ, աշխարհը տուն է սըգի,
 հիմքը նըրա մահի վըրա.
 Մարդն հողեղեն խեղճ ճիճու է,
 հողի վրա միշտ պիտ սողա.

Թե քագավոր անհաղթ լինի,
30 տերևի պես միշտ պիտ դողա,
Խելքը մարդուս ցավ ու ցեց է,
– Արեգակներս ո՞ւր գընացին:

Ա՛խ, սարեսար ու դարբեդար՝
Դարդըս առնիմ, մենակ ման գամ,
35 Ու ծովեծով էս աշխարհով
շըվաքի պես տըխուր ման գամ.
Ընկեր գըտնիմ, սիրտըս բանամ,
դարդըս ասեմ ու կուշտ մի լամ,
Ընկերներըս վա՛ղ են մեռել...
40 – Արեգակներս ո՞ւր գընացին...

Երթամ, մըտնիմ անապատը,
Ժեռ քարերը սիրեմ, գըրկեմ,
Սև քարերին գլուխըս չոր
թեքեմ անհույս, խոր միտք անեմ.
45 Ու պատանքըս հետըս ման տամ,
գերեզմանըս ինքըս փորեմ,
Կյանքըս թըռավ, օրըս հասավ,
– Արեգակներս ո՞ւր գընացին...
1899 օգոստոսի 15,
Ալեքսանդրապոլ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԶԱՆԳ

- ...Եվ ես ապատում և անապատում
Լուռ թափառում եմ՝ հոգիս ծանրացած
Անլույծ խոհերով, վշտով անապատում
Եվ տենչանքներով տիեզերատարած:
- 5 Եվ հանկարծորեն՝ պարզ ու աննսեմ,
Ես իսկ զգում եմ, տեսնում եմ ահա –
Տիեզերքը ողջ – մի մեծ, անհուն զանգ,
Եվ հոգիս – նրա լեզվակը վսեմ:
- Եվ հրաշքներով, վեհ լուռության մեջ
10 Տիեզերքն անծիր՝ ղողանջում է խոր
Երգն անհունության, և հավերժության,
Եվ նշմարտության, և գեղեցկության:
Եվ ղողանջում է տիեզերքն ամեն –
Եվ իմ հոգումն է, իմ ոգին է այն,
15 Որ ղողանջում է – ես մարգարե եմ...
- Եվ ահա այնտեղ ամբոխն է ծփում
Ծանր ու թանձր՝ օվկիանի նման.
Եվ գո՛րշ, հարթ է նա – զանգված մի հսկա:
Եվ հոգուս խորքից բարբառ եմ լսում –
- 20 Ղողանջը զանգի տիեզերական:
Եվ դեպի ամբոխն իջնում եմ ահա
Նո՛ր կտակներով, նո՛ր պատգամներով.
Դեպ նրա հոգին գահավիժում եմ՝
Նրան խայթելու, և քարոզելու,
25 Ե՛վ արտասվելու, և այրվելու...
- 1899 սեպտեմբեր,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Դու նըխշուն նուն՝ գառը վրադ,
Ես քո թուփն եմ, շուքիդ մեջ,
Դու քնքուշ վարդ՝ վառը վրադ,
Ես տերևդ եմ փըշիդ մեջ:

- 5 Վախենամ՝ թե մի օր ել գան,
Քեզի քաղեն ու տանին.
Ես թուփ-տերև մընամ, չորնամ,
Զարկե գետին ցուրտ քամին...

1899

*
* *

Աղբյուրի մեջ մի մարալ
Շուքն է տեսել եղնիկին –
Ու ման կուգա միալար
Մուրիկ-մուրիկ եղնիկին:

- 5 Այն եղնիկն էլ երազին
Մարալի ձայնն է լսել. –
Ու ման կուգա մարալին
Մուրիկ-մուրիկ զօր-գիշեր...
1899,
Հառին

* *

- Շուրջըս ապրում են բյուր-հագա՛ր մարդիկ.
Բյուր-հագար սըրտեր բախում են կյանքով.
Եվ ինչո՞ւ սիրտըս-մենակ ու մռայլ,
Զի հալվում, ձուլվում այդ հըսկա, այդ ծով
5 Բյուր սըրտերի հետ...
Ես ի՞նչ եմ ուզում
Այս հիվանդ սրտովս, մեծ տենչերովս,
Ողջ կյանքը տիրե՞լ, գըրկե՞լ, հասկանա՞լ...
Ա՛խ, ես չեմ կարող.
10 Անգոր եմ, անուժ, և ամբողջ հոգիս,
Որպես մի նըսեմ, աշնան խեղճ տերև,
Դողդոջուն ընկած բնության առջև...
1899

*
* *

Արևելքից մի հավք եկավ
Ոսկի հակինթ թևերով, –
Վառ արևի խորքից եկավ
Աշխարհով մեկ՝ ճայն տալով.

- 5 – «Ես եմ կյանքը. – կյանքն է երազ
Մեծ քնի մեջ աշխարհի.
Մարդն է ոգի, մարդն է դողանջ
Մեծ գանգի մեջ աշխարհի»:

- 10 Եվ իմաստուն հավքը նախրեց,
Թռավ դեպի արևմուտք.
Եվ թևաթափ լուռ մխրճվեց
Մահվան ծովում՝ սև ու սուգ...

1899,
Ղազարապատ

*
* *

Տեսա յարս ալ ու վալա
Հագեր կապեր կերթար ժամ.
Ինձ սեր չես տա՛, ինձ պագ չես տա.
Ժամդ ե հարամ, կերթաս ժամ:

- 5 Դարձի՛ր ինձի ու մեկ պագ տուր,
Ժամի սիրո՛ւն, նունո՛ւշս.
Թե չե խոռվ, որ ժամ երթաս.
Մահու մեղք ե, թութո՛ւշս:
1899

*
* *

Ընկերներս վաղ են մեռել,
Սիրող սրտերն հող են դառել.
Զոր ծառի պես ես եմ կեցել,
Ընկերներըս հող են դառել:

5 Անգի՜ն մայրըս, ա՛խ, մեջքը կոր,
Անկուշտ հողի՜ն աչքն է գըցել,
Ազի՜զ մորըս կյանքն է հատել.
Զոր ծառի պես ի՞նչ եմ կեցել:

10 Ծառըս ծաղկած անբեր մընաց,
Ծիլ ու ճյուղըս գարնան չորցան,
Դարդի որդն էլ սիրտս է կրծել,
Զոր ծառի պես ի՞նչ եմ կեցել:

Մի՛ վրոագիր, է՛յ մաշված սիրտ,
Աշնան քամին հիմի կըգա.
15 Ծառդ արմատով կառնի-կերթա,
Աշնան քամին հիմի կըգա...

1899,
Բաքու

*

* *

Գերեզմանըս անհայտ լինի,
Վերաս քամին շառաչե.
Վերաս խա՛չ, քա՛ր թող չըլինի,
Մենակ ուռին հառաչե:

- 5 Ա՛խ, աշխարհում մարդկանց ձեռեն
Խաչեր շա՛տ եմ, շատ տարել.
Ու վաղո՛ւց ել սրտիս վրեն
Կան շա՛տ ծանրը, սև քարեր...
1899

*
* *

Ա՛խ, ես սիրու ճամփի ափում
Մենակ բուսած վայրի վարդ եմ.
Անց ու դարձի փոշին ծփում
Վերաս իջած, կորած վարդ եմ:

5 Սիրունները պարտեզների
Քնքուշ պահած վարդն են սիրում.
Ես հուր-վարդն եմ ժեռ սարերի՝
Սերս հասած արևներում:

10 Անց ու դարձող ինձ չի նայում,
Իսկ ես սիրու ծով-ծարավ եմ.
Ծարավ սիրտս փշեր բուսցուց,
Հիմա չար եմ ու նախանձ եմ...

1899

ՍԵՐՈՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

- Ոսկե գագաթը բանձրիկ Նեմրուքա
Վա՛ռ-վա՛ռ կըշողա մեջ Վանա ծովուն.
Ազիզ անունդ, քաջ Սերոբ-փաշա,
Ալմաստով փելուն մեջ մեր սրտերուն.
- 5 Թո՛ղ արարքներուդ արժանի գովքն էլ՝
Խղճուկ գուսանիս անգարդ երգերում
Ջինջ աղբյուրի պես գլա, գլգլա...
- Նեմրուքա սարը հազար ակն ունի՝
Հազարն էլ Մըշու դաշտն ի վայր կերթա.
- 10 Մենակ Սերոբի աղբյուրը սրտի
Խեղճ ժողովրդի սրտի մեջ կերթա—
Ազատ օրերի, դալար օրերի
Ծարավ ժողովրդի սրտի մեջ կերթա...
- Նեմրուքա սարը քառսուն ժեռ ունի,
15 Քառսունի գլխուն մարմար քարափ կա. —
Էն քարփի վրա արծիվն է նստեր —
Ժեռերի արքան իր գահի վրա,
Ու կտուցի մեջ մի սիրտ է բռներ,
Եվ գիլ կը կանչե, չորս դին ձեն կուտա
- 20 Սարերի արքան ամպերի վրա...
— «Է՛յ, ականջ արե՛ք, հովե՛ր ու հավքե՛ր,
Կտրին Սերոբի սիրտն է կըտցիս մեջ, —
Սիրտը, որ ձեզնեն բանձրանց կթոներ:
Է՛յ, ականջ արե՛ք, սարե՛ր ու ձորե՛ր,
- 25 Սերոբ-փաշայի սիրտն է կըտցիս մեջ,
Սիրտը, որ ձեզնեն մեծ էր ու խորն էր:
Սերոբ-Աղբյուրը ազատ Նեմրուքից
Աղբյուրի նման վազեց լեռն ի վայր
Ու հեղեղ դառավ, ահ ու մահ սփռեց,

- 30 Զարկեց ու ջարդեց հայու դուշմնին՝
 Քուրդին ու թուրքին հարո՛ւր ու հազա՛ր:
 Ա՛խ, քուրդն ու թուրքը վախկոտ են, նամարդ,
 Սիրտ չունին կայնել ճակատ առ ճակատ.
 Փաշա, փատիշահ աղվես են, նամարդ,
 35 Սիրտ չունին կովել ճակատ առ ճակատ:
 Յոթ տարի բոլոր ետևեդ ընկան,
 Շվաքդ տեսան, յոթը ծակ մտան.
 Վերջն հազար դավով, հազար խաղերով
 Ընկար, քա՛ջ Սերոբ... Ու երբ դուն ընկար,
 40 Ես եկա, հասա, սիրտդ հանեցի,
 Որ գեշ դուշմնին փայ-բաժին չըլնի:
 Իգիթ սիրտը քաջ Սերոբի
 Արևի պես
 Նեմրուք սարում՝ լո՛ւյս կուտա,
 45 Ու քարերում, սև հողերում
 Թեկուզ թաղեմ՝ չի մարի, –
 Սուրբ վաթանի, ազգի սիրուն
 Զուր հավիտյան չի մարի:
 Կտրին սիրտը քաջ Սերոբի
 50 Արևի պես
 Նեմրուք սարում բո՛ց կուտա.
 Սարի սառուց, ձյունների մեջ
 Թեկուզ թաղեմ՝ չի սառի,
 Ժողովրդի ազատ օրվա,
 55 Պատվի սիրուն՝ չի սառի,
 Զուր հավիտյան չի սառի»...
 Նեմրուքա սարը հազար ակն ունի,
 Հազարն էլ Մըշու դաշտն ի վայր կերթա.
 Մենակ Աղբյուրի աղբյուրը սրտի
 60 Խեղճ ժողովրդի սրտի մեջ կերթա,
 Ազատ օրերի, դալար օրերի
 Ծարավ վաթանի սրտի մեջ կերթա...

*
* *

Այս ուռու տակ մենք երգեցինք
Սիրո չքնաղ երգերից.
Մենք երգեցինք ու շնչեցինք
Բուրմունք, ժլպիտ ու թախիծ:

- 5 Այս ուռու տակ, ընկե՛ր անգին,
 Դու ինձ սիրել խոստացար.
 Անցան տարիք, – չորցավ ուռին,
 Ու դու ել ինձ մոռացար...

1899

*
* * *

Ա՛խ, անհուն սեր ես ունեի սրտիս մեջ,
Եվ վառ հավատ ու բյուր հույսեր ունեի,
Բարձրաթռիչ, ինչպես արծիվ վեհափառ,
Կըսուրայի զառ թևերովս երկնի մեջ.

5 Ես ունեի չքնաղ ցնորք իմ հոգում,
Կըսիգայի մարդկանցից վե՛ր, երկրից վե՛ր.
Սավառնաթև, ինչպես արծիվ սևաթույր,
Շքեղ ցնորք ես ունեի իմ հոգում.

10 Բայց ցնորքս մնաց մենակ կյանքիս մեջ, —
Քանզի մարդիկ, որ դժմիտ են ու դաժան,
Խորտակեցին, հոշոտեցին իմ սիրտը
Եվ ցնորքը սոսկ թողին ինձ կյանքի մեջ...

1899

*

* *

Գիտե՛մ, երկիրը շա՛տ դարեր հետո
Եվ պիտի սառի, նեղք-նեղք պատառվի.
Եվ այն սառցի տակ, մութ վիհերի մեջ
Մարդկությունը ողջ՝ մեռնի ու թաղվի –
5 Ա՛խ, սիրտը գո՛նե տիեզերքի մեջ
Հավերժ տըրոփե՛ր...

1899

*

* *

Այն վառ աստղերը, որ ջինջ երկնքից
Իմ սրտի խորքում բուրմունք են ծորում,
 Լուռ ասում են ինձ.

– «Տես մեզ. – մենք անվերջ, անհուն երկնքում
5 Միշտ թափառում ենք.

Ի՞նչպես կարող է վեհ, վսեմ ոգին
 Կապվի, շղթայվի

Իր ստրուկների և տերերի հետ.

Ե՛լ և թափառի՛ր, ո՛վ ազատ ոգի...»

10 – Այսպես են խոսում վառ աստղերն ինձ հետ...
1899

* *

Կուզեի լինել գարնան արեգակ,
Զքնաղ վարդերով կուրծքդ պնեի,
Անդորր սրտիդ մեջ վառեի կրակ,
Մութ աչերիդ մեջ պայծառ շողայի:

5 Կուզեի լինել երգող շատրվան
Եվ երազներդ լուռ օրորեի,
Կամ թե շողշողուն ոսկի ծիածան
Շուշան նակատիդ պսակ հյուսեի:

10 Կուզեի լինել ալիքը ծովի
Եվ ոտներիդ տակ մեղմիկ հևայի,
Կամ թե լեռների բուրմունքը հովի
Փարթամ մազերդ շոյելու գայի:

15 Կուզեի լինել երկինք աստղավառ
Քեզ, ինչպես երկրի շուրջը, պատեի,
Հազար ու հազար աչքերով գոհար
Քեզ դյուքված, արքած հավերժ նայեի:

1899,

Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Բարև կուտամ, չես առնի,
Ոտքիդ կոխած հողն եմ յար.
Սիրտըս անխիղճ մի՛ նմլի,
Զե՞ որ միջին դուն ես, յար:

5 Քանց սարյակի թևը սև
Իմ աչքերը շա՛տ են սև,
Աչքն ել սրտի հայլին է,
Զե՞ որ սիրտս ել շա՛տ է սև:

1900

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՅԱԹԻՆԵՐ

Սիրելի՛ք, մնա՛ք բարով,
Ճամփո՛րդ եմ, մնա՛ք բարով.
Ով գիտե՛ ետ գամ, չըգամ,
Ողջությամբ մնա՛ք բարով:

- 5 Վարդը նո՛ր էր, կոկոն դարձավ,
Կոկոնի մեջ էլ թառամավ.
Սիրտս քեզնով նոր պիտ բացվեր,
Թոռոմելը քեզնից եղավ...

- 10 Ձեռ ու ոտս կապեցին,
Բանտը դրին, կողպեցին.
Ո՛չ թողեցին գանգատվիմ,
Ո՛չ էլ լեզուս կըտրեցին:

- 15 Հոգուդ մեռնիմ, մեղք չունիմ,
Խըղնի արի, մեղք չունիմ,
Աչքս տեսավ, սիրտս ուզեց,
Ախր ես ի՞նչ մեղք ունիմ:

- 20 Ա՛խ, վաթա՛ն ջան, մնալով,
Պանդուխտ հողում մնալով,
Զիվան կյանքս մաշեցի,
Քեզնից հեռո՛ւ մնալով:

Լաց կուլամ սգվորի պես,
Դարդերս մեճճ բեռի պես,
Թափս կտրավ, վար ընկա
Աշունքվա խազալի պես...

1900

*
* *

Տարիներ հետո քեզ տեսա նորից,
Սիրտըս արտասվեց, բայց ժպտացի ես,
Նույն աղջիկն էիր՝ չքնադ բոլորից,
Հոգուս մտերիմ, հարազատ այնպե՛ս:

5 Աչքերդ մեղմով հանգչեցին վերաս,
Ես հպարտ ու վես անցա քո մոտով.
Շուրջըս ծածանվեց լուսեղեն երազ.
Եվ ետ նայեցի անգուսպ կարոտով:

Սուտ է, նազելիս, չի գատել երբեք,
10 Երբեք չի գատել մեզ կյանքը դաժան.
Քո՛ւյր իմ, ամոքիր սիրտըս վշտաբեկ,
Տե՛ս, քոնն եմ ես միշտ, քո՛նն եմ հավիտյան:
1900,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Սև ամպերեն, ամպի սրտեն
Արցունք կուգա, թոն կուգա. –
Ա՛խ, ո՞ւր կերթա իմ սև ճամփեն
Ա՛յ, բա՛խտ, յարաբ վերջ չկա ...

- 5 Յարաբ դարդիւ, չոր գլուխս
Ո՞ւրտեղ պիտի քուն մտնի. –
Պապակ-փափաք սրտի վրա՞,
Թե՞ չոլի մեջ ամալի...

- Ա՛խ, աչերս ո՞վ պիտ ծածկե, –
10 Ագիգ մորս համբուրո՞վ,
Թե՞ ձունն ու հո՞ղ քամին բերե
Սև ագռավի վո՛ւյ-վոյով...

<1900>

*
* *

Է՛յ դու մահվան անմահ աշխարհ,
Գերեզմանի պես տխուր.
Բախտ ես կըռել մարդուն համար,
Զնդան ամուր, ամրակուռ:

5 Է՛յ զուլում բախտ, դու առյուծ ես,
Խեղճ եղնիկ եմ ճանկիդ մեջ.
Ինձ քարեքար հերիք զարնես,
Սիրտս քամես ճանկիդ մեջ:

10 Ո՞ւմ գանգատվիմ, դիվան կանչեմ,
Քո ճանկերեն ազատվիմ.
Զեռք ու ոտքս անտես շղթա, —
Ու ելք չունիմ, հույս չունիմ:

15 Ինչքա՛ն կանչեմ ու աղաչեմ,
Վերջն էլ պիտի, փուչ-աշխարհ,
Մի բուռ հողով բերանս ծեփես,
Ցավի, մահի սև-աշխարհ...

1900

ԳՈՒՐԳԵՆԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Գըլգըլալով ջուր է իջնում
Մշու մշուշ սարերեն.
Ծիծեռները ծի՛վ-ծի՛վ եկան
Գարնան գալը երգելեն:

- 5 Գարուն չկա հայի համար,
 Ծաղիկ, ծիծեռ մեզ պետք չեն.
 Գերեզմանս հողին հավսար,
 Թո՛ղ փուշ բուսնի իմ վրեն...

- 10 Գնա՛, ծիծեռ... քո՛ղ ինձ մենակ՝
 Վերքը սրտիս՝ հողի տակ...

Բայց երբ տեսնես թշնամու դեմ
Հայ ժողովուրդ՝ սարի պես
Զենքը ձեռին հպարտ կանգնած,
Հայե՛ր, լեռնե՛ր իրար պես, –

- 15 Ա՛խ, այն օրը արի՛, ծըվա՛,
 Գարնան գալը նո՛ր կանչե. –
 Հայոց գարնան, որ բյո՛ւր-բարև
 Սրտիս խորեն դողանջե...

1900

*
* * *

Հագա՛ր բարով, հպարտ սարե՛ր,
Թե՛ւ եմ առեր, ձե՛զ կուգամ.
Արծիվների ձեռն եմ լսեր –
Արծիվներին դեմ կուգամ...

- 5 Իմ հայրենի՛ք, կապուտ սարե՛ր,
Թշնամու շարք ձեր բոլո՛ւր.
Դա՛շտ, անապա՛տ, արևոտ գետե՛ր,
Արագը խոր ու ոլո՛ւր...

- Հագար ձեռով, հագար սրտով
10 Արծիվների հետ կուգամ,
Հողի դ մեռնիմ, հագար սրտով,
Իմ հայրենի՛ք, մերիկ ջա՛ն...

- Բարո՛վ ձեզի, դար ու դուրա՛ն,
Բանձրիկ սարեր ու քարե՛ր,
15 Հագա՛ր բարով, հով ու դումա՛ն,
Ծովակ, ծմակ ու ձորեր...

1900

*

* *

Ինձ տեղ տվեք, Սիփան սարե՛ր,
Բռնավորի լուծն եմ թողեր.
Ազատությունս՝ արնով գնած,
Պահեք ձեր ծոցն, ազատ սարե՛ր:

- 5 Մասսից ազա՛տ, Մասսից բարձր ես,
Աշխարհից թանկ, ազատությո՛ւն.
Կյանքի սերն ես, կյանքի տերն ես,
Արծրվի պես բա՛րձր ես թոնում:

- Ազատ օդում, ազատ հովտում,
10 Արծրվի պես ազատ կըլնեմ.
Բաց-թևերս թափ-ծափ տալով,
Ախպրտանցս քով կըթռնեմ:

- Հա՛յ ախպրտանք, ձեր ժանգ շղթան,
Իմ երկաթե սուր կտուցով՝
15 Ես կըկըտցեմ, կըքըծըծեմ,
Մեկտեղ կերգենք ազատ կրծքով.

- «Ազատությո՛ւն, ազատությո՛ւն,
Կյանքի արև՛, ազատություն.
Մասսից ազա՛տ, արծրվից ազա՛տ,
20 Աշխարհի տե՛ր ազատություն:

Արծրվի պես բա՛րձր ես թոնում,
Մասսից բա՛րձր, ազատություն.
Դո՛ւ, կյանքից վե՛ր, դու լո՛ւյս-արև,
Ազատությո՛ւն, ազատությո՛ւն»...

1900

* *

Երբ ես մեծացա, տղամարդ դարձա,
Ու սիրտս զընգաց սիրով վառ-վառման,
Ուզեցա սիրել աղջիկ սևաչյա,
Բայց դու գիրկս ընկար, անգի՛ն հրացան:

5 Ու բոց-կարոտով գրկեցի ես քեզ,
Սղմեցի կրծքիս, անգի՛ն հրացան.
Իմ սրտի տերը, – հարսնացուս դարձար,
Աննենգ ընկերս, իմ սեր հրացան...

Երբ թշնամու դեմ կռիվ եմ վազում,
10 Դու՛ կրծքիս սղմած՝ անբաժան հետս ես.
Դու՛ ես միշտ սրտիս մրրիկը հայտնում,
Քեզնով եմ փնջում, որոտում՝ վրեժ...

Եվ երբ գազըզած գլուխս դնեմ
Կըռվի դաշտերում, կուզեմ որ փորեն
15 Քեզնով ինձ մի փոս կըռվի ընկերներ,
Քեզ հետս թաղեն, իմ հա՛րս, իմ ընկե՛ր...
1900

*

* *

Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում
Հայդուկն է ընկել խոր վերքը սըրտին, –
Վերքը վարդի պես բացված կարմըրուն,
Ու ձեռքն է գըցել կոտրած հրացանին:

- 5 Արնոտ դաշտերում ծըղրիդն է ծըղրում,
Հայդուկն է ընկել մահվան խոր քընով.
Հայդուկը հոգում երազ է տեսնում, –
Հայրենի աշխարհն ազա՛տ, ապահո՛վ...

- 10 Տեսնում է... արտում հովն է շընկշընկում,
Փայլուն գերանդին գընգում է անո՛ւշ.
Ու փոցիս են քաշում սիրուն աղջըկունք՝
Հայդուկի վըրա երգելով անո՛ւշ...

- Սալնո ձորերում ամպեր են անցնում,
Հայդուկի վըրա արծիվն է գալիս.
15 Ա՛խ, սև աչերը արծիվն է հանում.
Հայդուկի վըրա ամպերն են լալիս...

1900 սեպտեմբերի 19,
Քյունսախտ

*
* * *

Վեհ ազատութեան սերը չէ մեռակ,
Որ ինձ մղում է կըռվի վառ հանդես, –
Հրեղեն ոխն է, վրեժն՝ անհատակ,
Որ սիրտս է այրում ժահր-թույների պես...

5 Ա՛խ, թե լինեի կայծակ-հրաբուխ
Մռայլ Տավրոսի մականից վիժած,
Պիտի փշրեի, շանթեի պիտի
Թշնամու կուրծքը չա՛ր, արյունահաճ...

Բայց հոգուս խորքում օձեր են գեռում, –
10 Վրեժի իժե՛ր-սև՛, կծի՛կ-կծի՛կ.
– Ու ոռ՛ւմբ է սիրտս, և պիտի պայթի,
Թշնամու գլխուն նա՛ պիտի պայթի...

1900

*
* *

Է՛յ, ջա՛ն-հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես,
Սարերըդ կորած երկնի մովի մեջ.
Ջրերըդ անո՛ւշ, հովերըդ անո՛ւշ,
Մենակ բալեքըդ արուն-ծովի մեջ:

5 Քու հողին մեռնեմ, անգի՛ն հայրենիք,
Ա՛խ, քիչ է, թե որ մի կյանքով մեռնեմ,
Երնեկ ունենամ հազար ու մի կյանք,
Հազա՛րն էլ սըրտանց քեզ մատաղ անեմ:

10 Ու հազար կյանքով քու դարդին մեռնեմ,
Բալեքիդ մատաղ, մատաղ քու սիրուն.
Մենակ մի կյանքը թո՛ղ ինձի պահեմ, –
Է՛ն էլ քու փառքի գովքը երգելուն, –

– Որ արտուտի պես վե՛ր ու վե՛ր ճախրեմ
Նոր օրվա ծեգիդ, ազի՛զ հայրենիք,
15 Ու անո՛ւշ երգեմ, բա՛րձր ու զիլ գովեմ
Կանաչ արևըդ, ազա՛տ հայրենիք...

1900,
Ժընև

Ճամբես արունի հետք թողեր, կերթա. –
Արունոտ ճամբես մեր թըշնամու դեմ.
Խեթ-օձն առջև ընկեր ու կերթա,
Ու ագռավները հետըս ճամփորդ են:

5 Ձիս տըխուր-տըրտում կերթա անգուման.
Ա՛խ, նա լավ գիտե, որ հետ չեմ դառնա,
Դարդըս թաղելու, ցըրվելու կերթամ.
Դարդըս-վրեժըս, ու ե՛լ հետ չեմ գա...

10 Է՛հ, մնաք բարև՛, մեր դա՛շտ ու սարե՛ր,
Ուր քու ու քարըդ մեր արնով ներկվավ.
Ինձ ել չես տեսնի, իմ խեղճ, ազիզ մեր,
Ու գերեզմանս ել չես գըտնի բընավ:

15 Կարմիր օրերի անգին ընկերնե՛ր,
Իմ տեղըս պահե՛ք, երբ գաք իրար քով.
Ա՛խ, յարիս ասեք, որ ես ե՛լ չըկամ,
Որ լա՛, վըրես լա՛ անուշ աչերով...

1900

*
* *

- Ուրտեղ սիրուն կին կտեսնեմ,
կնորանան դարդերըս.
Ու երբ անուշ երգ կլսեմ,
կըխորանան դարդերըս.
- 5 Սահման չունին, դարման չունին,
դադար չունին, չունին վերջ,
Ա՛խ, ծովեն՝ խոր, սարեն՝ ծանրը,
իմ դարդե՛րըս, դարդե՛րըս...
- 10 Զառ հույսերով, անմահ սիրով
ես քեզ խորունկ սիրեցի.
Աստղ ու երկինք – սերս ու սիրտըս,
ոտներիդ տակ փրոեցի.
Սեր չըտվիր, ու աշխարհեն
սիրտըս կըտրավ, Շուշա՛ն ջա՛ն,
- 15 Ա՛խ, գմբուխտե, ա՛խ, գմբուխտե
իմ հույսե՛րըս, իմ սերըս...
- Կարոտ կեցա կնոջ սիրուն –
սրտի ոսկի արևին,
Պապակ կեցա մութ սարերին,
20 բաշը փրփուր նըժույզին.
Կյանքըս անցավ թևերը թափ,
սիրտը կոտրած սազի պես,
Ա՛խ, մահվան պես, սև մահվան պես,
իմ դարդե՛րըս, դարդե՛րըս...

1900 օգոստոսի 12

- Օրըս տըրտում, սև է անցնում,
հույսս է վաղվան օրվան վըրա.
Վաղվան օրն էլ սև-ամպի պես
եկավ, նստավ սըրտիս վըրա.
5 Հիմա դարձել, ափսո՛ս կասեմ.
անցած օրին երենկ կուտամ.
Ափսո՛ս կասեմ դալար կյանքիս,
որ շուտ ընկավ չարքաշ ճամփա:

- Ու օրերիս քարավանը
10 տըխուր-տրտում առաջ կերթա.
Հազար ցավով, մարդկանց ցավով
ծանըր բեռնած ճամփա կ'երթա.
Ա՛խ, օրերիս քարավանը
աչքը՝ կարոտ, սիրտը՝ կարոտ.
15 Ու աշխարհիս ցավով բեռնած
ես աշխարհով կ'անցնի, կ'երթա.

- Ու մի օր էլ չոր չոլի մեջ
քարավանս կի՛ջնի դադրած,
Վար կըդնե մեջքի բեռը
20 – կյա՛նքս, կյա՛նքս մոխիր դառած.
Ա՛խ, օրերիս քարավանը
աչքը՝ փափագ, սիրտը՝ պապակ,
Փուչ աշխարհիս ցավով բեռնած
ես աշխարհով կ'անցնի, կ'երթա.

- 25 Քարավանըս երբ որ իջնի,
ես ինձ ու ինձ հաշիվ կանեմ,
Թե ո՞ւր հասա, թե ի՞նչ տեսա,
ի՞նչ ո՞ւ եկա ես մեծ ճամփեն.

Շա՛տ դադրեցա, շա՛տ չարչարվա,
30 հաշիվ անեմ, շահըս ի՞նչ էր.
Ախրըր ինչո՞ւ ոտ դըրեցի
էս սուր ու փուշ, դժվար ճամփեն:

Ծովըն ընկած մարդու նըման
նամարդ օձից կախ ենք ընկել. –
35 Նամարդ օձը էս աշխարհն է,
– ու աշխարհին աչք ենք գըցել.
Ա՛խ, աշխարհից մի հույս չըկա.
ճինուների ենք կերակուր.
Մի բուռ հողն է բաժինը մեր՝
40 թե տեր դառնանք աշխարհին էլ:

Ա՛խ, մերիկնե՛ր, հող պիտ դառնաք,
ինչքա՞ն սըրտեր հող են դարձեր,
Ազիզ սըրտեր, խորունկ սըրտեր
սիրով վառվեր, հող են դարձեր.
45 Ձեր բալեքը, ընկերներըս,
մեր սըրտերեն ելան, թըռան.
Ա՛խ, ամենքն էլ էս աշխարհի
անգութ կամքով հող են դարձեր...

էս աշխարհը արունքտեր է,
50 ո՛չ գութ ունի, ո՛չ խիղճ ունի,
է՛հ, աշխարհն էլ ցավող չ՛ունի,
մահացու է ու վերջ ունի.
Ու մեզի պես հողեղեն է,
ու մեզի պես մահկանացու.
55 Մեր գերեզմանն ինքն է հիմի,
ու գերեզման ինքն էլ ունի:

Հազար ափսո՛ս ծաղկունանցը,
նագուկ լուսնին, – պիտի թոռմին.

Մով ծովերը, մով սարերը
60 սև ծըխի պես պիտի անցնի՛ն.
Վառ արևը պիտի մարի,
գառ աստղերուն հագա՛ր ափսոս.
Հըրեղեն ձին, բլբո՛ւլ, մարա՛լ,
հե՛յվախ, պիտի մեռնի՛ն, անցնի՛ն:

65 Թե աշխարհը, թե ամեն մարդ
ծընավ – եկավ, մեռնի – կ’երթա.
Թե անցորդ եմք, չարքաշ ճամփորդ,
երերմընի, փըշի վըրա,
Ո՞ւմ հարցընենք՝ մեզի ասե,
70 – էս երա՞զ է, թե արթուն բան,
Որ մենք եկանք, հիմի կ’երթանք.
– Խաբա՛ր չըկա, Խաբա՛ր չըկա:

Է՛յ անցավոր, ցավի աշխարհ,
ցավըդ բարձած մեկ-մեկ կ’երթանք.
75 Ինչո՞ւ եկանք, ինչո՞ւ կ’երթանք.
մեզ հարցըրեք, մենք խաբար տանք.
Ցավերու տակ մեռա՛նք, մեռա՛նք.
երեն՝կ եմոր, որ չի գգա.
Հագար ափսո՛ս, որ ծընվել եմք,
80 չըծնվածին երեն՝կ կուտանք:

Ա՛խ, խոր կըզգամ, որ աշխարհում
մարդն է մեռակ, որ դարդ ունի.
Մարդու վերքը, մարդու ցավը
ո՛չ տակ ունի, ո՛չ չափ ունի.
85 Է՛յ անցավոր, անսիրտ աշխարհ,
քեզի հագար երեն՝կ կուտանք,
Որ չես գգա քու մեծ վերքը,
որ տակ չունի, որ չափ չունի:

- Մեր խեղճ երգն է մենակ ճարը
 90 անմըխիթար սըրտի համար.
 Մեր խեղճ երգն է քու մեծ վերքի
 խոր մըրմուռը, ունայն աշխա՛րհ.
 Երազի պես եկա՛նք-կ'երթանք,
 երազի պես դուն ել կ'երթաս,
 95 Մարդուս կյանքն ել ցավիդ երգն է,
 մարդըս երգ է, երա՛զ-աշխարհ...
 1900 սեպտեմբեր,
 Քյուսնախտ

*
* *

Իմ այրող վշտից սիրտըս է մաշվել,
Կյանքըս է մաշվել, ել ի՞նչս մնաց,
Լամ ու արցունքըս աղի-ծով դառնա, —
Միայն թե մայրըս վիշտս չիմանա:

- 5 Ա՛խ, գլուխս առնիմ, ընկնիմ սարերը,
Զարկե՛մ քարե-քար, զարկե՛մ քարե-քար.
Սիրտս գայլերին թող բաժին դառնա,
Միայն թե մայրըս մահըս չիմանա:
1900 ճոյեմբեր,
Ցյուրիխ

*

* *

Իրիկունն եկավ, տնե-տուն մտավ,
Վառեց ճրագներ՝ կարմիր ու պայծառ.
Բարի երեկոն, ա՛խ, ինձ տես չեկավ,
Ու տունս մնաց սրտիս պես խավար:

- 5 Տուն դարձան հանդից հարևան, դրկից,
Ուրախ քոլորան հացի սեղանին.
Դուն ո՛ւր մնացիր, իմ ազիզ կտրին,
Աչքս ծով դարձավ քու անուշ ճամփին:

- Գիշերն էլ եկավ, ու քնածներուն
10 Բերեց երագներ՝ նիշուն ու զառ-վառ.
Ա՛խ, ես մնացի մենակ ու անքուն,
Երագս դուն ես, ու դուն էլ չեկար:

1900,

Ժընև

*

* *

Այսօր ձեր տուն մեծ խնջույք կա,
Դու կըբուրես վարդի պես.
Զորս բոլորըդ հարուստ տղա,
Դու կըփայլես աստղի պես:

- 5 Ձեր տան առաջ՝ ձյուն ու գիշեր,
Ա՛խ, ես կանգնել կըդողամ.
Դու դահնի պես ա՛լ ես հագել, –
Ալըդ շողքն ե՛ իմ արյան...

1900,

Ցյուրիխ

*

* *

Ձայնըս հնչում է խավարի խորքից, –
Գըթա՛, հայտնվի՛ր, սո՛ւրբ ճըշմարտություն.
Ես քեզ եմ փնտրել իմ կյանքի շեմքից,
Եվ տե՛ս, քարացա անհուն տանջանքում:

- 5 Բյուր ուղիներով ես դիմեցի քեզ,
Քո հետքն ու շուքը նույնիսկ չըգըտա.
Տե՛ս, սըտության մեջ, մոլորության մեջ
Ջախջախվեց կյանքըս... ու դու չե՞ս գըթա...

- Հոգնած եմ հիմա, անուժ ու հիվանդ,
10 Բայց հավատում եմ – ունիս գոյություն.
Բայց էլ չըմնաց մի ուղի անհայտ. –
Ա՛խ, երևացի՛ր, մեծ ճշմարտությո՛ւն...

- Եվ ես ուժ կառնիմ, կըգոտեպնդվիմ,
Ցուպըս կըվերցնեմ և ճամփա կերթամ,
15 Լույսըդ կավետեմ խավար աշխարհին,
Մոլոր մարդկության վե՛հ կյանքըդ կուտամ...

1900,

Ցյուրիխ

*
* *

Դու գնացիր, – ես մնացի
Բյուր մարդկանց մեջ մեն-մենակ
Սրտիս խորքում դառն լացի,
Խավարն իջավ կըրծքիս տակ:

- 5 Թափառում եմ փողոց-փողոց
Այս ծովածուփ քաղաքում.
Զսպված ցավից շրթներս՝ խոց,
Եվ աստղ չկա իմ հոգում...

1900, Փարիզ

- Ուր որ մուր, հեռո՛ւ, շա՛տ հեռու
Ուղիս է գընում – անծայր, անհատնում:
Մըռայլ, անորոշ հորիզոնի մեջ
Անվերջ անսահման գընում է կորչում.
- 5 Եվ անհայտ ուղիս
Անցնում է վայրի, խոլ անապատով
Եվ օվկիանի անդունդն է ճեղքում,
Եվ կտրում անցնում մըրըրկի միջով.
Բարձր լեռների գագաթն է հասնում,
10 Սուզվում, թոնում է անհուն երկնքով,
Եվ սլանում է –
Իմ մըռայլ ուղին հեռո՛ւ, շա՛տ հեռու...
Եվ մարդիկ, որպես ժեռուտ, կարծր ափեր,
Իմ ուղու շուրջը շարքով կանգնած են,
15 Եվ մարդիկ, որպես ամուր պատնեշներ,
Իմ ուղու առաջ գոռոզ կանգնած են:
Բայց ես... ես օձ եմ, սև սուր իժ եմ ես...
Եվ գալարվում եմ, վառվում, ցասկոտում,
Դարավոր թույնը հոգումըս լցված
20 Իմ ատամները նրանց եմ ցըցում:
Եվ մարդիկ, որպես խարխուլ պատնեշներ,
Հա խորտակվում են, ընկնում իմ առաջ,
Ետ-ետ են քաշվում,
Ինձ ուղի բանում, ճանապարհ տալիս,
25 Որ թռչիմ հեռո՛ւ, այն հեռո՛ւ ափերն,
Ուր հասնիլ տենչում է խրոխտ իմ հոգիս:
- Եվ առաջ կերթամ, և եթե նորեն
Ամբոխն ու մարդիկ իմ ուղին փակեն –
Պիտի կըծկըվիմ ես օձի նըման
30 Եվ անվախ, հըպարտ, գըլուխըս բարձր,
Սըլաքից արագ ես պիտի թըռնեմ,

Ամբոխի վրայով պիտի թըռնեմ ես,
Դեպի նըպատակս, միշտ հեռո՛ւն, հեռո՛ւն...
Եվ իմ հոգուս ժանտ թուլնովը դաժան
35 Ես պիտի խայթեմ և պիտի խոցեմ,
Ախոյաններիս խոցեմ պիտի ես...

Օ՛հ, գընա՛, սլացիր, հըպարտ ու վըսեմ,
Դու իմ ի՛ժ ոգի,
Դըժընդակ ճամբովդ գալարվի՛ր առաջ,
40 Վեհության ուխտի սե գ ճանապարհորդ,
Մենիկ ուղիովդ սըլացիր հեռո՛ւն,
Դու ազատության ասպետ-մարգարե,
Գնա՛ հեռու, հեռու, ուր միտք չի հասնում,
Ուր մեծ ապագան լազվարթ, աստղազարդ
45 Քեզ իրան քաշում, իրան է կանչում:

1900

*
* *

Ժեռ, սև քարը սրտիս վրա
Գերեզմանիս մութ խորքում,
Դարդի սարը սրտիս վրա՝
Քնել էի հողի քուն:

- 5 Գարունն եկավ, Շուշանս եկավ
Տատրակի հետ ձայն տվավ,
Տատրակս եկավ, քարիս նստավ,
Ինձի անուշ ձայն տվավ:

- 10 «Ե՛լ, ազիզ ջան, Արփաչայի
Ուռիները ծաղկել են.
Ուռիներեն ճյուղք եմ բերել՝
Քեզի իրենց կանչում են:

- «Ե՛լ, ազիզ ջան, գարունն եկավ
Ալ-բալ հագան սար ու ձոր.
15 Քեզի շաղաղ վարդ եմ բերել,
Երթանք, ման գանք սար ու ձոր:

- «Ե՛լ, ազիզ ջան, հովն է բուրում,
Գառն ու ոչխար սարն ելան.
Ալագյազը սիրտն է բացել.
20 Ալագյազին տես երթանք»...

Ա՛խ, ժեռ-քարը սրտիս վրա,
Խոր, հին վերքը սրտիս մեջ.
Ու վեր ելնել ես չըկրցա, –
Սերն էր մեռել սրտիս մեջ:
1901,
Ցյուրիխ

*
* *

Երագիս տեսա, որ ծովի ափին
Ես ընկած էի խոր վերքը սրտիս.
Եվ ալիքները մեղմ ծփում էին՝
Անուշ օրորով ինձ անդորր տալիս:

- 5 Երագիս տեսա, որ ընկերներս
Ուրախ երգելով անցան ծովափով.
Սակայն... ոչ մեկը ինձ ձայն չըտվեց,
Իսկ ես լուռ էի մահվան խոր վշտով...
1901,
Ցյուրիխ

* *

Դեպի անապատ հողմը կըսուրա,
Խոր լուսքյան մեջ կանցնի, կմարի.
Դեղին քարերե իմ շիրմի վրա
Կըբուսնի մենակ տատասկը վայրի:

- 5 Եվ անապատում, և հավերժական
Անուրջում հոգիս կըլսե, կգգա
Ղողանջը զանգի տիեզերական
Եվ մեղմ կըգգվե տատասկին դժնյա...
1901 մայիսի 26,
Լիդո (Վենետիկ)

*
* *

...Եվ ո՛ւշ գիշերին հոգնած մի ալիք
Լացով, հառաչով եկավ ու ընկավ
Գիրկը մայր-երկրի...

Ա՛խ, ճակատս հոգնած ո՞վ շոյե պիտի.

5 Եվ ո՞ւմ սիրտն է բաց – այս հեռո՛ւ, օտա՛ր
Ափում ինձ համար...

1901 հունիսի 2,
Լիդո (Վենետիկ)

*
* *

Տխո՛ւր, գլխակո՛ւր, սիրտս դարդի ծով,
Նստել եմ շըվար Արագի ափին.
Սև ագռավն եկավ սև ամպի փեշով.
Դլխիս փաթ տվավ Արագի ափին:

- 5 Զահեղությունըս անցա՛վ, սև անցա՛վ
 Արագի գարնան մութ ջրերի պես.
 Շաչով, շառաչով անցավ, շո՛ւտ անցավ
 Էս վարար, ելման գիլ ջրերի պես:

- Կըռավե՛, ագռա՛վ, չոր գըլուխըս լա՛ց.
10 Սիրտըս ամաշի – աշխարհն ամաշի.
 Տե՛ս, աչերս լցվել ու ամպ են դարձել,
 Բայց լա՛լ, սրտանց լա՛լ չեմ կարող հիմի...
 1901,
 Վիեննա

ԱՐԱՋԻՆ

- Մեր սարերեն, խո՛ր ձորերեն
Պըղտո՛ր-պըղտո՛ր կուգաս, Արա՛գ,
Մեր սրտերեն, խո՛ր աչքերեն
Արուն քամեր, կերթա՛ս, Արա՛գ...
- 5 Մեր սարերեն, մո՛ւթ ձորերեն
Ունո՛ր-մոլո՛ր կերթաս, Արա՛գ,
Ա՛յ, սարե՛ր, ջան սարե՛ր,
Ալմաստի՛ սարեր...
- 10 Քանի՛ հարուր-հարուր տարի
Մեր սրտերեն ելեր, կերթաս.
Մեր դարդերով, մեր ցավերով
Խոլո՛ր-մոլո՛ր կերթաս, Արա՛գ.
Մեր սարերեն, մո՛ւթ ձորերեն
Մեր դարդերով կերթա՛ս, Արա՛գ,
- 15 Ա՛յ սարեր, Հայ-սարե՛ր,
Ջան անո՛ւշ սարեր...
- Ու դարերով, մեր դարդերով
Էս աշխարհի քար-ապառաժ,
Անգութ խըղճին միշտ զարնելով՝
- 20 Տըխուր-տըրտում կերթաս, Արա՛գ...
Մեր սարերեն, խո՛ր ձորերեն
Արուն քամեր, կուգա՛ս, Արա՛գ.
Ա՛յ սարե՛ր, ջա՛ն ձորե՛ր,
Ջավահի՛ր սարե՛ր...
- 25 Ա՛խ, աշխարհը անխըղճմը տանք
Քեզ չի գըթա, ագիգ-Արա՛գ,

Քու բողոքին, քու մորմոքին
 Ձի էլ լըսի, արնոտ Արա՛գ...
 Մեր սարերեն, խոր սրտերեն
 30 Տըխուր-տըրտում կերթա՛ս, Արա՛գ.
 Ա՛յ սարե՛ր, Հայ ճորեր,
 Ջմրուխտի սարե՛ր.

Դուն էլ, Արա՛գ, մեր արունով
 Էս աշխարհի խըղճի վըրա
 35 Դիզվի՛ր, դարձի՛ր սև-դառըն ծով, –
 Թո՛ւյն ու արո՛ւն, ազիզ-Արա՛գ...
 Մեր սարերեն, մեր սըրտերեն
 Արուն քամեր, կերթա՛ս, Արա՛գ.
 Ա՛յ սարեր, Հայ սարե՛ր,
 40 Ջա՛ն, անուշ սարե՛ր,
 Ալմաստի սարե՛ր...

1901,
 Վիեննա

*

* *

Ծամերդ հյուսել՝
Կանգնել ես կալը,
Օրըս սև արել՝
Կապել ես ալը:

- 5 Փշերն ինձ թողիր,
 Դու քաղիր վարդը,
 Դու սիրտս գըցիր
 Էս դժար դարդը:

- 10 Սարեսար արիր,
 Ու դադար չունիմ,
 Դարդաման արիր,
 Անունիդ մեռնիմ...
 1901 սեպտեմբերի 12,
 Բասեն

*

* *

Կյանքի ժխորից մտա անապատ.
Գիշերը եկավ, բազմեց փառավոր,
Եվ հոգնած հոգիս մեղմիկ ու հանդարտ
Գիշերը գրկեց...

- 5 Աստղերը երկնի անհուն խորքերից
Անհուն հայացքով զարթնեցին նորից:
Եվ խաղաղ, անդորր մի խոր լռություն
Սուրբ անապատում փովեց, ծավալվեց,
Պահ՝ խորհրդավոր և հանդիսավոր –
10 Եվ հոգիս հալվեց վեհ լռության մեջ...

1902

ՄԻ. ԻՍՏՅԱՆՆԵՆ

ԵՐԳԵՐ ՈՒ ՎԵՐՔԵՐ

ԱՂԵՔԱՆԴՐԱՊՈՒ

1898

Ավետիք Իսահակյանի առաջին գիրքը՝
«Երգեր ու վերքեր», Ալեքսանդրապոլ, 1898թ.:

Բանաստեղծի հայրը՝ Սահակ Իսահակյանը:
Ալեքսանդրապոլ, 1885թ.:

Բանաստեղծի մայրը՝ Ալմաստ Իսահակյանը (Ապլան):
Ալեքսանդրապոլ, 1910թ.:

Ավետիք Իսահակյանը՝ Էջմիածնի Գևորգյան
ճեմարանի սան: Ս. Էջմիածին, 1890թ.:

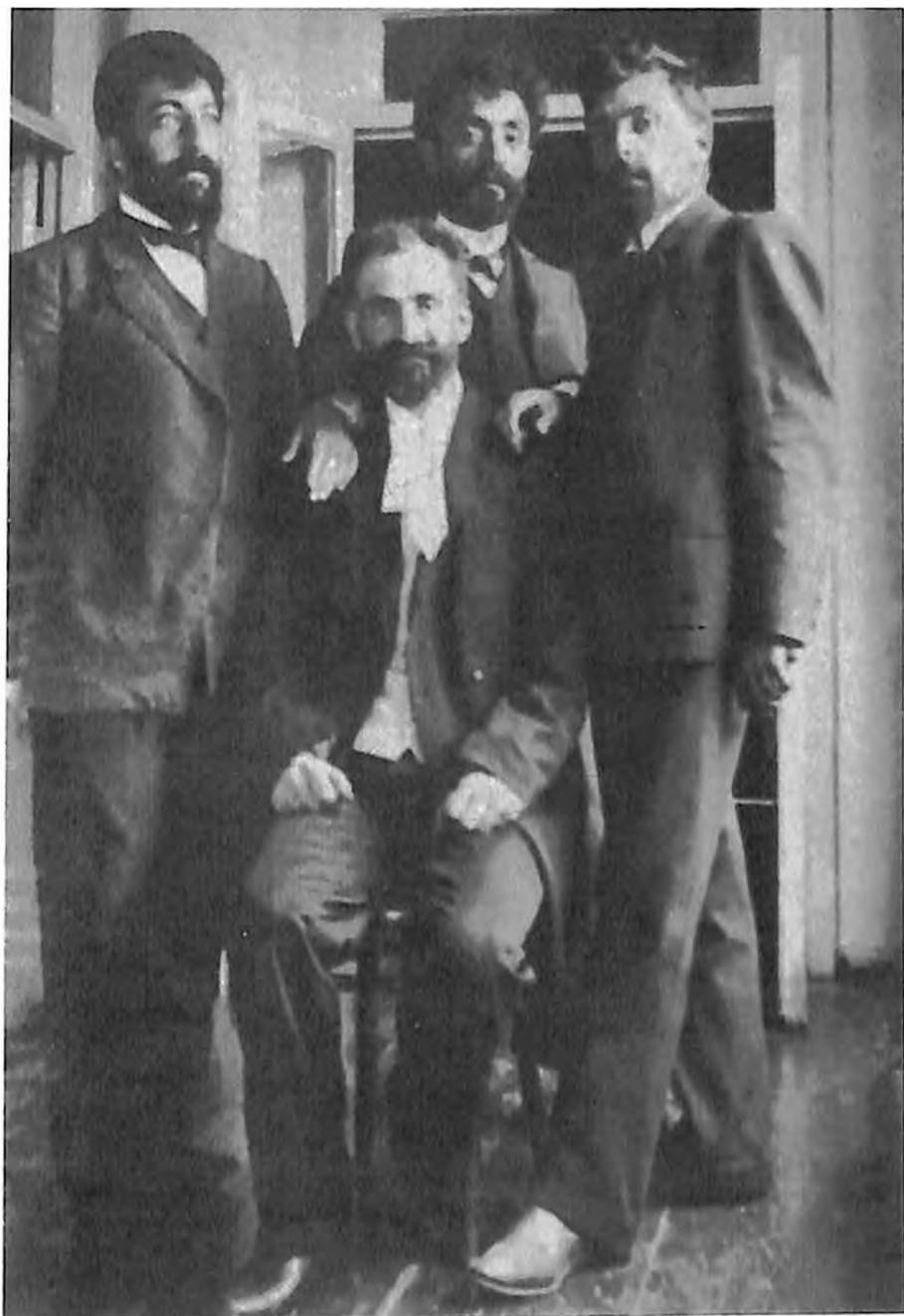
Շուշանիկ Մատակյանը՝ բանաստեղծի առաջին սերը:
Ալեքսանդրապոլ, 1892թ.:

Ավետիք Իսահակյանի
երկրորդ գիրքը՝
«Հին-նոր երգ ու վերքերից»,
Բաքու, 1902թ.:

Ավետիք Իսահակյանի
երրորդ գրքի՝
«Բանաստեղծություններ»,
Բաքու, 1903թ. անվանաթերթը

Հովհաննես Թումանյան, Ավետիք Իսահակյան,
Գևորգ Բաշինջադյան, Նիկոլ Աղբալյան:
Թիֆլիս, «Վերնատուն», 1907թ.:

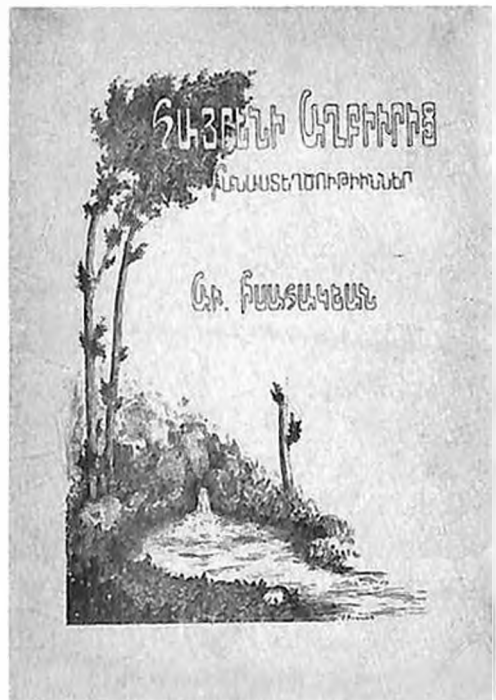
ԲԱՐՍԵՂՆԵՐ

ԵՐԳԵՐ ՈՒ
ՎԵՐՔԵՐ=

ՏՊԱՐԱՆ «ԵՐԱՆ»
Ս ՊԵՏԵՐԳՐԱԴՆԵՐ
ԹԻՖԼԻՍ 1908 թ.

Ավետիք Իսահակյանի
չորրորդ գիրքը՝
«Երգեր ու վերքեր»,
Թիֆլիս, 1908թ.:

Ավետիք Իսահակյանի
«Հայրենի աղբյուրից»
գիրքը,
Բոստոն, 1920թ.:

*
* *

Թափ կուտամ թևերս և կըսավառնեմ
Այս զազիր, նանիր երկրից դեպի վեր.
Այն վառ աստղերը համբուրել կուզեմ
Եվ սուրա՛լ, նախրե՛լ աստղերից աստղեր:

- 5 Թափ կուտամ թևերս և կըսավառնեմ
Խորքերը դեպի մեծ տիեզերքի. –
Արևներ խըլեմ – պատգամներ վըսեմ
Մի ազա՛տ, պայծա՛ռ, մի նորո՛գ կյանքի:

- 10 Թափ կուտամ թևերս և կըսավառնեմ
Զերծ ձեր օրենքից, բռնունցքից դաժան. –
Իմ անհատական ոլորտըս կուզեմ,
Ուր կամքըս լինի օրենքըս միայն...

1902 փետրվար,
Ախալցխա

*

* *

Հոգիս մըռայլ էր մըրըրկի նըման,
Եվ ծանր էր վիշտըս, և էս քուն մտա,
— Ինձ տանում էին դեպի կախաղան,
Եվ խոժոռ ճակտիս պըսակ տատասկյա:

- 5 Եվ խոսքըս մուրն էր, և խոսքըս՝ հըրդեհ,
Ես փըշրում էի սըրտերը մարդկանց.
Եվ խոսքըս մուրն էր, և խոսքըս՝ հըրդեհ,
Ես այրում էի սըրտերը մարդկանց:

- Ինձ տանում էին դեպի կախաղան
10 Սըվինների տակ գինավառ գորքի.
Եվ հետևում էր ամբոխն ինձ անձայն,
Ամբոխը հոգու և նանիր խոսքի...

- Ինձ բարձրացրին դեպի կախաղան
Եվ ճակտիս՝ ցնորք և վսեմ պսակ,
15 Ամբոխը սակայն թշվառ և ունայն
Խուռըն սողում էր իմ ոտների տակ...

1902 փետրվար,
Ախալցխա

*
* *

Է՛յ կանանչ ախպեր, դու բարով եկար,
Դո՛ւ բարով եկար, իմ կանանչ ախպեր:

- Մով մանուշակով ծաղկուն սարերեն
Արտուտն ու արոս ինձի ձեն տվին,
5 Ու գարնան անուշ արևն ոսկեղեն
Ինձի ձեն տվին՝ սար ու ձոր ելնիմ:
Երանի՛կ ձեզի, սարեր ու ձորեր,
Նխշուն հագել եք գարնան գուգսերով.
Ա՛խ, սիրտս մեռավ ծով-դարդերի մեջ,
10 Գարնան գուգսերին մնաց կարոտով:
Է՛յ սարեր, ձորեր, դուք առաջվանն եք,
Ջրեր գլգլան, դուք առաջվանն եք,
Լոկ մենակ ես եմ փոխվել ու չորցել,
Բլբո՛ւլ ու բաղեր, դուք առաջվանն եք,
15 Ա՛խ, ես եմ փոխվել ու աշխարհի մեջ
Հիվանդ ու անհույս ճամփորդ եմ դառել,
Ու անդարձ ճամփով կերթամ մթի մեջ,
Արև-արեգակ, դուք առաջվանն եք...

- Է՛յ կանանչ ախպեր, կուգաս գալ-տարի
20 Ու գերեզմանս մամռով կգուգես,
Իմ կանանչ ախպեր, գալդ միշտ բարի,
Խեղճ գերեզմանս մտքեդ չգցես...

1902,
Կաղզվան

*
* *

Եվ ճամփեքի մեջ, ամալի դաշտում
Մենակ, անընկեր, ընկած եմ մոլոր.
Զորս կողմից հողմը վերաս է շաչում,
Եվ հոգիս խոժոռ, և միտքս խոժոռ:

- 5 Սիրտս գթով լի՝ մարդկանց մեջ մտա,
Բայց ողջույնի տեղ կռվի կոչ տվին.
Կյանքի գոռ կռիվ՝ կատաղի, դժնյա,
Ուր որ ամենքը ամենքի ընդդեմ
Դաշույն են սրում՝ սիրո փոխարեն:
- 10 Եվ կյանքի կռվից վիրավոր, հաղթված
Ընկած եմ հիմա այս ափում վայրի.
Շուտով կտեսնեն աչքերս սառած,
Բայց նրանց խիղճը երբեք չի խայթվի...

1902

*
* *

Սարի հովի պես ամպերի փեշով
Արծըվի թևին զարկեմ ու երթա՛մ.
Ջինջ աղբյուրի պես դալուկ անտառով
Ձոր տերևները գրկեմ ու երթա՛մ...

- 5 Ա՛խ, կյանքըս թռչնեց ու ցընորքներըս
Գնացին աշնան հավքերի նման,
Դու էլ ծաղրեցիր վառ արցունքներըս,—
Սիրուս երազը ողբամ ու երթա՛մ...

- 10 Վարդի ու գարնան անուշիկ երգեր
Կյանքի ափերից գըլգըլա՛ն, կուգա՛ն...
Է՛հ, բավական է... Ես վաղ եմ հանգել,
«Մնաք բարևս» մըմնջա՛մ, երթա՛մ...

1902

*
* *

Զմեռն անցավ, եկավ գարուն,
Հալավ բանձրիկ սարերու ձուն.
Ճամփա բացվավ դարիբներուն:
Իմ դարիբեն խաբար չի գա.
5 Աչքս ճամփին՝ դադար չըկա:

Ղարիբ երկիր ամպ ու մշուշ,
Իմ դարիբի սիրտն է քըրքուշ,
Ոտ կփոխե՝ քըռա ու փուշ...
Հերիք մնա՛ս, դարձի վաթան,
10 Իմ ախպե՛ր ջան, ազիզ յա՛ր ջան:

Զուրն է պրծել՝ կուգա սարեն,
Սարեն, ձորեն... իմ աչերեն...
Մի՛ նորոգիր սրտիս յարեն:
Դարձի վաթան, հողն անուշ է,
15 Հողն անո՛ւշ է, ջուրն անո՛ւշ է...
1902,
Բասեն

*

Դո՛ւ ջի՛նջ և հե՛զ մի թի՛թեո՛ւ ես,
Եվ՛ նո՛ւրբ, և սո՛ւրբ թե՛րո՛վ.
Սիրա՛ղդ, վը՛նիս՝ թը՛վըո՛ւմ ես
Գե՛շ, գա՛րշ, մարդկա՛նց վըրա՛յով. —

*

* *

Էս ջինջ աղբյուրն է՝ ուրախ, կարկաչուն,
Վարդերի միջով ձորն ի վար կերթա, —
— Ա՛խ, էս իմ յարն է՝ սիրուն, քըչքչուն,
Ուրիշ տըղի հետ պըսակի կերթա...

- 5 Դու պըսակ կերթաս քո նոր յարի հետ,
Բարով վայելես, իմ ազիզ քուր ջան, —
Ես էլ յար ունիմ հեռո՛ւ տեղերում,
Նոր սիրուն հիմի գուգվիմ, տես կերթամ:

- 10 Սև ձիս կընստիմ ու սև գիշերին
Ասպապըս կապած, կերթում յարիս քով.
Իմ սերըս հիմի մեջ քուին, չուին
Ինձի կըսպասե սիրտը կարոտով:

- 15 Հե՛յ, փոթորանքն է իմ հարսը ազիզ,
Վիշապ-քամին է յարըս աննման.
Կերթամ սիրվելու, սիրելու նըրան
Ու տաք գըրկի մեջ մեռնելու կերթամ...

- 20 Էս իմ բարդիքն են, անուշ կըխըշշան,
Ու ձայնը կ'երթա հեռո՛ւ, շա՛տ հեռո՛ւ,
Ա՛խ, շա՛տ կըլսես էս ձայնը, մեր ջան,
Բայց բալիդ ձայնը էլ չես լսելու...

Կընկնիմ չուլի մեջ հեռո՛ւ, անգյուման,
Ավազների մեջ, բարկ արևի տակ.
Ա՛խ, ձիս կըփորե ինձի գերեզման,
Ու քուն կըմըտնեմ դարդիս հետ մենակ...

1902 հուլիս,
Սարիղամիշ

*
* *

էս ի՞նչն է ամպում զիլ թևին կուտա,
Գարնան գովքասան արտո՞ւտն է նխշուն
Ու ձենը ինչո՞ւ զարհուրիկ կուգա, —
Վա՛խ, էս ագռավն է գլխիս պտտվում:

- 5 Ես ուրտեղ կերթամ՝ դու հետս կուգաս,
Ինձեն ի՛նչ կուգես, ա՛յ գուլում ագռավ,
Երագիս մեջն էլ վրաս կըկոռաս,
Ինձեն ի՞նչ կուգես, սևասի՛րտ ագռավ:

- 10 Արդյոք չըլինի՞, որ դու էլ գիտես,
Թե ծաղիկ սիրտըս դարդամահ մեռավ. —
Ազիզ մեռելըս քրքրե՞լ կուգես,
Զիվան մեռելըս, ա՛յ իմ բախտ-ագռավ...

1902,
Բասեն

*

* *

Սուրբ Հայրենիքս երգել կուգեի
Իմ երգերի մեջ հոգեբուխ, հնչուն.
Երկնի հետ խոսող լեռներն վիթխարի.
Եվ թռիչքն արծվի այն վե՛հ բարձունքում:

- 5 Մայր-ժողովուրդս երգել կուգեի.
Հորձուտ Արաքսը չքնաղ ափերով,
Հրեղեն նժույզն երգել կուգեի
Մասսա լանջերում սրարշավ տալով:

- 10 Հայ կտրիճներին երգել կուգեի
Եվ կովի կռչը՝ հպարտ ու վայրի,
Սուրբ ազատության տոնը հաղթական.
Եվ վառ ապագան իմ հայրենիքի...

- Բայց կոպիտ ձեռներ
Փշրեցին սրտիս քնարը՝ բեկ-բեկ.
15 Բայց կոպիտ ձեռներ
Կտրեցին նրա լարերը՝ մեկ-մեկ...
<1902>

*
* *

Արագի ափին բոստանս լինի
Սալվի ուռ տընկեմ, վարդեր ու լալա.
Հով ուռենու տակ քողտիկս լինի,
Օջախիս միջին կրակ բոցկըլտա:

- 5 Ու սրտով սիրած Շուշանս լինի,
Օջախիս կողքին գուրգուրենք իրար. –
Արագի ափին բոստանս լինի,
Ծով-քրտինք թափեմ Շուշիկիս համար:
1902,
Բաքու

*
* *

Վառ երկինքը լուռ գիշերով
Երկրի կուրծքը համբուրեց.
Աստղ-աչերը լցվան սիրով,
Օվկիանոսը խոր երգեց:

- 5 Ո՞ւր է փախչում հոգիս անհուն
Այս աշխարհիս իրերից.
Եվ իրերի անդրաշխարհում
Ի՞նչ է պտրում, տենչում նա:
Միայն ես եմ հասկանում ինձ,
10 Եվ ես եմ ինձ չհասկացա:

1902 օգոստոս,
Կարս

– «Որսկան ախպե՛ր, սարեն կուգաս,
Սարի մարալ կը փընտրես.
Ասա՛, յարա բ դուն չը տեսար
Իմ մարալըս, իմ բալես.

5 Դարդի ձեռքեն սարերն ընկավ,
Իմ արևս, իմ բալես.
Գըլուխն առավ, քարերն ընկավ
Իմ ծաղիկըս, իմ լալես»...

– «Տեսա, քուրի՛կ, նըխշուն բալեդ
10 Կարմիր-կանանչ է կապեր,
Սիրած յարի համբուրի տեղ
Սըրտին վարդեր են ծըլեր»:

– «Որսկան ախպե՛ր, ասա, յարաբ
Ո՞վ է հարսը իմ բալիս,
15 Ո՞վ է գըրկում չոր գըլուխը
Իմ մարալիս, իմ լալիս»:

– «Տեսա, քուրի՛կ, դարդոտ բալեդ
Քարն է դըրեր բարձի տեղ.
Անուշ քընով տաք գընդակն է
20 Կըրծքում գըրկեր յարի տեղ:

Սարի մարմանդ հովն է շոյում
Ճակտի փունջը մարալիդ,
Ծաղիկներն են վըրան սըգում,
Ագիգ բալիդ, խեղճ լալիդ»...

1902 ճոյեմբերի 19,
Բալախանի

*

* *

Եվ վաղո՛ւց, վաղո՛ւց խո՛ր քուն է մըտած
Կյանքի տաղտուկից հոգնած իմ հոգին.
Սակայն տեսնում է մի մե՛ծ, վեհ երազ
Իմ ջի նջ ու մաքուր, իմ խորունկ հոգին:

- 5 Տեսնում եմ ահա՛, որ բարձունքներից
Իջնում է մի կույս լազո՛ւր թևերով,
Որ զարթնեցընե, թըոցնե հոգիս
Երկնի համբույրով, աստղերի բույրով:

- 10 Եվ տիվ, և գիշեր ես սպասում եմ,
Թե ահա կըգա կույսը դյուքական,
Որ զարթնած հոգով երգեմ վեհորեն
Երազըս չըքնադ, մարգարեական...

1902,

Բաքու

*
* *

Ներկա եղա սիրեկանիս պսակին՝
Ուրախ դեմքով, կրծքիս ծաղիկ արնավառ,
Որ ինձ տեսներ, իրեն ուտեր զայրագին,
Թե դրուժն իր՝ արժեք չունի ինձ համար,
5 Աչքիս նայեր, կարդար անհույս իմ հոգին,
Խիղճը խոցվեր, իրեն դահին միշտ զգար:

1902,
Բաքու

- Գուցե իմ հեծծանք, հառաչք և մըրմունց
Շատերի համար հընչվին ունայն.
- Տըգեղ դաշնակներ և կամ սառն, անշունչ
Սըրտի խուլ թոթվանք, կեղծ հընչյուն միայն.
- 5 Ա՛խ, անգին մայրի՛կ, մա՛յր իմ նագելի,
Խոցված, հոշոտված հոգիս, վիրավոր
Քեզ համար, մա՛յր իմ, վաղուց է հայտնի –
Անհույս, տառապած, հոգիս մեճավոր:
Ու քեզ են հայտնի տանջանքը որդուդ,
10 Արյուն-արցունքըս ծածուկ ու գաղտնի.
Քո ջերմ, կաթոգին սիրած խեղճ որդուդ,
Կյանքի մըրըրկով զարնված քո արծվի:
Դո՛ւ ես միշտ վերքիս ցավը ամոքել,
Դո՛ւ ես միշտ լացել ջարդըված կյանքըս.
- 15 Քո ջերմ, հարազատ գըրկումն եմ թաղել
Իմ դարդոտ, անբախտ, իմ չոր գըլուխըս:
Հիմա՛ խեղճ սիրտըս բերում եմ քեզ մոտ,
Սուրբ ոտներիդ տակ, ու խոր վերքերիս
Վառ մըրմունները – երգերըս արնոտ,
20 Քեզ, որպես նվեր, մայր ի՛մ, նագելի՛ս,
Նայի՛ր դու մեկ-մե՛կ – իմ սըրտից բխած
Այս պըտուղներիճ, հոգի մըտերիմ. –
Քո վեճ արցունքով, արնով առողված. –
Քեզ հարազատ են, քեզ խորթ չեն, մայր ի՛մ:
25 Չե՞ որ, իմ մաքո՛ւր, իմ քընքուշ հոգին
Քո սուրբ, քո վըսեմ հոգուցն է ծորել.
Չե՞ որ դու դըրիր իմ մեջ քո հոգին
Եվ բարին սիրել ու ազնիվ լինել.
Դո՛ւ վառիր իմ մեջ հուրը երկնային –

- 30 Գեղեցկի ծարավ, անհունի ձրգտում.
Կըռիվ չարի դեմ ու ընդդեմ սըտին,
Ապրիլ ու տանջվել ուրիշի սիրուն:
Դու լըցրիր իմ մեջ ծովի չափ մեծ սեր –
Այրվիլ, որ լույս տալ ամբոխի համար,
35 Ընկնիլ փոթորկի, հըրաբուխի մեջ
Ամբոխի համար, աշխարհի համար...

<1901 – 1902>

*

* *

- Եվ հոգիս արթնած, վառված, տոգորված
Տիեզերական զանգի ղողանջով՝
Շրջում եմ մենակ մեծ ամբոխի մեջ
Նոր կըտակներով, նոր պատգամներով.
5 Նըրան օտար եմ, ինչպես խորթ որդի,
Նա հալածում է, նա ծաղրում է ինձ
Ցուր սըրբությանը, որպես թշնամի:
Բայց վեհ խոհերով թևավոր հոգիս
Ամբոխի ծաղրին ունկն չի դընում.
10 Ամբոխի բախտով հեծում եմ, ցընծում,
Օ՛, անմիտ հսկա, ինձ չես ճանաչում...
<1902>

*
* *

Աշխարհը վառ էր անուշ երգերով.
Բայց, ա խ, վաղո՛ւց է, որ ել չեմ լսում,
Եվ սիրտս էր սիրո ու տենչերի ծով.
Բայց հիմա՝ լի քը, լի քը դառնություն:

- 5 Աշխարհը լի էր զառ երազներով.
Ու սիրտս բաց էր ընկերի համար.
Ես շնչում էի ընկերի շնչով,
Բայց հիմա՝ ամենքն խո՛րթ են ու օտա՛ր...

<1901 – 1902>

*

* *

Անտուն թռչնակս, իմ խեղճ, տխուր երգ,
Դու իզուր թռար իմ սիրող սրտես.
Գլուխ դնելու մեկ տեղ դու երբեք,
Գիտեմ, չես գտնի, ինչքան թափառես:

- 5 Այս փուշ աշխարհում, քար-սրտերի մեջ,
Երգ իմ, քեզ համար վայել վայր չըկա,
Դու՝ օտար թռչուն, ժեռ քարերի մեջ,
Դու՝ կյանք, դու՝ տանջանք – շուրջըդ անզգա...
1902

*

* *

Իրիկունն եկավ, հավքերն առան
Իրենց ձագեր ծըվարան. —

— Ա՛խ, երգերըս, իմ վերքերըս —
Խեղճ ձագուկներս ո՞ւր կերթան...

- 5 Երթաք բարո՛ւլ, հազար բարո՛ւլ,
Կյանքիս երգե՛ր ու վերքե՛ր,
Ծընա՛ք, սընա՛ք սըրտիս արնով,
Բարին ձեզ հետ, ձագուկներ...

- 10 Թըռե՛ք, անցե՛ք ծով ու սարեր,
Հեռո՛ւ աշխարհ գընացե՛ք,
Խորունկ սըրտեր՝ լի դարդ ու սեր,
Սըրտիս ընկեր սի՛րտ գըտե՛ք:

- Որ եմ սըրտերն երգս իմանան՝
Դարդըս կիսեն, ձագուկներս,
15 Դարդ-ընկերներ դեղ ու դարման
Վերքիս դընեն, ձագուկնե՛րս:

<1901 – 1902>

*

* *

Երնե՛կ ձեզի, զըմբուխտ սարե՛ր,
Որ միշտ բանձր ու հպարտ եք,
Անգուժ յարի դարդ չեք տարեր,
Որ ինձի պես սիրեր չեք:

- 5 Ա՛խ, սարե՛ր ջան, ես էլ ձեզ պես
Հպարտ եի՛ վեհ ու վեր,
Հիմի իջեր՝ ցած գետնի պես
Յարիս ոտներն եմ ընկեր:

- 10 Ոնց որսկանի ձեռով զարկած
Աղունիկը թըրպըլտալով՝
Էնոր ոտաց տակն է ընկնում
Էնպես էլ ես, նըշխուն սարե՛ր,
Սիրո վերքը սըրտիս խորքում,
Յարիս ոտներն եմ ընկեր...

<1902>

Ա՛խ, աչերըդ արև ու մութ-
Կախարդական երազնե՛ր, –
Սիրտըս գրկելեր ու կը տանի՛ն
Հեռո՛ւ աստղե՛ր, հեռունե՛ր:

Ծո՛վ աչերեդ, սև՛ աչերեդ
Դալար սիրտըս սև՛ սևցավ. —
Ես սեր տըվի, սերըս չառար,
Աշխարհեն սիրտըս կրտրավ:

**Հե՛յ, վա՛խ ու վա՛խ, ծով-աչերըդ
Ուրիշինն եմ, իմ՞ըս չեմ:
 <1902>**

*

* *

Ես գիտե՛մ, գիտե՛մ, որ կյանքիս շեմքից
Խոր տառապանքն է ինձ բաժին ընկել,
Եվ թե՛ առանց վիշտ, և՛ թույն, և՛ թախիժ
Անկարելի է անհունը գրկել:

- 5 Թո՛ղ վիշտս լինի անեզր ու հավերժ,
Ես չեմ երկնչում դժխեմ տանջանքից.
Միայն թե մնա հավատս անեղծ
Թե՛ դեպի միտքը և թե՛ դեպի ինձ:

- Եվ առագաստներս ես լա՛յն կբանամ,
10 Կըլոդամ վերև՝ հոսանքին ընդդեմ.
Այրված հոգուցս նո՛ր խոսքեր կըտամ,
Ինչպես բյուրեղներ, մաքու լը ու վսե՛մ...

1903

*
* *

Ես ձեզ ասում եմ՝ կըգա Ոգու սով,
Եվ դուք կըքաղցեք նոխ սեղանի մոտ,
Կընկնեք մուրալու հափրած որկորով՝
Հըրեղեն խոսքի, վեհ խոսքի կարոտ:

- 5 Լրբենի ծաղրով արհամարհեցիք
 Ոգու վառ զեղմունք – միտք ու երազանք,
 Նյութի տանարում արբած պարեցիք
 Մոռացած անմահ, անհունի տենչանք:

- 10 Դուք, որ հեգնեցիք ուժն ստեղծագործ՝
 Ձեր նյութի հանդեպ կըգա Ոգու սով.
 Եվ մուրացկի պես փշրանքի համար
 Ծարավ ու նոթի կանցնեք ծովե ծով...

1903,
Բաքու

*

* *

Նորից եկան գարնան անո՛ւշ օրերը,
Ցուպս առնիմ, ընկնիմ սար ու ձորերը. –
Սիրտըս կուզե հեռո՛ւները սավառնել,
Նո՛ր ուղիներ, նո՛ր աշխարհներ թափառել:

- 5 Սեգ ժայռերի վայրի, խուլոր բարձունքեն
Վարդեր քաղեմ ու նակատըս պըսակեմ.
Սարերն ի վեր ամպերի պես բարձրանամ,
Արծըվի հետ այրված կուրծքըս հովին տամ:

- 10 Արևն ելավ ոսկի հուսքերն ուսերին,
Ջառ հավքերը իրար անո՛ւշ ձեն տվին.
Սիրտըս զվարթ՝ արտուտի պես բըռվոռն՝
Դեպի արև, դեպի նամփա է թըռնում:

- 15 Եղնիկները ցողաշաղաղ սարն ելան,
Նրանց հետքից թռչկոտելով սարն երթամ.
Խարույկի շուրջ, հովիվների, հոտի քով,
Սերս երգեմ՝ քաղցըր շըվին ծոր տալով:

- 20 Որտեղ մըթնի, այնտեղ քնիմ միայնակ,
Վառ աստղերի, կապույտ երկնի ծածկի տակ.
Ուռիները հովերի հետ միասին
Ինձ գուրգուրող օրոր կասեն՝ որ քնիմ:

Եվ ծեգը ինձ համբուրելով ձեն կըտա.
Կուրծքըս լիքը թարմ բուրմունքով կըթնդա.
Ու կարկաչուն աղբյուրների ցողերով
Կըլվացվիմ և կընախրեմ նոր նամփով:

- 25 Կերթամ հեռո՛ւ անապատներ ու ծովեր,
 Կըթափառեմ անհայտ վայրեր, աշխարհնե՛ր,
 Ուրիշ ազգեր, ուրիշ սըրտեր տեսնելու
 Եվ ամենը հասկանալու, երգելու:
- 30 Եվ բընության հըրաշքները կըտեսնեմ,
 Նըրա լեզուն, հազար տեսակ, կըլսեմ.
 Ուրիշ երկինք, ուրիշ աստղեր գրկելու...
 Եվ ամենը խորն զգալու, երգելու...
- Է՛յ դու, անգին, թափառական, վսեմ կյանք,
 Հեռուների, անհունների իմ տենչանք.
- 35 Քո շնորհիվ հըրեղե՛ն եմ, թևավոր,
 Աշխարհն իմս ե, գըլխիս տերն եմ ու հգոր...
 1903

*
* *

Այս ջինջ գիշերիս անո՛ւշ կըխըշշան
Մարմանդ հովերով իմ սոսիներըս,
Ու երազներով սիրո հուշերըս
Ջարդված սրտիս մեջ շարեշար գարթնան:

5 Անցա՛վ, չըքացա՛վ բույրը իմ սրտից,
Մարան երգերս՝ շքե՛ղ, մարգարտյա՛,
Ա՛խ, գարուն-սերըս է՛լ ետ չի դառնա,
Ինչքա՛ն հեռու եմ կյանք, աշխարհն ինձնից:

10 Սիրուն աղջըկա քրքիջը հիմա
Ծակում է սիրտըս անհուն տանջանքով.
Թռչնան վարդերըս գառ կոկոններով, —
Ա՛խ, գարուն-սերըս է՛լ ետ չի դառնա...

1903,

Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Ա՛խ, սիրտս անմեր ու սիրտս անմեր
Որբուկի նման,
Զօր-գիշեր կուլա, քուն-դադար չունի.
Ու ինչպես մորը, հարազատ մո՛րը, –
5 Սիրուն կըկանչե,
Որ գիրկըն ընկնի, ծով-կարոտն առնի...

Սերս մեռեր է ու կանանչ մեռեր,
Է՛լ հետ չի դառնա, –
Իմ խեղճ, իմ ո՛րք սիրտ, ինչքա՛ն մորմոքիս,
10 Է՛լ քեզ գուրգուրող ու քեզ գուրգուրող
Ազիզ մեր չըկա,
Ու նանիկ ասող, որ անո՛ւշ քնիս...

Ա՛խ, առանց ծաղկի ու առանց վարդի
Իմ գարունն անցավ,
15 Ու խեղճ բլբուլս շա՛տ կանուխ լոեց.
Էն սև՛ ուրուրը ու սև՛ ուրուրը
Զոր գլխովըս անցավ,
Բլբուլըս ահուն թևերը թափեց...

Է՛խ, իմ դարաքաշ ու իմ դարաքաշ
20 Զոր գլուխս առնեմ,
Գա՛մ թափառելու ավերդ, Արա՛գ.
Քարե-արցունքըս, արուն-արցունքըս
Զրերուդ խառնեմ,
Լա՛մ թափառելով ավերըդ, Արա՛գ...

1903 փետրվարի 25,
Բաքու

*

* *

Էն ամալի նման խուլ որոտումով –
Սիրտըս դարդով լի՝ կըռիվ գընացի.
Էն ամալի նման ժեռուտ սարերով,
Քուրի՛կ ջան, քեզնից հեռո՛ւ գընացի...

5 Էլ մի՛ որոնիր քո ազիզ յարին
Կըռվից ետ դարձող կըտրիճների մեջ
Մենակ փընտրիր դո՛ւ իմ քաջ սևուկին
Անտեր խըրխընջող՝ լուռ դաշտերի մեջ...

10 Էլ մի՛ որոնիր քո ազիզ յարին
Իմ ընկերների ուրախ խընջույքում.
Բանձրիկ սարերից ոռնացող քամին
Վրաս մի բուռ հող կըգցե դաշտում...

15 Ու օտար մայրեր ինձի տես կուգան,
Սև հողիս վրա արցունք կըթափեն.
Ա՛խ, օտար քուրեր ինձի տես կուգան
Ու վրաս անո՞ւշ ծաղկունք կըթափեն...

1903 հուլիսի 16,
Ղազարապատ

*
* *

Օտա՛ր, ամայի՛ նամփեքի վըրա
Իմ քարավանըս մեղմ կըղողանջե.
Կանգնի՛ր, քարավանս, ինձի կըթվա,
Թե հայրենիքես ինձ մարդ կըկանջե:

- 5 Բայց լուռ ե շուրջըս ու շըշուկ չըկա
Արևա՛ն, անդո՛ր րո այս անապատում.
Ա՛խ, հայրենիքըս ինձ խորթ ե հիմա,
Ու քնքուշ սերըս ուրիշի գրկում:

- 10 Կընոջ համբույրին ե՛լ չեմ հավատա,
Շուտ կըմոռանա նա վառ արցունքներ.
Շարժվի՛ր, քարավանս, ինձ ո՞վ ձայն կըտա,
Գիտցի՛ր, լուսնի տակ չըկա ուխտ և սեր:

- Գընա՛, քարավանս, ինձ հետդ քա՛շ տուր
Օտար, ամայի նամփեքի վրա.
15 Ուրտեղ կհոգնիս՝ գըլուխըս վար դիր
Ժեռ-քարերի մեջ, փըշերի վըրա...
1903 հուլիսի 31,
Ղազարապատ

ԵՐՈՒՇԻԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Կապույտ լեռների լանջերի վրա
Մուգ անտառներն են մեղմօրոր նիրհում,
Ժայռոտ ավերին ծովն է փիրուզյա
Իր ոսկեճանճանչ քղանցքը փռում:

- 5 Նագելի աղջիկ, մանուկ, մանկական,
Խավարի միջով փայլեցիր, անցար.
Հոգիդ երագի ջինջ երգի նման,
Ե՛վ սուրբ, և՛ մաքուր, շողացիր, անցար:

- Ոչ ոք չտեսավ քո քնքուշ հոգին,
10 Թո՛ւա՛ր, գնացի՛ր հեռու աստղի պես.
Հեռու աստղի պես, քույրիկ իմ անգին,
Զգում ես հավերժ սիրտս դեպի քեզ...

1903 օգոստոսի 19,
Սևան

*
* *

Մնացի կարոտ իմ հայրենիքին, –
Օտար աշխարհում, լուռ թափառական.
Կարոտ մայրենի սրտագին խոսքին,
Մնացի մենակ, խեղճ որբի նման:

5 Իմ սիրտն այնտեղ է, ուր աստեղամերձ
 Լեռներն են կանգնել հագած կուռ զրահ,
 Ուր եղջերուն է ոստնում քերծից քերծ,
 Արծիվը ճախրում վիհերի վրա:

10 Իմ սիրտն այնտեղ է, ուր ճախնիքը մեր
 Կերտել են շքեղ կոթողներ հավերժ,
 Ուր ժողովուրդը վսեմ վեպը մեր
 Պատմում է դարձյալ հավատով անշեջ:

 Մա՛յր իմ ժողովուրդ, դեպի քեզ կըգամ,
 Կըգամ դեպի քեզ, հայրենի՛ աշխարհ.
15 Ինչ որ վեհ ունիմ, սիրով ձեզ կըտամ:
 Եվ սիրտս, կյանքս միայն ձեզ համար:

1903

ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՆԳ

Ազատութեան Զանգ, դու վե՛հ ղողանջե՛
Կովկասյան վսե՛մ, վե՛ս բարձունքներից,
Ինչպես մըրրիկ՝ շաչե՛, շառաչե՛,
Մինչև սիգապանծ ազատն Մասիս:

- 5 Անհագ վըրեժի և ըմբոստացման,
Ե՛վ բուռն ցասման բարբառը հնչե՛,
Ժողովուրդների անկա՛խ, ինքնիշխա՛ն՝
Դաշն ազատական խրոխտ ղողանջե՛:

- 10 Լեռներից խրնիթ, և ձորերից-ձոր,
Եվ սրտերից սիրտ ձայնդ թո՛ղ թռչի,
Եվ ընդվըզումի պատգամդ հզոր
Հավիտյան անլուռ երբեք թո՛ղ չհանգչի:

- 15 Ըմբոստ ոգիներ, թե՛ անե՛ք, հասե՛ք,
Եվ զանգահարենք ամո՛ւր, միահամո՛ւռ.
Զանգն ազատութեան զանգահարեցե՛ք
Կովկասի համար հանո՛ւր, ընդհանո՛ւր:

- 20 Եվ որոտա՛, Զա՛նգ, և արթնացըրու
Դարավոր նիրհից Մասիսն ու Կազբեկ,
Թափ տո՛ւր թևերդ, արծի՛վ լեռներդ և,
Քընած առյուծներ, բաշերդ թոթվե՛ք:

Եվ բավական է՝ անարգ լըծի տակ
Մենք ստրուկ մնանք՝ ձեռներըս շղթա,
Կապանք փշրելու մեզ թո՛ւյն ու կըրակ,
Մեզ ուժ և կորով, վըրեժ որոտա՛.

25 Եվ մեզ ամենքիս մըռնչա՛, կոչե՛
Մահվան ու փառքի դաշտը պայքարի.
Սըրբազան ռազմի շեփորը գոչե՛
Ընդդեմ բռնության, ամբարիշտ Ջարի:

Եվ ազատության նորոգ արևի
30 Ոսկի ներբողըդ, Զա՛նգ, զըվարթ հընչե՛.
Բյուր գագաթներից ազատ Կովկասի
Սուրբ եղբայրության տոնին մեզ կանչե՛:

1903,

Ղազարապատ

*
* *

- Ես լալ կուգեմ, երգել տխուր ու թափառել սար ու քար,
Անհուն դարդս մոռանալու ո՛չ ճար ունիմ, ո՛չ հնար.
Ու քարեղեն արուն-արցունք սրտիս խորքեն քամեմ, լամ,
Ու թափառեմ մոլո՛ր-մոլո՛ր ու գազազված՝ սար ու քար:
- 5 Ա՛խ, աշխարհը անտակ ծով է արտասունքի, արունքի.
Կյանքը ցավ է, կյանքը՝ տանջանք, մահն է գինը մեր
կյանքի.
Թե՛ բույս ու շունչ, թե՛ մարդ ու հավք տառապում են
անսահման.
- Ու սև դուռն է գերեզմանի միակ ելքը տանջանքի...
Ու աշխարհի վշտերն ամեն իմ վերքիս պես եմ գրկում,
10 Ցավը ամեն բույսի, շնչի մի եղբոր պես եմ զգում,
Ու լցվում եմ, հավաքվում եմ կաթիլ-կաթիլ սրտիս մեջ,
Ուր թափվում է մի շիթ արցունք՝ անապատում թե ծովում...
Սերս սրտիս մեջ քարացավ. գարնան բույրը չեմ զգում.
Քնքո՛ւշ աղջիկ, հազար ափսո՛ս քու նազելի աչերուն.
15 Ավազի հատն արևի տակ քեզնեն ավել գին ունի.
Դուռն կըթռումիս, մոխիր կըլնիս, նա դեռ կապրի քու հողում:
Ու աշխարհը ինձի համար դառն ծաղըր կը թվա. –
Վեր կընայիմ վառ երկնքին, սիրտս խորունկ ցավ կը զգա.
– Է՛յ, վա՛ռ աստղեր, դուք էսօր կաք, վաղը չըկաք ինձի պես.
- 20 Այսքան պերճանք, շուք և հմայք՝ ինչո՞ւ համար, ինչո՞ւ կա:
Շատ ցնորքներ, իղձեր ունիս, սիրտդ երկինք տենչերի,
Սիրել կուգես, երգել կուգես, ձգտել բույրի, արևի.
Բայց աշխարհը՝ անխղմատանք, բայց աշխարհը՝ դև
դահի՛ն
- Վայր է գցում, զարնում գետին, նդակոտոր, կես ճամբին:
25 Ա՛խ, մեր ցավերն ու տանջանքը էս աշխարհի հոգսը չէ՛.

Նրա համար շունչ-արարած կա՝ թե՛ չըկա, պետքը չէ՛:

Հագա՛ր-հագա՛ր դժար դարեր մարդիկ տանջվեր, մեռեր
են.

Ու աշխարհը նըրանց համար մի կաթ արցունք թափել չէ՛:

Ու մի օր էլ ամեն մի շունչ, մարդ ու ծաղիկ, ամեն բան,

30 Իրենց դարդերն հետներն առած՝ կը չքանան հավիտյան.

Բայց աշխարհը միշտ կը մնա, ո՛չ մահ ունի, ո՛չ ծնունդ,

Ո՛չ վերջ ունի, ո՛չ էլ ըսկիզբ, ո՛չ ծայր ունի, ո՛չ սահման:

Ու իմ աչքիս ո՛ղջ աշխարհը ծա՛նր երազ կը թվա.

Անմիտ երա՛զ ու անմիտ խաղ, հըրեշալին մի հրա՛շք.

35 Ինչո՞ւ ծնան արև, աստղեր, ինչո՞ւ ծնան ու հանգան,

Ինչո՞ւ ծնան մարդ ու տենչեր, սեր ու երգեր ու սև մահ...

<1903>

*
* *

Եվ սերըդ սիրտըս կարեվեր խոցեց,
Վերքիս այս, քո լյր իմ, դեղ-դարման չըկա.
Սիրուս արցունքով աշխարհի թաթախվեց,
Բայց դո՛ւ մնացիր օտա՛ր, անըզգա...

5 Եվ ո՛ւր լինում եմ, քո սերն եմ երգում,
Սիրտըս դեպի քեզ թռչում է հավերժ.
Ուրիշին գըրկած՝ ես քեզ եմ զգում,
Ուրիշի գրկում, – բայց քոնն եմ հավե՛րժ...

Եվ դու հավիտյան անհաս աստղի պես
10 Ինձնից հեռո՛ւ ես, ինձնից հեռո՛ւ ես...

1903

ԸՆԿԵՐԻՍ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

- Ա՛խ, նորից եկավ լալազար գարուն,
Թավշյա դալարով շնչեցին արտեր.
Նորից ծաղկեցին աղբըրաց-արուն,
Հազար բուրմունքով հազարան-վարդեր.
- 5 Ավա՛դ, նա, որին շա՛տ էր նըմանում
Գարունը սիրուն, նա չկա հիմա.
Նրա հետ մեռավ սեր ու խնդություն,
Նրա հետ մեռավ երգը գարունքվա:
- Եվ քար-արցունքով կուրծքըս եմ ծեծում
10 Ու չեմ հասկանում, մի՞ թե մեռար դու,
Դո՛ւ, որ երգ էիր, աշխույժ ու կըրակ,
Ինչպե՞ս ես մնում սառ հողերի տակ,
Ինչպե՞ս չես ելնում, արևը երգում.
Այդպես լո՛ւն, անշարժ մինչև ե՞րբ մնաս
15 Գարնան զարդերին համըր, անտարբեր,
Դո՛ւ կյանք, դո՛ւ երազ, իմ անո՛ւշ ընկեր...

1903,
Բաքու

*
* *

Ի՞նչ ես գազազում, ի՞մ վիրավոր սիրտ,
Որ գազազում ես, ի՞նչ պիտի անես.
Աշխարհը իրեն ճամփով կընթանա,
Դու և խեղճ, դու և անգոր, ի՞նչ պիտի անես:

- 5 Մարդն այս աշխարհում, ինչպես մի թռչուն
Անդուռ ու անել մեծ վանդակի մեջ. —
Սի՛րտ իմ, գազազիս, ի՞նչ պիտի անես
Անդուռ ու անել այս վանդակի մեջ:

- 10 Մարդ ծընած օրից գերեզմանի հետ
Շըղթայված է պիրկ, ո՛ւր էլ որ երթա. —
Սի՛րտ իմ գազազիս, ի՞նչ պիտի անես,
Ո՛ւր պիտի թըռնիս թևերիդ շըղթա:

- Տոկա՛, համբերիր, ի՞մ վիրավոր սիրտ,
Վընիտ հայացքով աշխարհին նայի՛ր.
15 Աշխարհը իրեն ճամփով կընթանա,
Է՛յ, վիրավոր սի՛րտ, դու մի՛ գազազիր...
1903,
Ալեքսանդրապոլ

Մենակ մանկության օրերն են անո՛ւշ,
Գողտրիկ ու բուրյան, չըքնա՛ղ ոսկեփա՛յլ.
Եվ այնուհետև մեր կյանքը անհույս
Գահավիժում է անդունդը մըռայլ:

- 5 Ու մեկիկ-մեկիկ մեր կյանքի ծառից
Եվ վայր են ընկնում, քըշվում հողմավար
Մեր լավ տենչերը, սերը ծաղկալից,
Վառ համբույրների գարունը պայծառ:

- 10 Եվ ո՞վ սիրտ ունի մերկ ծառի նըման՝
Կանգնել աշխարհի հողմերին պատվար –
Կյանքի ճանճույթին, ծաղրանքին մարդկան,

Իշխող բըռունցքին՝ չոր հացի համար...

- 15 Ավա՛ղ, լուսնի տակ և վեհ բան չըկա,
Ամեն ի՛նչ կոպիտ, բիրտ, անասնական.
Աննյութ, ամարմին, անկիրք սեր չըկա,
Ա՛խ, մաքուր սերը երազ է միայն:

- 20 Ես շա՛տ եմ լացել սուրբ սիրու համար
Եվ ես լավ գիտեմ գինը ամենքի –
Սերն է անկումը մեր աստվածության,
Շըրջմուլիկ հուրը կրքերի ճահնի:

Եվ ո՞վ կարող է օտարին սիրել
Կամ մերձավորին՝ անհուն, անսահման.
Ուրիշին սիրել իրենից ավել.
Ընկերին սիրել – պատրանք է միայն:

25 Եվ ո՞վ կարող է ուրիշին ըզգալ,
Որպես իր եսը, հասկանալ նըրան.
Ա՛խ, մենք ապրում ենք անծանոթ իրար,
Օտա՛ր ու հեռո՛ւ՝ աստղերի նըման:

Բայց բյուր երանի, ով երազ ունի
30 Իր հոգու անհուն սրբության խորքում. –
Մի շըքեղ երազ, որով նա կապրի
Աշխարհից հեռո՛ւ, բյուրեղ բարձունքում:

1903 դեկտեմբեր,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Լազուր երկնքով ամպեր են անցնում,
Ու սալվի ուռին կուլա գետափին.
Ամպերի շուքը դաշտերն է ծածկում,
Սիրտս կրծում է կսկիծը խորին...

5 Վառ արևն հանգավ սարերի հետքում,
Մութը թևերը փռեց ամեն դին.
Անգյուման դարդը սիրտս է մաշում,
Ա՛խ, ծաղիկ թոռմար, ընկե՛ր իմ անգին...

10 Ո՞ւր ես, հոգի ջան, չկա՞ս դու հիմա, —
Հողերուն հավսար ու անգերեզման.
Ա՛խ, քամին հիմա վերադ կըսգա,
Դու չե՞ս իմանում, ազի՛զ ընկեր ջան...

1903

*
* *

Լըսում եմ դողանջն տիեզերական,
Ոգիս բացվում է անծիր թևերով.
Անծիր թևերս գըրկում են համայն
Աշխարհե-աշխարհ և ծովերե-ծով:

5 – Բացե՛ք դարպասներն ձեր պալատների,
Ոգու հարուժյան լույսն եմ ձեզ բերում,
Ես եմ գեփյուռը անապատների,
Եվ վառ նաճանչը մըռայլ ամպերում:

10 Եվ մարգարեի հուրն է իմ կըրծքում,
Սուրը իմ ձեռքում, բարբառը՝ ազատ.
Եվ ինձ հավիտյան անմահ եմ գգում,
Եվ երկրի վերա քայլերըս՝ հաստատ...

1903

ԱՆԴԱՐՁ ԳՆԱՑԱԾ

Ամպերն են իջնում բարձր քերժերից,
Թռչնակըս ինչո՞ւ ալսքան ուշացավ,
Դողում է սիրտս մոռյլ կասկածից,
Ու մութը քանի գնաց, թանձրացավ:

5 Եվ նեղքելով ամպ ու մշուշ՝
 Անգղն եկավ՝ ճանկերն արյուն...

Ու մութը քանի գնաց, ծանրացավ,
Սիրտըս հուսաբեկ՝ լալիս է տխուր.
Իմ խեղճ թռչնակս, արդյոք, ի՞նչ եղավ,
10 Վայում է քամին դաշտերում թափուր:
 Եվ նեղքելով մլարն ու մուժ՝
 Անգղն եկավ՝ կտուցն արյուն...

1903

ԻՄ ԱՂՈԹՔԸ

Սիրտըս ահա – դատարկ անոթ,
Լցրու նրան, ո՛վ բնություն,
Քո ուժերով, քո զորությամբ,
Իմաստությամբ ստեղծագործ:
5 Սրտիս խորքով հավատում եմ
Քո գերասքանչ հրաշքներին,
Անհունության, հավերժության,
Իմաստության քո անսահման,
Ո՛վ բնություն աստվածային:
1903,
Դիլիջան – Սևան

*
* *

«Երանի՛, ով ձգտում է դեպի աստղերը»
Բրահմանական ասացվածք

- Դո՛ւ անցորդի պես քեզ միայն ըզգա՛ ,
Եվ որպես նամփորդ այս երկրի վըրա .
Ազա՛տ հայացքով նայի՛ր ամենին ,
Եվ անվերջ քայլի՛ր քո անհայտ ուղին :
- 5 Սիրտըդ սրբազան վըշտով թաթախի՛ր ,
Հեռավոր ափեր գընա՛ , թափառի՛ր .
Անհագ որոնի՛ր մի վեհ ընկերի ,
Սիրի՛ր , բայց սիրուն մի՛ լինիր գերի .
Սիրի՛ր , բայց և թո՛ղ , և նորից գընա՛
- 10 Ազատ ու մենակ՝ աշխարհիս վըրա :
Եվ երազ մի վա՛ռ , շքեղ , սուրբ և վեհ
Այս հողի-երկրից հոգիդ թըոցնե . –
Կարոտով ձըգտի՛ր աստղերին անշեջ
Եվ մեռի՛ր աստղե-ոլորտների մեջ...

1904 հունվարի 31,
Նոր Նախիջևան

*
* *

Շատ մի՛ տխրիր, շատ մի՛ խնդար, սիրելիս,
– Այս աշխարհում և ոչ մի բան հիմք չունի.
Վաղանցուկ եմ, կան ու չկան, սիրելիս,
Բոլոր իրերն ու աստղերը անհունի:

- 5 Լայնսիրտ եղիր, ողջը երազ համարե,
– Այս աշխարհում և ոչ մի բան միտք չունի.
Լացը՝ ժըպիտ ու սերը՝ ցավ համարե,
Թե որ ապրես, կյանքըդ ինչո՞ւ համար ե:

- 10 Ախ, մի՛ տխրիր, վիշտը կանցնի, – այդ ոչինչ,
– Այս աշխարհում և ոչ մի բան գին չունի. .
Շատ մի՛ հրճվիր, սերն էլ կանցնի, բայց ոչինչ,
Կյանքն էլ կանցնի, – այդ որ ոչինչ ու ոչինչ:

1904

*
* * *

Ա՛խ, իմ սիրուս վառ գարունը թռչնեցավ,
Զառ վարդերս կոկոններում մընացին.
Դալար սրտիս սուրբ արցունքը քարացավ
Ու ծանրացավ սրտիս վրա դառնագին:

- 5 Մեռի՛ր, գընա՛ ... առանց քեզ էլ կյանքը կա,
Ուրիշ վարդեր կըշողշողան գարունքին.
Ուրիշ շըրթներ գուցե վաղը կամ հիմա
Կըհամբուրեն քո սիրածին կաթոգին...

1904,

Նոր Նախիջևան

*
* *

Մեկը չեղավ, որ իմանար վշտերս,
Քնքուշ ձեռքով դարման աներ վերքերիս.
Մեկը չեղավ, որ գուրգուրեր վարդերս,
Անուշ բույր տար, վարդի գույն տար երգերիս:

5 Կյանքս կտամ սրտից բխած համբույրին,
Ա՛խ, թե մեկը ինձ հասկանա՛ր ու սիրե՛ր:
Ի՞նչ կա երկրում և՛ սրբազան, և՛ անգին,
Քան թե գոհվել, քան թե լինել անձնվեր:

10 Բայց ես կյանքում շա՛տ սիրեցի ու լացի, —
Մեկը չեղավ, որ ամոքեր վշտերս,
Սիրող սրտի ծարավ, ծարավ մնացի,
Մեկը չեղավ, որ գուրգուրեր վարդերս...

1904,

Նոր Նախիջևան

*
* *

Մոայլ ամպերից, հըզոր կայծակով
Սիրտը շանթահար մի մրըրկահավ
Ծովափի խոժոռ ժայռերին ընկավ:
Եվ ընկավ ծածկվեց հողով ու քարով,
5 Թավ մամուռ պատեց նրա շիրիմին,
Եվ տարիք անցան համըր շարքերով:

Բայց երբ երկնքում իրար դեմ ու դեմ
Ամպերն են խառնվում և որոտում են՝
Հուզված սրտերում կըրակ ու կայծակ, –
10 Նա լուռ հիշում է, որ տարիք առաջ
Իրեն սրտումն էլ տենչ կար ու կրակ,
Որոտ ու գայրույթ և սեր ու շառաչ...

1904,
Մոսկվա

*

* *

Ինչպես ուշ աշնան
Ծաղկունքը թռչնան,
Ինչպես ցուրտ ձմռան
Աղբյուրը լոեց
5 Սառույցների տակ, –
Այնպես էլ, ավա՛ղ,
Կյանքըս թառամեց,
Եվ երգըս ուրախ
Լոեց կրծքիս տակ...

1904 ապրիլի 30,
Մոսկվա

*
* *

Քաղած վարդը թըփին ետ չի գա նորից.
Ետ չի գա հավետ ժամն անցած օրից:

Անցած կյանքըդ հիմա երազ է, մշուշ,
Վիշտն ու սերդ անուշ՝ հուշեր են քնքուշ:

5 Սիրտըդ մաքուր պահիր ու բարի արա,
Որ ամպ չընստի հուշերիդ վըրա:

Մի՛ վռագիռ... մահին կհասնիս վաղ-ուշ,
Զեղածի պես կանցնին և՛ երազ, և՛ հուշ...
1904,
Մոսկվա

*
* *

Վարդի շրթունքըդ, աղջի՛կ աչագեղ,
Համբույրի համար հասել է ահա.
Օ, մի՛ արձակիր մագեբըդ շքեղ
Հոգնած, ջարդված իմ կըրծքի վրա:

- 5 Գարունը վաղուց գնաց իմ սրտեն,
Եվ սիրտըս հիմա՝ ծանրը, վըշտահար, –
Վարդի շրթունքըդ հասել է արդեն
Հնչուն համբույրի, բայց ոչ ինձ համար...

1904,

Նոր Նախիջևան

*
* * *

Ա՛խ, հեռվից հեռո՛ւ թո՛ղ ծուներ իջած
Նայեմ՝ վառ դեմքիդ չքնա՛ղ, լուսագգյաց.
Դո՛ւ այնպես սիրո՛ւն, – վարդաբույր գարո՛ւն,
Եվ աչերիդ մեջ կյանքն է շողշողում:

5 Իսկ ես հոգնա՛ծ եմ, անտո՛ւն ու մենա՛կ,
Մի աղքատ շրջիկ՝ ձեր պատերի տակ.
Ա՛խ, թե լինեի՛ ես հարուստ տղա,
Իսկ դու մի խղճո՛ւկ, կորա՛ծ երեխա...

10 Իմ տաք գրկի մեջ քեզ կըզգվեի,
Եվ կօրորեի ու քուն կըտայի. –
Դո՛ւ ես իմ սրտի քնքո՛ւշ թագուհին,
Երգիս, երագիս չքնա՛ղ դիցունհին...

1904

- Այսպիսի դառն, դաժան օրերում,
 Երբ գաղափարի, ոգու անունով
 Զագրելի մարդիկ հանդես են ելնում
 Եվ իրենց գծում, ցած հաշիվներով
 5 Խաբում են թշվառ ամբոխին, խաբում,
 Ե՛վ խիղն ու ամոթ, թոխչք անձնվեր,
 Ե՛վ սրբազան վիշտ, այրո՛ղ արցունքներ՝
 Բոլորը ծաղրած, ոտի տակ տված,
 Ստոր գանձան է լիրբ հաղթանակում, –
 10 Իմ մաքուր ոգի՛, տառապած ոգի՛,
 Մի՛ հուսահատվի, երբեք մի՛ լքի.
 Ազնի՛ վ, սուրբ գործը չի՛ մեռնում երբեք.
 Ճշմարիտն է ուժ, անկեղծն է հզոր,
 Եվ ժողովրդի ցավերի համար
 15 Տոչորուն ոգին ամբոխից մի օր
 Կգնահատվի, գիտե՛մ, անպատճառ.
 Եվ նենգավորի ճակատը լկտի
 Թուքը կընդունե նշավակության:
 ...Գնա՛, իմ ոգի, սլացի՛ր անշեղ
 20 Սուրբ ճշմարտության ուղին վեհության.
 Սրով հրեղեն և խոսքով ահեղ
 Զախի՛ր, ջախջախի՛ր խոչընդոտներին.
 Եվ մի՛ կարեկցիր, և մի՛ ետ նայիր. –
 Դո՛ւ հավատում ես ոգուն և լույսին, –
 25 Դո՛ւ հավատում ես և՛ ճշմարտության,
 Ե՛վ գեղեցկության վեհ հաղթանակին.
 Արշավե՛, թո՛ի՛ր առա՛ջ, անհողողող,
 Եվ թո՛ղ քայլերդ, թո՛խչքդ դառնան
 Անսայթա՛ք ու կո՛ւռ երկրում և երկնում.
 30 Սլացի՛ր, հասի՛ր կատարելության,
 Եվ մեռի՛ր Աստծու ձեռքերի վերա...

<1904>

*

* *

Գիշերն երագով, զօրը կարոտով՝
Նագելի տեսքիդ մընացի անհաս.
Աշխարհը հարբեց քո անուշ հոտով,
Մենակ ես քեզնից մընացի անմաս:

- 5 Ա՛խ, գոնե տեղըդ վարդեր ուղարկի՛ր,
Համբուրեմ, դընեմ մարած աչքերիս.
Գոնե վարդերիդ փշերն ուղարկիր, –
Համբուրեմ, գըգվեմ սիրավառ սրտիս...

1904 հուլիսի 22,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Զմրուխտյա երգեր, երազներ շքեղ,
Գարնան վարդի հետ եկան, գնացին.
Համբույր ծաղկաբույր և սեր հրաշագեղ
Գարնան հովի հետ եկան, գնացին:

5 Ուրիշի նման բույն չըշինեցիր,
Կյանքի մրըրկով զարկըված թռչուն,
Ու հիմա մենակ ու որք մնացիր,
Եվ թարմ տարիներդ եկան, գնացին:

Անտուն մնացիր ու թափառական,
10 Ընկեր, բարեկամ եկան, գնացին,
Մոլոր ճամփեքում մնացիր մոլոր,
Քարավան, երամ եկան, գնացին:

Ու հիմա աշնան մեզի մեջ խավար,
Ականջըդ հառած սրտիդ լուռ լացին,
15 Օտար ասիերում կանգնել ես շվար,
Ինչ որ ունեիր, անդա՛րձ գնացին...

1904 սեպտեմբերի 20

* *

«Անսահմանություն, բոլորի մեջն է և իմ երկունքը»:
Ջորդանո Բրունո

Երկինքն հիասքանչ, շրջեղ, լուսալից,
Հոգիս արթնացուց լըռության երգով.
Եվ այս տաղտուկից, կյանքի անձուկից
Թափ առավ հոգիս երազ-թևերով:

5 Եվ տիեզերական խորությունների
Անճառ վայրերում հոգիս սավառնեց.
Եվ խորախորհուրդ, վեհ գաղտնիքների
Անխոս բարբառին լուռ ունկընդերեց:

10 Եվ տեսավ նրա ասիերը անծիր,
Անսահմանության սարսափն ահավոր.
Աստղի քարվանքներ, բույլեր ցանուցիր,
Ուժերի հախուռն հորձանքը հըզոր:

Եվ երկյուղագին հոգիս հաղորդվեց
Հավիտենության խոհերին վըսեմ,
15 Անմահ երկայն հալվեց ու ձուլվեց,
Ինչպես մի հընչյուն, հյուլե մի նըսեմ...

1904 հոկտեմբերի 7,
Թիֆլիս

*

* *

- Եվ անապատից, հեռո՛ւ ծովերից
Եվ դարբասներից, թե խուլ բանտերից
Լըսում եմ անվե՛րջ, գիշեր ու ցերեկ
Ողբ ու հեծեծանք մի՛ շտ, ամենուրեք.
5 Տեսնում եմ արցունք ժլպտի հետ հյուսված,
Հացի հետ արյուն – վի՛շտ համատարած...

- Եվ ծով-արցունքներն անծայր աշխարհի
Ամեն խորշերից, ամեն սրբտերից
Կաթիլ ու կաթիլ հավաքվում, գալիս,
10 Թափվում են վըշտոտ, խոցված սրտիս մեջ...
1904 հոկտեմբերի 7,
Թիֆլիս

*
* *

Նրանք իմ կյանքը երազ դարձուցին –
Կուսական մաքուր աչերը անո՛ւշ.
Ցամաքած սիրտս նորից լացուցին,
Հոգիս վառեցին երգերով քնքո՛ւշ,
5 Շուրջըս փռեցին աստղիկ ու ծաղիկ –
Կուսական մաքուր աչերը անո՛ւշ...
1904 հոկտեմբերի 14 – 16
Թիֆլիս

*

* *

Քո՛ւյր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց՝
Վիրավոր, ավեր սիրտս եմ բացել.
Ա՛խ, նըվիրական ինձ քո գիրկը բաց
Եվ գուրգուրիր ինձ, ես շա՛տ եմ լացել...

- 5 Քնքուշ ձեռներով աչերըս սըրբիր,
Մի՛ թող ինձ լալու – ես շա՛տ եմ լացել,
Ճակատիս մռայլ՝ մշուշը ցըրիր,
Եվ գուրգուրիր ինձ, ես շա՛տ եմ լացել...
- 1904 հոկտեմբերի 14 – 16,
Թիֆլիս

*

* *

Անապատում, միրաժի մեջ մի բեղվին
Շողքն է տեսել մի աղջըկա գեղեցիկ,
Եվ փընտրում է հոգեսըլա ց, տենչագին
Ծով-կարոտով ա յն աղջկան գեղեցիկ:

- 5 Եվ ծարավուտ անապատում հըրավառ,
Տատասկներում, արևի տակ բոցափայլ
Փնտրում է նա նրան անվե ըջ, անդադա ը
Եվ մեռնում է վեհ սիրո մեջ հոգեզմայլ:

- 10 Եվ քընի մեջ – աննյութական, անվախճան,
Տեսնում է նա այնպե՛ս քնքո՛ւշ ու սիրուն
Շողքը չըքնաղ այն նագելի աղջըկան
Եվ փընտրում է նրան հավերժ երագում...

1904 հոկտեմբերի 17,

Թիֆլիս

*
* *

Նման գայլերի խըմբին ամենի,
Զըմոան գիշերին ոռնում է քամին.
Եվ իմ պարտեզում – մոա՛յլ, ամա՛յի,
Խեղճ ուռիներին ջարդում է քամին:

5 Ա՛խ, մանկուց լացեց քո սերը, սի՛րտ իմ,
Ոչ ո՞ք չհասկացավ երազդ աղվոր.
Զուր մի՛ որոնիր սիրտ մի մտերիմ, –
Ծնվել է ոգին հավերժ մենավոր:

10 Հանի՛ր քո սերը սըրտիցըդ անհույս,
Այդ խորք, ապօրեն զավակն աշխարհի, –
Զգի՛ր այս դաժա՛ն, մո՛ւթ գիշերին դո՛ւրս
Ցուրտ քամու բերան... քո դ երբա սառի...

Թո՛ղ լա, հեծեժա սերըս՝ որք, անմա՛յր,
Եվ քամին լացը նրա քո՛ղ տանի
15 Ալեկոծ ծովեր, անապատ մի վայր,
Սակայն մարդո՛ւ մոտ... երբեք չըտանի...

Ոռնում է քամին, վայում դժժնդակ
Մոա՛յլ գիշերին ճյուն-ձմեռնայնի.
Եվ սերըս ջարդված ուռիների տակ
20 Մեռնում է մենակ. – քո դ երբա՛ մեռնի...

1904,

Ալեքսանդրապոլ

Արարչագործ աստղի առաջ
Վըշտոտ սիրտըս բացեցի.
Հավերժության աչքի առաջ
Անհուլյս ու խոր լացեցի. —

- 5 «Ո՛ր ես վանում մեզ երկրի հետ,
Ի՞նչն է կյանքի նըպատակ.
Ի՞նչ ես կապել մեզ նյութի հետ,
Դարձրել մահին հըպատակ»...

- Եվ մըռայլվեց աչքն արևի.
10 «Ո՛վ մարդ», դարձավ ինձ ասեց.
«Ես ել քեզ պես մահվան գերի,
Խարխափում եմ մըթի մեջ.
Աշխարհներ են ծընվում, մեռնում
Շուրջըս անհա՛յտ, անհամա՛ր:
15 Ո՞վ է ստեղծում, ո՞վ է քանդում,
Ինչո՞ւ համար, ո՞ւմ համար. —
Հարցիս չըկա պատասխան.
Անթիվ դարե՛ր կուգա՛ն, կերթա՛ն,
Հարցիդ չի գա պատասխան»...

1904,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Անտուն քամու պես փակ դուռըդ, գիտե՞ս,
ես շատ եմ ծեծել, ու դու չես բացել.
Սարերն եմ ընկել վշտից խելագար
Ժայռերին զարկվել ու շատ եմ լացել:

- 5 Սարերն են վկա, որ օրից մի օր
Վատ չեմ խոսացել, գանգատվել քեզնից.
Ավա՛ղ, լցրել եմ լացով սար ու ձոր,
Բայց չեմ գանգատվել, բամբասել քեզնից:
1904

*

* *

Լեռները՝ դալար, հպարտ հորձանքով
Շարվել են շուրջըս – այնպե՛ս լո՛ւռ, լազո՛ւր.
Գարունն է բուրում ալետեղ վարդերով
Եվ դողանչում են ակներ ու աղբյուր:

- 5 Աստղերն են երգում սրտիս խորքերում,
Հոգիս լցվում է գարնան բույրերով.
Գարնան բույրերով երգերս են զնգում,
Եվ արտասվում եմ՝ քեզ երագելով...

1904

*

* *

Հասակդ՝ սոս, քայլվածքդ՝ սեգ,
Քեզ սիրում եմ բյուր անգամ.
Թող համբուրեմ մազերդ մեկ-մեկ,
Մեջքիդ բոլոր փաթուժ գամ:

5 Կարոտըդ ինձ խենթ դարձրեց,
 Փոթորկի չափ խելագար.
 Խենթ բոցերում ես ծով-ծարավ՝
 Թափառում եմ սար ու քար:

10 Այրվում եմ ես արևի պես,
 Հուր ու կրակ եմ անշեջ,
 Թող գրկիդ մեջ հոգիս տամ ես,
 Սերըս քամեմ հոգուդ մեջ...

1904,

Թիֆլիս

*

* *

Հիմա հեռավոր, վեհ Հիմալայան
Այն երկնասլաք, վես բարձունքներում.
Հախուռն, ինչպես ակեղոժ օվկիան,
Հոժ, սոսկավիթխար ամպերն են եռում:

- 5 Եվ մըրըրկահույզ ամպրոպն է պայթում
Ժայռերին խոժոռ, ահեղադողորդ,
Բուռն, խուլական կայծակն է նայթում.
– Եվ Հիմալայը կանգնած է խրոխտ...

- 10 Եվ պայքարի մեջ այդ որոտընդոստ
Այնտեղ է այժմ և հոգիս ըմբոստ...
1905 հունվարի 1,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

«Մի՛ գնա մարդկանց մոտ –
գնա անապատ գազանների մոտ»:
Ֆր. Նիցշե

Բադերը վայրի թռան շվարած. –
Ո՞վ է արշավում մոռալ գիշերով.
Մրըրկի նման նժույգին նստած –
Ես եմ սլանում նիրհած դաշտերով:

5 Թռնիմ խոր երկինք, դեպ աստղերն անշեջ
Եվ սիրտս բանամ անհունության դեմ.
Ես սուզվել կուգեմ գոռ ամպերի մեջ
Եվ կայծակներով զարկըվել կուգեմ:

10 Գըծո՛ւժ ու նանիւր մարդկանցից հեռո՛ւ,
Վախկո՛տ, նեղամի՛տ, կեղծ ու դավաճան,
Ստոր ու ստրուկ աշխարհից հեռո՛ւ,
Նյութին միշտ գերի, ագահ սըտության:

Աշխարհը չարժեք արտասունքին,
Եվ կինն ու ընկեր՝ գգվանքիդ այդ ծով, –
15 Անապատ գնա՛ – սիրի՛ր վագրերին,
Եվ այրվիր անմահ արևի սիրով....

1905

*

* *

Առավոտուն ծով նահանջում
Արտույտն ուրախ նախրում է վեր.
Ցավ ու խավար չի նահանջում՝
Երգում է լույս, երգում է սեր:

- 5 Իսկ իմ սիրտը տխուր ու սև ,
Շուրջըս ավեր ու ցավեր.
Եվ իմ վշտոտ գլխի վերև
Արտույտն ուրախ երգում է սեր...

1905 հունիսի 15,

Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Անհուն վրեժի և ատելության
Դժոխքն է այրում թունոտ իմ հոգին.
Եվ ես չեմ բերում խոսքը հաշտության,
Որ ծանր է նստում զրկվածի ուսին:

- 5 Անհուն վրեժի և ատելության
Պատգամն եմ վառում ես ձեր սրբերում.
Եվ ձեզ ասում եմ՝ ո՛վ դու ցնցոտի,
Դո՛ւ, որ թշվառ ես, անտուն, անոթի,
Դո՛ւ, որ քո ձեռքին կոել ես շղթա,
10 Դո՛ւ, որ քրտինքդ՝ դառն ծովացած
Նզովք ես շինել, և լուծ քո վրա –
Ես քո ժանիքը սրում եմ հիմա:

- Կանգնեցրնում եմ բազուկըդ ահա,
Ինչպես ոխակալ օձն անապատի,
15 Եվ քո քարացած բրոունցքում հիմա
Ես սուրն եմ դնում ահեղ նըշմարտի:

- Եվ քո սրտի մեջ վառում եմ ահա
Հուրն ազատության և իրավունքի. –
Կանգնեցրնում եմ բազուկըդ ահա,
20 Ինչպես ոխակալ օձն անապատի...
1905 հուլիսի 22,
Ղազարապատ

*
* *

Է՛յ դու, ջահել, հպարտ հասակ,
Անցար ոսկի ամպի պես.
Քեզ հետ տարար երգեր ու սեր,
Տարար գարունն իմ սրտես:

- 5 Քար կըսեղմեմ սրտիս հիմա,
Կեկնեմ սարերը լալու. —
Ա՛խ, լաց՝ ի՛նչքան, ի՛նչքան կուգես.
Անցածն էլ ետ չի գալու...

1905 սեպտեմբերի 2,
Ախալքալաք

*
* *

Ես կուգեի արևավառ
Անապատը ամառի, –
Ուր մեն-մենակ ե վըշտահար
Թափառեի ու լալի:

- 5 Աշխարհից դուրս ու սրտաբաց –
Անապատում ամառի
Տաք ժայռերը ամուր գրկած
Համբուրեի ու լալի...

1905,
Մրեն

*
* *

Եղբայրության կամ թե սիրո
Խոսքը ես ձեզ չեմ ավետում, –
Պատգամները չարի, բարվո
Ձեր ոտների տակն եմ նետում:

- 5 Կյանքն է պայքա՛ր՝ գոռ ու դաժա՛ն,
 Ծգմի՛ր մարդուն և թռի՛ր վե՛ր.
 Իրավունքը ուժն է միայն,
 Վա՛յ հաղթվածին, հազա՛ր վայեր:
 Տեր կամ ըստրուկ պիտի լինիս, –
10 Ծշմարտություն չըկա ուրիշ:

Ձես սպանի, քեզ կսպանեն,
Դու սպանի՛ր, քեզ չսպանեն:
Լուծ կամ լծկան պիտի լինիս, –
Ծշմարտություն չըկա ուրիշ:

- 15 Անիծվիս, մա՛րդ, որ հույսդ է մարդ.
 Բախտըդ կովով կռի՛ր ինքըդ:
 Մո՛ւրն կամ գնդա՛ն պիտի լինիս. –
 Ծշմարտություն չըկա ուրիշ:

1905,
Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Եվ արծիվ մի սև իջավ սըրարշավ,
Իջավ երկնքից և կուրծքըս փըշրեց
Եվ սիրտըս կըտցեց, և սիրտս տարավ
Դեպի վե՛հ լեռներ, ժայռեր բարձրաբերձ:

- 5 Եվ նետեց սիրտըս վառ լազուրի մեջ,
Խրոխտ բարձունքին հզոր լեռների,
Եվ շուրջս այն օրից լըսում եմ անշեջ՝
Շառաչումները արծվի թևերի...

1905,

Կարս

*

* *

- Ես ձեզ ասում եմ, որ ժամն է հասել
Արդար զայրույթի, ազնիվ պայքարի,
Դրոշակը մեր գետինն է ընկել
Եվ ոտնակոխան ամբարիշտ չարի.
- 5 Կամ պետք է մեռնել, կորչել հավիտյան,
Կամ բարձրացնել դարձյալ հաղթական
Դրոշակը մեր վեհ իդեալների:
— Ես մեկիկ-մեկիկ ձեր դուռն եմ բախում.
Ելե՛ք, սեղմվեցե՛ք նորից շարքերում.
- 10 Դո՛ւք, որ լույս էիք սփռում մշտապես,
Այժմ հո՛ւր ցանեք, աշխարհը լափ է.
Ով որ սիրտ ունի, թո՛ղ դուրս գա հանդես,
Ով արյուն ունի, նա պիտի թափե:
— Վա՛յ քեզ, ժողովո՛ւրդ, անմիտ երեխա,
- 15 Մահվան ուրուրն է թևերը փռել
Քո գլխի վրան, քո երկրի վրան.
Բայց դու թշնամուդ չես կարող տեսնել
Եվ գենքդ ես ցցել եղբորդ հանդիման.
Տո՛ւր ինձ գենքերը, դու արժանի չես,
- 20 Տո՛ւր ինձ, մեն-մենակ ես պիտի դուրս գամ,
Մենակ պիտ կըռվեմ, քանի որ արդեն
Վեհ նպատակի պայքարն է վառվել...

1905

*

* *

Միշտ գգում եմ ես, որ մի հեռավոր,
Օտա՛ր աշխարհում ինձ պես վշտահար
Մի սիրտ է այրվում՝ անհայտ, մեռավոր
Եվ երագում է, թախծում ինձ համար:

- 5 Եվ թվում է ինձ, որ սուրբ համբույրով
Ես փայփայում եմ ձեռները նրա.
Եվ գուրգուրում եմ, զըգվում կարոտով՝
Քնքուշ գըլուխը իմ կըրծքի վրա...

1905,

Ալեքսանդրապոլ

*
* *

- Լուռ պարտեզում սըրտատըրոփ, սիրատենչ
Իմ նազելուն սպասում եմ այս գիշեր.
...Շըշուկ ընկավ ահա վարդի, ծաղկանց մեջ.
Ծըփծփացին շուրջս մետաքս գառ փեշեր.
5 Իմ նազելուս շունչը քնքուշ ինձ շոյեց,
Կարոտավառ հպարտ կրծքին փարվեցի.
Ծով-մազերի բույրը անուշ ծավալվեց,
Աստղ-աչերին համբույրներըս վառեցի.
Շըրթներիցըս ալ-արյունը կաթկաթեց
10 Եվ բախտավոր, և երջանիկ լացեցի...
- Վա՛յ, քեզ, թըշվառ, ցընորքների խեղճ տըղա,
Ոչ ո՛ք չունիս, ոչ ո՛ք չըկա՝ քեզ մոտ գա...
1905,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Գնքո՛ւշ տատրակս, դու անծանոթի,
Դու օտարի պես մոտովս անցար:
Ա՛խ, ի՛նչ եղավ քեզ, որ հուր կարոտի
Արցունքներդ ա՛յսպես շուտով մոռացար:

5 Գնա՛, մոռացի՛ր, և՛ բախտը քեզ հետ,
Հյուսի՛ր քո բույնը՝ ում հետ որ կուգես.
Թո՛ի՛ր ու գնա, և մի՛ նայիր ետ,
Թող տունս մնա թափուր՝ սրտիս պես:

10 Թո՛ղ օջախիս մեջ կրակ չհուրհրա,
Մարած սրտիս մեջ թող ոռնա քամին.
Թո՛ղ վայե քամին չոր գլխիս վրա, –
Ես չեմ հավատում կնոջ երդումին...

1905

*

* *

Կնոջն ուզեցի հավատալ նորից,
Լալ ու երագել առաջվա նըման.
Բայց արյունոտվեց խեղճ սիրտըս նորից.
Եվ որք մնացի, և թափառական:

- 5 Սե՛ր, մնաս բարով, էլ քեզ չեմ նայի,
Չեմ բախի դուռըդ ունայն քամու պես.
Բայց կուզենայի հավիտյան լայի,
Եվ չըցամաքեր արցունքը սրտես:

1905,

Թիֆլիս

ՄԵՆԱԿԻ (Ե.ԱՌՍՏԱՄՅԱՆ) ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՍՏՎԵՐԻՆ

Բոցիկու սարին սև ամպն է չոքեր.
Հովն է հեծեծում Բասենա դաշտում. –
Ոսկի երգերըդ, իմ ազի՛զ ընկեր,
Էն հովն է երգում Բասենա դաշտում:

- 5 Ա՛յ, սիրո՛ւն արտուտ լալազար գարնան,
Արազի դաշտից մինչ Խլա՛թ ու Մու՛շ
Դուն թըռչում եիր սիրտըդ վառ-վառման
Գովքն ազատության երգելով անո՛ւշ:

- 10 Քաջ ընկերներով կըռիվ սըլացար –
Ազատ երգերով Արազի դաշտում.
Նամարդ թշնամուն գարկիր, գարկվեցար –
Ընկերներիդ հետ Բասենա դաշտում:

- 15 Ու ժողովուրդը կարոտ քու սիրուն
Բասենա դաշտից մինչ Խլաթ ու Մուշ
Երգում են անվերջ երգերըդ սիրուն,
Ու չեն մոռանում երգերըդ անո՛ւշ...

- 20 Ա՛խ, սուրբ վերքերով ընկերներիդ հետ
Արնոտ հողի տակ անո՛ւշ քնեցիր.
Թո՛ղ ծանր չըգա այն հողը վըրեդ,
Որն այնպես հըզոր, անհո՛ւն սիրեցիր...

Բոցիկու սարին սև ամպն է չոքեր,
Հովն է հեծեծում Բասենա դաշտում.
Անո՛ւշ երգերըդ, իմ ազի՛զ ընկեր, –
Էն հովն է երգում Բասենա դաշտում...

1905

*

* *

Կյանքի կռվում ամենքը դեմ ամենքին՝
Սուր են սըրում ամենքը դեմ ամենքին:

5 Սուրն իմ ձեռքից՝ կռվի հանած ընկավ վար,
Ես չեմ կարող մտնել պայքար անարդար –
Խլել բերնից արնոտ հացը աղքատի,
Վառ քրտինքը ծըծել տանջված նակատի...

Սուրն իմ ձեռքից՝ կռվի հանած ընկավ վար.
Ես չեմ կարող մըտնել պայքար ինձ համար...
1905

*

* *

Իմ հոգին տարագիր մի թռչուն՝
Մրըրկով զարնված, թևաթափ.
Հողմերն են հեգ գլխիս շառաչում,
Եվ ուղիս անհատնում, և՛ անափ:

- 5 Դու բյուրեղ բարձունքում մի երազ՝
Լուսազարդ և՛ քնքուշ, և՛ գողտրիկ,
Մի երազ սրբափայլ և անհաս,
Հավիտյան հեռավոր մի աստղիկ:

- Ա՛խ, նայիր մի անգամ ինձ վրա
10 Քո անդորր և քո խոր աչքերով.
Հայացքիդ ծովի մեջ գեթ մի պահ
Թող հանգչեմ սրտիս հուր-տենչերով:

- Իմ հոգին վիրավոր մի թռչուն,
Չունի բույն, չունի քուն ու անդորր.
15 Հողմերն են հեգ գլխիս շառաչում,
Եվ ուղիս սև ու մուժ և մոլոր...

1905,

Ալեքսանդրապոլ

ՔԱԶԵՐԻՆ

- Մոավ սարերից սավառնեց քամին,
Դրոշակը մեր հպարտ ծըփծըփաց.
Տեսե՛ք, դաշտերից կուգա թշնամին, —
Սրբազան կովի կոչը որոտաց:
- 5 Է՛յ, հա՛յ ախպրտիք, եղջյուր հնչեցե՛ք,
Իջե՛ք ժայռերից, անհաղթ արծիվներ.
Սարերից պոռթկած հուր ու ջրի պես
Թափվեցե՛ք ստոր դուշմանի գլխով. —
Նա՛ — մեր դրացին, և նամարդ, և չա՛ր,
- 10 Գիշերը գողտուկ ելավ մեզ վրա
Ու մեր թիկունքից՝ ծածո՛ւկ, գաղտնաբա՛ր
Սողաց օձի պես, ելավ մեզ վրա.
Ջարդեցե՛ք, ջնջխե՛ք, եղ նամարդ օձին,
Որին մենք, ավա՛ղ, հազար տարիներ —
- 15 Տաքացրեցինք մեր ազնիվ ծոցին
Հազար տարիներ, հազար տարիներ՝
Նա մեր արյունը խմեց ու ծծեց,
Բայց համբերեցինք ուղի՛ղ սրբի պես.
Մենք՝ խրատեցինք, իսկ նա մեզ ծեծեց,
- 20 Բայց համբուրեցինք նրան ախպոր պես...
Ջան, ազիզ Արա՛գ, ինչպե՛ս դու հիմա
Մեր վառ արյունով կարմիր ես կապե.
Մեզ ի՛նչ — ամոթից թո՛ղ նա սևանա,
Ո՛վ նառել գիտե, կովել չգիտե:
- 25 Վա՛ռ, կարմի՛ր հագիր, դո՛ւ հայ-ժողովուրդ,
Եվ սուրդ շարժե՛, քեզ նանապարհ բաց.
Այս աշխարհի մեջ սուրն է միշտ կտրող —
Կտրի՛ր ու տիրի՛ր — անհա՛ղթ, հզո՛ր կաց:
Եվ ոտքդ ամո՛ւր դու խփի՛ր երկրին,
- 30 Հողիդ ու տանդ տերը դուն եղի՛ր,
Է՛յ, դո՛ւ արևի ճամփորդ վաղեմի,
Սրով, գոտեպինդ, և առաջ քայլի՛ր.
Անհողդողդ գնա՛ դեպի լույսն — արև,
Եվ ազգերն ամեն, հարգանքի նշան,
- 35 Հետ-հետ գնալով և տալով բարև
Ազա՛տ, անարգե՛լ քեզ ճամփա կտան...

1906 հունվարի 8,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Իմ սիրտն այնտեղ է – հայրենի հզոր
Լեռների գլխին, արծիվների մոտ,
Որ ամպերի հետ խրոխտ, ահավոր
Նետում է, շնչում կայծակ ու որոտ:

- 5 Դո՛ւք ըմբոստ քաջեր, ռազմիկներ վսեմ,
Անհաղթ իշխողներ մահին ու կյանքին,
Ձեզ հետ է հոգիս, և ներբողում եմ
Եվ երկրպագում ձեր լուսե ուղին:

- 10 Դո՛ւք հայրենիքի խիզախ ոգիներ,
Ձեր սպառազեն կուռ բռնցքներում
Սուրբ իրավունքի և ազատության
Անշիջանելի հուրն է բռնկվում:

- 15 Իջե՛ք, մրրիկներ, դա՛շտն ի վար իջեք,
Մարդկության մրուր-նողկանքը սրբեք,
Փշրե՛ք շղթաներ, լծերը ամեն,
Որ կաշկանդել են ազնիվ մեր հոգին.
Անմահ մեր մտքի թևերը բացե՛ք, –
Պայթե՛ք, կայծակներ, պայթե՛ք խստագին:
1906, հունվար

- Գովք եմ երգում ցամաք հացին,
 Փշրանքներին չոր հացի, –
 Փշրանքներին, որ մնացին
 Լի աշխարհից փայ ինձի...
- 5 Արյուն ու քրտինք ծով-ծով թափեցի,
 Ոսկի արտերում արևի բոցին,
 Եվ անձրևի չափ արցունք թափեցի
 Ու արյուն-քրտինք՝ ի սեր չոր հացին:
 Կալիս միջին շեղջ-շեղջ ցորեն,
- 10 Քյոխվեն եկավ, խարջ ու խարաջ
 Հաշվեց, չափեց, քաշեց, տարավ
 Իմ աչքի լուս-ոսկի ցորեն.
 Աղան եկավ, ոտքը զարկեց,
 Հաշվեց, չափեց, քաշեց, տարավ
- 15 Իմ աչքի լուս-ոսկի ցորեն.
 Խաչ ու տերտեր, աղքատ, աշուղ,
 Բոշա, դերվիշ, հավք ու թռչուն՝
 Ամենքն եկան, իրենցն առան, –
 Ես մնացի աղքատ նորեն, –
- 20 Ձեռքս ծոցիս՝ մերկ ի մորեն.
 Ձեռքս ծոցիս՝ կուտ կըմուրամ
 Իմ քրտինքով շեղջած ցորենն.
 Հերի՛ք մնանք աղքատ ու զուրկ,
 Մեր խեղճ խելքի կորածն ենք մենք. –
- 25 Մենք ենք դատել, մերն է հացը,
 Մեր քրտինքի տերը մենք ենք.
 Մենք ենք լցրել ամբար, մառան
 Աղին, խանին, իշխանին.
 Մենք մեր ձեռքով լուծ ենք շինել՝
- 30 Լուծ ենք դրել մեր վզին...

Ե՛լ, աշխատավոր, ստրուկ ժողովո՛ւ ւրդ,
Եվ լուծդ քցի՛ր, եղի՛ր ինքնիշխան.
Քրտինքիդ տերը մենակ դու եղի՛ր,
Մեկեմ կըկորչեն աղա, խան, իշխան.

- 35 Ազատությունն է հացն այս աշխարհում,
Երգեցե՛ք գովքը ձեր հալա՛ւ ի հացին:
Հացն է, իմացե՛ք, ազատությունը,
Երգեցե՛ք գովքը ձեր հալա՛ւ ի հացին.
Առա՛ջ գնացեք, աշխատավորնե՛ր,
40 Երգելով գովքը ձեր ազա՛տ հացին.
Հացն է լո՛ւյս ու զե՛նք, ուժ ու իրավունք,
Երգեցե՛ք գովքը ձեր արդա՛ր հացին,
Ձեր ազատության-ձեր հալա՛ւ ի հացին...

1906 փետրվարի 6

*
* *

Ագռավների գորշ թևերով
Աշունն եկավ միգաբեր.
Ծաղիկ-սարե՛ր, երթաք բարով,
Դո՛ւք էլ, զանգակ-աղբյուրներ:

- 5 Ունայն քամին դուռս է ծեծում
Դալուկ ձեռքով կմախքի. –
– «Ե՛լ, դուռդ բաց, զուր ես հեծում.
Տերն է եկել աշխարհի:

- 10 Տերևներդ, կանգնի՛ր, թափ տամ,
Կյանքիդ աշունն է հիմի:
Երազներդ ցրվեմ, երթամ, –
Այս է ուղին ամենի...»:

1906,
Ղազարապատ

*
* *

Յա՛ր, աչերըդ արեգական
շողքով վառված ծովի նըման,
Աբրեշումե մագերդ արձակ
ծո՛ւփ-ծո՛ւփ կըտան հովի նըման,
5 Վար կընայես խղճուկ գերուդ
պարզ երկընքի մովի նըման,
Սիրտըս կայրես քնքուշ շնչով՝
անմարելի բովի նըման:

Յա՛ր աչքերիս լուսը մարավ
10 քո կարոտով-սիրով լալեն,
Ողջ աշխարհի մալը կըտամ,
չեմ՝ զըրկվի անգին լալեն,
Յա՛ր, գութ արա, կյանքիս զընով
թող մի քաղեմ թըշիդ լալեն,
15 Շեմքդ եմ ընկած, յա՛ր, խիղճ արա,
հողդ եմ լիզում սովի նըման:

Յա՛ր, թե մեռնիմ ոտներիդ տակ,
շահին-շահի թախտ է ինձի.
Փեշըդ քսվի գերեզմանիս՝
20 փափագելի բախտ է ինձի.
Վըրաս թե լաս, արտասուքդ
անմահական դեղ է ինձի,
Սիրտըս նորեն կալեկոծվի
Հնդստանու ծովի նման...

1906 սեպտեմբերի 21,
Ղազարապատ

*

* *

Հովը բարակ կըշընկշընկա՛,
Վարդը անուշ կըբուրե, –
Տար վարդի մոտ, սերըդ քնքուշ,
Գիրկըդ առ ու համբուրե:

- 5 Ու մի օր ել հովը կուգա,
Քեզ կըփնտրե, չի գտնի. –
Խելքդ ժողվե, քու օրն արա,
Ինչ որ լինի – թող լինի:

1906,

Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Գագաթներին մով սարերի
Թափառեցի սերըս լալով.
Լացըս քամին գով սարերի
Լսեց, տարավ թևին տալով:

- 5 Ու լըսում եմ լուռ գիշերին
Լացըս հիմա ամենուրեք.
Միշտ ծեծում է դուռըդ քամին,
Բայց չես լըսում նրան երբեք...
1906,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

- Լեռների լանջում, ծանրը հողի տակ
Ես թաղված եի՝ մեռա՛ծ, մոռացվա՛ծ.
Ու վաղո՛ւց, վաղո՛ւց անհա՛յտ, լո՛ւռ, մեռա՛կ
Ես նընջում եի հոգուս մեջ սուգված:
- 5 Եվ հանկարծ մի օր լսեցի հեռվից
Մարտահրավերը վեհ ազատության,
Ըմբոստ ամբոխի ձայնը մրրկալից,
Երգե՛ր մարտական, շեփո՛ր ռազմական,
Վառ դրոշակի խրոխտ ծածանում,
- 10 Զենքի շառաչյո՛ւն, ձիերի դոփյուճն,
Քայլե՛ր առնական
Հողիս մոտեցան,
Եվ դողաց ահա՛,
Եվ թեթևացավ
- 15 Հողը իմ վրա.
Եվ սիրտըս լըցվեց այրվող արյունով,
Ուզեցի ելնել, նժույզն ամենի
Խըթանե՛լ, թըռնե՛լ, շառաչե՛լ զենքով,
Կըռվե՛լ ու մեռնե՛լ դաշտերում ռազմի...

1906,
Կարս

*
* *

Թուած սիրո զառ թւերով՝
Ես քեզ տեսա աստղերի մեջ,
Աչերդ լի արևներով,
Դեմքդ՝ շո՛ղ-շո՛ղ լույսով անշեջ:

5 Գիշերն՝ անքուն, ցերեկն՝ երգով,
Գերին դառա քո դոնակի,
Ոտքիդ կոխած չոր տեղերով
Բուրմունք առա մանուշակի:

10 Սիրտս դողաց, սիրտս մարավ
Զայնիդ քաղցրօրոր հո՛վերեն.
Իմ ողջ կյանքը երազ դառավ
Մազերիդ ծո՛ւփ-ծո՛ւփ ծո՛ւփ վերեն...
1906

*
* *

Ո՞ւմ սիրտն է հեծում մըռայլ գիշերին
Ջըմոան հողմերից ծեծվա՛ծ, տառապա՛ծ.—
Այս գայլն է թըշվառ՝ լեռան լանջերին
Դառն հեծեծում՝ ցըրտահա՛ր, քաղցա՛ծ...

- 5 Մենավո՛ր, խըղճո՛ւկ, դու վիրավոր սի՛րտ,
Ես է՛լ քեզ նման մենակ եմ ու խե՛ղճ,
Մարդն էլ քեզ պես է, ո՛վ խոշտանգած սի՛րտ,
Այս ցավի, մահի սև աշխարհի մեջ:

- 10 Այս ցավի, մահի դաժան աշխարհում
Մեր բախտը մեկ է՝ անհույս ու թըշվառ,
Իմ սիրտն էլ քեզ հետ կյանքն է անիծում,
Արի՛, լանք մեկտեղ, իմ խե՛ղճ գայլ-եղբայր...
1907,
Երևան

*
* *

- Արծի՛ վ սևաթույր, արծի՛ վ լեռների,
Հանգիստ ու հըպարտ նախրում ես բարձրում,
Ա՛խ, նայի՛ր սիրտըս – շղթայված, գերի
Մարդկանց օրենքով, ստրուկ աշխարհում:
5 Ազատ միտք ու խոսք, ազա՛տ երգ ու սեր
Ողջ բըռնաբարված ծաղրով անհամբույր.
Թւերը հոգուս – աստղոտ երազներ,
Թռչնած, խորտակված, արծի՛ վ սևաթույր...
Խըրի՛ր ճիրաններդ, արծի՛ վ լեռների,
10 Կրծքիս մեջ վշտոտ ու սիրտըս հանի՛ր
Թըոցըրու Մասիս – գահույքն աստղերի
Բարձրը և հեռու աշխարհից նանիր.
Եվ քաղիւր սիրտըս – ըմբո՛ստ, վիրավո՛ր,
Լեռնագագաթին՝ խըրո խտ, ահոե՛ լի.
15 Լեռնագագաթին՝ վըսե՛մ ու հզո՛ր,
Արծի՛ վ սևաթույր, արծի՛ վ լեռների...
1907 հունվար

ԱՐՄԵՆԱԿ ԱԼԽԱԶՅԱՆԻ
ԱՆՄՈՌԱՑ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մտքիդ պես տխո՛ւր, մոա՛յլ ու անհայտ
Գնում է կյանքի ուղին ահավոր.
– Դարերի ճամփորդ, դո՛ւ տառապած մարդ,
Ո՞ւր պիտի հանգի տենչանքդ հզոր...

- 5 Գեղեցիկն ու վեհ, բարին բացարձակ
Սոսկ պատրանքներն են հոգու քո հպարտ.
Ոչնչությունն է կյանքի նպատակ,
Ա՛խ, հանգի՛ր հավերժ, ո՛վ տառապած մարդ...

1907

*
* *

Շափա՛ղ կուտաս բաղի միջին,
Ա՛յ կարմիր վա՛րդ, շաղի միջին.
Բուրմունքի պես հյուսվում ես վեր
Իմ գառ ու լալ խաղի միջին:

- 5 Խելքս է տարվել քո ալ-վարդին,
Ճար չես անում իմ ծով-դարդին.
Բլբուլի պես թռնիմ քեզ մոտ,
Կարոտել եմ ծոցիդ զարդին:

1907 մարտի 21,
Վիեննա

*

* *

Ապրած իմ կյանքից
Մի սուրբ երազի
Բուրմունքը մնաց
Սրտումս անմոռաց –
5 Այն որ ջերմ լացի
Առանց տանջանքի,
Խորունկ սիրեցի
Առանց տենչանքի...

1907,

Թիֆլիս

*

* *

Ա՛խ, սար ու ձոր կարմիր-կանանչ
Արևի տակ կըշողա.
Արար-աշխարհ շողք ու նանանչ,
Մութն է քեզի, խեղճ տղա...

- 5 Շաղաղ-վարդի հոտն է գալիս,
Սերը պուտ-պուտ կըխաղա,
Դու քո գարունը կյանքն ես լալիս,
Վա՛յ քեզ, հիվանդ, խեղճ տղա...

1907

ՄԵՂՔԻ ԵՎ ԶՂՋՄԱՆ ԵՐԳԵՐ

I

- Արևի ոսկին ծով-մազերիդ մեջ,
Գարունը ծաղկած՝ աշտերիդ վրա,
Ժպտուն աստղերը՝ աչերումդ անշեջ:
Վարդի նոխ բուրմունք շրթունքիդ ցայտուն,
5 Թավիշ դեղձերը վառ կրծքիդ վրա,
Աշխույժ թռչնի պես՝ սիրտդ թռվոուն:
Դո՛ւ, անուշաբույր, կախարդիչ մարմին,
Դո՛ւ, պուրպուր գինի՝ շքեղ, դյուքական,
Թո՛ղ քեզնով հարբիմ ու գրկիդ մեռնիմ. –
10 Վայելքը անմահ կմնա միայն...

II

- Բարվոք է գուցե, թեկո՛ւզ և իրավ
Զսպել կրքերը, տիրել կըրքերին.
Սակայն ավելի գեղեցիկ է, լա՛վ, –
Ազա՛տ, սանձարձա՛կ թողնել կըրքերին:
15 Արա՛, ի՛նչ կուգես, ի՛նչ որ կարող ես,
Պարտքն ու բարին սո՛ւտ են ու պատիր. –
Սիրի՛ր այն, ինչ որ կյանք է տալիս քեզ.
Ինչ որ վիշտ ու մահ – հեռացի՛ր, ատի՛ր:
Կյանքից դուրս չըկա՛ ոչ մի դըրուքյուն.
20 Ոչի՛նչ էիր դուն, ոչի՛նչ պիտ դառնաս. –
– Կընոջով, երգով, գինով արբի՛ր դուն,
Արբի՛ր, որ մահն ու աշխարհը մոռնաս...

III

Ա՛խ, երազ-սիրո հոգիս ծարավուն՝
Ծըծեցի սակայն շրթունքը մեղքի.

25 Հոգիս տենչացող գեղեցկին անսուտ,
Բայց թաթախվեցի գարշ ճահճում կյանքի:

Ջրգտա մի տեղ անմարմին մի կին,
Սերըս կորցրի պագշոտ գրկի մեջ.
Ինչ որ ունեի – և վսեմ, անգին,
30 Ողջը աղտոտվեց անհուն կրքի մեջ...

IV

Բարձր լեռների արծիվը մեկ-մեկ
Ագահ ագռավից ցածր կըթոնի,
Սակայն դաշտերի ագռավը երբեք
Հզոր թռչքին նրա չի հասնի:
35 Ինչքան թաթախվիմ գարշ ճահճում կյանքի,
Հոգիս չի զարթնի վսեմ երազից.
Չի կորչում մթնում շողն արեգակի,
Բարձունքն ես գիտեմ, կըճախրեմ նորից:

V

Ջինջ ծովակի մեջ կա մի լուռ կղզի,
40 Մենավոր, անդորր ժայռեղեն մի գահ,
Ուր քաղցր է հնչում ղողանջը զանգի,
Եվ փովում մեղսոտ աշխարհի վրա:
Եվ լուռ կղզու մեջ կա նվիրական
Հինավուրց քարայր, մի վեհ սրբավայր.
45 Այնտեղ պիտ գնամ, լամ, քավեմ, ողբամ

Հոգիս մեղավոր և բազմաչարչար:
Եվ պիտի ծեծեմ կուրծքս քարերին,
Եվ պիտի հեծեմ ցնորքս անբիծ,
Եվ պիտի գտնեմ սերը երկնային,
50 Որ հոգիս այրե և մաքրե նորից...

1907,
Թիֆլիս

*

* *

Երազիս տեսա, որ մայրս՝ քշվառ,
Շեն պատերի տակ, մեծ փողոցներում,
Ա՛յնպես դողդոջուն, հիվանդ ու անհար,
Անց ու դարձողին ձեռն եր կարկառում:

5 Երազիս տեսա, որ իմ մայրը՝ ծեր,
Ցնցոտիներով պատած մուրացկան,
Եվ մարդիկ՝ անգութ, անտարբեր, անսեր,
Զբոսնում էին և հրում նրան:

10 Եվ երազիս մեջ ես դառն լացի,
Ու ցավից զարթնած՝ լաց եղա անքուն. –
Ա՛խ, որքա՛ն մայրեր՝ խեղճ, առանց հացի,
Մեր շուրջն են դողում, ու մենք չենք զգում...

1908,

Թիֆլիս

*
* *

Լա՛ց, իմ նազելիս, լա՛ց դա՛ռն ու անհո՛ւն,
Աշխարհի վերքին չըկա դեղ-դարման.
Ի՞նչ է մեր կյանքը – բոց մի փայլփլուն՝
Հողմերի առջև անեղ բնության:

- 5 Ե՛վ սեր ու երգեր, և՛ փառք ու հանճար
Սին պատրանքներ են մահը մոռնալու,
Եվ մարդը՝ դժբախտ, անգոր ու անհար՝
Ծնված է մահին պատառ դառնալու:

- Հավիտենական, անծիր, անսահման
10 Խավարների մեջ, կյա՛նք, դու ես մի լույս,
Որ մի պահ շողաս, մարիս հավիտյան, –
Լա՛ց, իմ նազելիս, լա՛ց դա՛ռն ու անհո՛ւյս:

- Իմ սիրտը նման բացված խոր վերքի,
Որ տիեզերական կսկիծն է լալիս.
15 Լալիս է դարեր առանց արցունքի, –
Ա՛խ, հեգ գլուխըդ դի՛ր վշտոտ կրծքիս:

- Դի՛ր անհույս սրտիս գլուխըդ ու լաց,
Ամենքի բախտը լա՛ց, իմ նազելի՛ս.
Լա՛ց, – և արցունքդ դեռ չըցամաքած՝
20 Դուռդ կըբախե մահը, նազելի՛ս...
1908,
Թիֆլիս

ԴՈՒ ԶԵՍ ՀԱՍԿԱՆԱ

Զեմ տեսնում շքեղ զարդերը գարնան,
Վշտից խավարեց գոհարն աչքերիս.
Ծանրացավ աշխարհն ուսերիս վրա,
Զուր ես հարցընում պատճառը վշտիս:

5 Ես՝ գավակ ննշված ու դժբախտ ազգի,
Որ արյունով է իր ուղին թրջում.
Որ դարե՛ր, դարե՛ր բափը իր բազկի
Շղթան է կրծում ժանգոտ, շառաչուն:

10 Շղթան շառաչուն, ծանր ու ժանգոտ,
Ինձ տապալել է, կաշկանդել գետնին.
Ինձ տրորում են անցնող ու դարձող,
Դո՛ւ մի կարեկցիր իմ անհուն վշտին:

15 Իմ մոր սուրբ խոսքը – ծաղրի նշավակ,
Իմ հայրենիքը – սիրտըս ու հոգիս –
Եվ հոշոտում են, պղծում ոտնատակ,
Դու չես ըմբռնի անդունդը վշտիս...

20 Ես՝ գավակ ննշված ու փոքրիկ ազգի,
Սրտիս արյունով մեծ վիշտս եմ գրում.
Վերքը անդարման իմ հայրենիքի
Իմ բյուր խոցոտված սրտումս եմ կրում:

Սիրե՛լ, երագե՛լ, թռչել եմ ուզում,
Բայց շղթան ինձ պինդ գամել է գետնին.
Կուռ լուծը ազգիս՝ ուսերս է փշրում,
Զես կարող հասնել իմ անափ վշտին:

25 Տիեզերական գայրույթով, թույնով
Արդ՝ ես ինքըս ինձ խայթում եմ ահա՛,
Թո՛ղ մեռնիմ, կորչիմ անհետ, անանուն,
Իմ անհույս վիշտը դու չես հասկանա...

1908,
Թիֆլիս

*
* *

Ծաղկից հյուսված դու երագ,
Սրտես թռար գնացիր,
Սերս թողիր անմուրագ,
Ու վերքի պես մնացիր:

5 Վառ շողքերես ի՞նչ մնաց,
Սիրտս արյուն է քամում,
Ձեռքովդ անգութ տրորած
Ծաղիկներս՝ տուր քամուն:

10 Ամպերն արցունք են ցողում
Անհույս, անլույս իմ նամփես.
Մութը սիրտս է սքողում
Ճամփես անդարձ՝ սիրույս պես...

1908

*

* *

Գարունն եկավ կարմիր-կանանչ,
Արշալույսով, ծիածանով.
Գարունն հագած շողք ու նանանչ,
Գոգն ու ծոցը ծաղիկներով:

- 5 Ականջներին թռչունների
Հագար բույրով սեր շրշնչաց. –
Աշխարհ թնդաց երգով սիրո,
Ավա՛ղ... գարունն ինձ բան չասաց:

- 10 Սիրտըս բացի գարնան դիմաց՝
Շողքի, ոսկի, անուշ գարնան. –
Ավա՛ղ... սիրտըս դատարկ մընաց՝
Մութացկանի ափի նըման...

1908,

Ղազարապատ

Անմահ արևի վառ գգվանքի տակ
Փռված հոլանի՝ ծովն է շողշողում.
Լեռների գլխին բյուրեղյա պսակ,
Շուրջը ամպերի երամն է լողում:

- 5 Ու կռունկների քարվանջ նորից
Անուշ կարկաչով գարունն է բերում.
Ջերմ շունչն է ելնում տա՛ք, փխրուն հողից,
Ժայռի ծերպերից մեխակն է բուրում:

- 10 Եվ ղողանջում է անտառը դալար,
Քաղցր դալալում թփից մի թռչուն. –
Սիրտս ցնծում է, հազար ու հազար
Երգով ու շողքով գարնան դեմ թռչում:

- 15 Թռչում եմ արագ թեթև հովի հետ,
Հզոր կաղնու մեջ անում եմ հպարտ.
Ծաղկի, եղնիկի, թիթեռնիկի հետ
Ծաղկում եմ, շնչում, ուտոտում ազատ:

- 20 Ծովն է սրտիս մեջ ծփում երազով,
Ջգում եմ ես ինձ առվի, ժայռի հետ.
Տիեզերքը մեծ՝ լցվում է ինձնով,
Մեկ եմ գգում ինձ երկրի, երկնի հետ:

Անհուն հիացքով սիրտըս է զարկում,
Խորին ցնծությամբ ողջունում եմ ես
Եվ օրհներգում եմ և գրկախառնվում
Մեծ և անսահման բնությանն հավերժ...
1908

*

* *

Իմ սիրտը՝ թունոտ, իմ սերը՝ ասող, –
Զգվում եմ, գարշում մարդկանցից բոլոր.
– Հավքերը վայրի՝ շարքերով չըվող
Խորհուրդ եմ նստել լնի շուրջ-բոլոր:

- 5 Ուզում եմ խածել, բըզկտել մարդկանց,
Ուզում եմ թքել բոլորի վըրա.
– Շարժում եմ ահա թևերը անսանձ,
Թռչում եմ վայրի հավքերը ահա:

- 10 Վերցրե՛ք ինձ ձեզ հետ, քաշ տվե՛ք ձեզ հետ,
Մարդկանց երեսից տարեք ինձ հեռո՛ւ.
Տարեք, գցե՛ք ինձ, կորցրե՛ք անհետ
Հեռո՛ւ անապա՛տ ու ծովե՛ր հեռու...
<1908>

ՄԱՀԸ

- Անտես, անձայն
Մի քարավան
Գիշեր ու զօր
Կերթա՛, կերթա՛ ...
- 5 Ողջ աշխարհը
Կըտրորե,
Փռչի կանե,
Քամուն կուտա:
- Եվ հավիտյան
- 10 Կերթա՛, կերթա՛ ...
1908 հունիսի 24,
Ղազարապատ

*

* *

Երագիս տեսա՝ օրո՛ր ու շորո՛ր
Քարվանն էր անցնում զնգալով անո՛ւշ:
Սարերի փեշով ոլո՛ր ու մոլո՛ր
Քարվանն էր անցնում զնգալով անո՛ւշ:

5 Նագելիս տեսա ուրախ, շողշողուն,
Հարսի քողերով, ոսկի շորերով.
Ու ոտներն ընկա կարոտով վառման,
Ա՛խ, քարվանն անցավ սրտիս վրայով:

Ճամփու փոշու մեջ անտերունջ, անտեր,
10 Ընկած էի ես ջարդված ու անհույս.
Ու հեռուներից լսում էի դեռ
Անցնող քարվանի դողանջը անո՛ւշ...

1908 հունիսի 26,

Ղազարասյատ.

*
* *

Հեռավոր ծովի լոկի փերում
Խոր վերքը սրտիս ընկած էի ես.
Անգըղն էր ժայռին կտուցը սրում,
Շուրջս ամառի՝ գերեզմանի պես:

- 5 Եվ տեսնում էի գմբուխտ ջրերով
 Մի նավ էր սահում օրոր ու շորոր.
 Բախտի հովերով, ծուփ-ծուփ թևերով՝
 Գըզվելով նիրհած ալիքներն անդորր:

- 10 Եվ երգում էին ոսկեղեն նավում,
 Երբեմն ուրախ՝ անունըս տալիս,
 Բայց մեկը տխուր ինձ էր երագում,
 Անուշ աչերով վրաս էր լալիս...

1908 հուլիս,
Ղազարապատ

*

* *

Ո՛չ իշխանութիւն, ո՛չ կռիւ, ո՛չ կի՛ն
Զեն հափշտակում հիվանդ իմ հոգի՛ն:
Ղողանջն է միայն ձիգ քարավանի
Հեռավոր, անհայտ ճանապարհների
5 Հրապույրներով դյութում իմ հոգի՛ն
Թափառումների տենչով անմեկին...

1908

*

* *

Դու մերժեցիր ինձ, չըկանչեցիր ետ:
Եվ անցան տխուր, տարիներ տխուր.
Եվ հեռվից վախով, հույսերից թափուր,
Նայում էի քեզ, մենակ վշտիս հետ:

- 5 Օրերս շքեղ չքացան անհետ,
Բայց մի վայրկյանը քո կախարդ գրկում,
Մի վայրկյանը սոսկ խրթին ու անհուն
Ժամանակս անցած՝ կդարձնե ինձ ետ:

1908,

Ալեքսանդրապոլ

*

* *

Լուսնակ գիշեր, լույս-ուրու
Շղարշային ու սնդուս.
Շշնջում են իրարու
Բարդիներս հինավուրց:

- 5 Եվ կարծես թե՝ հեռավոր
Այն օրերն են շշնջում,
Երբ քո սիրով բախտավոր՝
Տանջվում էի տոչորուն:

- 10 Շշնջացե՛ք հավիտյան
Հին սոսափով դյութական.
Բարդիներս հինավուրց,
Շշնջացե՛ք հավիտյան...
1908,
Ալեքսանդրապոլ

*
* *

Անգիր, և՛ անհայտ, և՛ անհիշատակ՝
Ամայի դաշտում մի գերեզման կա. —
Ո՞վ է հող դառնում այդ լուռ քարի տակ,
Ո՞վ է լաց եղել այդ քարի վրա:

- 5 Համըր քայլերով դարերն են անցնում,
Արտույտն երգում է իր գովքը գարնան,
Շուրջը ոսկեղեն արտերն են ծփում, —
Ո՞վ է երագել և սիրել նրան...

1909 օգոստոսի 2,
Ղազարապատ

*

* *

Ես աշխարհի մեջ երազն եմ սիրել –
Քո շուշան հոգին, քո հոգին քնքուշ,
Եվ չեմ տենչացել երբեք քեզ տիրել –
Քո շուշան հոգին, քո հոգին քնքուշ:

- 5 Աղբյուրի նման արցունք եմ ցողում՝
Քո ճամփու վրա վարդեր վառելով,
Անձնագոհ մոր պես սրտագին դողում՝
Քո բախտի համար լուռ այրվելով:

- 10 Երբ գիշեր կուգա, դու կըմտնիս քուն,
Քո շեմքն է, քուրի կ, իմ բարձը քնքուշ,
Իմ սուրբ երազն է– շքեղ, շողշողո՜ւն,
Աչերդ՝ պայծա՜ռ, աչերդ՝ անո՜ւշ:

1909

Դու ինձ ասացիր – հեռացի՛ր գընա, –
 Եվ անապատում այրվում եմ հիմա:

Հողմերը բոցոտ նակատս են կիզում,
Հողմերը շուրջրս ավազ են դիզում.

5 Բայց երանությամբ ապրում եմ քեզ հետ,
Վառ երազիս մեջ ծով-աչերիդ հետ:

Թո՛ղ բարկ ա՛վազը ինձ շիրիմ դառնա,
Թո՛ղ վիշապ-քամին իմ վրա ոռնա.

Ի՞նչ կա ավելի վեհ ու սրբազան
10 Մեռնել քեզ համար, քեզ համար միայն:
<1909>

*

* *

Անհայտ ծովերի լազվարթ փերում
Լուսեղեն մի բախտ միշտ կանչում է ինձ. –
Ես դեգերեցի մոտիկն ու հեռուն,
Զըգտա նրան, որ կանչում է ինձ:

5 Բայց հոգիս չունի ոչ մի հանգրվան,
Նորից թուլում է ինձ ոսկե հեռուն, –
Զմրուխտ երազնե՛ր, – անհաս հավիտյան,
Զմրուխտ հեքիաթնե՛ր, ձեզ չեմ հավատում...

10 Եվ հոգիս հոգնած նիրհում է հիմա,
Մի՛ արթնացրու, երազում է նա...

1909

*
* *

Մշուշը ծածկեց դաշտերը անծիր. –
Դալուկ նակատս դի ր ալրող բարձին,
Եվ թո դ ինձ մենակ, և դուռս գոցի ր,
Ես չեմ կարոտնա քո վերադարձին:

- 5 Իմ երագների աստղերը գոհար
Մի պայծառ երկինք շուրջս եմ տարածում.
Իմ ոգու հանդեպ մահը հաղթահար.
Իմ ոգին հավերժ չունի մահացում:

- 10 Եվ անարգում եմ աշխարհքը համայն,
Ուր ամեն մի մարդ – մի ձև անցավոր,
Ուր ամեն մի կյանք՝ թշվառ և ունայն,
Գաղափարն՝ անգոր, և նյութը հրզոր:

- Մըշուշ, դու ծածկի ր աշխարհքը անծիր. –
Թո դ, դարման մի՛ դիր իմ խորունկ խոցին.
15 Եվ թո դ ինձ մենակ, գնա՛, հեռացի ր, –
Ես չեմ հավատում քո լաց ու կոծին...

1909,
Թիֆլիս

*

* *

Որտե՞ղ է ընկած
Այն քարը հիմի,
Որ հողիս վրա
Շիրիմ պիտ լինի:

- 5 Իմ թափառ կյանքում,
 Մարդ ի՞նչ իմանա,
 Չե՞մ նստել, թախծել
 Այդ քարի վրա...
 1909,
 Երևան

*
* *

Վալում է քամին՝ ցուրտ, ճմեռնամուտ,
Զոր տերևները շուրջս է դիզում.
— Ո՞վ է իմ սիրտը տրորում անգութ,
Սև մազերիս մեջ ներմակ է հյուսում:

- 5 Զյունը պատանքով նամփես է ծածկում,
Սիրտս գերեզման՝ մռայլ և անհույս,
...Հատ-հատ իմ թաղման զանգերն են զարկում,
Ու մի սիրտ վրաս լալիս է քնքուշ...

1910

*

Գարոնցն է ծաղկել իմ շուրջը հիմա,
– Այդ վառ բուրմուռքն է ծով–ծով մագերիդ.
Արե՛ վն է ժպտում իմ սրտի վրա,
– Այդ հուրհրաքն է հրաշք–աչերիդ:

*
* *

Վտարված եմ ես
Հայրենի երկրից.
Մի անհայտ ուղի
Լուռ տանում է ինձ:

5 Ո՞ւր եմ գնում ես,
 Ո՞ւր պիտի հանգչիմ,
 Ո՞ւր պիտի լինի
 Կայանքս վերջին:

10 Զյունն եկավ, ծածկեց
 Ուղի ու կածան.
 Որոնց սիրել եմ,
 Ինձ օտար դարձան:

15 Ա՛խ, չար բախտիս դեմ
 Իմ խավար հեռվում
 Մի աղոտ ճրրագ
 Արդյոք չի՞ վառվում:

20 Վայում է քամին,
 Խիստ բուք է հիմի.
 Թող իմ թշնամին
 Անտուն չլինի...
 1910,
 Հասան-Ղալա

*

* *

Զգիտեմ, թե ո՞ւր
Անհայտ, հեռավոր
Մի սիրտ կա տխուր,
Մեռակ, մեռավոր.

- 5 Նա է՝ ուշ գիշեր
Իմ դուռը ծեծում,
Նա է՝ միշտ անտես,
Կրծքիս հեծեծում...

1910,
Թիֆլիս

*
* *

Ո՞ւմ հետ եմ անհույս
Լալիս, հառաչում,
Ո՞ւմ նակտի վըրա
Իմ ձեռքն է հանգչում:

5 Աշխարհն՝ հավիտյան
Մահվան բերանում,
Եվ մահը նրան
Ծամում է, ծամում:

10 Լալիս է աշխարհն
Իմ սիրող գրկում.
Համայն աշխարհի
Բախտն եմ ես սգում...
1911,
Թիֆլիս

*

* *

Մարդկանց խոսքերին է՛լ չեմ հավատում,
Հոգիս գիշատվեց սիրո կեղծիքից,
– Ես կուգեմ հանգչել լո՛ւռ անապատում,
– Ես կուգեմ հանգչել բոլո՛ր ցավերից...

5 Հոգնել եմ արդեն ես շա՛տ սիրելուց,
Ես կուգեմ հանգչել կույս-անապատում.
Ես շա՛տ ատելուց զգվել եմ վաղուց.
– Եվ է՛լ չեմ սիրում, և է՛լ չեմ ատում...

<1911>

*
* *

Կեռասենին ծաղկեց կրկին,
Ծավալվեց բույր ու գեփյուն.
Բլբուն երգեց վարդի գրկին,
Կարկաչեցին ակն-աղբյուր:

- 5 Իր լարն ունի թուփ ու թռչուն,
Ամեն մի ծիլ ու ծաղիկ,
Բյուր-բյուր լարով գարնան լեզուն
Նորից խոսեց գեղեցիկ:

- 10 Ես լսում եմ ու հավատում
Նորից գարնան հեքիաթին.
– Ո՞վ էր՝ հնչեց իմ հին սրտում
Սիրո գմբուխտ մեղեդին...

1911,
Թիֆլիս

*

* *

Հեծկըլտող քամին, հեծկըլտող քամին,
Թևը վիրավոր,
Եկավ ու փարվեց, եկավ ու փարվեց
Սրտիս վիրավոր...

- 5 Ես բախտի բույրին, ես բախտի բույրին
Կարոտ մնացի.
Սիրո համբույրին, սիրո համբույրին
Ծարավ մնացի:

- 10 Օրըս լալազար, օրըս լալազար
Մանկուց սևացավ.
Ա՛խ, երազներիս, ա՛խ, երազներիս
Գարունը անցավ...

<1911>

*
* *

Գիշերը պատեց իմ դուռն ու երդիկ,
Եվ օրեր կանցնին ու չի լուսանա.
– Իմ քնքուշ մանկիկ, իմ սիրուն մանկիկ,
Մի՛ դիպչիր սրտիս, – փշրված է նա:

5 Իմ գլխին պայթեց բախտի գոռ մրրիկ
 Ու տունս դարձուց տխուր, վերանա.
 – Իմ անուշ մանկիկ, իմ սիրուն մանկիկ,
 Մի՛ դիպչիր սրտիս, – փշրված է նա:

10 Կուգան ու կերթան ճանանչ ու ծաղիկ,
 Ա՛խ, միևնույն է ինձ համար հիմա.
 – Իմ քնքուշ մանկիկ, իմ երազ-մանկիկ,
 Մի՛ դիպչիր սրտիս, – փշրված է նա...

1911

*

* *

Կըտեսնեմ ահա, — լուռ երեկոյին
Բարակ ծուխ կելնի իմ հոր օջախեն.
Եվ ուռիներս մարմանդ կօրորվին,
Ծղրիդը կերգե անտես խորշերեն...

- 5 Մեղմ՝ նրագի տակ նստել է տխուր
Ծերունի մայրս՝ մանկիկս գրկին. —
Մուշ-մուշ քնել է մանկիկս՝ անդորր,
Ու աղոթք կանե մայրիկս լռին. —

- 10 «Ամենեւն առաջ թո՛ղ ինքը հասնի
Ամեն հիվանդի, հեռո՛ւ ճամփորդի.
Ամենեւն հետո թո՛ղ ինքը հասնի
Քե՛զ, իմ խեղճ որդի՛, իմ պանդուխտ որդի»:

- Անո՛ւշ ծուխ կելնի իմ հոր օջախեն,
Մայրս կաղոթե՛ մանկիկս գրկին.
15 Ծղրիդը կերգե անտես խորշերեն
Եվ ուռիներս մարմանդ կօրորվին...

1911 օգոստոսի 13,
Կ.Պոլիս

*
* *

Փրփուր բաշերով ծովը ամենի
Ծեծում է ժողուտ ափերն ամայի:

Ինձ համար չկա այլևս գաղտնի, —
Եվ աշխարհն անհուն՝ նպատակ չունի:

5 Կռվում է սիրտը ամեն մի վայրկյան
Դաժան կամքի դեմ անեղ բնության:

Ողջը երազ է, ողջը՝ ներապրում,
Եվ աշխարհն իրոք չունի գոյություն:

10 Ես միայն, ես կամ, և ուրիշ ոչ ոք,
Երջանկությունը ակնթարթ է լոկ:

Եվ աշնան հողմը իմ գլխի վրա
Թող հիմա վայրագ շաչե ու ոռնա...

1911,
Պրինկիպո (Կ.Պոլիս)

*
* *

Ամեն գարունքին՝
Արագիլն ուրախ կիջներ մեր ծառին.
Մանուկ ականջիս բարձրը կըկանչեր, –
«Դուրս արի խաղանք, ծաղիկ եմ բերել»:

5 Ամեն գարունքին՝
Արագիլն ուրախ կիջներ մեր ծառին.
Պատանի սրտիս բարձրը կըկանչեր, –
«Դուրս արի՝ թռչինք, երազ եմ բերել»:

10 Ամեն գարունքին՝
Արագիլն ուրախ կիջնի մեր ծառին.
Ու նորեն կերթա, ու նորեն կուգա,
Բայց, ա՛խ, ինձ համար էլ երազ չկա...
1911,
Իզմիր

*

* *

Դուռըս ափ առած՝ կըծեծե քամին
Ու շեմքիս վրա տխուր կհառաչե,
Բայց ես մենակ չեմ. մի ձայն մտերիմ
Ինձ անո՛ւշ, անո՛ւշ, անո՛ւշ կըկանչե: —
5 Այդ՝ ձեր մըմունջն է, հայրենի ջրե՛ր,
Այդ՝ թոթովանքդ է, իմ սիրուն մանկի՛կ.
Իմ վառ, զմրուխտյա հայրենի ջրե՛ր,
Իմ պայծառ, սիրուն, իմ անգին մանկի՛կ...
1911 հոկտեմբերի 24,
Կ. Պոլիս

*
* *

- Հայրենի գետի զմրուխտ ավերին
Մեր հին տնակն է կքել մեռավոր.
Ա՛խ, ես հեռավոր ճանապարհներին
Քայլում եմ հիմա մեռակ ու մոլոր:
- 5 Շաչում է ահեղ՝ իմ գլխի վրա
Աշնան ցուրտ քամին այս մութ գիշերին...
Վառվո՛ւմ է արդյոք օջախս հիմա
Հայրենի գետի զմրուխտ ավերին...
- 1911 դեկտեմբեր,
Կ.Պոլիս

*

* *

Քո ունքերդ, իմ սիրեկան,
Կեռ եմ դահնի թրի նման:

Աշխարհը՝ սուտ երազ ու սին,
Թող որ խմեմ, իմ սիրեկան
5 Շրթունքներիդ կարմիր գինին, –
Գլուխս զարկ դահնի նման...

Քո ունքերդ, իմ սիրեկան,
Կեռ եմ դահնի թրի նման:

1912 հունվարի 25,
Իզմիթ

*

* *

Մեղմիկ քայլում է երեկոն քնքուշ,
Ծովը մետաքսե քղանցքն է փռել,
Նոճիներն ափից շրշում են անուշ,
Ճայերն այրերում նիրհել են, լռել:

5 Երկինքն ու ծովը գրկել են իրար,
Մակույկս է սահում, չգիտեմ թե ուր.
Իսկն ու երազը ձուլվել են իսպառ,
Ոչինչ չի տենչում իմ հոգին տխուր:

Բախտը ձգել է ինձ օտար հեռուն,
10 Հայրենի ափերն կորել են անդարձ.
Մակույկս եմ հանձնել բախտի հովերուն. —
Եվ ննջել կուգեմ, ա՛խ, շա՛տ եմ հոգնած:

1912 ապրիլի 6,
Պրինկիպո

*
* *

Ոսկի թիթեռնե՛ր – ոսկեհուր աստղե՛ր –
Ծո՛ւկ Մարմարայի – լուսեղեն անո՛ւրջ.
Գինով գիշերնե՛ր, լուսնի վառ շողե՛ր,
Մույգ նոնիների դյութական մրմոն ւնջ...

- 5 Հուշերը նորից սիրտըս են տանջում,
 Լուսեղեն երա՛գ, որ հիմա չկա.
 Հոգիս մենավոր, վաստակած թռչուն,
 Խավար ու խորին ծովերի վրա...

- 10 Մի երգ գիտեի՝ անո՛ւշ, ոսկեշո՛ւնչ,
 Լուսեղեն երա՛գ՝ հեռո՛ւ, հեռավո՛ր.
 Ա՛խ, նոնիների դյութական մրմունջ,
 Օրորե՛ք մեղմիկ հոգիս վիրավոր...

1912 հունիսի 16,
Կ.Պոլիս

*

* *

Որտե՞ղ պիտի հանգչի մի օր
Գլուխս անտուն, թափառական.
– Անապատո՞ւմ՝ չոր ու տոչոր,
Թե ծովափին ալեծածան:

- 5 Վըրաս պիտի ձըգե՞ք քամին
Անուշ հողը մեր դաշտերի,
Պիտի բերե՞ք արցունքդ անգին,
Ի՞մ հեռավոր, ի՞մ սիրելի...

1912 օգոստոսի 8,
Վիեննա

*
* *

Ծաղկունքը գարնան
Ինձ վառ սեր բերին:

Ծաղկունքը գարնան
Սիրուս հետ թռչնան:

5 Ու շիրմիս վրեն
Կըբացվին նորեն

Ծաղկունքը գարնան...
1912 սեպտեմբեր,
Ցյուրիխ

*
* *

Բախտը ինձնից թըռավ, գնաց
Վերջալույսի շողերի պես.
Հույսը միայն մոտըս մնաց,
Մոտըս մնաց անուշ մոր պես:

5 Եկեք, փուլեք դաշտ ու հովիտ,
Արշալույսի վառ ճառագանջներ
Հարցնեմ՝ ասեք — ո՞ւր են, չըկան
Մեր ընկերներ ու ճառագանջներ:

10 Ո՞ւր գնացիք, օրեր շքեղ,
Սեր ու խնդում, երգ ու երազ.
Արդ մահն է իր նետերն անեղ
Ամեն կողմից լարել վերաս:

15 Ո՞ւր գնացիք աշնան քամու
Բերանն ընկած տերևի պես.
Մի՞ թե նորից չեք դառնալու
Գարնան գվարթ ջրերի պես:
1912,
Ցյուրիխ

*

* *

Կարծես՝ երեկ էր,
Ես մանուկ պայծառ,
Թովոում էի դալար ծառն ի վեր:
Եվ սակայն այսօր մոռալ է հոգիս.
5 Ճնշում է մի ձեռք հոգնած ուսերիս:

Բայց դեռ երեկ էր՝
Սրտով սիրավառ
Ես փնջում էի երազ ու երգեր:
Եվ այսօր արդեն անցել եմ ուղիս.
10 Ճերմակն է հյուսվում իմ սև մազերիս:

Երեկ գարուն էր,
Աշուն է այսօր.
Ե՛րբ դեղին դարձաք,
Կանա՛չ տերևներ...

1912 հոկտեմբերի 21,
Ցյուրիխ

*
* *

Երեկ գարուն էր,
Աշուն է այսօր.
Ե՛րբ դեղին դարձաք.
Կանանչ տերևներ:

5 Այն դեռ երեկ էր,
Ես պայծառ մանուկ՝
Թռչկոտում էի
Դալար ծառն ի վեր:

10 Այն դեռ երեկ էր,
Սրտով սիրավառ
Ես փնջում էի
Երազ ու երգեր:

Եվ հիմա ուղիս
Կիսել էմ արդեն.
15 Ճերմակն է հյուսվել
Իմ սև մազերիս:

Երեկ գարուն էր,
Աշուն է այսօր.
Ե՛րբ դեղին դարձաք,
20 Կանանչ տերևներ...
1912 հոկտեմբերի 21,
Ցյուրիխ

*

* *

Հայրենի աղբյուր,
Երգերս վընիտ
Հյուսել կուգայի
Բյուրեղ կարկաչիդ:

- 5 Ես հիմա այնպե՛ս
Հոգնած եմ ու լուռ, –
Դո՛ւ հավերժ կերգես,
Հայրենի աղբյուր...

1913 մայիսի 31,
Կոլլոնժ

*

* *

Աշուն է, քամի...
Տերևներն մի-մի.
Արցունքի նման
Դողացին, ընկան...

- 5 Փչում է, ասես,
Ունայնության պես,
Քամին ամենի
Ճամփում ամայի:

- 10 Սմքել է հոգիս
Մռայլ գիշերիս,—
Զգիտեմ մահից,
Թե՞ կյանքի ահից...

- Եվ դեղին փոշին
Ելնում է իմ հին
15 Ապրած օրերից,
Եվ ծածկում է ինձ...
1913 օգոստոսի 6,
Կոլլոնժ

ՍԻՄՈՆ ԶԱՎԱՐՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Նա գալիս էր հին, հեռավոր դարերից,
Պատմունանը փոշիներով թաթավուն.
Մունակները պատառ-պատառ քարերից,
Ճակատը բաց՝ ցուրտ հովերուն, արևուն:

5 Նա նստել էր ոտների տակ Հիսուսի,
Ունկնդրել աստվածային Կտակին,
Հոգում երկինք անհուն սիրո և հույսի, –
Եվ նա եկավ այնպես հե՛զ ու կաթոգին:

Բարեկամի, օտարի հետ, ամենուր,
10 Սեղան նստեց, մեզ հետ կտրեց աղ ու հաց,
Եվ թափառեց ավանդելով դոնեդուռ
Հավերժական պատգամները մոռացված:

Հավերժական պատգամները մոռացված. –
Սիրել, ներել և՛ թշնամուն, և՛ չարին,
15 Լինել ծըլին, փոշուն, որդին ողորմած,
Ու սերմանել միշտ ճշմարիտն ու բարին:

Այս նյութամոլ, այս կեղծավոր դարի մեջ,
Արհամարհեց նա ամեն բարձ ու պատիվ,
Միշտ վառ պահեց այն երկնային ջահն անշեջ,
20 Եղավ բոլոր որբ սրտերի քաջ հովիվ:

Խարազանեց ամեն սուտը ու վատը,
Լացեց ամեն տառապողի լացի հետ,
Կյանքով կոփեց ազատության լույս-դատը,
Եվ չփնտրեց նենգ փախուստի արահետ:

- 25 Միշտ պատնեշին, և կուրծքը բաց, անգրահ,
Արշալույսից կուլեց մինչև արշալույս,
Եվ այրվեց հուր վերքերով մեզ վրա,
Որ մոայլում հեծծողներիս բաշխեր լույս:
- Եղավ համեստ, անխոնջ, ծառա ամենքին,
30 Եվ մշակեց անդաստանը բոլորի,
Եղբորից շա՛տ սիրեց խեղճին, տնանկին,
Եղավ փարոս, որ ո՛չ մի նավ մոլորի:
- Եվ չունեցավ գլուխ դնելու մի չոր քար,
Ձեռք չմեկնեց ո՛չ ընկերի, ո՛չ եղբոր,
35 Ինչ-որ ունեք, տարավ մոտիկն ու օտար,
Իրեն մնաց մի սիրտ անտո՛ւն, վիրավոր:
- Դու, Ջոհալ աստղ, մեր վերքերի բալասան,
Մեր ցավերի համար եկած այս աշխարհ,
Մեր արյունոտ հովիտների սուրբ շուշան,
40 Դու հավերժ ես, դու չմեռա՛ր, չմեռա՛ր:
- Նա չմեռավ, նա հոգնեցավ, նա գնաց,
Բայց երբ նորից աշխարհ ընկնի հուր ու թուր,
Նա պիտի գա պատգամներով մոռացված,
Ավանդելով սերն երկնքի դռնեղուռ...

1913 նոյեմբեր,
Ժնև

*

* *

Զյուն է գալիս ու թախծալիր
Ծածկում դաշտերն ամալի. —
Քնքո՛ւշ, քնքուշ ինձ սիրեիր,
Ու նոր մեռած լինեի...

- 5 Հեկեկայի սրտիս սրտում
Անունդ անո՛ւշ ու աղվոր.
Ու ձյունը գար մե՛ղմ ու տրտո՛ւմ,
Ծածկեր շիրիմս հեռավոր...

1913,
ժընև

*

* *

Ամեն գարունքին վառ ծաղկունանց հետ
Նա սպասում էր իր կտրին որդուն.
Ծաղկունքն են թռչնում վառ գարունքի հետ,
Նա սպասում է նորից իր որդուն:

- 5 Ա՛խ, ո՞ր քարի տակ, ո՞վ գիտե, ո՞ր տեղ,
Ննջում է հիմա նըրա սիրելին.
Ծաղկունքը անուշ, ծաղկունքը շքեղ –
Բուրում են, թռչնում անհայտ շիրիմին:

1914

*

* *

Լորինների տակ,
Մտորում եմ լուռ.
Հեռուն մի ջութակ
Հեծում է տխուր:

5 Մութի մեջ, ասես,
Իմ բախտի վրա
Անուշիկ մոր պես
Արտասվում է նա:

Անողորմ մի ձեռք
10 Ծանրացավ վրաս,
Փշրեց սեր ու երգ,
Գարուն ու երազ...

Լորինների տակ
Մորմոքում եմ լուռ.
15 Հետս մի ջութակ
Լալիս է տխուր...
1914 մայիս,
Բեռլին

*

* *

Առավոտ պահին
Դալար դաշտերում
Իմ մանկանս հետ
Պտույտ եմ անում:

5 Ծաղիկների հետ
Խոսում ե տղաս,
Որոնց հետ ես ել
Զրույց եմ արած:

Վայրկյանը՝ ծանր,
10 Օրերը՝ թեթև,
Տարիներն անցան
Իրարու ետև:

Ու աշխարհն աչքիս
Դառնում ե երազ.
15 Երեկ ես եի,
Այսօր՝ երեխաս:

Եվ վաղը, ասես,
Մի աչք մթագնած
Լուռ գերեզմանից
20 Հանել ե վրաս...

1914 հունիս,
Բեռլին

*
* *

Գիշեր է, քամի.
Բաց լուսամուտես
Փռչի կըմաղվի
Մութ սենեկիս մեջ...

5 Հիվանդ ու մեռակ
 Պառկած եմ մահնում,
 Բարձս գլխիս տակ –
 Կրակ վառվոռն:

 Դուրսը, չգիտեմ,
10 Անձրև^ո է գալիս,
 Թե^ո գլխիս վերև
 Խեղճ մայրս է լալիս...

 Ու դողդոջ մի ձեռք,
 Ինձ կըթվա թե
15 Դալուկ երեսիս
 Հող կըթափթփե..
 1915 դեկտեմբերի 17,
 Բեռն

ԵՐԱԶ

Օտար երկիր էր գնացել որդին,
Եվ անցել էին տարիներ տրտում.
Մայրն սպասում էր տենչալի դարձին,
Եվ այսօր որդին ուրախ դարձավ տուն:

5 Իրար գիրկ ընկան անհուն կարոտով
Եվ համբուրվեցին երկար ու երկար.
Լաց եղան մեռած հորը հիշելով
Եվ ցնծության մեջ մոռացան աշխարհ:

10 Վառեցին նորից օջախն հայրենի,
Խրնիքը լցվեց խնդությամբ անդորր.
Խոսեցին անցած օրերի մասին,
Ապա քուն մտան անհոգ, բախտավոր:

Երբ մայրը զարթնեց, սոսկումով տեսավ –
Օջախը՝ հանգած, խրնիքն՝ ամայի.
15 Եվ որդի՛ն, որդի՛ն, կաթոգին որդի՛ն
Նորից բանտի մեջ՝ զարկված շղթայի...
1916 հունվարի 4,
Փրնկ

*
* *

Նդրորս որդու՝
Իսահակ Իսահակյանի
հիշատակին

I

Ծառիս վրա մի գորշ թռչուն՝
Կտուցն առած բևի տակ՝
Կուչ է եկել ու հառաչում,
Ա՛յնպես տխուր ու անհույս,
5 Ասես՝ առել բերել է ինձ
Վերջին խոսքը սիրելուս...

Ու լսում եմ խոսքը տրտում.
Սրտիցս արյուն է կաթում...

II

Միշտ երկրեերկիր,
10 Ինձանից հեռու,
Թափառում էիր,
Երբ ողջ էիր դու:

Բայց մոտըս եկար
Քո մեռած օրեդ.
15 Հիմա անբաժան
Շրջում ես ինձ հետ:

III

Մաղում է անձրև՝
Սրտամա՛շ, տրտո՛ւմ.
Անձրև՝ ու անձրև՝,
20 Դանդա՛ղ, անդադրո՛ւմ:

Ա՛խ, հիմի, հիմի
Ի՛նչ ցուրտ է ու թաց
Մութում քո շիրմի,
Իմ սրտիս սիրա՛ծ...

25 Հոգուս մեջ դարձար
Դու մի այրող վերք.
Ես քեզ մոռանալ
Չեմ կարող երբե՛ք:

Ու աշնան մեզում
30 Կանգնել եմ անհույս,
Անհույս հեկեկում
Անունըդ անո՛ւշ...

IV

Աչքս ճամփիդ ծովացած՝
Կարտող սիրտս եր այրում.
35 Այցի եկար դու հանկարծ
Ինձ այս օտար աշխարհում:

Դեմքդ քնքուշ ժպիտով,
Ինչպես մանուկ երեկվա,
Գիրկս ընկար կարոտով,
40 Իմ անուշիկ երեխա՛ ...

Այդ ինչքա՛ն ես մեծացել,
Պարթևական ի՛նչ հասակ.
Ի՛նչ շքեղ ես, գեղեցիկ,
Գարնան կանաչ արեգակ...

45 Հաղթանակից ես եկել,

Ոսկեգրան, քաջաճի
Ա՛խ, քեզ շա՛տ եմ կարոտցել,
Մոտս կեցի՛, մի դարձի...

- 50 Սո՛ւտ է, հոգի՛ս, թե հիմի,
Մարմարե ձյունն է ծածկում
Հողաթումբը քո շիրմի. –
Դու իմ մոտս ես, իմ գրկում:

- 55 Ճակտիդ վրա, աստղի պես,
Պատի՛կ, պատի՛կ մի վերք կա...
Թո՛ղ համբուրեմ՝ լավանա,
Դու, իմ կտրին երեխա՛...

1916,
Ժընև

*

* *

Օրերն հալվում են օրերի նման,
Եվ ամեն վայրկյան մեռնում է ներկան.
Ապրած օրերըս – սուգվող քարավան
Անհունության մեջ հավիտենական:

5 Ոսկի մանկության ոսկի հեքիաթով
Մի վառ աշխարհ կար՝ շքե՛ղ, դյուքական,
Մարեց, չքացավ երազն հոգեթով
Ոչնչության մեջ հավիտենական:

Արևն հոգուս մեջ՝ մի բուռն անյուն
10 Եվ լալով կյանքը՝ չընչին և ունայն,
Գնում եմ ահա սրտաբեկ հանգչում
Փռշիների մեջ հավիտենական...

1916 հունիսի 14,
Կոլլոնժ

*
* *

Դառն ու տրտում
Օր ու գիշեր,
Իմ հեգ սրտում
Անհույս վշտեր:

5 Հայրենի տուն՝
Ավար, ավեր,
Արյո՛ւն, արյո՛ւն.
Անհուն ցավեր:

10 Սուրբ մանկիկնե՛ր,
Մեր մայր ու քույր
Հրին, ջրին
Ու սրին կուր:

15 Կսկի՛ծ, կսկի՛ծ,
Այսքան կսկի՛ծ,
Ի՛նչպես տանիմ
Այսքան կսկի՛ծ...
1916 հուլիսի 3,
Ռոզոն

*
* *

Պատերազմ ահեղ,
Աշխարհահեղեղ...

- Իմ հա՛յ ժողովուրդ,
Քաջ հայրերիդ պես
5 Կռվում ես և դու,
Սակայն չգիտես
Ո՞վ է թշնամիդ.
Եվ հիմա դժնյա
Այս նգնաժամիդ
10 Կանգնել ես մենակ
Վեհ քարերիդ մեջ,
Սեգ լեռներիդ տակ
Եվ որդեկորույս,
Եվ ուղեմուկոր...

1916 սեպտեմբեր,
Ժընև

*

* *

Գետակի վրա
Թեքվել է ուռին.
Ու նայում է լուռ
Վազող ջրերին: —

5 ...երագ-աշխարհում
Ամեն բան հավետ
Գալիս է, գնում
Ու ցնդում անհետ:

10 Եվ գլուխը կախ՝
Նա լաց է լինում. —
Ջրերը ուրախ
Գալիս են, գնում...
1916 սեպտեմբերի 25,
Ռոզոն

ԵՐԿՈՒ ԹՌՉՈՒՆ

- Կեռասենու ճյուղքերին երկու թռչուն գարունքին
Կըխոսեին անուշիկ, ու մեկն ասաց այն մեկին.
– Ծի՛վ-ծի՛վ, սիրուն սիրունիկ՝ ես քեզ տեսա, երբ դու նո՛ր
Մայրիկիդ հետ թև ելած՝ կըթռչեիր սար ու ձոր.
- 5 Այն օրվանեն իմ սիրտը քնքուշ թևիդ հետ տարար...
– Ծի՛վ-ծի՛վ, խոսեց մյուսը, սակայն ես քեզ չեմ նանչնար.
Միայն ձայնդ ծանոթ է, վաղուց ծանոթ, բարեկամ,
Լսած լինիմ, ասես թե՝ երազիս մեջ մանկական:
– Ծի՛վ-ծի՛վ, ասաց մեկելը, այդ խեղճ սիրտս է, իմ անո՛ւշ,
- 10 Որ շեմքիդ տակ կուչ եկած՝ սերըս կերգե մինչև լույս...
– Ծի՛վ-ծի՛վ, հնչեց մյուսը, ու պատասխան չտալով՝
Քնքուշ կտցեց մի կեռաս թելիկ-մեղիկ նազանքով:
– Ծի՛վ-ծի՛վ, խոսեց մեկելը, ես քեզ վաղուց կըսիրեմ.
Թո՛ղ որ թռչիմ մոտիկդ, տոտիկներդ համբուրեմ,
- 15 Թևդ ձգե իմ թևին, թռչինք, երթանք հեռունե՛ր.
Ես տեսել եմ, ես գիտեմ հեռուն ոսկի աշխարհներ,
Ուր ո՛չ մարդ կա, ո՛չ ուրուր, – տարի բոլոր վառ գարուն,
Լույս-աղբյուրներ շողշողուն, զառ պարտեզներ դալարուն.
Այնտեղ շինենք մեր բույնը, երգենք մեր սերն ու կարոտ... –
- 20 Ու իր տեղեն թիռ առավ, թռավ նստավ նրա մոտ:
Իսկ մյուսը լուռ ու մունջ, թելիկ-մեղիկ նազանքով
Քնքուշ կտցեց մի կեռաս, աչքի ծայրով նայելով...
Մեկ ել... Իրար թև-թևի, անո՛ւշ-անո՛ւշ ծվվան՝
Ծափիկ տվին ու թռա՛ն, ծափիկ տվին ու թռա՛ն...

1917 հունվարի 25,
ժընև

*
* *

Ցերեկվա ոսկի լույսերը մեռան,
Ծածկել է թևը մթին լուսթյան
Անտառ, լեռ ու ձոր:
Քնել են անդորր՝

- 5 Ուղիներ փոշոտ, կամուրջ, սալհատակ՝
Անդուլ ծեծկըված կուռ ոտների տակ:

Սակայն մի հառաչ խորունկ, սրտագին՝
Լսում եմ անքուն այս խուլ գիշերին
Հեռու մի տեղից.

- 10 – Քո խոցված կրծքից,
Իմ սուրբ հայրենիք՝ անարատ զոհի,
Վեհ գաղափարի, պայքարի, մահի, –
Խոսում ես հավե՛տ
Խոցված սրտիս հետ...

1917 հունվարի 28,
Ժընև

*
* *

Քո կարոտած հայրենիքի
Սոսենու պես՝ սլացիկ.
Մազեր ունիս ոսկի հասկի,
Ու աչերդ մեղեսիկ:

5 Դու կըսիրես մարգարիտներ,
Եվ ադամանդը կատես.
Պարանոցիդ ինչ է վայել,
Թեև մանուկ, լավ գիտես...

10 Երբ շրթունքով երազաբույր
Մեղմ կհավիս շրթունքիս,
Ա՛խ, ասես թե՝ մի կոշտ ու կուռ
Ձեռք կդիպչի բաց վերքիս:

15 Ու մի թախիծ խոժոռադեմ
Ինձ կպատե սև ու մութ. —
Ես հոգնած եմ, ես հիվանդ եմ,
Դու՝ ոսկեղեն մի արտույտ...

1917,
Ժընև

*

* *

Նա մի փոքրիկ աղջիկ է՝
Լուսափթիթ աղավնի,
Կհանդիպեմ ամեն օր,
Խելքս գլխես կտանի:

- 5 Ո՞ւրկից կըգա, չգիտեմ,
Ո՞վ է, ի՞նչ է, ո՞ւր կերթա. —
Կուգեմ ընկնեմ ետևեն,
Երթամ, ուր որ նա կերթա:
1917,
Ժընև

*
* *

Ամեն անգամ, երբ նայում եմ
երեսայիս խաղերին,
Թե ինչ սիրով փարվել է նա
քարին, ջրին ու հողին, —

5 Խոսք եմ խոսում իմ սրտի հետ.
— Է՛յ իմաստուն մանկություն,
Ունայն բան է խելքը մարդուս
և գործերը մեծանուն:

10 Դատարկ ձայն է քաջի համբավ,
գանձ ու պատիվ հանապազ,
Դո՛ւ ես ոսկին, ո՛վ մանկություն,
դո՛ւ իսկական լույս-երազ:

Ա՛խ, երնեկ թե մանկությունըս
հանկարծ դառնար գար նորեն,
15 Գլխիս վառվեր մանկութ օրվա
արեգակըս ոսկեղեն:

Անուշ մորըս ոտների տակ
թովռայի, խաղայի,
Փառք ու հանճար չարժեն խաղին
20 մի ծաղկաբույր տղայի:

Իմ սո՛ւրբ մանկիկ, թո՛ղ համբուրեմ
թաթիկներդ ցեխոտած,
Դու՛ կյանք ու սե՛ր, ծափ ու ծիծաղ,
ուրախության դո՛ւ աստված...

1917,
Ժընև

ԿՏԱԿ

Սիրուն մանկի՛կ, ես գնում եմ, դու գալիս ես այս աշխարհ.
Ճշմարիտն ես փորձով գիտեմ ու խոսքերս մի՛ մոռնար:

Կյանքն է ամպի փախչող ստվեր, վայրկյանն է միշտ
իրական.

5 Բախտի կռանը կամքն է թեև, բայց դիպվածն է տիրական:

Զգացմունքն է գերիշխանը, խելքը՝ նրա լոկ ծառան.
Բայց դո՛ւ խելքդ վրադ պահի՛ր, ինչպես պողպատ կուռ
վահան:

Մի՛ հավատար ստվերներին, հենվի՛ր միայն քեզ վրա,
10 Ատելու չափ սիրի՛ր մարդկանց, բայց լավություն միշտ
արա:

Եվ լայն օրում թե՛ ընկերներ, թե՛ բարեկամ նանաչի՛ր.
Իսկ նեղ օրում ընկերների ո՛չ որոնիր, ո՛չ կանչիր:

Խաղերով լի այս աշխարհում խաղդ եթե տանուլ տաս,
Զվարթ եղի՛ր, ու այդպիսով բախտի վրա կըլինդաս:

15 Անվախ ու վեհ ղեկդ վարե անծանոթին դեմ-դեմի.
Անգղջալի առաջ գնա՛, ինչ որ լինի՛, թո՛ղ լինի:

Լսի՛ր, տղա՛ս, ինձ կթաղես անհայտ մի տեղ, աննշան,
Որ չիմանան, մարդիկ չգան՝ շիրմիս քարը գողանան:

1917 հոկտեմբերի 1,
Ժընև

*
* *

Հայոց գեղջուկի ծավալուն արտե՛ր,
Ավետարանի էջերի նման
Խնկաբո՛ւյր, օծո՛ւն, հավե՛ր ժ սրբազան,
Թշնամու սրով հասկաբեկ արտե՛ր:

5 Խոպան մնացիք՝ անտեր, ամայի,
Ակոսներիդ մեջ մորթեց մանկալին,
Մանուկ հոտաղին, անխոնջ ամուլին
Դարերի դժխեմ ոսոխն ամենի:

10 Հայոց գեղջուկնե՛ր, եղբայրնե՛ր հոգուս,
Ձեր արյունազանգ արտերի վրա
Դրախտի փառքով պիտի հուրհրա
Մեր ազատության ոսկի արշալույս:

Դուք եք այսօրվան մեր դառն լացը,
Սուրբ նահատակներ աստծո սեղանի,
15 Դո՛ւք, անմահ սերմեր մեռնող ցորենի,
Դո՛ւք եք վաղորդյան մեր արդար հացը, –

Հայոց գեղջուկնե՛ր, եղբայրնե՛ր հոգուս...

1917 դեկտեմբերի 15,
Ժընև

*
* *

Ձյունն է եկել, ծածկել հիմա
Ճերմա՛կ, ներմա՛կ խաղաղությամբ
Դաշտեր, գյուղեր տխուր, ավեր
Հայրենիքիս...

- 5 Անհո՛ւն, անծիր տառապանքով,
 Զարհուրանքով, եղեոններով
 Հազար ու բյուր, հազար ու բյուր,
 Մայր ու մանուկ, եղբայր ու քույր.
 Մեռան իրենց արյունի մեջ –
10 Զարհուրանքով, եղեոններով,
 Անհո՛ւն, անծիր տառապանքով:

Եվ ձյունն հիմա ծածկել է լուռ
Ոսկորները նրանց անթաղ
Ճերմա՛կ, ներմա՛կ խաղաղությամբ...
1918

*

* *

Թռչուններն ուրախ՝
Նորեկ գարունքին
Սիրով, սրտագին,
Խոսում են կրկին:

5 Ա՛խ, կար ժամանակ,
Ես այնպե՛ս ներհուն
Իմանում էի
Հավքերի լեզուն:

10 Բայց սին ու դժնյա
Խաղերից կյանքիս
Օր օրի վրա
Նանրացավ հոգիս:

Եվ հիմա նրանց
Լեզուն իմաստուն,
15 Լեզուն երազի,
Էլ չեմ հասկանում...
1918 մայիս,
Ժընև

*

* *

Քայլում եմ մենակ անտառի խորքում,
Դեղին տերևը թափվում է վերաս.
Ո՛չ վիշտ եմ սգում, ո՛չ սեր եմ երգում, —
Իմ հոգում չրկա ո՛չ աստղ, ո՛չ երազ:

5 Եվ մըխրնվում եմ անտառում խավար,
 Զեմ տենչում գտնել դարձի արահետ.
 Տերևների պես ծեծվա՛ծ, հողմավա՛ր,
 Գնում եմ կորչիմ տերևների հետ...

10 Եվ մահվան հանդեպ կանգնել եմ ահա ,
 Ձեռքով եմ անուամ, կանչում եմ՝ Թող գա...
 1918 ղեկտեմբերի 19,
 Ժրնկ

*

* *

Մի թռչուն եկավ
Երազի միջից,
Եվ ծարավ հոգուս
Շշնջաց մեղմիկ
5 Անունըդ անուշ,
Իմ սիրուն մանկի կ:

Երգեց աչերըդ՝
Պայծառ ու անբիծ,
Սուրբ խոսքեր ասաց
10 Քո քնքուշ սրտից,
Իմ չքնաղ մանկի կ,
Նազելի մանկի կ...
1919 հունվարի 25,
Լոգան

*

* *

- Ահա նորեն գարուն եկավ.
Օ՛, կտրեցե՛ք, օ՛, կտրեցե՛ք
Լեզուները թռչունների,
Որ չհանդգնեն երգել անհոգ,
5 Երգերն իրենց տարփանքների՝
Մեր մորթված մանուկների
Ցրիվ եղած նշխարների
Փռշու վրա, որոնց պիտի
Ծածկեն անգուլթ ծաղիկները՝
10 Լի՛րբ, անզգա...

1919 հունվարի 29,
Ժընև

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՑՈՒՆՔՆԵՐԸ

Գարնան արևը անհուն համբույրով
Դուրս կանչեց կյանքի ծլին ու ծաղկին,
Եվ մանուշակը կապույտ աչերով
Անմեղ, միամիտ ժպտաց ամենքին:

5 Եկավ գեփյուռը շշնջաց նրա
Կույս ականջներին և սահեց գնաց,
Եկավ թիթեռը, թռվոսաց նրա
Նազելի գրկում և թռավ գնաց:

10 Եվ մանուշակը նրանց ետևից
Մնաց նայելով... խաբող ցնորքներ.
Եվ ընկան նրա աչքերից անբիծ
Առաջին սիրո մաքուր արցունքներ:
1919,
Ժընև

*
* *

Հայրենիքից հեռու, մի օր,
Եթե մահը զարկե ինձ,
Միևնույն է՝ թաղվիմ ուր որ, —
Մեր մոր գրկումն եմ նորից:

- 5 Սակայն, քաղցր է ննջել դաշտում.
Խնձորենու շուքի տակ,
Որ գարունքին շիրմիս ծուփ գան
Ծաղիկները սպիտակ:

- Եվ ամառը՝ աղջիկները
10 Վրաս կանգնեն երգելով.
Քաղեն, լցնեն գոգն ու ծոցը
Կարմի՛ր, կարմի՛ր խնձորով:

- Եվ աշունքին՝ սիրուս նման
Մեռած, լացած մի երազ՝
15 Տերևները դալուկ, դեղին,
Իջնին, մեռնին իմ վերաս:

- Երբ ճմեռ գա՝ լռիկ ու հեզ՝
Բյուրեղները նյութերեն
Շիրմիս կաթեն արցունքի պես
20 Մենության մեջ ձյունեղեն:

1919 մայիսի 25,
Ժընև

*

* *

Ես հովիկ լինեի,
Դու՝ նագուկ ցարասի.
Գզվեի կարոտով
Վարսերդ սնդուսի:

5 Ես եղնիկ լինեի,
 Դու՝ աղբյուր պաղպաջուն.
 Խմեի համբույրդ
 Շրթերով տոչորուն:

10 Ես թիթեռ լինեի,
 Դու՝ կարմիր բոց-կրակ,
 Կիզվեի գրկիդ մեջ,
 Մեռնեի ոտքիդ տակ:
 1919 հունիսի 9,
 Ժընև

*
* * *

Նվեր տիկ. Ս.Իսահակյանին
իմ տղայիս մորը

Զորահավաք էր: Շտապ տուն եկավ
Զինվորի զգեստ հագած մի տղա.
– Մայրի՛կ, ինձ օրհնի՛ր, – պատանին ասավ, –
ես ել կռվի դաշտ գնալու եղա...

5 Ուշաթափ ընկավ խեղճ մայրը թշվառ,
 Եվ երբ ուշքն եկավ նորեն իր վրան,
 Գրկեց զավակին պինդ, կարոտավառ,
 Որպես թե վաղուց չէր տեսել նրան:

10 – Ա՛խ, ի՛նչ ուրախ եմ, փա՛ռք քեզ, աստված իմ,
 Որ ողջ ետ դարձավ իմ անուշ որդին...

1919 հունիսի 19.
Ժընև

*

* *

Գրկիր ինձ մեղմիկ, –
Քո կախարդ գրկում
Ես զգում եմ ինձ
Իմ հայրենիքում:

5 Ծիծաղում ես դու՝
Ուրախ ու անմեղ,
Մեր դռան, ասես,
Աղբյուրն է բյուրեղ:

Շշնջո՛ւմ ես դու
10 Այնպե՛ս հեզ, անուշ.
Ասես, մեր դաշտի
Հովիկն է քնքուշ:

Ու երբ խաղում ես
Իմ մագերիս հետ, –
15 Վառ մանկությունս
Ինձ դառնում է ետ:
1919 հունիսի 23,
Ժընև

*
* *

Դի՛ր կրծքիդ տըրտում
Ճակատըս այրվող –
Ատում եմ մարդուն՝
Դըրժող ու դավող:

5 Գիտե՛ս նագելիս,
Ոսոխը դաժան
Դարձրեց մեր տունը
Արյունի հընձան:

10 Արյունի հընձան,
Ուր նենգ թշնամի
Ջընջիւեց ու ճըմլեց
Մեր մանուկներին:

Աշխարհի բոլոր
Գայլն ու բորենին
15 Տե՛ս, նախանձում են
Մեր դահիճներին...

Տե՛ս, կարմրել են
Կարմիր շառափով
Երկնի աստղերը
20 Մեր ծով արյունով:

Անհույս է հոգիս,
Գինի տուր, գինի՛ –
Քաղցր մահաբեր,
Թո՛ղ հոգիս քնի...

1919 հունիսի 23,
Ժընև

*

* *

Ա՛խ, ասացին ինձ, թե մեռել ես դու,
Մեռել ես վաղուց, մայրի՛կ, իմ հոգիս...
Մեռել ես, չըկաս... Ծածկել է հավետ
Անհուն խավարը դեմքըդ բախժանուշ.
5 Ու հող ես դառնում... Ավա՛ղ, այսուհետ
Քեզ չեմ տեսնելու, մայրի՛կ իմ քնքուշ...

Սակայն հանապազ, ինձ հետ անբաժան՝
Մի անհայտ տեղից, ինձ այնպես մոտիկ,
Գիշեր ու ցերեկ, ու ամեն մի ժամ,
10 Ամեն մի վայրկյան անձայր կարոտով,
Աչերդ լեցուն սիրով ու գթով՝
Անթարթ, անքթիթ հառել ես վրաս,
Սրտով, սրտակից,
Մի՛շտ նայում ես ինձ, մի՛շտ նայում ես ինձ,
15 Մայրի՛կ, իմ հոգիս...

1919 հուլիս,
Ժընև

*
* *

Այցի եմ գալիս քեզ մոտ ես հանախ,
Նստում եմ դեմըդ՝ հանգիստ ու խաղաղ.
Զրույց ենք անում երկա՛ր միասին,
Հազար նյութերի, հարցերի մասին:

- 5 Եվ սիրո մասին խոսում ենք նույնպես,
Բայց խիստ անտարբեր ձևանում եմ ես,
Վրադ չեմ նայում, չեմ լսում ստեպ,
Որպես թե անհույզ, սառն եմ քո հանդեպ:

- Բայց հալվում եմ ես սիրուց բոցակեզ.
10 Ուզում եմ գրկել ու համբուրել քեզ.
Հազիվ զսպում եմ մըրրիկը սրտիս,
Ա՛խ, սակայն հոգիս բերանս է գալիս...
1919 ճոյեմբեր,
Ժընև

*

* *

Մարգարիտներ՝ Վլադիկ շուրջ
Տրտում փայլով ու քնքով է՛լ:
Մարմարեղեն Վլադիկ շուրջ
Մարգարիտներ՝ թախծանով է՛լ:

- 5 Արցունքներս են իմ սիրուս՝
Տխու՛ր, տխու՛ր, դալկահար.
Արցունքներ՝ ըստ իմ անհույս –
Վլադիկ բոլոր շարեշար...
1919 ճոյեմբերի 23,
Ժընև

*
* *

Լուռ է ու խավար,
Ասես՝ ողջ աշխարհ
Դարձել է միայն
Աննյութ գաղափար:

5 Բայց հանկարծ մի ձայն
Ականջումս հնչեց.
Այդ մա՞յրս էր արդյոք
Իմ բախտը հիշեց
Իր սուրբ աղոթքում.

10 Թե՞ իմ վաղուցվա
Սերս էր կաթոգին,
Անունս ականա
Դողաց շրթունքին...
1919,
Ժընև

ՆՈՐ ՏԱՐՈՒ ԳԻՇԵՐԸ

- Գիշերվա կեսին զանգակատնից
Հնչեց նոր տարվա ժամը ցնծալից:
Անցավ հին տարին, անցել է ինչպես
Մի հավերժություն մինչև այս րոպես,
5 Մի հավերժություն անհուն, անսահման,
Որ չքացել է ոչընչի նման:

- Եվ բեռնավորված հույսով ու վախով՝
Մեռավ հին տարին իր հետ թաղելով
Ապարանքները իմ երազանքի,
10 Որ շինել էի միշտ ժամանակի
Քանդվող ծովափին...

- Եվ ի՛նչ կա այսօր,
Կանգնել եմ մենակ և ուղեմուր՝
Ու միտք եմ անում – չըքացավ անդարձ
15 Հրնվանքը կյանքիս, և՛ վիշտը մնաց
Սրտիս հատակում, ինչպես սև մըրուր...

- Կանգնել եմ հիմա անհույս և թափուր՝
Աչքերըս սուգած խավար անհայտում
Գալիք օրերի, – ականջ եմ դրնում
20 Զանգակատնից խորին գիշերին
Նոր տարվա ժամի հրնչող զարկերին,
Որ ինչպես սրբի հարվածներ բեկ-բեկ
Կտրում են կյանքիս թելերը մեկ-մեկ...

1920 ղեկտեմբերի 31,
Ժընև

*

* *

Աշնան ծաղիկներ՝
Դալն՝ և կու տխո՛ւր,
Դողդողում եք հեզ
Դաշտերում թափուր:

5 Ձեր աչերի մեջ
Արցունք կա տրտում,
Ուշացած երազ
Ձեր քնքուշ սրտում:

10 Շուտով կըշաչե
Հողմը բքաբեր,
Կըթռնիք չապրած,
Աշնան ծաղիկներ...

1921 մարտի 4,
Ժընև

*

* *

Սիրածներիս կորուստի հետ
Զհաշտվեցի ես երբեք.

Անհրաժեշտի իմաստի հետ
Զհաշտվեցի ես երբեք:

5 Իզուր ինչքան միտքըս ջանաց
Սրտիս մի խոսք հասկացնել, —
Իրերի հոսման փաստի հետ
Զհաշտվեցի ես երբեք:

1921,

Վենետիկ

*
* *

Հարևանիս որդին մեռավ,
Քսան տարու տղա.
Նոր էր ինձնից գիրք փոխ առավ,
Առո՛ւյգ, առո՛ղջ տղա:

5 Բիլ գիշեր է գարնանային՝
Լուսնով, բույրով օծուն.
Կոթնել եմ ես պատշգամբին՝
Միտքս ցավով խոցուն:

Աչքս եմ հառել պատուհանին
10 Մահով մթնած խուցի.
Մոմն է վառվում լուռ սնարին,
Դալուկ, առանց բոցի:

Եվ դիտում եմ, անհագ դիտում՝
Շուրջս լցված մահով.
15 Ջարհուրանքն է հոգիս պատում
Անեության ահով:

Եվ աշխարհն է մեռել դառնում՝
Ընկած սրտիս վրա.
Եվ լուսինը – դալուկ մի մոմ՝
20 Լուռ սնարին նրա...

1921,
Վենետիկ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

Դու, երկնամերձ իմ հայրենիք, դո՛ւ, հինավուրց ի՛մ
Հայաստան,
Անմահ բանի սպասարկու, խորհուրդ խորին, ի՛մ Հայաստան,
Դո՛ւ, ալևոր տեսիլների աստեղագոծ ի՛մ Հայաստան,
5 Եվ նոր խոսքի ավետաբեր, հազարավերք ի՛մ Հայաստան:

Սաղավարտներ դրած կանգնած քո լեռների կուռ երկաթի,
Արորներըդ արյունազանգ՝ արդարության ցորեն արտի.
Երդիկներիդ ծուխերն անուշ՝ նվիրական Նավասարդի,
Հին օրերի երգ սրբազան, սեղան զոհի, ի՛մ Հայաստան:

10 Քո գետերըդ՝ տեգ սուրացող, ազատատենչ, կամուրջ
քանդող,
Քաղաքներիդ մոխիրներից ծլած վարդերն արյուն-բուրող.
Շարականներըդ՝ հոգեբուխ, շինականիդ երգը՝ լացող.
Հին սերերի, նոր կարոտի ոսկի բամբիռ, ի՛մ Հայաստան:

15 Դուրիկներըդ քո փափկասուն՝ անապատի գայլերին կեր,
Որբուկներըդ մերկ ու ծարավ, սովալլուկ, մահի ընկեր.
Բախտիդ վրա՝ ծափ ու ծիծաղ, սփռվանքի ունայն խոսքեր,
Նոր հույսերի, նոր երգերի երազաբույր ի՛մ Հայաստան:

Բարեկամներից վաճառված, անիրավված ի՛մ հայրենիք,
20 Ոսխներիդ կըրունկի տակ ավերակված ո՛րք հայրենիք,
Սարսափներով, եղեռներով հավերժացած հի՛ն հայրենիք,
Արյունիդ մեջ սուրբ իրավունք, հոգիդ արև, ի՛մ Հայաստան:

Կըռունկներըդ համբավ տանող սյանդուխտներիդ
աշխարհալած,

25 Նահատակված տանարներիդ գմբեթները երկնասլաց,
Մագաղաթներդ արյունաներկ՝ ձայն հեծության,
Հընուց ուխտի վըկայարան, ավանդատուն, ի՛մ Հայաստան:
հառաչանաց,

Ծիրանավոր քաջ-Մասիսըդ՝ սպարապետ քեզ պահապան,
30 Ծերուկներդ՝ նակատագրիդ նամփաների սուրբ օրհնաբան,
Նոյ-Նահապետ աստվածատես՝ ածուներիդ վեհ այգեպան,
Մանուկներիդ ու կույսերիդ արյան հընձան, ի՛մ Հայաստան:

Արդարախոս ու մեծասքանչ քո հին լեզվով օրհներգըված,
Լուսավորչի լույս կանթեղով երկինքներդ լուսերանգված,
35 Անհառելի ու դարերի տանջանքներով հոգիացած,
Հըրաշափառ քո Հարությամբ՝ նորամանուկ ի՛մ Հայաստան:
1921,
Վենետիկ

*

* *

Միշտ երկրե երկիր, ինձանից հեռու,
Թափառում էիր, երբ ողջ էիր դու.
Բայց մոտըս եկար քո մեռած օրեդ,
Հիմա անբաժան շըրջում ես ինձ հետ...

1922

*

* *

Այս աշխարհը անմիտ խաղ է ու երազ.
Խելքը չըլնի, ո՛չ իմանաս, ո՛չ ել լաս.
Ամեն ապրող վերքիս մեջ աղ կը մաղե.
Ամեն մեռնող սիրտըս հետը կը թաղե...
1922

ՊՈՄՊԵՅԻ ՄԵՋ

Ինչպես իմ հոգին՝ անհույս ու խավար,
Անհունության մեջ՝ մռայլ, անսահման,
Գուղձն այս հողեղեն – երկիրը թշվառ,
Եվ աննպատակ, անդուլ, անկայան,
5 Ի՞նչ է թափառում, ո՞ւր է թռչում նա,
Որպես կույր թռչուն անդունդի վրա...

Դո՛ւ, արյան անոթ, սարսափի հովիտ,
Ուր կյանքն է կյանքին սնունդ հանապազ,
Ատում եմ ես քո խորհուրդը դժմիտ:
10 Եվ գիտեմ՝ մի օր պիտի չքանաս,
Ինչպես մի երազ՝ չծնված բնավ,
Բեկվի՛ր իսկ այսօր, ո՛վ ոճրաբեռ նավ:

Ո՛վ ունայն գաղտնիք, ստեղծող անգութ.
Որ շինում ես միշտ՝ քանդելու նորից
15 Միր-կաթինները, անհունները մութ, –
Դու չե՛ս գերազանց իմ խեղճ հյուլեից:

Ես՝ սիրտ զգացող, ես՝ խորճող ոգի,
Դու մինչդեռ՝ հորձանք անմիտ տարերքի:
Եվ հիմա ծանր վրեժովդ հսկա
20 Իջել ես, կըքել ուսերիս վրա...

1922 սեպտեմբեր,
Պոմպեյ

*
* *

Ծառերի վրա աշունը դալուկ
Հըծծում է մեղմիկ մի դեղին նըվագ՝
Թախծոտ ու անո՛ւշ...

5 Լեռների վրա ձյունել է բարակ,
Ուր, կարծես, իրենց փետուրը քնքուշ,
Նետել են գաղթող հավքերը ներմակ...

Ի՞նչ ես սպասում, սի՛րտ իմ ծառավի,
Սերերիդ անցած չըկա՝ վերադարձ.
Նստի՛ր մեկուսի բաժակիդ առաջ,
10 Հուշե՛րըդ գգվիր և լա՛ց մեկուսի...
1922,
Հոռմ

*

* *

Մեղեդիներով գարունն է փթթել,
Անհուն հայացքով ժպտում է արև.
Կարծես՝ դաշտերը թուխպը չի պատել,
Զի կախվել ծառից մահագույն տերև:

- 5 Պառկել է մեջքին ծովը անդորրիկ,
Լայն-լայն բացել է աչքերը ծավի,
Կարծես՝ չի պայթել այնտեղ փոթորիկ,
Եվ հետքն իսկ չըկա բեկված մի նավի:

- 10 Մանուկներն ուրախ՝ դալար մարգերում
Երգում են, պարում՝ գիրկ գրկի փարած.
Կարծես՝ աշխարհում չի թափվել արյուն,
Զի եղել երբեք լաց ու կոտորած...

1922,

Վենետիկ

*
* *

Թարթիչներդ շուք կուտան
Դեմքիդ վրա թավիշե.
Սիրտս շուքի տակ անուշ՝
Ծվար մտած կերագե:

- 5 Թաթիկներդ լուսեղեն –
 Լույս թռչնիկներ հեքիաթի. –
 Ճանանչներով ոսկեղեն
 Բույն կհյուսեն նոր բախտի:

- 10 Ջմրուխտ թասով գինի ես,
 Բույրդ աշխարհ է առել,
 Շուրթս վառվեց շրթներիդ,
 Աշխարհիս տերն եմ դառել:
 1922,
 Վենետիկ

*

* *

Լուսնյակ գիշերին քայլում եմ մենակ,
Նիրհել եմ դաշտեր, լեռներ ու ծմակ:

Լնակներն անթարթ ու բաց աչերով
Քնել եմ անդո՛րր, անհո՛ւյզ, անխոռ՛վ:

5 Առանց դարմանի այրո՛ղ ցավ ու վերք
Ճակատիս գրեց մի չարաղետ ձեռք:

Դառնությունները վերաս ծանրացան,
Մնացին վերաս, օրեցօր շատցան:

10 Լուսնյակ գիշերին շրջում եմ անքուն,
Ցավերըս անգութ սիրտս եմ կեղեքում:
1923,
Վենետիկ

*
* *

Ասում եմ, թե՛ դու այնպես
Մոռացել ես ինձ այնպես,
Որ երբ անունս եմ տալիս,
Հագիվ միտքդ եմ գալիս:

- 5 Բայց, նազելի՛ս, ձեր բակում,
Այն լորին ե դեռ ծաղկում,
Որի քնքուշ բույրի մեջ
Քեզ գրկեցի սիրատենչ:

- 10 Ու գրկիս մեջ այսօր դեռ
Կիզող կրակ ե վառվել,
Իսկ երբ անունդ եմ տալիս,
Սիրտս արյուն ե լալիս:

- 15 Ա՛խ, իրա՞վ ե՛՛ դու այնպես
Մոռացել ես ինձ այնպես,
Որ երբ անունս ես տալիս,
Հագիվ միտքդ եմ գալիս...

1923,
Վենետիկ

* *

<1924>

*

* *

Կուգենայի, երբ կրկին
Գամ հոգնաբեկ ուխտավոր
Նվիրական քո շեմքին, –
Տեսնել այնպես նորից քեզ,
5 Ինչպես տեսա, սիրեցի,
Սիրեցի քեզ սրտակեզ:

Շնորհներով կուսական,
Աչերիդ մեջ նըվիրում,
Խոստումներով դյուքական.
10 Ճակատըդ՝ լույս ու ճանաչ,
Եվ ժպիտով հոգեթով
Եվ ճայնիդ մեջ՝ սիրո կանչ:

Շուրջըդ՝ գարնան բույր ու ցող,
Շուրջըդ՝ կարկաչ ու կանանչ,
15 Եվ երազներս ոսկեշող:

1925 հոկտեմբերի 22,
Վենետիկ

*

* *

Ծով, եկան ազգեր և քո շառաչին
Խառնեցին իրենց երգերը չնչին:

Եվ հիմա նրանք հավիտյան լռել,
Անցել են անդարձ, դարձել առասպել:

5 Բայց դու, անտարբեր, երգում ես կրկին
Բյուր դարեր երգած քո երգերը հին:

Կըզան նոր երգով ազգեր նորանոր,
Կերգեն ու կանցնեն ազգեր բյուրավոր:

10 Եվ կանհետանան անտապանագիր,
Եվ նրանց հիշող չի մնա մեկ իր:

Բայց դու, անփոփոխ, կերգես վերստին
Բյուր դարեր երգած քո երգերը հին:

Եվ սակայն մի օր, նման մարդկության,
Կըլռես և դու, անդարձ, հավիտյան:

1925 հոկտեմբերի 23,
Վենետիկ

*
* *

Մի մրահոն աղջիկ տեսա
Ռիալտոյի կամուրջին,
Հորդ մագերը – գետ գիշերվա,
Եվ հակինթներ՝ ականջին:

- 5 Աչքերը սև – արևներ սև,
Արևների պես անշեջ,
Գալարում էր մեջքը բեթև
Ծաղկանկար շալի մեջ:

- Աչքս դիպավ աչքի բոցին,
10 Ու գլուխըս կախեցի.
Ժպտաց ժպտով առեղծվածի,
Հավերժական կանացի:

- Միամիտ չեմ՝ հավատամ քեզ.
Տառապանքս փորձ ունի. –
15 Մի մրահոն կույս էր քեզ պես,
Կոտրեց սիրտս պատանի...
1925 դեկտեմբեր,
Վենետիկ

ԱՆԻ

Այստեղ երկնել են նախնիները իմ,
Դարձել է այստեղ նյութը գաղափար,
Հագել է այստեղ երազը մարմին,
Զքնաղ երազը, որ չունի կոպար:

5 Անի՛, դու չես լուր հողեղեն մի գանձ,
Դու և, ինքդ ես ոգին – մի ողջ ժողովուրդ,
Ամեն ձև այստեղ ոն է գերազանց,
Ամեն ինչ այստեղ – իմաստ ու խորհուրդ:

10 Ես հոգուս աչքով՝ անցած ու ներկա
Վիճակդ եմ տեսնում՝ հենված մի սյունի,
Որ մարտնչելով դարեր ոտնկա,
Մեռնում է կանգնած, եթե մահ ունի:

15 Սաղավարտակիր, ձեռքիս տեղ ու նետ,
Կանգնել եմ բարձր բուրգիդ կատարին,
Ոստանիկներիդ, ռամիկներիդ հետ
Լսում եմք վառված սեգ զորավարին:

20 Տափաստաններից, խուժանը վայրագ
Հորդել է, եկել – հեղեղ գայրագին,
Ուզում է, Անի՛, ընկնել լուծի տակ
Քո ստեղծագործ, թևավոր ոգին:

Խաժամուժ, խուժան՝ անծայր, անքանակ,
Դարեր խուժում են – խժդուժ, խլարշավ,
Ճըչում խժաճայն, դնում են բանակ
Քո ցորենաշատ դաշտերում անբավ:

25 Եվ որոտում է շեփորը ռազմի,

Կռվում ենք մտած արյուն ու քրտինք,
Դարեր կռվում ենք ատամ ատամի,
Մեռնում ենք կանգնած, եթե մահ ունինք...

Քո հին բշնամին, Անի՛, չե՞ս տեսնում,
30 Խուժել է նորից քո դաշտերի մեջ,
Բայց վառվում է դեռ մեր ակութեքում
Հինավուրց ուխտի կրակը անշեջ:

Դո՛ւ, հին դրոշակ, դո՛ւ, բազին փառքի,
Հենվել եմ նորից քո անմահ սյունին.
35 Եվ սպասում եմ, և դարեր ոտքի
Քո իրավաբեր շեփորիդ ձայնին...

1926,
Վենետիկ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ

Ակութներից հին հայրենի
Ծուխն է ելնում բարի,
Ուղիներով ազատության
Թռչում ես դու արի:

- 5 Սալասմբակ թռչում ես դու
Նոր օրերի աստղին,
Հավատարիմ քեզ ուժ տվող
Հին օրերի հողին:

- 10 Խոչ ու խութերն թշնամական
Թռիչքդ չեն կասում,
Աշխարհաջան նշարտության
Նոր խոսքեր ես ասում:

- Դո՛ւ, հին երկիր, նոր ու պայծառ,
Ի՛մ ժողովուրդ, ի՛մ հաց,
15 Արևաթև անմահ թռչուն՝
Հուր ու սրից ծնած...

1926 ապրիլի 25,
Վենետիկ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ

Պիտի փարվիմ չքնաղ լանջիդ՝
Գարնան վարդով ցնծո՛ւն.
Եվ մայրական անհուն շնչիդ՝
Ցորեն արտով ծըփո՛ւն:

- 5 Կանչում ես ինձ լուսաբարբառ
Քո սիրագեղ կոչով՝
Դեմքդ եմ տեսնում՝ նոր ու պայծառ,
Քո հնագեղ ոճով:

- 10 Վա՛ռ ու հզո՛ր քո ապագան
Կայծակում է իմ դեմ.
Դո՛ւ, հավերժող իմ Հայաստան,
Անուն քա՛ղցր ու վսե՛մ:
1926 ապրիլի 25,
Վենետիկ

ՌԱՎԵՆՆԱՅՈՒՄ

Արարատի ծեր կատարին
Դար է եկել, վայրկյանի պես,
Ու անցել:

5 Անհուն թվով կայծակների
Սուրն է բեկվել ադամանդին,
Ու անցել:

Մահախուճապ սերունդների
Աչքն է դիպել լույս գագաթին,
Ու անցել:

10 Հերթը հիմա քոնն է մի պահ.
Դու ել նայիր սեզ ճակատին,
Ու անցիր...

1926 հունիսի 8,
Վենետիկ

Ոտք եմ դնում հայրենական հարկը հին,
Հին որմերը խոսում են ինձ հոգեթով.
Աչքս եմ նետում մորս նստած անկյունին, —
— Ո՛ւր է մայրս ստեղծագործ իր ժպտով:

5 Իջնում եմ լուռ երազանքի պարտեզն իմ,
Ուր թախծեցի, մտորեցի, երգեցի.
Զկա՛ քարդիս, ուռիս չկա՛ մտերիմ,
Որոնց հետ ես հասակ առա, ծաղկեցի:

Շըրջում եմ լուռ՝ աչքս հառած ամենքին,
10 Փողոցներում, շուկաներում մարդաշատ,
Զկա մի դեմք վաղուց սիրած սրտագին.
Ո՛ւր գնացին սիրելիներս հարազատ:

Այցելում եմ գերեզմանոցն ամալի, —
Մամոռոտ քարեր, եղծված գրեր, բեկված հող,
15 Ա՛խ, ընկերներ իմ խանդավառ օրերի,
Ես մնացի ձեր անունը հեծեծող:

Վիշտն է խեղդում հոգիս լքված, տրտմասուգ.
Թափառում եմ ուղիներում մեկուսի. —
Երգն եմ լսում մանուկների կենսառույգ,
20 Է՛յ, ողջո՛ւյն քեզ, նոր առավոտ նոր հույսի:

Վառ ընձյուղներ արևատենչ, սիրաբաղձ,
Որ փայլում եք ցողով, շողով անվրդով,
Անցե՛ք կյանքի սափորներով ուսաբարձ,
Անցե՛ք ուրախ՝ տվալտանքիս վրայով:

1926 հունիսի 27,
Վենետիկ

*

* *

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, հիմա այսպես
Ձար ես այսպե՛ս, չար ինձ հետ,
Որ նամակներս ու պատկերըս
Ուղարկեցիր ողջը ետ:

- 5 Խստապահանջ խնդրում ես ինձ
Նամակներդ ետ դարձնել.
Կատարում եմ ասպետորեն
Քմայքներիդ այս խաղն էլ:

- 10 Բայց համբույրներն այն սրտադող,
Որ ինձ տվիր ու առար,
Բնավ երբեք դու չես կարող
Ո՛չ ստանալ, ո՛չ ետ տալ:

- 15 Նրանք պիտի վառվեն անշեջ,
Պիտի կիզեն քո հոգին,
Ինչպես որ միշտ այրում են ինձ
Երջանկությամբ ցավագին:

1926 հուլիսի 24,
Լիդո-Վենետիկ

ՀԱՅՐԵՆԻ ԾՈՒԽԸ

Հայրենի՛ հողի վրա եմ նորից,
Նորից մանկական աչքով տեսնում եմ՝
Հավերժից դիտող աստղերն հրեղեն,
Հրաշք է դառնում աշխարհն ինձ նորից:

5 Ուրախ քրքիջով վազում է կայտառ
Իմ հին խաղընկեր գետակը փայլուն,
Տեսնում եմ նրա զմրուխտ հայելում
Ծաղկի պես ցնծուն՝ պատկերս պայծառ:

10 Կապույտ երեկոն ա՛յնքան է խաղաղ,
Երգում է ծառից մի հավք սրտագոհ,
Տեսնում եմ՝ հայրս բարի, մտախոհ,
Ծանոթ շավիղով քայլում է դանդաղ:

Ինձ տուն է կանչում ձայնը մայրենի,
Խաղըս թողնում եմ. երեկո է ուշ.
15 Գգվում է մայրս, ժպտում է քնքուշ,
Մի արևի պես, որ նման չունի:

Վառվել է նորից օջախն հինավուրց,
Ելնում է ծուխը անուշ խընկի պես,
Խոսում են մերոնք... բայց ննջում եմ ես,
20 Հոգիս պարուրած հեքիաթ ու անուրջ:

Ոչինչ չեմ տենչում այս ծխից ավել,
Ոչինչ, դատարկված այս մերկ աշխարհում.
Ո՛չ կին երազած, պանծալի անուն,
Ո՛չ գանձ աշխարհի – այս ծուխից ավել:

- 25 Կուզեի նստել այս սուրբ ծխի տակ
Ու տեսնել նորից հոգով մանկական
Հարազատներս, որ հիմա չկան,
Եվ հրաշք նորից – աշխարհ բովանդակ...
1926,
Երևան

*

* *

Վերջին հորձա՛նք իմ ցնորքի,
Գրոհ տվիր կյանքիս վերջին,
Ձեռիդ անհուն բաժակ ոսկի՝
Արբեցումի հրով վերջին:

- 5 Սեգ մազերդ օձախոիվ
Խնընեցին ուղիս վերջին.
Անհագ հոգիս լցվեց լրիվ
Մահասարսուռ սիրով վերջին:

- Արյունս հիմի աչքս առած՝
10 Դեմդ եմ կանգնել դողով վերջին.
Սիրտս փոված՝ սիրուն առաջ,
Մահ խոցեցիր սրով վերջին...

1927 ապրիլի 18,
Երևան

*

* *

Աչերդ՝ սև-հուր,
Հոգիս եմ կիզում,
Մազերդ՝ սև-սուր,
Սիրտս եմ թրատում:

5 Վիշտս է ծփում
Սիրուս պես վարար,
Քո ուղին ծածկում՝
Դավաճան ու չար, —

10 Ուղիդ արյունոտ,
Որ տանում է քեզ
Ուրիշների մոտ,
Ուրիշների մոտ...

1927,
Երևան

*

* *

- Ի՞նչ ես լալիս, անգի՛ն ընկեր,
հարցրի լացող ընկերիս. –
Թե ինձ համար ես լաց լինում,
ամոքվեցի ես արդեն.
5 Թե քեզ համար, – արի՛ հարբենք,
ու վշտերդ կցնդեն:
Թե լալիս ես մարդու համար,
ողջ տառապող աշխարհի, –
ե՛կ, միասին նստենք ու լանք
10 անհուն ցավը բոլորի...

1928,
Երևան

*

* *

Հեռու անտառում ծաղկում է հալարտ,
Ցնծում է զվարթ այն կաղնին հիմա,
Որ պիտի դառնա դագաղըս մի օր:
Եվ մահըս մոտ է, մոտիկ է ա յնքան,
5 Որ ամեն անգամ հոգուս ականջով
Լսում եմ կաղնու սոսափյունը խոր...
1928 մայիսի 28,
Երևան

*
* *

Վերջալույսին ոսկեշող,
Դաշտերում ծաղկած
Շրջում էի մենավոր,
Հոգիս անդորրած:

5 Մոռացված մի երգ հին
Լսեցի հանկարծ,
Այնքա՛ն, այնքա՛ն մտերիմ՝
Սիրած ու ապրած:

Աղջիկ, տղա՝ թև թևի՝
10 Անցան ծաղկազարդ,
Ամբողջ սլացք, տենչ ու բոց,
Երգելով գվարթ:

Այդ երգը, սի՛րտ, գիտես դու,
Երգել եմ և ես,
15 Երբ որ պատանի էի՝
Հրավառ ու վես:

Վերադարձան հոգուս մեջ
Սիրելի դեմքեր,
Այս աշխարհից հեռացած
20 Եվ մեռած սերեր:

Մինչև խորին ուշ գիշեր
Դաշտերում թափուր
Ուրունների հետ անթիվ
Շրջում եմ տխուր...

1928,
Երևան

*
* *

Երկու մանուկ՝ տղա-աղջիկ,
Խաղում էին դաշտերում:
Երկու ընկեր՝ տղա-աղջիկ՝
Դպրոց էին ըշտապում:

5 Երկու սրտեր հանդիպեցին
Շուկի մեջ ծառուղու.
Երագեցին և թախծեցին,
Եվ սիրեցին իրարու:

10 Երկու շիրիմ իրար մոտիկ
Նոնիների ստվերում:
Երկու մանուկ՝ տղա-աղջիկ,
Խաղ են անում դաշտերում...
1929 հունվարի 6,
Երևան

*

* *

Ծաղկավառ ուղի՛ն գնում է կրկին,
Ուր լույս-թևերով ճախրում էի ես՝
Երազելով քեզ, հավերժական կին:

5 Ծաղկավառ ուղի՛ն գնում է կրկին...
Եվ նրա ափին կանգնել եմ մոլոր
Եվ բեկված կյանքով, տխուր-տխրագին:

Ծաղկավառ ուղի՛ն գնում է կրկին,
Եվ լույս-թևերով ճախրում են նրանք՝
Երազելով քեզ, հավերժական կին...

1929,
Երևան

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ

Ցորենի ծըփուն արտերի եզրին
Կանգնել խորհում եմ սրտիս մեջ լռին. –

- Մի՞թե դու չեիր, հայրենի՛ք իմ հեգ,
Որ տայգաներից, մթին յուրդերից,
5 Հորդացող-եկող ելուզակների
Բյուր նիզակ ու տեգ
Սրտիդ մեջ մխված՝ ընկել էիր խեղճ
Քառուղու վրա բախվող ազգերի,
Դաժան դարերի մղձավանջի մեջ,
10 Սմբակների տակ խոլ ճուլջանների.
Եվ սրում էին ճիչով խնդագին
Անգղներն իրենց կտուցները վես
Քո արևակեզ ժայռերի վրա
Հռչոտելու քեզ...
- 15 Եվ սակայն հիմա
Դու նորից ծաղկել, ցնծում ես նորից,
Ելնում է ծուխը խրնիթներից հին,
Ուր մայրըս անուշ օրորել է ինձ,
Իմաստավորել մանուկ իմ հոգին
- 20 Քո հզոր լեզվով, երկի՛ր կաթոգին:
Այնքա՛ն ժամանակ, որ պիտի հերկե
Սևահողըդ հին՝ քո կտրին որդին,
Եվ գուսանըդ վառ՝ սերըդ պիտ երգե,
Դու պիտի ծաղկի՛ս, երկի՛ր հայրական,
25 Քո ոգով, ոնով և բարձրագլուխ,
Դու պիտի հնչե՛ս, հնչես հաղթական,
Իմ հին հայ լեզու՝ քաղցր ու սրտաբուխ:

1929 հունիս,
Դյումբի

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հուրհրում էր արևն ուրախ,
Գետն էր գնում քաղցրակարկաչ.
Զորս դիս՝ գարնան կարմիր ծիծաղ,
Վարդեր կարմիր, կարմիր կակաչ:

- 5 Արտույտն երգով նախրում էր վեր.
Արոտներում՝ խրիինչ ու կանչ.
Զորս դիս՝ գարնան կանանչ բներ,
Կանանչ հովեր, ծո՛վեր կանանչ:

- 10 Մեր մանկական ճիչն էր թնդում
Դաշտերի մեջ ցողաթաթախ.
Խայտում էինք զմրուխտ գետում, –
Եվ զնգում էր արևն ուրախ...
1930,
Փարիզ

*
* *

Երագիս մեջ Անին տեսա, –
Տեսա մեռած մայրիկիս.
Ինչպես մանուկ գիրկն ընկա,
Համբուրեցի մայրիկիս:

5 Ախ, մայրիկ իմ, ես հիվանդ եմ,
Ես անհույս եմ, ասացի,
Ես վերք ունեմ անբուժելի՝
Անծիր թախիծն աշխարհի:

10 Միտքն անգոր է, կամքն՝ անհագուրդ,
Սերը՝ պատիր ու պատրանք.
Բախտը չար է, կյանքն՝ անխորհուրդ,
Մահը՝ անհուն զարհուրանք:

Ես հոգնած եմ, կուգեմ հանգչել,
Հավերժ չզգամ, չխորհեմ,
15 Մայրիկ, մայրիկ, հանվեցրու ինձ,
Ծածկիր վերաս, որ նիրհեմ:

Մղձավանջ է աշխարհն հանուր,
Եվ խուլական զառանցում,
Մարդն ստվեր է, և նիզն իզուր,
20 Ամեն քայլը՝ մահացում...
1932 մայիսի 9-11,
Փարիզ

*

* *

Տիեզերքն այս անսահման
Իր ծանրությամբ ահագին
Կախված է սոսկ մի մագից, —
Եվ այդ մագն է իմ հոգին:
1932,
Փարիզ

*
* *

– Ի՞նչ պիտ լինեմ կյանքից հետո,
Հարցում արի ես բնության:
– Ինչ որ էիր կյանքից առաջ, –
Այսպես տվեց ինձ պատասխան:
1932,
Փարիզ

*

* *

Արևի տակ սոսկ մի օր է լինելու,
Որ ինձ համար բախտավոր է լինելու,
Բայց այդ օրը զգալու չեմ ես, ավա՛ղ,
Որովհետև մեռած օրս է լինելու:

1932,
Փարիզ

ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՑ

- Եվ ըսկզբից ըսկիզբների,
Անեղն Աստված
Իրեն տարրից և շարժումից
Վերաստեղծեց
- 5 Տարածությունն անծայրածիր
Եվ ժամանակն հավերժական
Թո՛հ ու բո՛հի մեջ մըխըրճուն:
Եվ հաճում էր հոգին նըրա
Խավարակուռ վիհի վըրա
- 10 Թո՛հ ու բո՛հի:
- «Եվ լինի լույս», Աստված ասաց,
Եվ իր մտքից հեղեղացավ
Եվ ծավալվեց լույսը հըզոր:
Եվ այդ եղավ
- 15 Արարչության օրն առաջին:
- Եվ երբ տեսավ անեղն Աստված
Որ բարի է լույսը հըզոր
Մի շիթ առավ իրեն հոգուց,
Փոխադրեց
- 20 Օվկիանոսի ջրերի մեջ
Եվ ըստեղծեց այնտեղ փոքրիկ
Այն էակը խորհրդավոր,
Որն ըմբռնեց լույսը հըզոր:

- 25 Եվ այս վըսեմ ու հրաշափառ
Ըմբռնումի ակնթարթով
Ավարտվեցավ
Օրինակարգ և ներդաշնակ
Անհուն շենքը տիեզերքի
Անհուն հոգում այս եակի:
30 Եվ այդ եղավ
Արարչության օրը վերջին:
1932 ճոյեմբերի 19,
Փարիզ

*
* * *

Սավառնում ես ցնծությամբ վառ
Քո սիրո հետ պուրակի մեջ:

Հավերժական զգում ես քեզ
Եվ քո հուրը հավերժ անշեջ:

5 Սգավորներ՝ ծանր ու դանդաղ՝
Տանում են լուռ մի սև դագաղ:

Մի օր էլ քեզ պիտի տանեն
Այսպես լըռիկ ու տրտմասուզ,

10 Եվ քեզ նման այս պուրակում
Պիտ հուրհրա մի անմահ զույգ...
1933 հունվար-փետրվար,
Փարիզ

*

* *

- Ա՛խ, երանի չըծնվեի,
Զըլսեի
Հովիվների երգերը ջինջ
Եվ մայրական խոսքերը սուրբ:
5 Զըտեսնեի
Զքնաղ դեմքը իմ տիրուհու
Եվ աշխարհքը հրաշագեղ:
Ա՛խ, երանի չըծնվեի,
Զըլսեի, չըտեսնեի –
10 Զըմեռնեի...

1935,
Փարիզ

*

* *

- Երբ մանուկ էի, ընկերներիս հետ
Գյուղի կալերում, դաշտերում ծաղկած,
Ճիպոտներն իբրև նժույգներ հեծած,
Մտրակում էինք և սլանում խենք-
5 Դե՛ պ հեքիաթային աշխարհներ հեռու,
Եվ շրջում էինք կախարդ, հմայուն
Այն վայրերի մեջ՝ անհայտ, անանուն:
Երբ հասակ առա, նստեցի հանախ
Երկաթուղիներ և շոգեմավեր,
10 Անցա երկրներ, կտրեցի ծովեր,
Տեսա պերճ վայրեր, քաղաքներ չքնաղ.
Բայց ավա՛ղ, երբեք-երբեք չըհասա
Իմ նիպոտ-ձիով ոտք դրած շքեղ
Աշխարհներն հեռու և հեքիաթագեղ:
1935,
Փարիզ

ՍՖԻՆՔՍ

- Տիեզերքի մեծ սֆինքս է անհուն.
Անսկիզբ է նա, ժամանակից դուրս,
Եվ հավերժ անմահ:
Հարցեր է տալիս ամեն մարդու նա
5 Իր ծագման մասին և իր եռօրյան,
Կյանքի և մահվան...
Եվ եթե նըրան չպատասխանես,
Անգութ լկանքով կըլափես նա քեզ
Վայրագ վագրի պես:

1935 ապրիլի 25,
Փարիզ

ՄԵՐ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐ ԳՈՒՍԱՆՆԵՐԸ

Նվեր մեր ժողովրդական վեպի՝
«Սասունցի Դավիթ»-ի հազարամյակին:

I

- Մեր հոյակապ հին վանքերի մութ խուցերում, մենության մեջ
Պատմիչները մեր վշտահար, մեղմ կանթեղի լույսով անշեջ,
Մի նշխարով, մի կում ջրով և ճգնությամբ գիշերն անքուն,
Պատմությունը մեր գրեցին մագաղաթի վրա դժգուն –
5 Եղեռները, նախնիները հորդաների արյունը ուշտ,
Փլուզումը հայրենիքի և ոսոխի սուրը անկուշտ:
Եվ ողբացին լալահառաչ դժխեմ բախտը Հայաստանի
Եվ հուսացին արդարության մի խուլ աստծու դատաստանի:

II

- Մեր գեղջուկի պարզ խրճիթում, սուրբ օջախի շուրջը նստած՝
10 Գուսանները մեր խանդավառ, առջևները գինի և հաց,
Վիպերգեցին հաղթանակը դյուցազնների մեր մեծագոր
Եվ ծաղրեցին պարտությունը ոսոխների մեր բյուրավոր:
Եվ հյուսեցին պատմությունը հավերժացող ժողովուրդի,
Վառ հավատով փառքերը մեր ավանդեցին որդոց որդի.
15 Տեսան շքեղ մեր ապագան, անընկճելի ազատ ոգին,
Հայրենիքի սիրո համար միշտ բարձրացած

Թուր-Կայծակին:
1939 օգոստոսի 3,
Մաղկաձոր

*
* *

- Ա՛խ, մի անգամ ոսկետերև աշունքին
Անցնում էի ծայրամասով քաղաքի,
Տեսա երեք երիտասարդ ղասաբներ՝
Խինուտ ավին քաղցրամրմունջ գետակի,
5 Մորթում էին քսանի չափ գառնուկներ:
Երկու գառի գլուխն արդեն կտրած էր,
Իր արյան մեջ թպրտում էր մեկը դեռ,
Իսկ ղասաբը ծխամորեղ շրթունքին,
20 Զորրորդ գառին՝ աղիողորմ լացի մեջ՝
10 Գետնին սեղմել՝ սպանում էր եռանդով.
Մյուս գառները զարհուրանքից կարկամած՝
Նայում էին խոր ու անթարթ աչքերով
Մորթվող եղբորն ու ղասաբի դանակին,
Եվ ողջ մարմնով դողում էին, սրսփում.
15 Բայց մանավանդ տոտիկները նրանց նուրբ
Դողո՛ւմ էին, դողո՛ւմ էին սաստկագին...

1939 սեպտեմբերի 18,
Երևան

ՆՈՐ ՏԱՐՎԱ ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ

Այս նոր տարվա առավոտ,
երբ որ քնից զարթնեցի,
Ավա՛ղ, մերոնք միտս ընկան,
եվ սուրբ պահեր հիշեցի: –

5 Տեսա գյուղի տունը մեր...
Ջրաղացի ձայնն անո՛ւշ:
Մեր մեծ թոնիրը վառ էր...
Նորահացի հոտն անո՛ւշ:

Հայրըս եկել քաղաքից՝
10 Քույրիկիս ու ինձ համար
Բերել էր թանկ նվերներ –
Նոր զգեստներ ծաղկավառ:

Բռնած հորըս ձեռներից՝
Քույրիկս ու ես թովոուն
15 Շրջում էինք բերկրալից
Արփաչալի ափերում:

Ա՛խ, այն օրը հիշեցի, –
Հավերժական տխուր պահ, –
Օտար երկիր գնացի,
20 Էլ մայրիկիս չտեսա:

Մայրս սեղմած ինձ կրծքին՝
Լաց էր լինում սրտաքամ,
Համբուրում էր կարոտով,
Ու չէր թողնում, որ գնամ:

25 Ձիս քայլում էր գլխահակ
Մտքերիս հետ թախծալից,
Ու տանում էր ինձ հեռու
Մանկության սուրբ վայրերից:

30 Եվ քայլ առ քայլ՝ մարում էր
Ջրաղացիս ձայնն անուշ,
Բայց ես լսում էի դեռ
Խեղճ մայրիկիս լացն անհույս:

Այս նոր տարվա առավոտ,
Երբ որ քնից զարթնեցի,
35 Ավա՛ղ, մերոնք միտս ընկան
Եվ սրտիս մեջ լացեցի...

1940 հունվարի 1,
Երևան

ՈՂՋՈՒՅՆ ԱՄԵՆՔԻՆ

Ամսավերջին ապրիլի
Միտքս խոցուն՝ ելա դաշտ,
Բնությունը գրկեց ինձ,
Ինչպես մի մայր սիրաշատ:

5 Շուրջս փովել էր հրաշք,
Առավոտն էր բողբոջում,
Նժույգի պես ոսկեբաշ
Արեգակն էր վրնջում:

10 Հավքերն ուրախ երգեցին,
Ինձ ժպտացին ծիլ ու սեզ,
Որ իրենց պես սրտագոհ,
Զվարթ լինեմ իրենց պես:

Ինչպես խայտում են, խնդում,
Ծփծփում են թևաբախ,
15 Ուլեր, գառներ լուսագեղմ
Եվ թռչունները չքնադ:

Եվ ծաղիկներ, թիթեռներ,
Եվ զեփյուռներ քաղցրաբույր,
Ծիծեռնակներ սրաթև,
20 Եվ դայլայլող ակն-աղբյուր:

Ու սրտիս մեջ մեկը ինձ
Խոսք է ասում մտերիմ, –
«Կանգնի՛ր, ո՛վ մարդ, և սիրով՝
Ողջագուրի՛ր ամենքին:

25 Գլուխդ բա՛ց, ողջունի՛ր
Եղնիկներին, ծառներին,
Թռչուններին, բփերին,
Առվակներին, գառներին:

Նրանք հավերժ հարազատ
30 Եղբայրներն են քո խոնարհ,
Ծնած-սնած մի մորից
Քույրիկները քո բարի:

Ծունըր իջի՛ր երկյուղած,
Եվ այս մամռոտ ժայռը մեծ
35 Խոնարհ սրտով համբուրի՛ր –
Նա եղբայրն է քո երեց»:
1940, Գարուն

*

* *

- Մի երեխա քնից զարթնել
Լաց էր լինում աղիողորմ:
Սրտի ուզած բաներն ամեն
Տեսել էր նա պերճ երազում,
5 Եվ զարթնելով բոլորը մեկ
Կորցրել էր, ու սրտաբեկ
Հիմա նստել, լաց էր լինում:
- Լաց մի՛ լինիր, տղաս, գուր տեղ,
Երիտասարդ կյանքդ ամբողջ –
10 Այդ երազը հրաշագեղ –
Դեռ առաջդ է լուսաբողբոջ:
Ապա ես ի՞նչ անեմ, տղաս,
Որ կորցրել եմ անվերադարձ
Ամեն, ամեն բան աշխարհում,
15 Եվ չունեմ ել ո՛չ մի երազ
Իմ մթնացող օրվա առաջ...
1940 հունիսի 24,
Բորժոմ

*

* *

Ուրիշների ջրերն ընկած՝ գնացի,
Հրամաններ կատարելով գնացի,
Շատ ջանացի, որ սրտիս հետ ընթանամ,
Աշխարհի հետ թավալվոր գնացի...

1940,

Ժընև

*

* *

Ամառվա կապույտ, անդորր գիշերին,
ժայռի կատարին նստել եմ մենակ՝
Հայացքըս հառած նիրհ մտած ծովին:

5 Լո՛ւռ է ամեն ինչ և ամենուրեք.
Ժամանակն՝ անշարժ, և ողջ տիեզերք
Լցված խորագգաց, խորին լռությամբ:

Պա՛հ երանավետ և նվիրական,
Անհուն լռություն տիեզերական:

10 Ե՛ս տեսնում եմ ինձ, ե՛ս լսում եմ ինձ
Ե՛ս զգում եմ ինձ, ճանաչում եմ ինձ:

1940 օգոստոս,
Սևան-Երևան

ԲԻՆԳՅՈՒ

Երբ բաց եղան գարնան կանաչ դռները,
Քնար դառան աղբյուրները Բինգյուլի.
Շարվե շարան անցան գուգված ուղտերը,
Յարս էլ գնաց յայլաները Բինգյուլի:

- 5 Անգին յարիս լույս երեսին կարոտ եմ,
Նազուկ մեջքին, ծով-ծամերին կարոտ եմ.
Քաղցր լեզվին, անուշ հոտին կարոտ եմ,
Սև աչքերով են եղնիկին Բինգյուլի:

- 10 Պա՛ղ-պա՛ղ ջրեր, պապակ շուրթըս չի բացվի.
Ծուփ-ծուփ ծաղկունք, լացող աչքս չի բացվի.
Դեռ չտեսած յարիս, – սիրտըս չի բացվի,
Ինձ ի՛նչ, ավա՛ղ, բլբուլները Բինգյուլի:

- Մոլորվել եմ, նամփաներին ծանոթ չեմ,
Բյուր լներին, գետ ու քարին ծանոթ չեմ.
15 Ես պանդուխտ եմ, ես տեղերին ծանոթ չեմ,
Քույրիկ, ասա, ո՞րն է նամփան Բինգյուլի:

1940

ՌԱԶՄԱԿՈԶ

- Գիշեր է մոայլ, ամպամած գիշեր:
Հողմեր են փչում, շաչում են հողմեր
Դավանան երկրից մեր նենգ թշնամու
Մեր նվիրական դաշտերի վրա:
- 5 Գոռ ալիքներն են լեռնանում ընդոստ:
Մեր խոռվահույզ ծովերի վրա:
- Է՛յ ազատ Մասիս, երկնասույզ գահեր,
Է՛յ երկաթակուռ խրոխտ գագաթներ,
Շանթե՞ր եք զողում, սուրե՞ր եք կոում,
10 Հրեղեն ցասում ընդդեմ թշնամուն:
- Էյհե՛յ, լսեցեք. վեհ հայրենիքի
Կտրին զավակներ, ժողովուրդներ քաջ,
Ելե՛ք, զարթնեցե՛ք, կանգնեցե՛ք արթուն.
Գիտցե՛ք, քնում են գետերն ու քամին,
15 Սակայն չի քնում երբեք թշնամին:
Ահա՛ ռնրամիտ մեր ոսոխը չար
Շղթա է բերում, լուծ ու կապանքներ
Ընկնելու ազատ մեր եղբայրների
Եվ անարգելու հայրենիքը մեր:
- 20 Էյհե՛յ, լսեցեք, ձայն տվեք իրար,
Ամենքդ ե՛ք ոտքի, մարդ քնած չկա՞.
Շո՛ւտ հագեք-կապեք զենքեր ու զրահ,
Գոտեպնդվեցե՛ք ատելությամբ վառ,
Գոտեպնդվեցե՛ք անձնագոհ կամքով,

- 25 Գոտեպնդվեցե՛ք անեղ վրեժով,
Շառաչե՛ք ուժգին, կաղնիներ հզոր,
Խոլ վրնջացե՛ք, նժույգներ խիզախ,
Մրրիկի նման զարկեցե՛ք շեփոր,
Դեպի ոազմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
30 Դեպի ոազմի դաշտ սուրբ դրոշի տակ
Դեպի բարձունքը մահի ու փառքի,
Վանեցե՛ք հեռու թշնամուն վայրագ,
Մեր խրճիթներից, մեր հնձաններից,
Մեր արտ ու կալից վանեցե՛ք հեռու:
35 Հավերժ պիտ մնա հայրենիքը մեր,
Հզոր և ազատ և հավերժ կանգուն
Մեր իդեալների սուրբ արևի տակ:

Դեպի ոազմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
Դեպի բարձունքը մեծ Հաղթանակի:

1941 հունիսի 26,
Էսենտուկի

ԹՌՋՈՒՆՆԵՐԻ ԵՐԳԸ

I

Թռչնիկները գեղեցիկ՝
Լուսաբացին շողշողուն
Իրենց հույզերը մաքուր
Երգում էին, գեղգեղում:

- 5 Ա՛խ, ի՛նչ բարի քաղցրությամբ
Ձեր խոսքերը սրտագին
Ամոքեցին, գգվեցին
Վշտի հովիտ իմ հոգին:

- 10 Այն բազուկը, որ կամի
Ձեզ հարվածել, սպանել՝
Թո՛ղ հավիտյան կարկամի,
Նվիրական գուսաններ:

1941 հուլիսի 5-6,
Էսենտուկի

II

- Յոթ-ութ տարեկան մի փոքրիկ աղջիկ
Մի անգամ մենակ խաղում էր դաշտում.
15 Ոսկի մի թիթեռ ծաղիկից ծաղիկ
Նրա առաջին թռչում էր, խալտում:

- Աղջիկն ուզում էր թիթեռին բռնել.
Ա՛խ, այնպե՛ս, այնպես թռչում էր մոտիկ,
Հենց բավական էր, որ ձեռքը մեկներ,
20 Ի՛նչ գրավիչ էր, ի՛նչքան գեղեցիկ:

Բայց մեկ էլ տեսար, մատների միջից
Փախչում էր արագ՝ թիթեռը կալտառ.
Ընկերների պես խաղալով նորից
Նրանք վազեցին ու մտան անտառ:

- 25 Ծառից ծառ անվերջ, ծառերի ետև
Թիթեռը կախարդ թռչում էր, թաքչում.
Կրկին վազում էր աղջիկն հե՛իհե.
Մինչև որ խավարն իջավ անտառում:

- Աղջիկը հոգնած՝ մի փչակի մեջ
30 Կուչ եկավ, քնեց մինչև լուսաբաց.
Գյուղը դառնալու նամփա որոնեց,
Բայց դարձյալ ծառեր՝ անտառ անթափանց:

- Երեք օր մնաց անտառում մենակ,
Ուտում էր թփեր, պտուղներ վալրի.
35 Փնտրում էր դարձի ուղի շարունակ,
Գիշերը քնում փչակում ծառի:

Գրկիցների հետ հայրը մտատանջ,
 Ցերեկներն՝ անդուլ, գիշերներն՝ անքուն,
 Որոնումներով գտան աղջկան,
 40 Գրկից գիրկ տալով ուրախ դարձան տուն:

Մայրը խելահեղ, լացով խնդագին
 Գրկեց համբուրեց կորած աղջկան.
 «Ասա՛, հոգյա՛կ իմ, անտառում մթին,
 Շատ չվախեցա՛ր», – հարցրեց նրան:

45 «Ո՛չ, անգի՛ն մայրիկ, ես բոլորովին
 Զեի վախենում, հենց այն պատճառով,
 Որ թռչունները միշտ երգում էին»,
 Ասաց աղջիկը ճշմարիտ սրտով:

1941 հուլիսի 11,
 Էսենտուկի

ՍԻՐԵԼԻ ՀԵՐՈՍ Ս.Գ.ԶԱՔԻՅԱՆԻ
ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Հերոսական ընկերներով միասին
Կայծակի պես դու շանթեցիր թշնամուն,
Իդեալների վեհ դրոշը քո ձեռին,
Քաջի մահով ընկար պատվի սուրբ դաշտում:

- 5 Քո սիրելի հայրենիքում նորագատ,
Որ քեզ տվեց դյուցազնի կամք ու կորով,
Ամեն մի սիրտ մորմոքում է քեզ համար,
Եվ գլուխներն խոնարհում են հարգանքով:

- Քո նակատը՝ հաղթանակով պսակված,
10 Մեր պատմության մեջ քայլում ես դու փառքով.
Եվ ահա՝ մեր նակատները խոնարհած
Գործիդ հանդեպ բարձրանում են պարծանքով:

- Մեր ցասումը, մեր վրեժը, ո՛վ հերոս,
Քո երկաթե բազուկիդ մեջ դու տարար,
15 Եվ զարկեցիր նենգ թշնամուն բարբարոս,
Ոսոխի դեմ դարձար վահան ու պատվար:

Քե՛զ հավերժ փառք... հանգչի՛ր խաղաղ ու
անդորր.

- Նոր հերոսներ կկայծակեն քո հետքով.
20 Հայաստանը կբողբոջի նորից նոր,
Կզարդարե քո շիրիմը վարդերով:

1942 ապրիլի 4,
Երևան

*

* *

Երբ որ մահս գա
Կուգեի լիներ
Նորեկ գարունքվա
Շողշողուն մի պահ,—

5 Առաջին բացվող
Վարդին ժպտայի,
Սուգվեի ապա
Մութ անհունի մեջ:

1942

*

* *

5 Ետ դառնար հիմա հասակըս մատաղ,
Լինեի նորից այն խենթ պատանին,
Երգը շրթունքիս, և սիրտըս ուրախ,
Սանձեի նորից հորըս կապույտ ձին,
Եվ խոլ ձորերով, կատարներով վես,
Սուրող գետերի շառաչյունի հետ
Թռչեի չքնադ իմ սիրածին տես,
Որպես մի վառված անվեհեր ասպետ:

1942

ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծ նարտարապետ Թ.Թորամանյանի հիշատակին

- Հայրենի դաշտում քայլում եմ մենակ.
Աշուն է արդեն, և ձյունը նորեկ
Ծածկել է լանջքը սեգ Արարատի.
Հողմը սաստկաշունչ՝ հսկա մի բարդի
5 Կորաթեքել է աղեղի նման
Հայկ նահապետի:

Սակայն իմ առաջ՝ կանգնել են ահա՝
Պատմության ահեղ հողմերին ընկնած,
Սյուներն հոյակապ հին ավերակի:

- 10 Դո՛ւք դարերի մեջ՝ դժար ու դժան,
Երբ ամենայն ինչ ընկած էր տապաստ,
Դո՛ւք, ով երկնախոհ գմբեթներ ու վեմ
Մնացիք ըմբոստ, մնացիք անսաստ
Բռնակալների չարության ընդդեմ:
15 Իմ ժողովուրդը՝ զարկված շղթայի,
Նշխարները սուրբ, քարերը մամոռոտ
Պաշտեց, գուրգուրեց հավատով անշեջ:
Դո՛ւք, հզոր որմեր, կամարներ՝ խրոխտ,
Նրա հոգու հետ խոսեցիք հոգով
20 Մեր քաջակորով նախահայրերի.
Խոսեցիք լեզվով անհուն գեղեցկի,
Եվ ներդաշնակի, և բացարձակի:

Դո՛ւք, վեհ վկաներ մեր անմահ փառքի,

Մեր ստեղծագործ ոգու, հանճարի.
25 Բեկորների մեջ ձեր նվիրական
Ինչպես մանուկը՝ աշխարհից լքված,
Մայրական գրկում տեսավ նա իրեն
Պաշտպանված ամուր, պարիսպներով կուռ:

Ոգով ներշնչված սուրբ քարերիդ մեջ
30 Իմ ժողովուրդը՝ հիացքով արդար,
Մարմինը տեսավ իր երկնասլաց
Վսեմ խոհերի, վեհ գաղափարի,
Եվ իրեն բարձր զգաց ոսոխից,
Հպարտ և հզոր. և գոտեպնդվեց
35 Իր անպարտելի, լուսաբաղձ հոգու
Հավերժի համար անհաշտ պայքարի:

1942 ճոյեմբերի 2,
Երևան

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԵՐԳԸ

- Սյունյաց բարձր լեռներում այդ շանթերն են
բոցկլտում,
Հանդ ու ձորեր թնդում են որոտալից շաչյունով,
Դավիթ-Բեկի քաջերի վառ թրերն են կայծակում,
5 Ամեն մի սիրտ թնդում է նժույգների դոփյունով:
- Մեր դարավոր ցասումի, մեր վրեժի օրն արդար
Դավիթ-Բեկը մեզ բերեց ազատության պատգամով.
Մեր գետերը փրփրաբաշ, մեր դաշտերը ծաղկավառ
Կարմրեցին, ցնծացին մեր թշնամու արյունով:
- 10 Դավիթ-Բեկի քաջերի սուրն ու թուրը հըրեղեն
Կոտորեցին, ջարդեցին մեր թշնամուն չարաղետ.
Դըրոշները թո՛ղ ծփան, զանգերը թո՛ղ ղողանջեն,
Թո՛ղ քուն մտնեն աներկյուղ մեր մանուկներն
այսուհետ:
- 15 Դավիթ-Բեկը ծունր իջավ, երբ որ եկավ Հայաստան,
Ուխտեց փշրել մեզ գերող կապանքներն ու կուռ
շղթան,
Ուխտեց ջնջել թշնամուն, փրկել աշխարհն
Հայաստան,
- 20 Ու կատարեց ուխտը սուրբ... Հազա՛ր, հազա՛ր փառք
նրան:
- Թո՛ղ անձնուրաց ուխտ կապեն մեր թոռները
քաջածին,
Դավիթ-Բեկի թուրը վեհ չըժանգոտի հավիտյան,
25 Շողա, շաչե, երբ խուժե մեր սուրբ հողը թշնամին,
Որ ծուխն անուշ բարձրանա մեր տներից հավիտյան:
1943,
Երևան

ՔԱՅԼԵՐԳ
(Դավիթ-Բեկից)

Ելե՛ք, հայեր, ելե՛ք, քաջեր,
Հագեք կապեք զենք ու ասպար.
Զիերն հեծեք, թուեք եկեք
Սարերն ի վեր, ձորերն ի վար:

- 5 Հայրենիքի սիրո համար,
Արիության դրոշի տակ,
Դավիթ-Բեկը տանում է մեզ
Դեպի կոիվ ու հաղթանակ:

- Ազատ ապրել, փառքով մեռնել
10 Մեր լեռներից երդըվեցե՛ք.
Մերկացըրե՛ք թրերը կուռ
Մեր ժայռերի վրա սըրեք:

- Ժողովրդի սիրո համար,
Ազատության դրոշի տակ,
15 Դավիթ-Բեկը տանում է մեզ
Դեպի կոիվ ու հաղթանակ:

- Արծիվների կանչն ենք լսում –
Առա՛ջ, առա՛ջ կովի սուրբ դա՛շտ,
Զար ու դաժան թշնամու դեմ
20 Դեպի կոի՛վ, կոի՛վ անհաշտ:

Մեր քույրերի պատվի համար,
Անմահության դրոշի տակ,
Դավիթ-Բեկը տանում է մեզ
Դեպի կոիվ ու հաղթանակ:

1943,
Երևան

ԹԱՄԱՐԱՅԻ ԵՐԳԸ
(Դավիթ-Բեկի հարսնացուն. վիրուհի)

Ա՛խ, գգվեցիր ինձ քո հզոր կրծքին,
Հազար սիրելի, իմ սեր Դավիթ-Բեկ,
Էլ ո՛ւր թողիր ինձ մենակ, վշտագին,
Արցունքներիս հետ տխուր, սրտաբեկ:

5 Երբ անքուն աչքս խփում եմ մի պահ,
Հասակդ եմ տեսնում, դեմքդ ազնաուր,
Թռչում ես նորից նժույգիդ վրա,
Անունդ եմ կանչում, ա՛խ, իզուր, իզուր:

Քարվանների հետ մամակ մամփեցի,
10 Արցունքով թրջված, սրտով վշտահար,
Քո պատասխանին կարոտ մնացի,
Մնացի լքված ու անմխիթար:

Քո Հայաստանի լեռներից խոժոռ
Գուսաններ եկան, փառքըդ երգեցին,
15 Երգեցին թրրիդ զարկերն ահավոր,
Անդունդներ թռչող հրեղեն քո ձին:

Օ՛, նախանձում եմ, անհուն նախանձում
Քեզնից զօր-գիշեր անբաժան թրրիդ,
Դե՛հ, բավական է, թուրըդ պատյան դիր,
20 Արի, մեռնում եմ՝ աչքըս մամփեքիդ:

1943,
Երևան

ԳԱՅԱՆԵՒ ԵՐԳԸ
(Շահումյանի հարսնացուն)

Խոստացել էիր, իմ քազ ու պսակ,
Այսօր ինձ մոտ գալ՝ սիրո վարդերով.
Ընկերներիդ հետ թռաք ու հասաք
Նժույգ ձիերով, խրոխտ լեռներով:

- 5 Մայր Հայրենիքի սերը քեզ կանչեց,
Բոց հանեց ժայռից սմբակը ձիուդ,
Քառսուն թրի մեջ թուրըդ շառաչեց,
Արևը մարեց հազար թշնամուդ:

- Խոսք տվիր գալու գարնան ինձ այցի,
10 Ծաղկել են արդեն ամեն թուփ ու ծառ,
Փրկության համար սուրբ Հայաստանի,
Գիտեմ, սիրելիս, խոսքդ մոռացար:

- Եկ գոնե մի պահ, իմ կտրին իշխան,
Շրջենք երկուսով ծաղկած արոտով,
15 Եկ՝ սրբեմ՝ թուրդ մազիս մետաքսով,
Ախ, մի՛ թող այրվեմ սիրուդ կարոտով:
1943,
Երևան

ԳԵՐՈՒՀՈՒ ԵՐԳԸ

Օտար աշխարհում ստրուկ ու գերի,
Թառամեց, անցավ իմ կյանքը մատաղ,
Ա՛խ, ո՛չ մայր տեսա, ո՛չ սեր ընկերի,
Սրտիս մեջ՝ արցունք, աչքիս մեջ՝ ծիծաղ:

5 Անոթի, ծարավ, օտարի դուռ
Տքնեցի անխոնջ, անդուլ, տանջալից:
Սփռվանք գտա երազում միայն,
Ե՛վ տուն հայրենի, և՛ հաց մոր ձեռքից:

10 Արծի՛վ, սե՛գ արծիվ, թոցրո՛ւ ինձ քեզ հետ,
Տա՛ր ինձ հարազատ դաշտերն հեռավոր,
Մեր արևի տակ, ա՛խ, մի վայրկյան գեթ,
Շունչ առնեմ ազատ, մեռնեմ բախտավոր:

1943,
Երևան

ՄԵԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՕՐԸ

(9 մայիսի 1945)

Մեր սուրը փառքով դրեցինք պատյան, —
Մեծ հաղթանակի օրն է ցնծալից.
Պարտվեց մահաշունչ ոսոխը դաժան,
Երգեր են հորդում զվարթ սրտերից:

5 Հոծ փողոցներում աղմուկ ու շառաչ,
Հոսում են մարդիկ ծափով, ծիծաղով,
Մի մարդ սեղան է բացել տան առաջ,
Լցրել թասերը ոսկեփայլ գինով:

10 Եվ անցորդներին կանչում է, խնդրում, —
Եղբայրներ, որդուս կենացը խմե՛նք.
Հերոս է որդիս, հաղթեց թշնամուն,
Ձեր որդիների կենացն էլ խմենք:

15 Խմում են խինդով, ցնծում երջանիկ,
Եվ զարկում նորից գավաթներն իրար:
Նրանց մեջ մի հայր ասում է մեղմիկ, —
Է՛ս էլ իմ որդուս հանգստյան համար:

Գլխարկներն իսկույն հանում են նրանք,
Խոր ակնածանքով լուում են մի պահ.
Խմում են անձայն զոհվածի համար
20 Եվ հեղում գինին սուրբ հացի վրա:

1945,
Երևան

ԻՄ ՆԻՐՎԱՆԱՆ

Ես ապրում եմ մեն-մենավոր
Այս լռանիստ անտառում,
Իմ հյուղակն է քավուտի մեջ,
Ուր երգում է ջինջ առուն:

- 5 Ես խորհում եմ ներանձնացած
Լռության մեջ գերանդորր,
Հոգիս՝ գվարթ, սիրտս՝ հանգիստ,
Զերծ կրքերից բռնավոր:

- 10 Եվ բնության ծիրերից դուրս,
Անհունի մեջ անուրջի,
Ես ապրում եմ հավերժաբար
Առանց վշտի ու տենչի:

1945

*
* *

Ամեն ինչ ունայն, երազ անցավոր,
Աստղ ել որ լինես՝ պիտ հանգչիս մի օր:
Ոչինչ է մարդը՝ փոշի փոշու մեջ,
Իր ցավը, սակայն, տիեզերքից մեծ:

1947 Նոյեմբերի 9,
Երևան

ԱՎԻԿԻՆ

- Կյանքիդ ուղին լինի պայծառ,
Ամեն քայլդ՝ ազնիվ, արդար:
Լինես խոհուն, լինես գիտուն.
Եվ ունենաս սիրտ զգայուն:
- 5 Լինես բարի և անբասիր.
Ընկերներիդ սրտով սիրես,
Երբ քեզ տեսնեն՝ ուրախանան:
Միշտ օգնելու լինես պատրաստ
Տանջվող մարդուն և ընկերին:
- 10 Անդավանան, անհուն սիրով
Հայրենիքիդ լինես պաշտպան.
Եթե նրա սիրո համար
Մի սխրալի գործ կատարես —
Զըհոխորտաս, լինես խոնարհ,
- 15 Եվ իր սլարտքը նիշտ կատարած
Մարդու նման՝ խիղճդ անդորր,
Ապրես ուրախ ու բախտավոր:
- Եվ մեն-մենակ, տարին մի օր
Այցի ելնես մամոռտ շիրմիս,
20 Կանգնես լռիկ, խորհես մի պահ,
Իմ կաթոգին սիրած տղա:
- 1954 հոկտեմբեր,
Երևան

* *

Մեր կյանքի ամեն վայրկյանը անցնող
Թեթև, բայց անբույժ վերք է տալիս մեզ,
Իսկ վերջին, վերջին վայրկյանը ահեղ
Մի կուռ հարվածով սպանում է մեզ:

1955,
Երևան

* *

Շա՛տ եմ տանջվել այս աշխարհում,
Շա՛տ եմ լացել այս աշխարհում.
Այն աչքերը, որ չեն լացել,
Բան չեն տեսել այս աշխարհում:

1955

*

* *

Տիեզերքի սահմաններից դուրս գալի,
Ժամանակից, օրենքներից բնության
Անշատվեի, հեռանալի, փախչեի:
Ուժի-նյութի, կյանքի-մահի հարցերից
5 Ազատվեի, ազատություն շնչեի...
1955 հունիս,
Երևան

**ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ ԵՎ
ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

«ԱՄԵՆ ԳԻՇԵՐ ԻՄ ՊԱՐՏԵԶՈՒՄ...» (էջ 57)

- 1 ինք. Ամեն գիշեր մեր պարտեզում
 2 Ծերուկ ուռին արտասվող
 3 Լաց է լինում գլխակոր:
 4-րդ և 5-րդ տողերի միջև՝
 Նա լալիս է դառնակսկիծ
 Ոնիրները մարդկության.
 Նա ողբում է՝ սրտի թախիծ,
 [Զրկանք] Տանջանք, արյուն զոհերի:
 8 Արցունքները վշտալի:
 1 ՄՆ, Բ I, ԱԾ Ամեն գիշեր մեր պարտեզում
 2 ՄՆ, Բ I Լալկան ուռին, ծեր ուռին
 ԱԾ Ծերուկ ուռին արտասվող
 ՄՆ, Բ I 4-րդ և 5-րդ տողերի միջև՝
 Նա լալիս է դառնակսկիծ
 Ոնիրները աշխարհի.
 ՄՆ Նա լալիս է սրտի թախիծ,
 Բ I Նա ողբում է սրտի թախիծ,
 ՄՆ, Բ I Տանջանք, արյուն զոհերի:
 5 Բ I Եվ սրբում է առավոտուն
 6 ԱԾ Կույս-արևը շափյուղյա
 7 ՄՆ, Բ I, ԵՎ II, ԱԾ Յուր ծամերով հեգ ուռենու
 8 ԱԾ Արցունքները բյուրեղյա:

«ՏՈԹԸ ԱՅՐԵՑ ՎԱՐԴԸՆ ԱՆՈՒՇ...» (էջ 58)

- 1 Տգ, ԵՎ I, Բ I, ԵՎ II Տոթը այրեց վարդն - անո՛ւշ,
 2 ԵՎ I, Բ I, ԵՎ II Նա թառամեց, ա՛խ, ափսո՛ս,
 4 Նա խորտակվեց, վա՛խ, ափսո՛ս...
 6 Տգ, Բ I, ԵՎ II Վարդը փթթեց ու բուրեց.
 7 ԵՎ I, Բ I, ԵՎ II Բայց, ա՛խ, սի՛րտս, սի՛րտս տխո՛ւր
 8 Երբե՛ք ուրախ չբախեց...

« ՑԱՎԱԾ ՍԻՐՏԸՍ ԵՐԳԵՐ ՀՅՈՒՍԵՑ...» (էջ 61)

- 2 ինք. Երգեց անո՛ւշ ու տխուր.
 3 Վիշտս հալվեց, արցունք վազեց
 4 Առատ, ինչպես ջինջ աղբուր:
 5 Տերևի պես երգերս ընկան.
 7 Արցունքներս շաղի նման
 8 Վարդի ծոցում շողացին:
 9 Կանցնեն օրեր, կուգա մահը,
 10 Վառ հողի տակ քուն կիջնեմ.
 11 [Իմ արցունքով շաղաղ վարդը]
 12 Շվաք կանե իմ վրեն:
 13 Հովերն կուգան շիրմիս վրա
 14 Տխուր երգեր կերգեն
 15 - Ա՛խ, իմ անուշ, իմ վաղուցվա
 16 Հյուսած երգերս կերգեն.-
- 2 ԲԻ, ԵՎԻԻ Երգեց անո՛ւշ ու տխուր.
 3 Տգ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Վիշտս հալվեց, արցունք վազեց,
 4 Առատ, ինչպես ջինջ աղբուր:
 5 Տերևի պես երգերս ընկան,
 6 Հովերի հետ գընացին
 7 Արցունքներս շաղի նման
 10 ԵՎԻԻ Սառ հողի տակ քուն մըտան.
 11 Ե Իմ արցունքով շաղախ վարդը
 12 Տգ, ԲԻ Շվաք քցեց իմ վրա:
 ԵՎԻԻ Շվաք քըցեց ինձ վըրա:
 13 Հովերն ընկան, շիրմիս վըրա

«ԱՐԵՎՆ ԻՋԱՎ ՍԱՐԻ ԳԸԼԽՈՒՆ...» (էջ 62)

- 1 ինք. Արևն իջավ սարի հետքում,
 Արևն հանգավ սարի հետքում,
 3 Հավք ու եղնիկ մտան խոր քուն
 5 Լուսնյակն ընկավ երթկից նես

6 Զրեբն մարմանդ կը հոսին.
 8 Աստղերի հետ կը խոսին:
 10 Յարըս [տեսա՞ք] էս գիշեր ո՞ւր է.
 11 Պարզ երկնքի ոսկի [աստղեր] աչեք,
 1 «Արաքս», ե՛վ I Արևն հասավ սարի գլխուն,
 2 «Արաքս», ե՛վ I, Բ I, ե՛վ II, ՀՆԵՎ Դար ու դաշտում լուս
 չկա
 3 Հավք ու թռչունք մտան խոր քուն,-
 4 ե՛վ I, ՀՆԵՎ Լուսնակն ընկավ երթկից ներս
 Բ I, ե՛վ II, Բ II Լուսնյակն ընկավ երթկից նես
 10 «Արաքս», ե՛վ I, ՀՆԵՎ, Բ I, ե՛վ II Յարս ո՞ւր ա էս գիշեր,
 11 «Արաքս» Պարզ երկնքի նշխուն աչքե՛ր,
 ե՛վ I, ՀՆԵՎ, Բ I, ե՛վ II Պարզ երկնքի նիշուն աչե՛ր
 16 «Արաքս» Յարս ո՞ւր ա, որ չի գա...
 ե՛վ I Յարս ո՞ւր ա, տո՛ւն չի գա...
 ՀՆԵՎ, Բ I, ե՛վ II Ա՛խ, յարս ո՞ւր ա, տուն չի գա...

«ԱՆՀՈՒՆ ԵԹԵՐԻՑ, ԱՍՏՂԻ՛Կ ԼՈՒՍԱՓԱՅԼ...» (էջ 63)

Ինքնագրի II քառատողի մշակման պատկերը.

1) Նսեմանում է հայացքդ փայլուն
 [վիշտը ճնշում է և քեզ չարության հոգին] քո անմեղ
 [և վիշտը ճնշում է քո անմեղ հոգին]
 3) Դու աղոթում ես և լուռ արտասւլում.
 4) Օ՛, նախանձում եմ ես քո արցունքին,
 [2) եվ վիշտը ճնշում է քո անմեղ հոգին]
 [2) և ճնշում է վիշտը քո անմեղ հոգին]
 Ճնշում է և քեզ թախիծ դառնագին:
 1 «Հանդես ամսօրյա» Անհուն եթերից աստղիկ լուսափայլ,
 6 Մաշում է և քեզ թախիծ դառնագին,
 7 Դու արտասւլում ես և լուռ աղոթում,
 8 -Օ՛, նախանձում եմ ես քո աղոթքին...

«ԹԵ՛ ԴԵՊԻ ԿՅԱՆՔԸ, ԹԵ՛ ԴԵՊԻ ՄԱՐԴԻԿ...» (էջ 64)

7 ա) ինք. Գրկեցի խաչը, խաչը տանջանքի,
 8 Ապրելու, միայն ապրելու տենչով:

ա) ինքնագրում վերջին քառատողը բացակայում է:
11 ՄՆբ), Տեսե՛ք, վկա են, որ վիշտ, տանջանքներ

«ՈՐՊԵՍ ՀԱՌԱԶ՝ ԼԸՔՅԱԼ, ՏԸՐՏՈՒՄ...» (էջ 65)

8 ինք. բ) Կյանքն է զավեշտ ու տարփանք [հեշտանք]

«ՀՈԳԻ ԿՈՒՏԱՄ, ՀՈԳԻ ՏՈՒՐ ԻՆՁ...» (էջ 67)

2 եվ I Իմ նազանի նազելի՛.

3-6-րդ տողերի հերթականությունը փոխված է՝ 5, 6, 3, 4:

4 (6) եվ I, ԲI, եվ II, Ա՛խ, բո՛ղ ծաղկի նա այնտեղ...

«ԾԱՂԻԿ ԷՒ ՆՈՐԱԲՈՂԲՈՋ...» (էջ 68)

7ինք. Որ հեքիաթներ ինձ ասելին

9 Գառների հետ լուսածեղին

15 Սիրտդ դավեց ինձ, սևաչյա,

3 Տգ, եվI, ԲI, ՀՆԵՎ, եվII Ինձ դյուքում էր առվի խոխոջ,

4 Ինձ ողջունում արեգակ:

5 Տգ Գիշերները աստղն ու լուսին

6 Տգ Քույրը կտրած ու ապուշ

եվI, ԲI, ՀՆԵՎ, եվII Քնից կտրած ու ապուշ

7 Տգ, եվI, ԲI, Ծաղկիս սիրուց երգում էին

ՀՆԵՎ, եվII, Ե, ՀԱ, ԲII, ԸԵ, ԵԺ

Որ հեքիաթներ ինձ ասելին -

8 ՀՆԵՎ, եվII Օրոր անդո՛րր ու անո՛ւշ...

9 Տգ, եվI, ԲI, ՀՆԵՎ, եվII Գառների հետ լուսադեմին

12 եվI, եվII Կրծքիդ վերա գեղեցիկ:

13 Տգ, եվI, ՀՆԵՎ, ԲI Այնտե՛ղ, այնտե՛ղ էս ապրեցա

14 Տգ Քո արցունքով բյուրեղիկ

եվI, ՀՆԵՎ, ԲI, եվII Քու արցունքով բյուրեղիկ

15 Տգ, եվI, ՀՆԵՎ, ԲI, եվII Բախտը ժպտաց քեզ, սևաչյա՛,

ՀԱ, ԲII Սիրտդ դավեց ինձ, սևաչյա,-

«ԲԱԼԵՍ ՈՒՆԻ ՀՆԴՈՒ-ՄԱԹԱ...» (էջ 69)

3 ինք. Պուպուշ-դարդար, նշխուն բալա,

2 եվI, ԲI Ոսկե օրոցք, ատլաս ծածկոցք,

3 ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Պուպո՛ւշ դարդար, նշխո՛ւն բալա,
 4 ԵՎԻ Պանիկ արա՛ ... օր, օր, լալա.
 5 Նանիկ արա - նանի՛, դա՛ր-դա՛ր
 6 Աչք ու ունքդ - ասող ու կամար...
 12 ԵՎԻ, ԲԻ Հոպպա, բալա, քունդ անուշ,

«ՕԽՏԸ ՍԱՐՈՎ ՀԵՌՈ՛Ւ ՔԵԶՆԻՑ...» (էջ 70)

2 ինք. Քու շվաքով եմ ապրում
 4 Քու կարոտով եմ երվում:
 6 Իմ բուր ու թև յարս ո՞ւր է:
 8 Ծով է կտրում աչքերս
 9 Բալքի դարիբ-դուրբատ ոքմից
 10 Խաբար առնեմ յարիցս
 14 Օր ու արև սևցուցի
 15 Բալքի Մշու-Սուլթան գորքով՝
 16 Իմ մուրազս տար ինձի:

1	ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Օխտը սարով հեռո՛ւ քեզնեն,
2	Տգ, ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ	Քու շվաքով եմ ապրում,
3	ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Օխտը տարով բաժան քեզնեն,
4	Տգ, ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ	Քու կարոտով եմ երվում,
6	Տգ, ԵՎԻ, ԲԻ, ՀՆԵՎ	Ջան ու ջիգյար յարս ո՞ւր ա...
7	ՀՆԵՎ	Գիշեր-ցերեկ զրկված քնեն
8	Տգ, ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ	Ծով է կտրում աչքերս
9	Տգ	Բալքի դարիբ նամփորդիցը մ՝
	ԵՎԻ	Բալքի դարիբ նամփորդիցը մ՝
	ՀՆԵՎ	Բալի դարիբ մի նամփորդէ մ՝
10	Տգ	Խաբար առնեմ յարիցս...
	ԵՎԻ	Խաբար առնիմ յարիցս...
	ՀՆԵՎ, ԲԻ	Խաբար առնեմ իմ յարես,
	ԵՎԻԻ	Կարոտ յարես խաբար առնիմ.
12	Տգ	Թագն ու պսակ յարս ո՞ւր ա...
	ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Թագ ու պսակ յարս ո՞ւր ա...
14	Տգ, ԵՎԻ, ԲԻ	Օր ու արև սևցուցի
	ՀՆԵՎ	Օր ու արևըս սևցուցի,

- 15 եՎԻ Բալքի Մշու-Սուլթան գորքով՝
 16 Տգ, եՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ Իմ մուրագս տար ինձի...
 18 Տգ, եՎԻ, ԲԻ, ՀՆԵՎ, եՎԻԻ Թե ու թիկունք յարս ո՞ւր ա...

«ՄԻ՛ ԽՈՍՏԱՆԱՐ ԾԱԳԵԼ ՆՈՐԵՆ...» (էջ 71)

- 6 եՎԻ Հեզ շուշանին եմ կարոտ
 ԲԻ Մանուշակին եմ կարոտ
 7 եՎԻ Իսկ խավարի մռայլ քողը
 11 ԲԻ Խարխափում եմ, թո՛ղ, ընկե՛ր իմ,

«ԵՍ ԾԵՐԱՅԱ... ՄԻ՛ ԶԱՐՄԱՆԱՐ...» (էջ 72)

Ինքնագրում 8-րդ տողից հետո եղել է մի քառատող.
 Նորից կրկնել, նույնը կարդալ,
 Նորից տեսնել նույն պատկեր,
 Նորից փորձել, նույնը հուսալ...
 Օ, ճանճրացա, իմ ընկեր...

«ՍԻ՛ՐՏ ԻՄ, ՍՊԱՍԻ՛Ր, ԳՈՒՑԵ ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ...» (էջ 73)

- 5 Տգ Տանես կովի մեջ - մի հուսահատվիր
 9 Տգ, եՎԻ, ԲԻ Օճն է ննշում քեզ - անհույս կասկածը,
 10 Մաշող ճանճրույթը... միթե խորտակվեց
 11 Տգ Մարմարիոն սյունը - անքնին սերը:
 եՎԻ, ԲԻ Անքնին ուժը - սրբազան սերը:

«ՄԻ՞ԹԵ ՊԻՏԻ ԹՈՌՄԻՆ, ԹՈՇՆԻՆ...» (էջ 74)

- 1 Տգ Մի՞թե պիտի շուտով թռչնին
 23 ԲԻ, եՎԻԻ Զյունի շերտեր վերադ դիզվին,

«ՀՈԳՆԱԾ ԵՄ, ԱՆՏԱ՛Ռ, ՀՈԳՆԱ՛Ծ, ՈՒԺԱՍՊԱՌ...» (էջ 75)

- 2 ՄՃ, եՎԻ Խորտակված կրծքումս էլ չի բռնկում

«ՇՈՒՇԱՆ ԱՂԶԻԿ, ՔՈՒ ԳԵՐԻՆ ԵՄ...» (էջ 76)

- 4 եՎԻ, ԲԻ Պապակ-ծարավ երվեցա:
 5-7-րդ տողերը եՎԻ, ԲԻ-ում բացակայում են:

8 Քու կարոտով սիրտս լիփ-լիք,
 9 Ես հալ ու մաշ, թել դառա.
 10 Օրեր անցան - տարիք անցան,
 11 Շվաք եղա, ման եկա:
 12-14-րդ տողերը ԵՎԼ, ԲԻ-ում բացակայում են:
 18 ԵՎԼ, ԲԻ Ա՛խ, Շուշիկ ջան, ա՛խ, անգութ...
 19-21-րդ տողերը ԵՎԼ, ԲԻ-ում բացակայում են:

«ԻՄ ՓԵՐԻՆ...» (էջ 77)

Ինք. 1-ին տողի վերևում՝
 Գիշերն անքուն՝
 1 Կես գիշերին գետի ափին [գետ-եզերքին].
 1-ին տողի ներքևում՝
 խաղաղ, անդորր
 5 Ո՞վ է նորեն լուռ գիշերով
 6 մենությունս [իմ թովում] [դյութովով]
 10 շքեղ [հպարտ] կանգնում առաջիս,
 12 հուր [մեղմ] շշնջում ականջիս:
 13 [և նշույլով] ով է չքնաղ լույսերի հետ
 17 Նա փերին է մարմանդ գետի՝ ցնորքներիս սիրելին,
 20 Հուր երգերիս նագելին...
 Ինքնագրում վերջին քառատողը բացակայում է:
 1 ԱՄ Կես գիշերին, գետ-եզերքին
 5-8 «Արաքս», ԵՎԼ, ԲԼ, ՀՆԵՎ, ԵՎԻԻ - Ո՞վ է խաղաղ մեջ-գիշերին
 Քընած գետը վըրդովում,
 Ալիքները խրփում ժայռին,
 Ծերուկ ժայռը լըվանում:
 9-12 - Ո՞վ է աստղոտ, զով գիշերին
 Լուսնի շողով զարդարվում,
 Շուշան-կրծքին, սև մագերին
 Գոհար-ցողեր սրըսկում
 13 - Ո՞վ է չըքնաղ, բարի լուսին
 15 «Արաքս», ԵՎԼ, ԲԼ Մշուշային փրփուրի մեջ
 ՀՆԵՎ
 ԵՎԻԻ Փրփուրի մեջ մըշուշային

16 «Արաքս», ԵՎԻ Արշալույսին ողջունում:
 17 «Արաքս», ԵՎԻ, ԲԻ, ՀՆԵՎ, ԵՎԻԻ - Նա հեզ գետի լուռ փերին է,
 19 - Նա իմ սրտի դիցունին է,
 ԱԾ - Նա հոգին է իմ վառ սրտի
 21 «Արաքս», ԵՎԻ Կես-գիշերին գետի ափին
 ԱԾ Կես գիշերին, գետ-եզերքին
 22 Ես նստած եմ սիրավառ.
 24 Ես նայում եմ միալար...

«ԿՈՒՋԵՐՍ ԼԻՆԻՄ ՎՇՏԻ ՑՈՂԵՐ...» (էջ 78)

2 ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Աչքերիդ մեջ շող-կայծեմ.
 6 Բ Կրծքիդ վրա վառվում,
 8 Դեմքիդ վրա փայլվում:
 15 ԵՎԻ Ծով, ժայռ, աղբյուր, արև, լուսին
 16 Լինիմ - միայն ինձ սիրիր...
 ԲԻ, ԸԵ Միայն, միայն ինձ սիրես...

«ՆԱԶԱՆ-ԱՂՋԻՎ, ՇՈՒՇԱՆ-ՇՈՒՇԻՎ...» (էջ 79)

Ինքնագրի տարբերակ.

Սիրուն աղջիկ, Շուշան-Շուշիկ,
 Տե՛ս, մութն ընկավ, հովն ընկավ:
 Երկնու փերին-լուսնակն ելավ,
 Քունն աչքերիդ ցած իջավ:
 Ծի՛վ-ծի՛վ - հավքերն կտուց-կտցի
 Թփերի մեջ քուն մտան.

(այնուհետև ինքնագիրը ընդհատվում է):

4 ԲԻ Քունն աչքերիդ ցած իջավ:
 ԵՎԻ-ի 5-6-րդ տողերի փոխարեն ԲԻ-ում՝
 Ծիվ-ծիվ հավքերն կտուց՝ կտցի
 Ծաղկունքի մեջ քուն մտան.
 Երկնուց փերին՝ - Լուսնյակն ելավ,
 Քունն աչքերիս ցած իջավ:
 Սիրուն եղնիկ, թող գիրկ գրկի,
 Հավքերու պես քուն մտնենք.
 Վառ աստղերուն լուռ նայելով՝

ԵՎԻ-ի 10-րդ և 11-րդ տողերի միջև ԲԻ-ում՝

Սերը երազ կը հյուսե.

12 ԲԻ Երնեկ մեզի... թուխ ծամերդ՝

ԵՎԻ-ի 14-րդ տողի փոխարեն ԲԻ-ում՝

Տանում, բերում, աչերս ծածկում,

Անուշ-անուշ խունկ բուրում...

«ԵՍ ՈՒՆԵԻ ՄԻ ՆՌԱՆ ԾԱՌ...» (եջ 80)

5 ԵՎԻ Ես ունեի սև-ժայռի տակ

10 Սիրտ՝մ ունեի անարատ,

«ՑՈՒՐՏ Է ՕՐԸ-ԲՈՂԻՔ ՈՒ ԽԱՎԱՐ...» (եջ 81)

2 ինք. Շաչում քամին [կատաղի] ցրտաշունչ

3 Սառն է սիրտս, հեգ, վշտահար,

4 [Վխտում կրքերս ամենի:] Լիքը կսկիծ ու մրմունչ

5 Լոեց քամին. լի ջերմությամբ

6 Բայց չի բախե սիրտս անամպ

6-րդ տողի դիմաց, լուսանցքում՝

Իսկ դու երբ պիտ ժպտաս անամպ

7 Խղճուկ սիրտս վիրավոր:

7-րդ տողի դիմաց, լուսանցքում՝

Իմ խղճուկ սիրտ վիրավոր:

5 ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԼ Լոեց քամին շաղով, շաղով

6 Իսկ դուն ե՞րբ պի՛տ ժպտաս անամպ,

«ՊԱՐՁԸԿԱ ԳԻՇԵՐ... » (եջ 82)

3 Տգ, ԵՎԻ, ԲԻ, ՀՆԵՎ Լուսնի շողերը դիպել են սարի

6 Ցրտաշունչ քամին

8 Տգ Սառած երկիրը ճաքում-ճաքնքվում,

ԵՎԻ, ԲԻ, ՀՆԵՎ Սառած երկիրը ճաքում-ճաքնքում,

9	Տգ, եՎԼ, ՔԼ, ՀՆԵՎ	Ջյան հատիկներով քարափի կուրծքը
16	Տգ	- Ա՛խ, Եթե հանկարծ նա ինձ ողջունե՛ր-
17		Հույսս շողշողա՛ր...

«Ա՛խ, ՈՒՌԵՆԻ, ՎՇՏԻ՛Ս ԸՆԿԵՐ...» (էջ 83)

1 ա) ինք. [Հեզ] Ա՛խ, ուռեցի՝ վշտիս ընկեր,
2 (մեր) գթոտ [խղմա՛տ] երկրի հառաչանք.
բ) Խեղճ մայր-երկրի հառաչանք,
3 ա) Սփռի՛ր վերաս ստվեր դողդոջ
բ) Սփռի՛ր վրաս քնքուշ ստվեր.
7 ա) Ես տխուր եմ, սփոփեցեք (ամոքեցեք)
8 ա) անհույս [մոռալլ] սիրտս վշտաբեկ:

«ՍԻՐՏԸՍ ԵՐԿԻՆՔ Է...» (էջ 85)

«Տարագում» այս բանաստեղծության յուրաքանչյուր 2 տողը տրված է 1 տողով:

3	Sq	Աստղ ունի այն տեղ - խորշ ունի այն տեղ
4	ԵՎԻ, ԲԻ	Խորշ ունի այնտեղ
5-6	Sq	Սիրտս երկինք է, բույր կտա ծաղկին
7		Սեր կտա կույսին.
8-9		Կյանք կտա անկյանք չոր անապատին.
10-րդ		տողից հետո «Տարագում» եղել է ևս 11 տող.

Բայց ամենից շա՛տ, անուշիկ մայրի՛կ,
Սիրտս է քեզ համար, քեզ համար միայն
Երգում-աղոթում, քո զարկով բախում,
Սիրելի մայրի՛կ,

Դու քո աղոթքով երկնային հուրը
Ինձ շնորհեցի՛ր, ինձ տվի՛ր ձգտում
Գեղեցկի համար, կոիվ ստի դեմ,
Կոիվ չարի դեմ,

Ավետիք Իսահակյան, Թիֆլիս, 1910թ.:

Ավետիք Իսահակյանը, Սիամանթոն և
Իշխանուհի Թումանովան, Ժնև, 1914թ.:

Ավետիք Իսահակյանը իր տիկնոջ՝ Սոֆիայի և
նկարիչ Սարգիս Խաչատրյանը իր տիկնոջ՝
Վազայի հետ:

Վենետիկ, Սրբ. Մարկոսի հրապարակ, 1924թ.:

ԱԻ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

ԱԶՆԱՆ ԺԱՂԻԿՆԵՐ

ՏՊԱԳՐԱՏՈՒՆ

Ի ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ — ՎԵՆԵՏԻԿ

1922

Ավետիք Իսահակյանի «Աշնան ծաղիկներ» գիրքը,
Վենետիկ, 1922թ.:

Արարտի Տիւ գտիքի,
Դու է Կիւ Կարմիր տեւ,
Ու աշի:

Անհաւ թոււ Կարմիր
Ապրիլ Կիւ Կարմիր,
Ու աշի:

Տառապան-ժապ սրտաշար
Այլ է Կիւ Կարմիր,
Ու աշի:

Կիւ Կարմիր Կարմիր Կարմիր.
Կիւ Կարմիր-Կարմիր Կարմիր,
Ու աշի:

Ա- Կարմիր.

Ավետիք Իսահակյանը և Վահան Զաքարյանը՝
ազգային գործիչ, «Նեմեսիս» գործողության
կազմակերպիչներից, Ժնև, 1919թ.:

Ավետիք Իսահակյանը Ախալքալաքում, 1939թ.:

Ավի՛կն:

հյնժեքս ուղիւ լիք պայծառ,
աղբ ինչ աշխւ. արտա.
լիքս խնամ, լիք ֆիւն.
Եւ աշխատ չար, աշխ.
լիքս թափ և աշխատ.
Ընկերներս սրբալ սիրտ.
Երկ իւր տալի՜ արքայուն:
Վիւ օգնիւ լիքս պարտաւ
տունըս խորուն և ընկերներ:
Անշխատ, աշխատ սիր
Պայտիկներ լիքս պարտաւ:
Երկ իւր սիր խոր
Վի սիրտ արքայ խորտա -
Քրիստոս, լիքս խորտա,
Եւ իւ պարտա խորտա -
Վարտա խորտա իւրտա աշխատ.
Ապիւ արքայ - խորտա:

Եւ Վի-Վիւ, իւրտա իւրտա.
Ապիւ իւր խորտա իւրտա.
Կունիւ լիք. խորտա իւրտա,
Իւ խորտա, սիրտա իւրտա:

1954.

Ապրելու ծաքավ, գիտութեան ծաքավ.
Օրհնի՛ր ինձ, մայր ի՛մ,
Սիրի՛ր ինձ, մայր ի՛մ:

«ԳԻՇԵՐՆ ԵԿԱՎ, ԱՍՏՂԵՐՆ ԵԼԱՆ...» (էջ 86)

«Ալբյուրի» տարբերակը հիմնովին վերամշակած է:

Գիշերն եկավ - աստղերն ելան,
Լուսնյակն ահա՛ շողշողաց.
Ծաղիկները նոր քուն մտան
Ամպի ցողով,
Լուսնի շողով

Տոգորված.

Հովվի երգով,
Քամու շնչով
Գուրգուրված:

Անո՛ւշ մայրիկ, օրոր ասա՛,
Օրորոցը տա՛ր ու բե՛ր.
Ազիզ բալեդ պիտի նընջա,
Հեգ ժպիտով,
Վառ երազով

Կախարդված.

Ջերմ աղոթքով,
Ջինջ արցունքով

Պահպանված:

1	ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Գիշերն եկավ, աստղունքն ելան,
2	ԵՎԻ	Լուսնյակն աղոտ շողշողաց
6	ԵՎԻ, ԲԻ	Դուք էլ քնեք, ոսկի աստղունք,
7	ԲԻ	Վարդ ու բլբու՛լ, գիրկ գրկի.
8	ԵՎԻ	Ծովե՛ր, քուն մտեք, հովե՛ր, քուն մտեք,
	ԲԻ	Ծովե՛ր, քնեք, հովե՛ր, քնեք.
10	ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Իմ սար-դարդե՛ր, ա՛խ, ծով-ցավե՛ր,

«ԵՍ ԵՐԳԻԶ ԵՄ - ԵՐԿՆԻ ԹԻԹԵՌ...» (էջ 87)

1 «Արաքս», ԵՎԻ Ես երգիչ եմ - երկնի որդի

«ՔՆՔՈՒՇ ՀՈՎԻԿ, ԻՄ ՆԱԶԵԼՈՒՑ...» (էջ 88)

Ինք. 1-ին տողի վերևում՝

Վարդ

1 Է՛յ, առավո՛տ, իմ նազելուց

4 Սիրո ողջույն երգչիս բեր:

5 Շո՛ւտ, մատուակ, ոսկի բաժկով,

7 Անո՛ւշ խոսքեր իմ տենչալի

8 [Յարիս] Սիրուս սրտից հանի՛ր-բե՛ր.

9. Վառ կարոտի, ջերմ [տարփանքի]

10 Գիր ու նամակ հետդ բեր:

11 Շո՛ւտ, մատուակ, ոսկի բաժկով

12 Վարդի գույնով գինի բեր:

1 Sq Ո՛վ առավոտ, իմ նազելուց

ԲԻ, ԵՎԻՂ Վառ արշալույս, իմ նազելուց

3 Sq Վիշտ ու դավա շուտ փարատիր,

4 Սիրո ողջույն երգչիս բեր:

ԲԻ, ԵՎԻՂ Սիրո բարև երգչիս բեր:

5 Sq, ԲԻ, ԵՎԻՂ Շուտ, մատուակ, ոսկի բաժկով,

7 Sq Անուշ խոսքեր իմ տենչալի

ԲԻ, ԵՎԻՂ Անուշ խոսքեր իմ նազելի

8 Sq Յարիս սրտից հանիր-բեր.

ԲԻ, ԵՎԻՂ Սիրուս սրտից քաղի՛ր, բե՛ր.

9 Sq Վառ կարոտի, ջերմ տարփանքի

ԲԻ Ծով կարոտի, ջերմ համբուրի

ԵՎԻՂ Ծով կարոտի, ջերմ համբույրի

10 Sq Գիր ու նամակ նվեր բեր:

ԲԻ, ԵՎԻՂ Ծաղիկ-ծաղկունք նվեր բեր:

11 Sq, ԲԻ, ԵՎԻՂ Շուտ, մատուակ, ոսկի բաժկով,

12 Sq Վարդի գույնով գինի բեր:

ԱՆՏՈՒՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐ (էջ 89)

Ինքնագրի 3-րդ և 4-րդ տողերի միջև՝

Երազներս վառ

4 Այրված քու սիրով

5 Ես շա՛տ անցուցի,

4 Տգ, ԵՎԻ, ԲԻ Քո սիրով այրված
ԵՎԻԻ, ԲԻԻ

5-րդ տողում բացակայում է:

6 Տգ, ԵՎԻ Ես շա՛տ անցրի
ԲԻ Ես շա՛տ անցուցի

8-9-րդ տողերը Տգ, ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԻ, ԲԻԻ -ում բացակայում են:

Ե-ում հերթականությամբ փոխված է՝

Անքուն գիշերներ՝,

Անտուն գիշերներ...՝

9-րդ տողից հետո «Տարագում»՝

Բայց, անգին քույրի՛կ, կյանքը հաճույք չէ,

Եվ այսուհետև այդպես սիրելու

Սիրտս սե՛ր չունի,

Հոգիս ե՛րգ չունի:

Ո՛չ, հավատա՛ ինձ, այս սեր չէ երբեք,

Վերջ տո՛ւր ցնորքին, նայիր քո շուրջը -

Այնտեղ ձգտում կա,

Կոհ՛վ ու քրտինք:

Սե՛ր տուր ընկերիդ, որ ձգտեմ, կովեմ,

Սե՛ր տուր եղբորդ, որ թափեմ քրտինք.

Զե՛ որ, քույրիկ իմ, այդպիսի սիրով

Ապրում է երկինք, սիրում է երկինք,

Ինձ սիրի՛ր այդպե՛ս - երկնային սիրով -

Թո՛ղ, ձգտեմ, կովեմ,

Թո՛ղ թափեմ քրտինք:

«ՄՈՒԹԸ ԳՐԿԱԾ ԳԵՏ ՈՒ ԳԵՏԻՆ...» (էջ 91)

2 ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Հով ու ալիք կըծփան.

4 ԵՎԻ Լուռ կննջե Արփա-չայն...

	ՀՆԵՎ	Լուռ կըննջե Ախուրյան:
	ԲԻ	Մեղմ կննջե Արփա-չայն:
	ԵՎԻԻ	Արտերն անուշ կըմնչան:
7	ԵՎԻ, ՀՆԵՎ	Նոր եր ծլեր, արև սիրեց,
	ԲԻ, ԵՎԻԻ	
9		Վառ աստղերը երկնուց ընկան,
15		Ու իմ սիրուն մըմունջներեն

ԲԻՆԳՅՈՒԼ (էջ 92)

«Արաքս», ԵՎԻ	(Հայ. ժողովրդ. առասպել)
ԲԻ	(Հայ. ժողովրդ. լեգենդ)

«ՀՈՎԵՐՆ ԱՌԱՆ ՍԱՐ ՈՒ ԴԱՐԵՐ...» (էջ 94)

1 ինք.	Մշուշն իջավ դար ու դաշտեր,	
3	- Անքուն մերիկ, հերիք հուսաս	
7	Կաթ-կաթ անձրև ամպն է ցողում	
8	Անաստղ, խավար երկնքից,	
9	Լերդ-լերդ արյուն վերքս է թափում	
10	Իմ անգյուման սև սրտից:	
13	Անխիղն կյանքում վերք ստացա	
14	Սրտով սիրած ընկերից,	
15	Անսեր կյանքում վերք ստացա	
16	Անուշ սիրած քուրիկից:	
18	- Ազիզ տղադ ել չկա ...	
4	ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Քու շողշողուն աստղն ընկավ:
8	ԲԻ	Սև ու պղտոր երկինքեն.

«ՄԵՆԱԿ, ԱՆԸՆԿԵՐ ԶԵՐ ԳԻՐԿՆ ԵՄ ԸՆԿԵԼ...» (էջ 95)

6 ինք.	Ես պիտի թռչեմ դեպ սուրբ վայրերը
13	Թող անծայր ծովը եռա, փրփրի,

«ՏԻԵԶԵՐՔԻ ՊԵՐՃ ՀՅՈՒՍՎԱԾՔՆ ԵՄ...» (էջ 96)

3	Տգ, ԵՎԻ	Բռնկվում է սիրո հրդեհն,
---	---------	-------------------------

Ճակատ ճակտի էն տղի հետ
 Կոիվ մտնիմ, բոց դառնամ.
 Ջարդեմ, փշրեմ ոտն ու գլուխը,
 Խմեմ արյունն ու հովնամ:

Ա՛խ, թե որ էն ինձի հաղթեց,
 Է՛հ, թո՛ղ ընկնիմ չոլի մեջ,
 Թո՛ղ արծիվը աչքերս հանե,
 Պետ - առուծը սիրտս ուտե...

Հեջ չե՛ հեղմ՝ ել յարիս կասեմ -
 «Ա՛խ, Շուշան ջան, ո՞ւր կերթաս,
 Երկնուց աստղերն քեզի կուտամ,
 Էն տղի հետ հե՛ջ չերթաս...»

ԵՎ II-ում՝

«Է՛յ, Շուշա՛ն ջան, ա՛խ, ազիզ ջան,
 Էն տղի հետ ո՞ւր կերթաս,
 Աստղերն երկնուց քեզի կուտամ,
 Էն տղի հետ հե՛ջ չերթաս»...

Մերի՛կ, թուրքս մեջքըս կապե,
 Բեր կապուտ ձիս, շուտ հեծնեմ.
 - Է՛յ, դուն կանգնիր, նամարդ տըղա՛,
 Սիրտըս բաց է սըրիդ դեմ:

6	ԵՎ II	Սև-ծովի բոլոր կերթաս.
8		Ծովն է լալիս ինձ վրա...
9		Սև արծիվն է աչքս կըտցում,
11		Ու առյուծը սիրտս է հանում -
13	ԵՎ II, Բ II	Ու ճամփեն ոլո՛ր-մոլո՛ր
15	ԵՎ II, Բ II	Շուշան յարս ձեռքը արնոտ՝
	Ե	Շուշան յարս, վառ ու խնդուն,
16	ԵԺ	Սև ծովի բոլոր կերթա:

ՄԱՅՐԻԿԻՍ (էջ 99)

1	ԵՎ I, ՀՆԵՎ, Բ I, ԵՎ II	Հայրենիքես հեռացեր եմ

3		Ազիզ մորես բաժանվեր եմ
5	ԵՎ I	Սարից կուգաք, նշխուն հավքե՛ր,
	Բ I, ՀՆԵՎ	Սարեն կուգաք, նշխուն հավքե՛ր
6	ԵՎ I, ՀՆԵՎ, Բ I, ԵՎ II	Ա՛խ, իմ մորս տեսեր չեք,
7	ԵՎ I	Ծովից կուգաք, մարմանդ հովե՛ր,
8	ԵՎ I, ՀՆԵՎ, Բ I, ԵՎ II	Ախըր բարև բերեր չեք:
10	ԵՎ I	Անձեն եկան ու անցա՛ն.
13	ԵՎ I, ՀՆԵՎ, Բ I, ԵՎ II	Ա՛խ, քու տեսքին, անուշ լեզվին
14		Կարոտցեր եմ, մայրիկ ջան,
18	ԵՎ I	Հոգիդ գրկեմ, համբուր տամ -
19	Բ I	Սրտիդ կպնեմ վառ կարոտով

«ՄԱՃԿԱԼ ԵՍ, ԲԵԶԱՐԱԾ ԵՍ...» (էջ 100)

- 2 բ) ինք. Առը շուռ տուր - տուն արի,
3 Ծովի պես քրտնել ես
4 ա) Եզներն արձկի, շո՛ւտ արի,
6 բ) Դրել եմ դուրսը սառի
7 ա) Ալ-գոգնոցս փռել եմ
բ) Նախշուն սուփրեն փռել եմ
8 բ) Արի՛, թառլան, թեզ արի:
ա) ինքնագրում II և III քառատողերի տեղերը փոխված են:
10 բ) Զովը կուգա, հով կանի,
12 Զափ տո՛ւր, չափ ա՛ռ - թեզ արի՛:
13 Դադրած, քրտնած յար ջան,
14 Ամպերն ելան - տուն արի:
16 ա) Ծտից թև առ, թը՛ռ արի:
բ) Ղշից թև առ - թեզ արի...
3 ԵՎ I Ծովի պես քրտներ ես -
5-6 ԵՎ I, ՀՆԵՎ Կաթի սերը քաշեր եմ,
Բ I, ԵՎ II Դրեր եմ հովին՝ սառի.

7		Ալ-գոգնոցս փոերեմ,
9		Տեղ եմ քցեր շվաքում,
12	ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ	Զափ տո՛ւր, չափ ա՛ռ, - չո՛ւտ արի:
	Ե	Դե՛հ շո՛ւտ արի, տո՛ւն արի:
15		Դադրած կոներիդ մեռնեմ,
16	Տգ	Ղշից թև առ - թեզ արի
	Ե	Ծտից թև առ, շո՛ւտ արի...

«ԳԻՇԵՐՆ ԵԿԱՎ, ԶՈՎ-ՀՈՎՆ ԸՆԿԱՎ...» (էջ 101)

Ինքնագրում I քառատողը բացակայում է:

5-8ինք. Ես խփեցի ոգևորված

Սրտիս անթիվ լարերին.

Կուրծքս շաչե՛ց, կուրծքս թնդաց -

Եվ լարերը կտրվեցին...

11 Մենակ սիրո երգը շողաց

2 ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԻ 2 Աստղունք լուսնին ձեռն տվին

3 ԵՎԻ 3 Լուսնակն ելավ, մով-ծով ընկավ,

4 ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Հավքերն ինձի ձեռն տվին.

8 ԵՎԻ, ԵՎԻԻ Եվ լարերը կըտրվեցին...

ԲԻ Ու լարերը կտրվեցին...

9 ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Մենակ սիրո լարը մնաց

11 ԵՎԻ Մենակ սիրո երգը շողաց

ԲԻ Ու սուրբ սիրո երգը շողաց

«ԿԵՆՍԱԿԱՆ ԾՈՎԻ ՀՈՒՅԶԵՐԻ ՄԻՋԻՆ...» (էջ 102)

3ինք. Կայծակն է խփում իմ վեհ նակատին

5 Հողմ ու փոթորիկ վրաս են շաչում,

«ԵՍ ԶԵՄ ՈՒՋՈՒՄ ԱՐԵՎ ՑՈՒԱ...» (էջ 103)

9 ինք. ա) Ես չեմ ուզում կյանքը վխտա

15 ԲԻ Ա՛խ, ես ցնդվեմ, սիրտս հուլմա.-

«ԱՊՐՈՒՄ ԵՄ ՄԵՆԱԿ, ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՄԵՋ ՕՏԱՐ...» (էջ 104)

- 4 ինք. Եվ նրանց հոգին երգս չի լսում:
 6 Ուր վեհ թւերով երկինքն է չափում.
 7 Այն վառ աստղերը - գթոտ աչերն են
 8 Որ վշտիս ժամում ինձ քաղցր են ժպտում:
 2 ԵՎԻԱ Աչքերը նրանց ինձ չեն ողջունում.
 3 Սրտերը մարդկանց փակ են ինձ համար
 4 ՄԵ Նրանց ականջը ձայնս չի լսում
 ԵՎԻԱ Եվ հոգին նրանց ձայնս չի լսում...
 6 ՄԵ Որ սուր թւերով երկինքն են չափում
 ԲԻ, ԵՎԻԱ Որ վեհ թւերով անհունն են չափում.
 8 Որ վշտիս ժամում ինձ քաղցր են ժպտում:

«ԵՐԱՋ ՏԵՍԱ - ՁԵՐ ՏԱՆ ԱՌԱՋ...» (էջ 105)

- 2 ա) բ) ինք. Ջուլալ աղբյուր կբղխեր.
 4 ա) Ջորս դին անուշ ծաղկունք էր:
 5-8 ա) բ) Ես ել ծարավ, պապաք էի,
 Ասի, կուշտմ՝ ջուր խմեմ.
 Վրա պրծա... մեկել մեկեն
 Ցամքավ աղբուրն - քար դառավ:
 9 Քնից գարթնա, սիրտս էր տխուր.
 2 ԲԻ, ԵՎԻԱ, ԲԻԱ Ջուլալ աղբյուր կը բխեր,
 4 ՄԵ Ջորս դին անուշ ծաղկունք էր:
 5 ՄԵ, ԲԻ Ես ել ծարավ, պապաք էի,
 6 ՄԵ Ասի - կուշտմ՝ ջուր խմեմ.
 ԲԻ Ասի՝ մի կուշտ ջուր խմեմ.
 7 ՄԵ Վրա պրծա... մեկ էլ մեկեն
 ԲԻ Վրա պրծա, մեկ էլ տեսա
 8 ՄԵ, ԲԻ Ցամքավ աղբուրն, քար դառավ:
 9 ՄԵ Քնից գարթնա - սիրտս էր տխուր.
 11 ԲԻ Ծարավն ես եմ, աղբուրը դուն,
 12 Բ, ԵՎԻԱ Սերդ ինձ համար ցամքեր է:

«ՄԱՅՐՍ ՏԵՍԱՎ ԻՆՁ ՇԱ՛Տ ՏԻՈՒՐ...» (էջ 106)

«ԱՆՀՈՒՆ ԵՐԿՆՈՒՄ ԱՍՏՂԵՐՆ ԱՆՇԵՋ...» (էջ 110)

1 ԵՎԻ, ԲԻ Անհուն երկնում ջինջ աստղերը
2 Գիտեմ, ինձ շա՛տ են սիրում.
3 Վարդ-ամպերում արշալույսը
7 Դուք իմ սերն եք, իմ ընկերը,
9 ԵՎԻ - Ա՛խ, մենք շա՛տ խո՛ր ենք,

«ԼՈՒՌ ԳԻՇԵՐԻՆ ՀԵՌՈՒ ՏԵՂԻՑ...» (էջ 111)

2 ինք. ա) Մի երգ եկավ մտերիմ,
3 ա) Այն ում սիրտն էր, որ հեզ թախիծ
 բ) Այն ո՞ւմ սիրտն էր, հեզ թախիծով,
4 ա) Ցողեց մեղմով իմ հոգին:
 բ) Ցողեց, ցայեց իմ հոգին:
5 բ) Ջինջ օրորով հյուսված երազ
6 ա) Բուրեց երգը մտերիմ,
 բ) Ծորաց, բուրեց վեհ երգը
7 բ) Ուր է սիրտը - անհայտ, անհաս.
8 ա) Սուրբ... ծփաց իմ հոգին:
 բ) Սուրբ սեր ծփաց իմ սիրտը:

«Մուրն»-ում՝ բնաբան քառատող.

Դադրած, անքուն խեղճ նամփորդ եմ,
Բլբուլ եմ, - վարդս ման կուգամ.
Հազար տեղից վիրավոր եմ,
Գիտեք թե ո՞ղջ ման կուգամ:

1 ԲԻ, ԵՎԻ Հեռու տեղից լուռ գիշերով
 ԱԾ Մի երգ եկավ բուրմունքի պես
2 Հեռուներից՝ գիշերով.
3 ՄՆ Այն ո՞ւմ սիրտն էր, որ հեզ թախիծ
 ԲԻ, ԵՎԻ Այն ո՞ւմ սիրտն էր, հեզ թախիծով
 ԱԾ Ո՞ւմ սրտիցն էր այս երգը հեզ,
4 ՄՆ, ԵՎԻ Ցողեց, ցայեց իմ հոգին...

	ԲԻ	Փայեց, ցայեց իմ հոգին
	ԱԾ	Որ պատեց ինձ վշտերով:
5	ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Զինջ օրորով հյուսված երազ
6	ՄՆ	Ծորեց, բուրեց վեհ երգը
	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Բուրեց երգը վշտագին.-
7	ՄՆ, ԲԻ	Ո՛ւր է սիրտը՝ անհա՛յտ, անհա՛ս
8	ՄՆ	Սուրբ սեր ծփաց իմ սիրտը...

«ՇՂԱՐՇ-ԱՄՊԵՐՆ ԵՐԿԻՆՔՆ ԱՌԱՆ...» (Էջ 112)

2	ԵՎԻ	Լուսնակն աղո՛տ կշողա,
	ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Լուսնյակն աղո՛տ կշողա,
3	ԵՎԻ, ԲԻ	Լռիկ նահեռւմ հանդարտ-
մարմանդ
4	ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ	Նուրբ եղեգնը կդողա:
	ԵՎԻԻ	Եղեգնը նուրբ՝ կըղողա:
6	ԵՎԻ	Եղեգնի մոտ կլողա,
8		Ճահիճն նվազ կցոլա...
	ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Ճահիճն նվազ կփայլե:
11	ԵՎԻ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Ու անուրջում միտքըս թաղված՝

«ՆԱՅՈՒՄ ԵՆ ՑՈԼՈՒՆ ԱՍՏՂԵՐԸ ԱՆՇԵՋ...» (Էջ 113)

Ինքնագրի ա) տարբերակ.

Լուռ աստղերը հեզ հայացքով
Անապատին են նայում.
Եվ անապատն մեղմ թախիծով
Հոգուս մեջն է ծավալվում:
Ես խորհում եմ լուսթյան մեջ -
Խորհրդավոր ու անձայն.
Եվ այն աստղերն վերքերի պես
Հոգուս խորքում կըտրպան:

Ինքնագրի բ) տարբերակ.

Երկնի աստղերն լուռ հայացքով
Անապատին են նայում.
Անապատը մութուլուս ծով
Շուրջը անծայր է փովում.

Ես նստած եմ լոռի վրայ
 Խորհրդավոր և անձայն
 Երկնի աստղերն իմ հոգու մեջ
 Մտքերի պես կծկան...

Ինքնագրի գ) տարբերակ.

Նայում եմ անմահ աստղերը անշեջ
 Լուռ անապատին քնքուշ հայացքով,
 Ու ծավալվում է մոռյլ հոգուս մեջ
 Վեհ անապատը խորին գաղտնիքով
 Խորին թախիծով և խորհում եմ ես,

Եվ վառ աստղերը պատգամների պես
 Հոգիս այրում եմ և թևավորում:

Աստղերը հավերժ, աստղերը անմահ
 Նայում եմ անշեջ
 Լուռ անապատին քնքուշ հայացքով,
 Եվ ծավալվում է մոռյլ հոգուս մեջ
 Վեհ անապատը խորին գաղտնիքով.
 Եվ այն դողանջուն խոր լոռի վրայ մեջ
 Եվ տարածության ու կյանքի մասին
 մտածում եմ ես -

Իսկ վառ աստղերը պատգամների պես
 Հոգիս այրում եմ և թևավորում:

1	ՄՆ, ՀՆԵՎ	Լռիկ աստղերն հեզ հայացքով
	ԲԻ	Ցուլուն աստղերն հեզ հայացքով
2	ՀՆԵՎ, ԲԻ	Անապատին եմ նայում.-
3	ՄՃ	Եվ անապատն մեղմ թախիծով
	ՀՆԵՎ, ԲԻ	Եվ անապատն խոր թախիծով
4		Հոգուս մեջն է ծավալվում:
5		Ես խորհում եմ լոռի վրայ մեջ
6		Խորհրդավոր ու անձայն.
	ԵՎԻԻ	Վեհ լոռի վրայ մեջ մըտորում եմ,
7-8	ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ	Եվ այն աստղերն վերքերի պես

ԲԻ

Հոգուս խորքում կըտըրպան...
Եվ աստղերը վերքերի պես
Հոգուս խորքում կըտըրպան...

«ՔԸՆՔՈՒՇ ԼՈՒՍՆԻ ՇՈՒՇԱՆ– ՓՈՇԻՆ...» (էջ 114)

- 1 ինք. Արևն հանգավ - մութը մթին
3 Ծանր խշշաց լացող ուռին.
4 - Սիրտս տխուր կըհեռա:
6 Տերևները կմնջան:
8 Մեղմ երագում կմնջան:
12-րդ 13-րդ տողերի միջև
- Ու խոր կզգամ, չկա անցյալ
Զկա ներկա, ապագա.
Զկա սիրել, լալ ու հուսալ,
Զկա կյանք, ու չկա մահ...
13 Լուսնակն ելավ - շուշան փոշին
15 Մեղմիկ խշշաց ցորեն-ցողուն,
16 Սիրտս անդորր կծփա...
1 ԵՎԻ, ԲԻ Պայծառ լուսնի շուշան-փոշին
6 ԵՎԻ Տերևները կմնջան
8 Մեղմ երագում կմնջան

«ԹԱՓՎԵՑԻՆ ՏԵՐԵՎՆԵՐՆ ԱՇՆԱՆ ԾԱՌԵՐԻՑ...» (էջ 115)

- 1 ինք. Թափվեցին տերևներն չորցած ծառերից -
2 [դեղնած ու դժգույն] թռչնած ու դալուկ,
3 Թափվեցին երգերս ջարդված սրտիցս -
4 [թռչնած ու անսեր ու թալուկ]
թալուկ ու դալուկ
6 [թալուկ] տխուր ու անփայլ,
7 - Թափվեցե՛ք, արցունքնե՛քս, սրտիս խորքերից
«Մուրն»-ում առաջին անգամ տպագրվել է այլ տարբերակ.
Թափվեցին տերևներն չորցած ծառերից -
Դեղնած ու դժգույն.
Թափվեցին երգերս ջարդված սրտիցս -

Թոշնած ու անսեր:
 Թափվեցին աստղերը անհուն երկնքից -
 Թալուկ ու տխուր.
 - Թափվեցե՛ք, արցունքնե՛րս, սրտիս
 խորքերից,
 Անհույս ու մոռյլ...

1	ԲI, ԵՎ II	Թափվեցին տերևներն դըժգույն ծառերից,-
	Բ II	Թափվեցին տերևներն աշնան ծառերի՝
3	ԲI, ԵՎ II	Թափվեցին երգերս ջարդված սրբոցս՝
4		Լալուկ ու թալուկ,
5	ԲI	Թափվեցին աստղերը անհուն երկնքից,-
7	ԲI, ԵՎ II	- Թափվեցե՛ք, արցունքներս, սրտիս խորքերից

«ՀԵՌՈՒ ԱՓԵՐՈՒՄ ՄԻՏՔԸՍ ԹԱՓԱՌԵՑ...» (էջ 116)

3	ԵՎ I, Բ I	Վայրենի ժպիտն, մութ-մոռյլ կնճիռն,
6		Շաչում էր, մոնչում կատաղի ծովը
7		Եվ հպարտ սարից շնկշնկում հովը
8		Մոռյլ նակատիս
12		Այնտեղ ցոլում էր լազվարթ երկինքը,
13		Զվարթ երկնքում - հեռո՛ւ ամպերում
15		Այնտեղ երգեցի իմ վեհ երգերը,
18		Եվ ստեղծեցի մի չքնաղ աշխարհ,-
19	ԵՎ I	Հզոր տիեզերք, ուր խորն ու վսեմն
	Բ I	Հոգու տիեզերք, ուր խորն ու վսեմ,
20	ԵՎ I	Ամուր-մաքուրը իշխում, վառվում են.
	Բ I	Հզոր-մաքուր իշխում, վառվում են.
22	ԵՎ I, Բ I	Մտքիս թռիչքով թևերս փռած

ԱՎԵՏԻՔ ՄԱԼՈՅԱՆԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 119)

I

Վերնագիրը՝	Բ I	Ընկերիս հիշատակին
------------	-----	-------------------

Ա՛խ, ի՞նչ դարդ էր՝ ամպի նման,
Ամպի նման՝ սիրտս առավ.-
Ո՞ւր ես, ազի՛գ, իմ ազի՛գ ջան,
Սիրտս ցավի ծով դառավ.

II

Արևն հանգավ ծովի խորքում,
Սև մութ շուքը սիրտս առավ.
- Ա՛խ, ընկեր ջան, ծաղիկ թոռմար,-
Ծաղիկ՝ կյանքի վառ-ծարավ...
Ա՛խ, հոգի ջան, քեզ ո՞ւր գտնեմ,
Քե՛զ, իմ անգի՛ն, մտերիմ,
Որ փշրանքդ ժողվեմ, պահեմ
Սրտիս խորքում, ընկե՛ր իմ...

14 ԲԻ Գամ քու մոտդ, հոգի՛ ջան,
15 Սուրբ անունիդ, հողիդ մեռնիմ,
ԲԻ-ում 16-րդ տողից հետո՝
 Գերեզմանդ հողին հավսար,
 Կորար, չկաս, հոգի՛ ջան,
 Հիմա քամին վերադ կուլա՛,-
 Ձե՞ս իմանում, Ավո՛ ջան...

«ԲԱՆԴԻՍ ՎԸՐԱ, ՍԸՐՏԻՍ ՎԸՐԱ...» (էջ 121)

- 3 ա) ինք. Ծափին տալով թևերն հսկա
բ) Մեծ թևերը թափ-ծափ տալով
6 ա) Դաշտերի մեջ կցուլար
7 ա) Ալագյազը ծաղիկներով
5-8 բ) [Ջան] է՛յ, Արազը [հարհանդ, մարմանդ] ծփանք տալով
Արտուտների հետ կուգա.

Ալագյազը, [ջանին մեռնեմ] ծաղկունքներով
Զառ ու [զարբաբ] զմրուխտ, ավալա:

- 9 ա) բ) Երթամ, զարկեմ կուրծքս Արագին,
10 բ) Անո՛ւշ, անուշ ջուր խմեմ
11 ա) Ալագյազի քերծին նստեմ,
2 Մն Արծիվ երեք փաթ տվալ.
3 Մենձ թևերը թափ-ծափ տալով՝
ԲԻ Մեծ թևերը թափ-ծափ տալով՝
5 Մն - «Զա՛ն Արագը հարհանդ-մարմանդ
6 ԲԻ Արոսների հետ կուգա
7 Մն Ալագյազը, ջանին մեռնի՛մ,
8 Զառ ու զարբաբ, ալ վալա:
9 Երթամ, զարկեմ կուրծքս Արագին,
10 Անո՛ւշ, անո՛ւշ ջուր խմեմ.
11 Ալագյազի ուսին նստեմ -
ԲԻ Ալագյազի թևքին նստեմ -

«ՎԱՌԻ ԱՐԵՎԻ ՇՈՂՔԸ ԽԱՂԱՑ...» (էջ 122)

- 7 ԲԻ, ԵՎԻԻ Ե՞րբ պիտ ոտներն ընկնեմ, գըրկեմ

«ԱՄՊԻ ՄՈՎԸ ԸՆԿԱՎ ԾՈՎԸ...» (էջ 123)

- 3 ԵՎԻ, ԲԻ Կշնկշնկա անուշ հուլը.-
7 ԵՎԻ Վազեց աղբերս թշնամունդ եմ

«ԲԱՆԴԸՍ ԲԱՑԵ՛Ք, ԱԶԱՏ ԹԸՌՆԵՄ...» (էջ 124)

- 1 ինք. Բանտս բացեք-ազատ լինեմ
[Ա՛խ, երնեկ թե կյանքիս գնով]
2 Ազատ [լինեմ] գոնե մեն-մի օր.
3 [Ազատ... վայրի եղնիկի պես] Սեզ ժայռերի մարալի հետ
6 [Կսկուծ] Անհագ խմեմ ու ծծեմ.
9 Զառ ու զարբաբ ծաղկանց [վրան] միջով
11 Ա՛խ, [ջա՛ն], աղբուր ջան, [քեզ հետ սրտանց] քու
նանիկով
12 Գրկեմ [ծառերն] վարդերն [արտասվեմ] ու քնեմ:

10 ԲԻ Լուռ ծմակի խորքն ընկնեմ.
12 Գրկեմ վարդերն ու քնեմ...

«ՄՌԱՅԼ ԲԱՆՏԻՍ ՆԵՂ ԼՈՒՍԱՆՑՔԻՑ...» (էջ 125)

2 ինք. Աստղեր տեսա երկնքում,
3 Որ սգավոր աչերի պես
4 Լուռ կաշեին իմ սրտում:
6 Որ պապերիս սուրբ հողում
7 Ինձի կհիշեն ու կըսգան
8 Աստղերի պես - լուռ, տրտում:
«Մուրմ»-ի տարբերակը.

Մռայլ բանդիս նեղ լուսանցքից
Աստղեր տեսա երկնքում,
Որ սգավոր աչերի պես
Լուռ կաշեին իմ սրտում:
Մայրս, քույրս միտս ընկան,
Որ պապերիս սուրբ հողում
Ինձի կհիշեն ու կըսգան
Աստղերի պես - լուռ, տրտում:

4 ԵՎԻ Նայում էին ինձ վերա:

«ԳԻՏԵՄ, ԽԱԶԸԴ ԾԱ՛ՆՐ Է, ՀՍԿԱ...» (էջ 126)

Ինքնագիր գ)-ի սկզբում կա մի քառատող, որը հետագայում
հանվել է

Տխուր լուսնի ցուլք ծորեց
Նեղ լուսանցքից իմ հոգում.
Ինչպես կայծակ նա բորբոքեց
Սերս ու իդձս վառվողուն:-

1 - Գիտեմ, խաչդ ծանր է, հսկա՛,
2 ա) Ով մարդ-եղբայր-ընկեր ի՛մ,
բ) գ) Ով մարդ, ընկեր, եղբայր իմ,
3 Քեզ մո՛տ, քեզ մո՛տ կուգամ ահա՛,
4 Կրծքիս սեղմեմ արտասվեմ.

- 19 - Գարունն եկավ - ինձ ի՞նչ գարուն.
 20 Սիրտս լցվավ սև-արուն...»
 1 ԲԻ, ԵՎԻԻ Կռունկները շարա՛ն-շարա՛ն
 3 Գարունն եկավ, կը՛ ռո, կը՛ ռո...
 4 Անուշ կանչին ու անցան:
 5 ՄՆ, ԲԻ - «Ջա՛ն, ջա՛ն, մեռնիմ ես ձեր ձեռքին,
 6 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Ա՛յ, կռունկներ, նիշուններ,
 8 Յարաբ խաբար չեք բերեր:
 16-րդ և 17-րդ տողերի միջև ՄՆ, ԲԻ-ում
 Գարունն եկավ, ինձ ի՞նչ գարուն,
 Սիրտս լցվավ սև-առուն...»
 17 ԲԻ, ԵՎԻԻ Կռունկները շարա՛ն-շարա՛ն
 19 Գարունն եկավ, կը՛ ռո, կը՛ ռո...

«ԱՐՏՈՒՏՆ՝ ՈՒՍԻՆ, ՎԱՐԴԸ՝ ՍՐՏԻՆ...» (էջ 130)

- 1 ինք. Վարդը - սրտին, [ծիտը - նտին] արտուտն-ուսին,
 5 Արտուտն անուշ սեր կերգե
 1 ՄՆ Վարդը - սրտին, ծիտը - նրտին
 ԲԻ Վարդը՝ սրտին, արտուտն՝ ուսին
 3 ՄՆ Տուղտը -ծծին, աստղը - նակտին,
 5 ՄՆ, ԲԻ Արտուտն անուշ սեր կերգե,

«ՍԵՎ ՄԻՋԱՐԸՍ ՃՈՃՔ ԵՄ ԱՐԵՐ...» (էջ 131)

- 24 ԵՎԻԻ Սև օրերիս նշխուն լալա.

«ԱՄՊԻ ՓԵՇՈՎ ՄԵԿ ՀԱՎՔ ԱՆՑԱՎ...» (էջ 133)

- 6 ԵՎԻ, ԲԻ Քարփեն քարին կփովի.
 7 Ծով-ծամերդ ազիզ գլխեդ
 12 Պագդ դեղ ու դարման ե:
 14 ԵՎԻ Կուրծքդ նշխուն, շարմադուն

«ՇԱՐԱ՛Ն-ՇԱՐԱ՛Ն ԱՄՊԵՐՆ ԵԿԱՆ...» (էջ 134)

- 3 ԵՎԻ Ո՛ւրտից կուգայի, ո՛ւր կերթամ -
 6 ԲԻ Քուրիկ, քեզնից հեռու՛ կերթամ.

12-րդ տողից հետո ԵՎԻ, ԲԻ-ում՝

Փչե՛, քամի՛, զով քամի՛,
Սիրտս դարդի ծով, քամի՛,
Ես երվում եմ, հով երա՛,
Սիրտս մտի՛, զով երա՛...

«ԵՐՆԵ՛Կ, ԵՍ Է՛Լ, ԱԼ ԹԻԹԵՌՆԵ՛Ր...» (էջ 137)

2 ԵՎԻ Զեզ պես թռնիմ վա՛ր ու վե՛ր -
4 Ոսկի-ցուքում, աստղ-ցողում:
7 - Զեզ հետ երգեմ կյանքի երգը,

«Ա՛խ, ԻՄ ՃԱՄՓԵՍ ՄՈԼՈՐ ԳԸՆԱՑ...» (էջ 138)

6 ԵՎԻ Էն խաս հավքերն ո՞ւր կորան.

«ԷՍ ՍԱՐԵՐԻ ՍԻՐՈՒՆ ԼԱԼԵՆ...» (էջ 140)

6 ԵՎԻ Թո՛ղ տուր, յար ջան, արորը,
7 Դար ու դարափ խոր քուն մտան,
10 Էրված սիրտդ հովին տուր,
ԵՎԻ-ում վերջին քառատողը բացակայում է:

«-ԻՆՁԻ՞Ս Է ՊԵՏՔ ՍԱԶՆ ՈՒ ՇԸՎԻՆ...» (էջ 141)

2 ԵՎԻ Բյուր լարերով սիրտ՝մ ունիմ,
4 Արնոտ, բոցոտ սիրտ՝մ ունիմ:
ԵՎԻ-ում II և III քառյակների հերթականությունը
հակառակն է՝ III - II:
7 ԵՎԻ, ԲԻ Ցողն ու առուն, շողն ու կայծակն
11 ԵՎԻ Զովե՛ր, ծովե՛ր, աչե՛ր, պաչե՛ր,
13 - Ես սիրտ՝մ ունիմ քարայրի պես

«ՅԱՐԸՍ ՆՍՏԵԼ ՎԱՆՔԻ ԴԸՌԱՆ...» (էջ 142)

1 ինք. Յարըս նստեր բաղի դրան
5 - Ա՛խ, յարս ինձեն խռովեր է.
7 Ախր, ի՞նչ անեմ... դարդիս դարման

1	ԲԻ	Յարս նստեր բաղի դրան,
	ԵՎԻԻ	Յարս նստեր վանքի դռան
5	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Ա՛խ, յարս ինձեն խոռովեր է,
	Ե	Ա՛խ, յարս ինձեն խոռովել է,
7	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Ախր ի՞նչ անեմ... դարդիս դարման

«ԵՂՆԻԿՆԵՐԸ ԼՈՒՍԱԲԱՑԻՆ...» (էջ 143)

Ինքնագրային մշակում

1)

1	Եղնիկները աղջամուղջին
2	Սուր ժեռերով անցկացան
3	Մեղմ՝ նայեցին փրփրուն լճին
4	Լռիկ-մնջիկ անցկացան
4-րդ և 5-րդ տողերի միջև՝	

Ա՛խ, են տղան սև-ձիավոր
Գրկեց, տարավ Շուշանիս,
Թոռմեց-թոշմեց գրկում էնոր
Բույր ու համբույր Շուշանիս:

Այս քառատողի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ թույլ:

3).....

4)

5	Ա՛խ, իմ սերս արև (աստղ)-նանանչ
7	Ու իմ կյանքս զառ-վառ կանաչ
8	Դարդըս կերավ ու մաշեց, (հալեց ու մաշեց)
8-րդ տողից հետո՝	

փրփրուն, փրփրուն.

փրփուր լին

2)

Ախ են տղեն քշեց սև ձին, եկավ տարավ Շուշանիս
էնոր գրկում թոռոմեցին
Բույր ու համբույր Շուշանիս:

Վերջին 2 քառատողը բացակայում է:

1	ԵՎԻ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Եղնիկները մեջ գիշերին
	ԲԻԻ	Եղնիկները աղջամուղջին

«ՍՈՒՐ ՍԱՐԵՐԸ ԶՈՒՆՆ Է ՊԱՏԵՐ...» (էջ 145)

2	ԵՎ I	Քամին փչեց՝ բոլբոբա՛ն
3	ԵՎ I, Բ I, ԵՎ II	Նշխուն հավքեր շարա՛ն շարքեր՝
7	ԵՎ I	էս ցուրտ ձմռան, պատերի տակ
9		Հեչ չէ սիրտս ել՝ խեղճ, վիրավոր

«ԹԵ՛ՄԱՐԴ, ԹԵ՛ ՀԱՎՔ ԸՆԿԵՐ ՈՒՆԻ...» (էջ 146)

3 ինք. ա)	Համ ել սիրտս մենձ ցավ ունի-
4	Մենձ էս սարեն, խորն էս ձորեն:
5 ա) բ)	Դուն ել կըսես - «կորի՛, գնա՛...»
7	Ախր էս ցավը քեզնեն առա

3	ՄԵ	Համ ել սիրտս մենձ ցավ ունի
4		Մենձ էս սարեն, խորն էս ձորեն
	Բ I	Մեծ էս սարեն, մեծ էս ձորեն
5	ՄԵ, Բ I, ԵՎ II	Դուն ել կըսես - «կորի՛, գնա՛».
7		Ախր էս ցավը քեզնեն առա,

«ՇԱՌԱԶԵԼՈՎ ՄԻ ՎԱՌ ԱՍՏՂԻԿ...» (էջ 147)

6 ինք.	Սրտիցս սուրաց, սիրտդ ընկավ.
8	Բայց, ա՛խ, սերս չհանգավ...
7	Բ I Սիրտդ ել մնաց մունջ-անվրդով
8	Բ I, ԵՎ II Բայց ա՛խ... սերս չհանգավ...

«ՄԱՆԿՈՒՑ ԳԻՏԵՄ, ՈՐ ԱՄԵՆ ՄԱՐԴ...» (էջ 148)

6 ինք. ա)	Ես իմ աստղն եմ փնտրտել
7 ա)	Ու չեմ գտել... գրո՛ղ, աղջի՛կ
բ)	Ու չեմ գտեր - [գրող] անսեր աղջի՛կ,

«ՊԱ՛Ղ-ՊԱ՛Ղ ՓԸԶԵՑ ԱՇՆԱՆ ՔԱՄԻՆ...» (էջ 149)

2 ինք.	Ուռի, լորի դո՛ղ առան,
4	Տխուր խշշան, վար ընկան:
4-րդ և 5-րդ տողերի միջև	

Ա՛խ, սեր քց[եց]ի ալ-խնձորին,
 Ջոր նուղքն ընկալ իմ՝ ձեռքը...
 Է՛յ, դուն ինձեն փախար են դին,-
 Ընկար են տղի գիրկը:

Էնոր գրկում էրվիս, խորվիս,
 Ջուրը բերնիդ ադ դառնա.

Օ՛խ, օձոտիս ու խոցոտիս,
 Ծոցիդ մարդը գել դառնա:

5 Մենակ ագռավն ծառի ծերին

6 Սևեր հագին դողոաց*

* լուռ ծվարավ սև հագած.

2 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Ուռի, լորի դող առան,

4 Տխուր խըշշա՛ն, վար ընկան:

5 ՄՆ, ԲԻ Մենակ սհական ծառի նյուղքին

ԵՎԻԻ Մենակ ագռավն ծառի նյուղքին

6 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Լուռ ծվարավ սև հագած.

7 Ա՛խ, մեկ էլ ես ձեռքս ծոցիս՝

«ՀԱՎԱՏԸՍ ՀԱՆԳԱՎ...» (էջ 150)

7 ինք. ԲԻ Ոգևորության մի հնչյունն չկա,-

«ԷԴԻՆՁ ԿՐԱԿ ԿԱՆԵՍ, ՄԵՐԻՎ...» (էջ 151)

1 ինք. Բ) - Մերի՛կ, եդ ի՞նչ ալ-կրակ է,

3 - Ա՛խ, մերի՛կ ջան, վերքը սիրտս է,

5 ա) Մերի՛կ, վերքս նոր չէ՛, խորն է,

բ) Մերի՛կ, վերքս խորն ու խորն է.

7 ա) Մի՛ քրքրիր սիրտս.- զո՛ւր է,

բ) Մի՛ քրքրի սիրտս, զուր է,

8 ա) Խոր խոցերիս նար չկա ...

1 ՄՆ, ԲԻ - Մերի՛կ, եդ ի՞նչ ալ-կրակ է,

ԵՎԻԻ - Էդ ի՞նչ կըրակ կենես, մերի՛կ,

3 ՄՆ, ԲԻ - Ա՛խ, մերիկ ջան, վերքը սիրտս է,

5 ՄՆ Մերի՛կ, վերքս նորն ու խորն է,

ԲԻ Մերի՛կ, վերքս հին ու խորն է,

7 ՄՆ, ԲԻ Մի՛ քրքրիր սիրտս, զո՛ւր է,

«Ո՞ՒՐ ԵՔ ԿՈՐԵՐ, ԳԱՐՆԱՆ ՕՐԵՐ...» (էջ 152)

- 1 բ) ինք. Ո՞ւր եք կորեր, գարնան [հովե՛ր] օրե՛ր,
 2 ա) բ) Էն գով սարի հովն ո՞ւր ա.
 3 Կանչեմ, արե՛ք, նշխուն հավքե՛ր,
 4 ա) Հորոտ- [խորոտ] հորոտ վարդն ո՞ւր ա:
 բ) [Հորոտ-հորոտ] վարդն ո՞ւր ա...
 4-րդ տողի դիմաց լուսանցքում՝ ալ շրթունքով
 6 ա) բ) Կաքավն էստեղ երգ կըսեր.
 8 Սիրտս ուրա՛խ կգարկեր...
 11 ա) Ա՛խ, էլ չկա՛ն գարնան օրերն
 բ) Ա՛խ, էլ չկան գարնան [օրերն] ծաղկունք

- 2 ԵՎԻԻ Զառ սարերի հովի հետ.
 5 Աղբուր կուգար էս քարափեն.
 7 Խոր ծմակեն կուգար երեն,
 10 Զոր դիս ձմեռ ու սառուց.

«ԷՍ ՔԱՐՓԻ ՏԱԿ ԽՈՐՈՒՆԿ ՓՈՐԵՄ...» (էջ 153)

- 3 ա) ինք. Մենձ քարափն էլ վրեն շրջեմ.
 բ) Մենձ քարափն էլ [վրեն] վերան շրջեմ,
 4 ա) բ) Ծանր լինի, դուրս չելնի...
 6 ա) Ընկա մարդկանց դռները,
 8 Մարդիկ փակին դռները...
 Վերջին քառատողը ինքնագրում բացակայում է:
 «Մուրն»-ում եղել է 3 քառատող: I քառատողի 3, 4 տողերը հե-
 տագա հրատարակություններում փոխել է, իսկ նույնը, առանց
 փոփոխությունների, ավելացրել վերջում՝ իբրև IV քառատող:
 3 ՄՆ Մենձ քարափն էլ վրեն շրջեմ,
 4 Ծանր լինի, դուրս չելնի...
 6 Ընկա մարդկանց դռները.
 8 Մարդիկ փակին դռները...
 10 Ասի - թողեմ, թո՛ղ մեռնի.

«ՄՈՒԹ ԱՆՏԱՌՈՎ ԼՈՒՌ ՄԱՆ ԿՈՒԳԱՄ...» (էջ 154)

2 ինք. Բու՛ն ու ագռավն [երգ] ինձ կըսեն...

3 «Ա՛խ, խեղճ տղա, ի՞նչ գումատ ես

6 Ցողը կշաղէ ծառերեն.

8 Վրեղ կուլանք...» ինձ կըսեն:

11 -«է՛հ, խեղճ տղա, տերևներն են

8 ԲԼ, ԵՎԻՂ Վերադ կուլանք...» ինձ կըսեն:

11 - «է՛հ, խեղճ տղա, տերևներն են

«ԱՆՀԱ՛ՅՏ, ԱՆՈՐՈ՛Շ, ԱՆՁԵ՛Վ ՏԵՆՁԵՐՈՎ...» (էջ 155)

4 ԲԼ Խուլ հեծեծում է ավերի վրա...

ԵՎԻՂ Խուլ հեծեծում է ավերի վերա...

«ԼՈՒՍԻՆՆ, ԻՆՉՊԵՍ ՔԸՆՀԱՏ ԿԱՐԱՊ...» (էջ 157)

1 ինք. Լուսինն, ինչպես քնատ կարապ

4 Շատ թույլ, թալուկ կըշողա.

5-8 Լո՛ւո է շուրջս - ձայն-ձուկ չկա.

Միայն սիրտս է դողանջող.

Միայն սիրտս է, որ ինձ կըզգա,

Բայց և հասկնալ չի կարող...

1 ՄՆ Լուսինն ինչպես քնատ կարապ

3 ՄՆ, ԵՎԻՂ Լուսնու բակը, ինչպես փրփուր

4 ՄՆ Շատ թո՛ւյլ, թալուկ կշողա:

5 Լուո է շուրջս - ձայն-ձուկ չկա,

6 Միայն սիրտս է դողանջող

7 Միայն սիրտս է, որ ինձ կզգա

ԵՎԻՂ Տիեզերքին գըրկած համայն -

8 ՄՆ Բայց և հասկնալ չէ կարող...

«ՀԱԶԱՐ ՈՒ ՄԵԿ ՑԱՎ ԵՄ ՔԱՇԵՐ...» (էջ 158)

2 ՄՆ Քաշը ծանդր էր աշխարհից.

3 Իմ տեղս որ քար-սար լիներ,

ԲԼ Իմ տեղս որ սար-քար լիներ,

- 4 ՄՆ Կընեղքվեր մեջ տեղից:
 ԲԻ Կընեղքվեր մեջ տեղեց:
 5 ՄՆ Հազար ու մեկ են ցավերից
 7 Ա՛խ, են սիրուն սև-աչերից
 ԲԻ – Ա՛խ, են սիրուն, սև աչերի

«ՍԻՐՈՒՆ ԱՂՋԻԿ, ԵՐԿԻՐ ԼԻՆԻՄ...» (էջ 160)

Ինքնագրի ա) տարբերակ.

- Սիրուն տղա, որ ծով լինիմ,
 Դուն ի՞նչ կըլնիս.
 Սիրուն աղջիկ, ալիք (հորձանք, մրրիկ) կըլնիմ
 Քեզ փոթորկեմ.
 Նշխուն տղա, երկինք լինիմ.
 Դուն ինչ կըլնիս.
 Նշխուն աղջիկ, արև կըլնիմ
 սիրտդ այրեմ:
 - Անուշ տղա, երկիր լինիմ
 Դուն ինչ կըլնիս.
 - Անուշ աղջիկ, երկինք կըլնիմ.
 Հազար-հազար աստղ-աչքերով
 քեզի նայեմ.
 Հազար կողմից, շուրջ-բոլորով
 Քեզի գրկեմ ու համբուրեմ...

բ) տարբերակ.

- Սիրուն աղջի՛կ, [որ ծով] ծովակ լինիմ,
 Դուն ի՞նչ կըլնիս
 - Սիրուն [աղջիկ] տղա՛, [կարապ] արոս կըլնիմ, -
 Ծոցդ լողնամ:
 - Նշխուն աղջիկ, [երկիր] լինիմ,
 Դուն ի՞նչ կըլնիս,
 - Նշխուն տղա՛, գարուն կըլնիմ,
 Որ քեզ գուգեմ:
 - Անուշ աղջի՛կ, երկինք լինիմ.
 Դուն ի՞նչ կըլնիս.
 - Անուշ տղա, աստղիկ կըլնիմ, -

Տողի դիմաց լուսանցքում՝ լուսնակ

Սրտումդ շող տամ:

գ) տարբերակում վերջնական տարբերակի ամբողջական տեքստն է, այնուհետև՝ ևս 8 տող.

Սիրուն տղա, պարտեզ լինիմ,
Դուն ինչ կլինիս.

Սիրուն աղջիկ, բլբուլ կլինիմ,
Ծոցդ երգեմ:

Անուշ տղա, ծաղիկ լինիմ,
Դուն ինչ կլինիս.

Անուշ աղջիկ, թիթեռ կլինիմ,
Սերդ ծծեմ...

«Արաքս»-ում տպագրված տարբերակը.

- Սիրուն աղջիկ, գետին լինիմ,
Դուն ի՞նչ կլինիս.

- Սիրուն տղա՛, գարուն կլինիմ՝
Որ քեզ զուքեմ:

- Նշխուն աղջիկ, որ ծով լինիմ,
Դուն ի՞նչ կլինիս.

- Նշխուն տղա՛, կարապ կլինիմ՝
Ծոցդ լողնամ:

- Անուշ աղջիկ, երկինք լինիմ,
Դուն ի՞նչ կլինիս,

- Անուշ տղա՛, աստղիկ կլինիմ՝
Սրտումդ շող տամ:

2 ԲԻ Դուն ի՞նչ կըլնես.

4 ՀՆԵՎ, ԲԻ Որ քեզ զուքեմ:

4-րդ և 5-րդ տողերի միջև՝

ՀՆԵՎ - Նշխուն աղջիկ, ծովակ լինիմ

ԲԻ - Նշխուն աղջիկ, ծովակ լինեմ

ՀՆԵՎ Դուն ի՞նչ կըլնիս

ԲԻ Դուն ի՞նչ կըլնես

ՀՆԵՎ - Նշխուն տղա, արոս կըլնեմ

ԲԻ
ՀՆԵՎ, ԲԻ

- Նշխուն տղա, արոս կըլնիմ
Ծոցըդ լող տամ:

5 ԲԻ

- Անո՛ւշ աղջիկ, երկինք լինեմ,
Դուն ի՛նչ կըլնես.

6

7 ՀՆԵՎ, ԲԻ

- Անուշ տղա, աստղիկ կըլնիմ
Սրտումդ շող տամ:

8

«ԵՐԿԻՆՔԸ ՋԻ՛ՆՋ, ԹԱՐՄ ՈՒ ԱՆՈՒՇ...» (էջ 162)

«Մուրն»-ում սկզբում եղել է 1 քառատող, որը հետագա հրատա-
րակություններում հանվել է.

Լազվարբ երկինք խո՛րն ու անծե՛ր,
Դարեր թռնիմ, - ափ չկա.
Ջվարթ աստղե՛ր, խոսուն աստղե՛ր,
Դարե՛ր թվեմ, չափ չկա...

1 ՄՃ

Է՛խ, երկինքը թա՛րմ ու անո՛ւշ

2

Բույր չշնչեր սրտիս մեջ

3

Ա՛խ, աստղերը այնքան քնքո՛ւշ

ԲԻ

Եվ աստղերը այնքան քնքուշ

4

ՄՃ

Երգ չասեին սրտիս մեջ:

«ԼՈՒՌԻ ԳԻՇԵՐԻՆ ՄՏՔԻՍ ԴԻՄԱՑ...» (էջ 163)

2 ինք. Շա՛տ ստվերներ ժողովան.

3 Ա՛խ, ընկերներս - մեռա՛ծ, կորա՛ծ,

8-րդ տողից հետո՝

Ու կուլամ ես լռիկ-մնջիկ,
Ա՛խ, ընկերնե՛ր, ի՛նչ, մի՞ թե,
Մի՞ թե մեռաք, իրա՞վ մեռաք...
Ա՛խ, ձեր շիրիմն սրտումս ե...

2 ՄՃ, ԵՎ II Շա՛տ ստվերներ ժողովվան

3

ՄՃ

Ա՛խ, ընկերներս - մեռա՛ծ, կորա՛ծ,

«Մուրն»-ում՝ ևս մի քառատող, որը հետագա հրատարակու-
թյուններում հանվել է.

Ու կուլամ ես լռիկ-մնջիկ,

Ա՛խ, ընկերներ՝ ի՞նչ, մի՞թե.
Մի՞թե մեռաք, իրա՛վ մեռա՛ք...
Ա՛խ, ձեր շիրիմն սրտումս է...

«Է՛լ ԻՆՉՈ՞Ւ ԵՐԳԵՄ.- ԱՅՍՊԵՍ ՕՐԵՐՈՒՄ...» (էջ 165)

1 ինք. էլ ես ի՞նչ երգեմ.- այսպես օրերում
4 ինք. ԲԻ Մեծ է տանջանքս... աչերիս առաջ

«ՔՆՔՈՒՇ ՍՐՏՈՎ ԵՍ ՍԻՐԵՑԻ...» (էջ 168)

1 ԲԻ Լիքը սրտով ես սիրեցի

«ԹԵ ԻՄ ԲԱԽՏԸ ԱՍՏՂԻԿ ԼԻՆԵՐ» (էջ 169)

Ինքնագրի տարբերակ.

Թե իմ բախտը աստղիկ լիներ
Աստղերի մեջ խոր երկնի -
Կթոնեի ամպերից վեր,
Որ [բախտիս] նրան տեր դառնայի:

Ա՛խ, երևեկ չէր, որ իմ բախտս
Մարջան լիներ ծովի տակ.-
[էն մութ] խորքը կսուզվեի,
Որ բախտիս տեր դառնայի:

Ա՛խ, իմ բախտը դուն ես [սիրունս]
Քու ժեռ-սիրտը անգգա,
Որ օձ ունի իր ծերպերում,
Դալար կյանքիս թույն կուտա:

Ինքնագրի լուսանցքում՝

Ու երևեկ չէր, որ իմ բախտը
Մարջան լիներ ծովերի -
Կսուզվեի էն մութ խորքը,
Որ [բախտիս] նրան տեր դառնայի:

«ՀՈԳՆԱԾ ԾՈՎԸ՝ ՓՐՓՈՒՐ ԲԵՐՆԻՆ...» (էջ 170)

Ինք. Տխուր Որորին
[արտատպված «Մուրն»-ից]

3 Ժեռ ավերից մուծը քիչ-քիչ

3-րդ տողի դիմաց լուսանցքում՝

նիրհած երկրից մեզը...

10 Երկնի փերուզ աթոռքում:

15 Հովը հեռա մունջ ու մըմունջ,

16 Աստղունք վրես լուռ լացին...

16-րդ տողից հետո՝

Ամպերն ընկան ծովի վրեն,

Հազար բերնով ջուր խմին.

Թռավ որորն խոլոր ծովեն,

Ծըվաց, նստավ թուխ քարփին:

- Ես է՛լ քեզ պես, տխուր որո՛ր,

Աչերս արցունք ու անքուն.

Կըթափառեմ ոլոր-մոլոր

Կյանքի հեռո՛ւ ավերում...

1 ԵՎ II Ծովը հոգնած փրփուր բերնին

3 ՄՆ Ժեռ ավերից մուծը քիչ-քիչ

ԲԻ Ժեռ ավերից մեզը քիչ-քիչ

4 ՄՆ Ծովի վրեն կըսողա:

5 Վերքը սրտիս՝ անտեր-անտուն

6 ԲԻ, ԵՎ II Կյանքից հեռու եմ փախեր.

7 ԵՎ II Կուզեմ ապրիմ՝ վայրի ափում,-

8 Ապրիմ մենակ, անընկեր:

10 ԲԻ, ԵՎ II Երկնի փերուզ - աթոռքում.

14 ԵՎ II Կյանքս թռչնած՝ երգեցին.

15 ԲԻ, ԵՎ II Հովը հեռաց մունջ ու մըմունջ,

16 ՄՆ Աստղունք վրես լացեցին:

ՄՆ, ԲԻ, ԵՎ II-ում եղել է 8 տող՝ ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, ը, որ հետագա
հրատարակությանն հանել է.

ա Ամպերն ընկան ծովի վրեն,

բ Հազար բերնով ջուր խմին.

Գ		Թըռալ որորն խոլոր ծովեն,
դ		Ծըվաց, նըստավ թուխ քարփին.
ե	ՄՃ	- Ես էլ քեզ պես, տխուր որո ր,
	ԲԼ, ԵՎԻ	- Ես է լ քեզ պես, մենիկ որոր,
զ	ՄՃ	Աչերս արցունք ու անքուն.
	ԲԼ	Աչերս՝ արցունք ու տըրտում.
	ԵՎԻ	Աչքերս՝ արցունք ու տըրտում.
ե		Կըթափառեմ ոլո ր-մոլո ր
ը		Կյանքի հեռու ափերում...

«ԼԱԼԿԱՆ ՈՒՌԻՆ ՄԵՂՄ ԿԸԽՇԱ...» (էջ 171)

11 ինք. Ընկավ, կոտրավ [ազատ] հպարտ կաղնին.-

«ԵՐԱԶԻՍ ՄԵՋ ԾՈՎԸ ՏԵՍԱ...» (էջ 172)

2 ա) ինք. Ծովը լազուր (օրոր) ու անդորր

3-րդ տողի սկզբում լուսանցքում՝

տխուր

3 ա) մենակ, մենա՝ կ ափի վրա

բ) Նրա լռիկ ափի վրա

5 բ) Մեղմ ու թալուկ ծովն էր հեռում

6 Մտորմունքի մեջ անծեր.-

7 ա) Ու խոստում էր վերքս խորունկ

բ) Իսկ ես մենակ, իսկ ես տրտում,

8 բ) Վերքս խորունկ, խոստում էր...

12 բ) Հեռու, հարազատ ափերից...

3 Տգ, ԲԼ, ԵՎԻ Նըռա լըռիկ ափի վըռա

5-6 ԲԼ Մեղմ ու թալուկ ծովն էր հեռում
Մտորմունքի մեջ անծեր.-

ԵՎԻ Մտորմունքի մեջ խորասույգ

Ծովն էր հեռում մեղմօրոր.

7-8 Տգ, ԲԼ Իսկ ես մենակ, իսկ ես տրտում,

Վերքս խորունկ խոստում էր

ԵՎԻ Եվ խոստում էր վերքս անբույժ,

Իսկ ես անհույս, մենավոր...

7 ԲԻ Վերքս էր խոստում չարալուկ,

«ԾՈՎԻ ԾՈՑԻՑ ՎԱՅՐԻ ՄԻ ԲԱԴ...» (էջ 173)

- 1 ինք. Ծովի ծոցից մի վայրի բադ
2 Թռավ-թռավ ժեռ քարփին.
3 Երգեց հպարտ,- երգեց ազատ,
4-րդ և 5-րդ տողերի միջև
[Մաքուր սրտով] մատաղ ես սիրեցի
Լուռ ու խորունկ ծով-աչե՛ր.
Վշտով ցողված, արցունքով լի
Սև ու սիրուն, հեզ աչե՛ր:
Ա՛խ, աչերը սեր խոստացան,-
Սիրտս ցոլաց աստղի պես,
Վա՛խ, աչերը ինձ մոռացան,-
Սիրտս մարա՛վ աստղի պես...
6 Լինիմ՝ վայրի ու անսեր.-
7 Երգեմ՝ ազա՛տ, սիրտս ազա՛տ,
8 Թունեմ՝ վայրի, լուռ վայրե՛ր...

- 1 ԲԻ Ծովի ծոցից մի վայրի բադ
2 Թռավ, նստավ ժեռ քարփին.
3 Երգեց հպարտ, երգեց ազատ,
6 Լինեմ՝ վայրի ու անսեր,
7 Երգեմ՝ ազատ, սիրտս ազատ,
8 Թունեմ՝ հեռո՛ւ, լո՛ւռ վայրեր...

«ՄՇՈՒՇՆ ԵԿԱՎ, ԹԵՎԸ ՓՈԵՑ...» (էջ 174)

- 3 ինք. Ախ [Օ՛ֆ] իմ դարդս ուրուրի պես
4-րդ տողի սկզբում լուսանցքում՝
կտցեց
4 Սիրտս [քծծեց], մերիկ ջան,
7 Փոթորիկին [սև դարդս] խեղճ սիրտս տամ-
10 Ծովը [քցե] նետե ժեռ ափին
12 Ընկնեմ՝ են լեռ, լուռ ափին:
Ինքնագրում լեռ բառը թվագրել է 2, լուռ բառը 1:

«ՄԱՏԱՂ ՍԻՐՏԸՍ ԽԱՍ-ԲԱՂԻ ՊԵՍ...» (էջ 178)

- 1 ա) ինք. Է՛յ, վա՛խ... սիրտս խաս բաղչի պես
բ) [Է՛յ վա՛խ...] Մատաղ սիրտս խաս-բաղչի պես,
4 ա) բ) Բաղումս անո՛ւշ կկանչեր:
5 ա) Ինձի ըսիր, անխիղճ աղջիկ
բ) Ինձի [ը]ասիր, [անխիղճ] աղջիկ
5-րդ տողի դիմաց լուսանցքում՝
սիրուն
6 ա) - «Ախպե՛ր, բաղիդ մայիլ եմ
բ) - «Ախպե՛ր, բաղիդ [մայիլ եմ] զարմացք եմ,
7 ա) «Ջա՛ն, բլբուլիդ ձենին մեռնեմ,
բ) «[Ջան,] Քու բլբուլի[դ] ձենին մեռնեմ,
8 ա) «Հեչ չե, վարդմ՝ թող քաղեմ...»:
բ) «[Հեչ չե վարդմ՝] Մի փնջիկ վարդ թող քաղեմ»:
9 ա) Ջահել էի, ջիվան էի -
բ) [Ջահել էի, ջիվան էի] Ջահել էի, անփորձ էի,
10 ա) Սև աչքերեն շա՛տ խաբվա.
բ) [Սև աչքերեն] Ու նուշ լեզվեն շա՛տ խաբվա.
11 ա) Ըսի - բաղս մատաղ քեզի -
12 Անո՛ւշ լեզվեն գիլ խաբվա...
բ) Սև [անուշ լեզվեն] աչքերեն գի՛լ խաբվա:
13 ա) բ) Վա՛խ, անգութը բաղս մտավ,
15 ա) Վա՛խ, բլբուլիս բռնեց, խեղդեց
բ) Խեղճ [Վա՛խ,] բլբուլիս բռնեց [խեղդեց] տարավ
1 ՄՆ Է՛յ, վա՛խ... սիրտս խաս բաղչի պես
ԲԻ Մատաղ սիրտս խաս-բաղչի պես
4 ՄՆ, ԲԻ Բաղումս անուշ կկանչեր:
5-8 ՄՆ Ինձի ըսիր, անխիղճ աղջիկ,
- «Ախպե՛ր,- բաղիդ մայիլ եմ.
«Ջա՛ն, բլբուլիդ ձենին մեռնեմ,
«Հեչ չե վարդմ՝ թող քաղեմ»-:
ԲԻ Ինձի ասիր, սիրուն աղջիկ,
- «Ախպեր, բաղիդ զարմացք եմ.
Քու բլբուլի ձենին մեռնիմ,

9-12	ՄՃ	Մի հատ խաս վարդ թո՛ղ քաղեմ: Ջահե՛լ էի, ջիվան էի - Սև աչքերեն շա՛տ խաբվա. Ըսի - բաղս մատաղ քեզի»- Անուշ լեզվեն գիլ խաբվա...
10	ԲԼ	Ու նուշ լեզվին շո՛ւտ խաբվա,
12		Սև աչքունքեն շա՛տ խաբվա:
13	ՄՃ	Վա՛խ, անգուժը բաղս մտավ,
15		Վա՛խ, բլբուլիս բռնեց, խեղդեց,

«ՍԵՎ-ՄՈՒԹ ԱՄՊԵՐ ՃԱԿՏԻԴ ԴԻԶՎԱՆ...» (էջ 179)

Ինքնագրի ա) տարբերակում առաջին և վերջին քառատողերը բացակայում են:

- 1 բ) Սև մութ ամպեր ճակտիդ չոքեր, (ծնկեր),
գ) Սև մութ ամպեր ճակտիդ [վրա] դիզված (դիզվեր)
- 2 գ) Մլար հագար, Ալագյազ:
- 3 բ) Սրտումս արև ել չի ծաղկեր [(ծագեր)]
գ) Սրտումս արև ել չըշողա (չի ծագեր)
- 4 գ) Սիրտս ել մլար, Ալագյազ,
- 5 ա) Ա՛խ փեշերդ անցա, տեսա-
- 6 ա) Առանց փշի վարդ չկա.
- 7 ա) Է՛խ, իմ փուշը... [ջան] էյ Ալագյազ,
բ) գ) Ինչպես չլամ, Ալագյազ ջան,
- 8 ա) Իմ դարդիս պես դարդ չկա:
բ) գ) Իմ դարդիս պես հեչ չկա՛
- 9 գ) Է՛յ Մանթաշի ոսկի հավքեր,
- 10 բ) գ) Իմ դարդս որ ձերն ըլներ,
- 11 ա) Ձեր եդ զա՛ռ-վա՛ռ, խաս-փետուրներն
բ) Ձեր եդ ոսկի, վառ փետուրներն
գ) Ձեր եդ նիշուն, վառ փետուրներն
- 14 բ) գ) Իմ դարդս որ ձերն ըլներ
- 15 ա) Ձեր նո՛ւշ-անո՛ւշ ծաղկանց հոտը
- 16 ա) [Տոթ կղառնար], [կըկտրեր] կըկտրեր
Թույն ու տոթ կկըտրեր -

- 18 բ) գ) Գիբկդ (2) ընկա (1), Ալագյազ
- 3 ՄՆ, ՀՆԵՎ Սրտումս արև հեչ չի ծաղկում,
ԲԻ Սրտումս արև չի շողշողում,
- 5 ՄՆ Ա՛խ, փեշերդ անցա, տեսա -
- 6 ՀՆԵՎ Առանց դարդի սիրտ չկա
ՄՆ Առանց փշի վարդ չկա
ԲԻ Առանց փշի վարդ չկար
- 7 ՀՆԵՎ, ԵՎԻԻ Է՛խ, իմ դարդս, ջան Ալագյազ,
ԲԻ Է՛խ, իմ վարդերս վաղ են թռչներ,-
ՄՆ Է՛խ, իմ փուշը... Է՛յ, Ալագյազ,
8 ՄՆ Իմ դարդիս պես դարդ չկա...
ՀՆԵՎ Իմ դարդիս պես հեչ չկա...
ԲԻ Դարդ ու փշերս՝ անհամար...
ԵՎԻԻ Իմ դարդիս պես հեչ չկար...
- 9 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Է՛յ, Մանթաշի նշխուն հավքեր
- 11 ՄՆ Ձեր եդ զառ-վառ, խաս փետուրներն
- 15 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ Ձեր նուշ-անուշ ծաղկանց հոտը
ԵՎԻԻ Ձեր ծաղկանուշ բուրմունքը նուշ
- 16 ՄՆ Թույն ու տոթի կը կտրեր:
- 17 ՄՆ, ՀՆԵՎ Է՛յ վախ, կոտրան իմ թևերս,
- 19 ՄՆ Ջա՛ն, մենձ սրտիդ սիրտս սըղմեմ
ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ, ԵԺ, ԸԵ, ԲԻԻ Ա՛խ, մեծ սրտիդ սըղմեմ
սիրտս,
- 20 ՄՆ Լամ, սրտանց լամ, Ալագյազ:

«ԱՇՆԱՆ ՊՂՏՈՐ, ՊՂՏՈՐ ԱՄՊԵՆ...» (էջ 180)

Ինքնագրի ա) տարբերակի սկզբում՝
Արցունքի պես աշնան ամպեն
Անձրև կուգա միալար.

Ի քառատողի կողքին, լուսանցքում՝
Արցունք կուգա
աշնան ամպեն -
Պղտո՛ր, պղտո՛ր, միալար.
Ախ, ուր կերթա [բախտիս] իմ սև ճամփեն,

Համփեն մթին ու մլար:

Այսպես մոլոր ու մլար:

- 1 ա) Աշնան լալկան, պղտոր ամպեն
բ) Սև ամպերեն, ամպի սրտեն
2 ա) Արցունքի պես թոն կուգա,
5 ա) Չոր գլուխըս դառն ու դարդոտ
7 ա) Սրտի վրա սիրակարո՞տ,
8 ա) բ) Թե՞ չոլի մեջ ամայի: [դաշտի]
9 ա) բ) Ա՛խ, աչքերս ո՞վ պիտ ծածկե՛
10 Ագիգ մե՞րս՝ համբուրով.
11 ա) Թե բըքաբեր[չունչ] քամին ծեծկե՛
12 ա) Քամին ճյունի ամպերով:
բ) Սև ագռավի վույվույով...

III քառատողից հետո

Անճրևն աշնան արցունքի պես

Կուգա, կուգա միալար.

Ա՛խ, ուր կերթա իմ սև համփես -

Այսպես մոլոր ու մլար:

- 2 բ) Արցունք(ի) [կուգա] պես թոն կուգա
4 Ա՛յ բախտ, յարաբ վերջ չկա
5 Յարաբ դարդոտ, չոր գլուխս
7 [Պապակ-փափագ] Սիրած, կարոտ սրտի վրա
11 Թե ձունն ու հող քամին բերե
1 ՄՆ, ԲԻ, ՀՆԵՎ Սև ամպերեն, ամպի սրտեն
ԱԾ Աշնան լալկան, պղտոր ամպեն
2 ՄՆ Արցունք կուգա, թոն կուգա.
ԱԾ Արցունքի պես թոն կուգա.
4 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Ա՛յ բաղդ, յարաբ վերջ չըկա՞:
5 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ Յարաբ դարդոտ, չոր գլուխս
ԵՎԻԻ Յարաբ դարդոտ, չոր գլուխս
6 Պապակ-փափաք սրտի վրա
8 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Թե չոլի մեջ՝ ամայի
9 ԱԾ, ԲԻ Ու աչքերս ո՞վ պիտ ծածկե՛,-
10 ՄՆ, ԲԻ, ՀՆԵՎ, ԵՎԻԻ Ագիգ մե՞րս՝ համբուրով
11 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ Թե ձունն ու հող՝ քամին բերե

12 ՄՃ Սև ագռավի վո՛ւյ-վույով...
 ԲԻ, ՀՆԵՎ Սև սհակի վույ-վույով...

«ԿԸՆՃԻՌՆԵՐՆ ԱՅՍ ՎԵՀ՝ ՀԸՊԱՐՏ ՃԱԿԱՏԻՍ...» (էջ 182)

Ինքնագրի տարբերակ.

Այս վեհ կննիոներն հպարտ նակատիս,

Գիտեմ, ընկերներ, ձեզ հանելի չեմ.

Խորքից եմ գալիս, խորն է իմ հոգիս.-

Եվ ես ձեզ օտար, օտար եմ արդեն...

Այս վսեմ պսակն խոժոռ նակատիս

Իմ հպարտ, հզոր միտքն է հյուսել.-

Իմ ազատ միտքը, որ գիտե ծաղրել

Ձեր սրբությունը, բարի ընկերներ՝ ր...

Չար է իմ հոգին, չարիքն եմ պաշտում,

Եվ մոռյլ-մեռակ.- անհաղթ հզոր եմ.-

Ախ, իմ ընկերներ, ինձ չե՞ք հասկանում...

1 Տգ, ԲԻ Այս վեհ կննիոներն հպարտ նակատիս,

5 Այս վսեմ պսակն խոժոռ նակատիս

6 Իմ հպարտ, հզոր միտքն է հյուսել,-

7 Իմ ազատ միտքը, որ գիտե ծաղրել

8 Ձեր սրբությունը, բարի ընկերներ՝ ր...

«Տարագ»-ում և ԲԻ-ում՝ վերջում 3 տող, որ հետագա հրատա-
 րակություններում հանել է.

- Չա՛ր է իմ հոգին, չարիքն եմ պաշտում.

Եվ մոռյլ-մեռակ,- անհաղթ հզոր եմ...

Օ՛, իմ ընկերներ, ինձ չե՞ք հասկանում...

«ԵՍ ՈՐ ՄԵՌՆԻՄ, ԻՆՁ ԿԹԱՂԵՔ... » (էջ 183)

Ինքնագրի ա) տարբերակ.

Ես որ մեռնեմ, ինձ կթաղեք

Խնձորենու շուքի տակ.

Որ գարունքին շիրմիս ծափ գան [շաղ գան] տա

Ծաղիկները սպիտակ:

Եվ ամառը աղջիկները
 Վերաս կանգնեն երգելով,
 Քաղեն լցնեն գոգն ու ծոցը
 Կարմիր-կարմիր խնձորով:
 Ու աշունքին՝ սիրուս նման
 Մեռած, լացած մի երագ՝
 Տերևները դալուկ-դեղին
 Իջնեն-մեռնեն իմ վերաս:
 Երբ ձմեռ գա՝ [լուռ ու ներմակ, վնիտ]
 [ռիկ ու հեզ
 Բյուրեղները նյութերին՝
 Շիրմիս [կաթեն] արցունքի պես [ընկնեն]
 Մենության մեջ ձյունեղեն...

բ)

- 1 Ես որ մեռնեմ ինձ[ի] (կը) թաղեք
- 2 Լուռ ու մենակ հովերի մեջ*
 * Ալագյազի լանջերում
- 3 Որ Մանթաշից [զով սարից] հովերը գան
- 5 Վայրի դաշտեր ծփծփուն,
- 7 Վերաս ընկնին [մեղմիկ] անուշ լան:
- 1 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Ես որ մեռնիմ, ինձի թաղեք
- 4 ՄՆ Վերաս հևա՛ն ու երթա՛ն...
- 6 ՄՆ, ԲԻ Վայրի դաշտե՛ր ծփծփա՛ն
 ԵՎԻԻ Ցորնի արտեր ծըփ ծըփա՛ն
- 7 ԲԻԻ Եվ ուռիներն՝ մազերն հովին,
- 8 ՄՆ, ԲԻ Վերաս ընկնին, անո՛ւշ լան:

ԱԾ-ի տարբերակը.

Ես որ մեռնիմ, ինձ կըթաղեք
 Խնձորենու շուքի տակ,
 Որ գարունքին շիրմիս ծուփ գան
 Ծաղիկները սպիտակ:

Եվ ամառը, աղջիկները
 Վերաս կանգնին երգելով.
 Քաղեն լեցնեն գոգն ու ծոցը

Կարմի՛ր, կարմի՛ր խնձորով:

Ու աշունքին՝ սիրուս նման
Մեռած, լացած մի երագ՝
Տերևները դալուկ - դեղին
Իջին մեռնին իմ վերաս:

Երբ ձմեռ գա՝ լռիկ ու հեզ
Բյուրեղները ճյուղերեն
Շիրմիս կաթեն արցունքի պես՝
Մենության մեջ ձյունեղեն...

«ԵՍ ՈՐ ՄԵՌՆԻՄ ՈՒ ԻՄ ՎԵՐՔԻՑ...» (էջ 184)

1 ինք. Ա՛խ, թե տանջված սրտիս խորքից

2 Մի ալ-վարդ էլ դուրս ելներ.

4 Գար [գերեզմանս] շիրիմս այցելեր.

5 Իսկ [Ա՛խ] թե նրա խոր աչերից

6 [Արցունք մ՝] վարդիս մեջ կաթեր-

6-րդ տողի դիմաց լուսանցքում՝

մի ցող

7-րդ տողի սկզբում լուսանցքում՝

Այն

7 Սուրբ [արցունքն այն] ցողը սիրտս կերթար,-

8 Վե՛րքս, վերքս կըբուժեր...

1 Մճ, ԲԻ - Ա՛խ, թե տանջված սրտիս խորքից

ԵՎԻԻ Ես որ մեռնիմ ու իմ սրտից

2 Մճ, ԲԻ Մի ալ վարդ էլ դուրս ելներ

ԵՎԻԻ Թե մի ալ-վարդ դուրս ծըլեր

ԸԵ Եթե մի վարդ դուրս ծլեր.

3 Մճ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Ու ընկերս հեռո՛ւ տեղից

4 Մճ, ԲԻ Գար, գերեզմանս այցելեր:

5 Մճ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Ա՛խ, թե նրա խոր աչերից

6 Մճ, ԲԻ Մի ցող վարդիս մեջ կաթեր՝

7 ԲԻԻ Եվ ուռիներն՝ մազերն հովին

8 Մճ, ԲԻ Վերքս, վերքս կըբուժեր...

«ԴԱՐԴԸ ՀԵՏՍ Է, ՀԵՏԸՍ ԿՈՒԳԱ...» (էջ 186)

- 1 ԲԻ Որտեղ կերթամ՝ դարդը հետս է,
2 Աշխարհի մեջ դադար չունիմ.
4 Ով կա չարու դարդոտ սրտին
5-8 Քեզնեն հեռո՛ւ հազար ծովե՛ր
 Գլուխս առնեմ, երթամ, կորիմ.
 Ցավս հովուն ու ծովուն տամ,
 Դիար-դիար երթա՛մ, կորի՛մ:
12 Դիա՛ր-դիա՛ր երթա՛մ, կորի՛մ...

«ԴՈՒՄԱՆ ԴԱՌԱՎ ԾՈՎԸ ԲՈԼՈՐ...» (էջ 187)

5 ինք.Ծո՛ւ, քեզի տամ [հիվանդ] դարդոտ սիրտս

«ԻՆԶՊԵ՛Ս ԿՈՒԶԵՄ ՍԻՐՏՍ ԹԱՂԵՄ...» (էջ 188)

- 1 ՄՃ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Ա՛խ, ես կուգեմ սիրտըս քաղեմ
5 ՄՃ, ԲԻ Թող միայն ծովը վիշտս իմանա
 ԵՎԻԻ Կուգեմ ծովը վիշտըս իմանա.
6 ՄՃ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Օ՛, նա շա՛տ մեծ սիրտ ունի.
7 ԵՎԻԻ Սրտանց կուլա սիրունս վերա.

«ԼԱՎ ՕՐԵՐԻՍ ԵՐԳԸ ՄՈՌՑԱԾ...» (էջ 189)

- 1 ՄՃ Մատաղ կյանքիս վաղուց մոռցած
 ԲԻ Դալար կյանքիս վաղուց մոռցած
2 ՄՃ Երգը հասավ իմ սրտին
 ԲԻ Երգը հանկարծ լսեցի,
 ԵՎԻԻ Ուրտից հանկարծ լսեցի.
3 ՄՃ Հուզվեց, լցվեց սիրտս հանգած,
 ԲԻ Հուզվեց, լցվեց սիրտս թոշնած,
4 ՄՃ Սիրտս - մամոռ տ, լո՛ւռ շիրիմ:
 ԲԻ Սիրտս շիրիմ վշտերի.
7 Մենակ ընկնեմ վայրի ափին
8 ՄՃ Որ լամ կսկուծ ու կսկիծ...
 ԲԻ Ու լամ անհույս, թախծալից...

«Ա՛խ, ՄԵՐ ՍԻՐՏԸ ԼԻՔԸ ԴԱՐԴ, ՑԱՎ ...» (էջ 191)

11 ինք. Բեռով հացը հարուստին տա -

3	ԲII	Ու մեր կյանքը սևով անցավ,
11	ՀՆԵՎ	Բեռով հացը հարուստին տա,
12	«Վտակ», ՀՆԵՎ	Հարուստն ուտե, վայելե...
19	«Վտակ»	Վա՛խ, մեր օրը սևով անցավ,
	ԲII	Ու մեր կյանքը սևով անցավ,

«ԾՈՎՆ ԱԼԵԿՈԾ, ՍԱՆՁԱԿՈՏՈՐ...» (էջ 193)

1-4	ԵՎII	Ծովն ալեկոծ, բաշը՝ փըրփուր, Լեռ ափերով վեր ելավ. Ա՛խ, իմ դարդը - անկուշտ ուրուր, Սիրտըս կըտցեց ու կերավ:
5		Ջըքվիմ, կորիմ՝ ես անգյուժման
6	ԵՎII, Ե	Փոթորիկի մեջն ընկնիմ.-
8	ԵՎII	Ջար ուրուրեն ազատվիմ:
9		Ու թող նետե ինձի ափին
10		Ծովն ալեկոծ, ամենի,-
12		Ափին ժեռուտ, ամայի...

«ՍԻՐԵՑԻ, ՅԱՐԸՍ ՏԱՐԱՆ...» (էջ 194)

6 ինք.	Ճար կա, ա՛խ, հարող չկա.	
9	Լավ օրերը գնա՛ցին,	
12	Սև դարդերը մնացին...	
4	ՀՆԵՎ, ԲI, ԵՎII, ԲII	Պոկեցին սիրտս ու տարան:
6	ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲI, ԵՎII	Ճար կա, ա՛խ, հարող չկա.
9		Լավ օրերը գընացի՛ն,
12		Սև դարդերը մընացին...

«ՔԵՋ ԶԸՏԵՍՆԵԼ՝ ՈՒՆՏԵԼ ԷՒ...» (էջ 195)

1 ինք.	Քեզ չտեսնել ուխտել էի
2	Բայց, ա՛խ, ելի հանդիպա
5	Էն սև սպին մութ ամպի պես

- 1 ՀՆԵՎ, ԲԻ Քեզ չտեսնել ուխտել էի,
2 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ Բայց ա՛խ, էլի հանդիպա.
5 ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ, ԲԻԻ Էն սև-սպի՜ն մութ ամպի պես

«Ա՛խ, ԱԶԵՐԻՍ ՄԵԶ ՀՈ՛ՒՐ ՄԻ՛ ՈՐՈՆԻՐ...» (էջ 196)

- 4 ԲԻ Եվ իմ արցունքը՝ մեծ հեղեղի պես՝

«Ա՛խ, ՄԻ ՍԻՐՏ ԼԻՆԵՐ ՄԱՔՈՒՐ ՍԻՐՈՎ ԼԻ...» (էջ 198)

Ինքնագրի այս տարբերակը նույնությամբ տպագրվել է «Տարագ»-ում և ԲԻ-ում.

Ա՛խ, մի սիրտ չկա
Էս քար-մարդկանց մեջ,
Մի սիրտ սիրով վառ,
Որ հիվանդ սիրտս՝
Հիվանդ մանկան պես
Բարուրե, դնե
Իր ջերմ օրոցքում,
Գուրգուրե սիրտս,-
Իմ հիվանդ բալես...

Սիրտս մեռակ է,
Սիրտս՝ վիրավոր.
Ա՛խ, քնքուշ բալա,
Ա՛խ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ
Քու սերը հանգավ,
Երգերդ մարան.
Գարուն օրերումդ
Ծաղկունքդ թռչնան,
Իմ հիվանդ բալա:

«Ի՛նչ ՕՐԻ ՀԱՍԱ, ՍԵՎ ՕՐԻ ՀԱՍԱ...» (էջ 200)

- 1 ինք. Ինչ օրի հասա, վատ օրի հասա,
2 Որ նամարդ մարդուն գլուխ վեր բերի,
4 Քան որ նամարդի գլուխ վեր բերի:

6 Աղքատ էլ լինեմ,- մարդ եմ էլի ես
 7 Ինչո՞ւ նամարդի գլուխ վեր բերեմ,
 8 [Աղքատ էլ լինիմ] Ինչ էլ որ լինիմ:
 8-րդ տողի դիմաց լուսանցքում՝
 Թեկուզ ինչ լինիմ
 9 Ինչ էլ որ լինի, ինչ էլ որ լինի,
 10 Հպարտ ու գոռոզ մարդ պիտի լինի.
 11 Ճակատը բարձրե պարզ ու բաց աշե.-
 12 Ինչ էլ որ լինի, [ինչ էլ որ լինի:]
 8-րդ տողի դիմաց լուսանցքում՝
 Թեկուզ ինչ լինի

«ՀՈԳՆԱԾ ՆԱՅՈՒՄ ԵՄ ՔԵԶ, ՄԵԼԱՄԱՂՁՈՏ...» (էջ 201)

ա) ինքնագրում տարբերություններ չկան:

- 1 գ) Հոգնած նայում եմ [հանդարտ] ա՛խ, մեկամաղձոտ [ջրիդ]]
- դ) Հոգնած նայում եմ [ա՛խ,] քեզ, մեկամաղձոտ,
- 2 գ) Հայրենի ճահին, իմ սիրած [անկյուն], մարմանդ,
- 3 գ) Ա՛խ, ինչպես [հանդարտ] լուռ ե [ու ինչպես խորը] ախ,
վեհ ու լուռ

3-րդ տողի դիմաց լուսանցքում՝

Ա՛խ, ինչպես լուռ ե, այնպես վեհ ու լուռ,

4-րդ տողի սկզբում լուսանցքում՝

Ա՛խ,

- 4 գ) Ինչպես [խոր վշտով] կուրծքդ [ե] հեռում ե հարհանդ,
- 5 գ) Եվ եղեգներդ [տխուր] ու տրտում ու [տրտում] տխուր
- 6 բ) Ինձ ողջունում եմ անդուտներիդ հետ:
- գ) Անդուտներիդ հետ ինձ (գլուխ եմ տալիս) ողջունում եմ:

«ՄԱՅՐԻ՛Կ, ՆԱՅԻՐ, ԱՐԵՎ Ն Ի՛ՆՁՊԵՍ...» (էջ 202)

Ինքնագրի տարբերակ.

- Ա՛խ, մերիկ ջա՛ն, մեկ աշե, տես,-

Արևն ի՞նչքան տխուր ե.

Լույս չի տալիս, ջերմ չի տալիս,

Ինչքան հանգեր դեղներ ե:

Տես սար ու ձոր լուռ-սևավոր,
Անտառն, առուն սուգ կենեն,
Գարուն օրով, վա՛խ, ի՞նչ ցավով
Երկինք-երկիր մեռեր են:
- «Ա՛խ, բալա ջան, երկինք, երկիր
Գարնան գրկում նո՛ր ծաղկան,
Վառ արևն էլ տես ի՞նչ կարմիր -
Հեչ ցավ չունին, բալա ջա՛ն...
Էյ վա՛խ... մեռակ սիրտդ է մեռեր,
Ու սրտիդ մեջ ամեն բան...
Սիրու ցավով սիրտդ է մեռե՛ր,
Դալար կյանքդ, բալա ջա՛ն...»:

1	ԲԻ	- «Մերի՛կ, մերիկ, մեկ նայե՛, տե՛ս,-
	ՄՆ	Ա՛խ, մերիկ ջան, մեկ աշե՛, տե՛ս,-
	ԵՎԻԻ	Մերի՛կ, նայե, արևն ինչպես
2	ՄՆ, ԲԻ	Արևն ինչքան տխուր է
	ԵՎԻԻ	Հանգեր է վաղ ու դեղներ
	ԲԻԻ	Հանգել է վաղ ու դեղներ.
3	ՄՆ, ԲԻ	Լույս չի տալիս, ջերմ՝ չի տալիս
	ԵՎԻԻ	Լույս չի տալիս, ու նայե տես-
4	ՄՆ, ԲԻ	Ինչքան հանգեր, դեղներ է:
	ԵՎԻԻ	Չորս դիս մութ է ու ձմեռ:
5	ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Տե՛ս, սար ու ձոր լուռ, սևավոր
6	ՄՆ	Անտառն, առուն սուգ կենեն,
	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Անտառն, առուն սուգ կանեն,
7	ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Գարուն օրով, վա՛խ, ի՞նչ ցավով
8		Երկինք, երկիր մեռեր են...
9	ՄՆ	Ա՛խ, բալա ջան, երկինք-երկիր
	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Ա՛խ, թառամբ, երկինք-երկիր
	ԲԻԻ	Ա՛խ, նազելիս, դաշտ ու անտառ
11	ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Վառ արևն էլ տես, ի՞նչ կարմիր,-
12	ԲԻ	Հե՛չ ցավ չունին, բալա ջան...
13	ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Հե՛յ վա՛խ... մեռակ սիրտդ է մեռեր
15	ՄՆ	Սիրու ցավով սիրտդ է մեռեր,
	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Սիրո ցավով սիրտդ է մեռեր,

«ԿՅԱՆՔԸՍ ԴԱԼԱՐ ՈՒ ԼԱԼԱԶԱՐ...» (էջ 205)

28 ԵՎԻԻ միշտ պի՛ տ սողա հողի վրա.
42 Ժես քարը չոր սիրեմ՝, գըրկեմ՝,

«ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԶԱՆԳ» (էջ 207)

ա) ինքնագրում տարբերություններ չկան:

2բ) Հոգիս ծանրացած լուռ թափառում եմ

3-5-րդ տողերը բացակայում են:

6 Եվ ես գգում եմ, ահա՛ տեսնում եմ

7 Ողջ տիեզերքը մի մեծ, անհուն զանգ,

10 Տիեզերքն անչա՛փ՝ խո՛րդողանջում է

12-րդ տողը բացակայում է:

13 Եվ տիեզերքը խո՛ր դողանջում է,

14 Բայց իմ հոգումն է, իմ Ոգին է ալն,

17 Ծա՛նր ու թա՛նճր, օվկիանոսի պէս.

18 Եվ գորշ, հալթեալն - մի հսկա զանգված:

ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ-ը ունենց բնաբան.

– «Նախքան հոգին կգտնի կարելիություն
ըմբռնելու՝ նա պիտի միանա անխոս բարբառի
հետ, – և այն ժամանակ ներքին լսելիքի համար
կխոսե լռության ձայնը»:

ԲՈՒՌՈՒՄ

– «Երբեմն անապատում ծագում են ձայներ, բայց ոչ ոք գիտե որտեղից են նրանք»:

Մի բեղվի՛նի խոսքեր.

2 ՄԵ Հոգիս ծանրացած լուռ թափառում եմ,

3-5-րդ տողերը ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ-ում բացակայում են:

3-4-րդ տողերի փոխարեն՝ ԵՎԻ-ում՝

Հոգիս մրտորուն, վրշտով տոգորուն:

6 ՄԵՀՆԵՎ,ԲԻ եվ ես գգում եմ, ահա տեսնում եմ

ԵՎ ՈՒ ԵՍ ԻՍԿ ԲԳԳՈՒՄ ԵՄ, ԿԻՄ ԽԵՍՆՈՒՄ ԵՄ՝

7 ՄՆՀՆԵՎ,ԲԻ Ողջ տիեզերքը մի մեծ, անհուն զանգ

10 Տիեզերքն անչափ խոլ դողանցում է

12-րդ տողը ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ-ում բացակայում է:

13 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ Եվ տիեզերքը խո ր դողանջում է,

14 ՄՆ, ՀՆԵՎ Բայց իմ հոգումն է, իմ Ոգին է այն,

17 Ծանր ու թանձր օվկիանոսի պես.

18 ՄՆ, ՀՆԵՎ Եվ գորշ, հարթ է այն - մի հսկա զանգված:

ԲԻ Եվ գորշ, հարթ է նա - մի հսկա զանգված:

«ԴՈՒ ՆԸԽՇՈՒՆ ՆՈՒՌ՝ ԶԱՌԸ ՎՐԱԴ...» (էջ 208)

Ինքնագրի լուսանկարում՝

Նվեր Շուշիկ Մատակ.

1 Դու՛ն [ալ-խնձոր] նշխուն նու՛ռ կանանչ թփով.-

2 Ես քու թուփդ եմ, նու՛նո՛ւշս.

3 Դու՛ն կարմիր վարդ զառ տերևով,

4 Ես տերևդ եմ, ա՛նո՛ւշս:

5 Ու [Ա՛խ], վախճամ թե աշունը գա,

6 Քեզի քաղեն, [հոգի ջա՛ն] Շուշիկ ջա՛ն,

8 Ա՛խ, դու՛ն հոգուս հոգի ջա՛ն:

1 ՄՆ Դու՛ն ալ-խնձոր կանանչ թփով

ԲԻ Դու՛ն՝ նշխուն նու՛ռ կանանչ թփով,-

ԵՎ II Դու՛ն նշխուն նու՛ռ զառը վերադ,

2 ՄՆ Ես քու թուփն եմ, նու՛նո՛ւշս

ԲԻ Ես քու թուփն եմ, մազելիս

ԵՎ II Ես քու թուփն եմ, շուքիդ մեջ

3 ՄՆ, ԲԻ Դու՛ն՝ կարմիր վարդ զառ տերևով

ԵՎ II Դու՛ն քնքուշ վարդ վառը վերադ,

4 ՄՆ Ես տերևդ եմ, ա՛նո՛ւշս:

ԲԻ Ես տերևդ եմ, սիրելի՛ս...

5 ՄՆ, ԲԻ Ա՛խ, վախճամ թե աշունը գա,-

ԵՎ II Ա՛խ, վախճամ թե մի օր էլ գան,

5 ԲԻ Կվախենամ թե մի օր էլ գան,

6 ՄՆ Քեզի քաղեն, հոգի ջան.

ԲԻ Քեզի քաղեն, Շուշիկ ջան,

8 ՄՆ Ա՛խ, դու՛ն հոգուս հոգի ջա՛ն:

ԲԻ Խեղճ ու մենակ, հոգի ջան...

ԵՎ II Զարնե գետին ցուրտ քամին...

«ԱՂԲՅՈՒՐԻ ՄԵՋ ՄԻ ՄԱՐԱԼ...» (էջ 209)

- 1 բ) ինք. Ա՛խ, եղնիկը աղբյուրի մեջ
 դ) Ա՛խ, մարալը աղբյուրի մեջ
 2 բ) Մարալին շուքն է տեսեր.
 դ) Եղնիկին շուքն է տեսեր
 3 բ) Ու ման կուգա են մարալին.
 դ) Ու ման կուգա են եղնիկին
 4 բ) Մուրիկ-մուրիկ գօր-գիշեր:
 դ) Մուրիկ մուրիկ, գօր-գիշեր...
 5 ա) Էն եղնիկն էլ երազին
 բ) Ա՛խ, մարալն էլ երազի մեջ,
 6 բ) Եղնիկի ձեռնն է առեր.
 7 բ) Ու ման կուգա են եղնիկին.
 8 բ) Մուրիկ-մուրիկ գօր-գիշեր...
 5-8-րդ տողերը դ) ինքնագրում բացակայում են:
 «Մուրնի» տարբերակը.

Ախր քեզնեն խոռվեր եմ,
 Ուրիշ երամ եմ մտեր,
 Ոսկե վանդակ էլ որ շինես,
 Էլ չես կրնար ինձ պահեր:

Քու կարոտդ շա՛տ կը քաշեմ,
 Քովս չես գա, է՛յ, նազը ուս.
 Հե՛չ չէ տեղդ վարդեր դրկե,
 Պագեմ, դնեմ աչերուս:

Ա՛խ, մարալը աղբյուրի մեջ
 Եղնիկի մ՛ շուքն է տեսեր.
 Ու մա՛ն կուգա են եղնիկին
 Մուրիկ-մուրիկ գօր-գիշեր...

1	ԲԻ	Ա՛խ, մարալը աղբյուրի մեջ
2		Եղնիկի շուքն է տեսեր.-
	ԵՎԻԻ	Շուքն է տեսեր եղնիկին

	ԱԾ	Շողքն է տեսեր եղնիկին.
3	ԲԻ	Ու ման կուգա են եղնիկին
4		Մուրիկ-մուրիկ, գօր-գիշեր...
5		Ա՛խ, եղնիկն էլ երազի մեջ
	ՄՃ, ԵՎԻ	էն եղնիկն էլ երազին
6	ՄՃ, ԲԻ, ԵՎԻ	Մարալի ձենն է առեր,-
	ԱԾ	Մարալի ձայնն է լսեր.
	ԲԻ	Մարալի ձայն է լսել.

«ԱՐԵՎԵԼՔԻՑ ՄԻ ՀԱՎՔ ԵԿԱՎ...» (էջ 211)

- 1 ա) ինք. [Եվ] Վառ արևելքից մի (խաս) հավք եկավ
 2 ա) (Ոսկի) Լազուր ու հակինթ թևերով [ոսկի] լազուր.
 բ) Թևերն՝ հակինթ ու ոսկեհուն.
 3 ա) [Եվ վառ] շքեղ արևի խորքից եկավ
 3-րդ տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝
 խորքերից
 բ) [Հուր] Վառ արևի խորքից եկավ,
 4 ա) Ձայն տվեց՝ հուժկու և աշխարհալուր...
 բ) Ու ձայն տվեց աշխարհալուր:
 (ձայն արծարծեց).
 5 ա) Ես եմ կյանքը՝ ես, և կյանքն է երազ
 6 ա) Տիեզերքին անմահ քնի մեջ.
 բ) Տիեզերքի մեծ քնի մեջ
 7 ա) Եվ մարդն է ոգի, և մարդն է դողանջ
 8 Տիեզերքին անհուն զանգի մեջ...
 բ) Տիեզերքի մեծ զանգի մեջ:
 9 ա) Եվ այն իմաստուն հավքը սավառնեց
 բ) Եվ իմաստուն հավքը թևեց,
 10 ա) Թռավ ու գնաց դեպի արևմուտք
 բ) Թռավ գնաց արևմուտք
 11 ա) Թափվեցին թևերն ու վերջն էլ սուզվեց
 բ) Եվ թևաթափ ընկավ սուզվեց
 12 ա) Մահվան սև ծովում մռայլ մեծասուգ:
 բ) Մահի ծովում հավերժամութ:

1	ՄՆ	Արևելքից խառնաժառանգ մ' եկավ
	ԵՎ II	Արևելքից հավք մի եկավ
2	ՄՆ	Ոսկե նշխուն թևերով.
4		Ու ձեռն տվեց խոր ձեռնով:
	ԲԻ	Ու ձայն տվեց խոր ձեռնով:
6	ՄՆ, ԲԻ	Աշխարհի մեծ քնի մեջ.
7		Մարդն է ոգի, մարդն է լեզու
8		Աշխարհի մեծ զանգի մեջ»...
9	ՄՆ	Ու իմաստուն հավքը թռավ,
	ԲԻ, ԵՎ II	Եվ իմաստուն հավքը թռավ,
10	ՄՆ, ԲԻ, ԵՎ II	Գնաց դեպի արևմուտք
11	ՄՆ	Սևցան թևերն. վերջն էլ սրկավ
	ԲԻ	Թափվան թևերն, վերջն էլ սրկավ
	ԵՎ II	Թափվան թևերն, վերջն էլ սուղվավ

«ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ ՎԱՂ ԵՆ ՄԵՌԵԼ...» (էջ 213)

1-4	ԲԻ, ԵՎ II	Ընկերներս վաղ են մեռեր, Ազիզ սրտերն հող են դառեր. Զոր ծառի պես ես եմ կեցեր, Ընկերներս հող են դառեր:
5-8		Անգին մերս, ա՛խ, մեջքը կոր, Անկուշտ հողին աչքն է քցեր, Ազիզ մորս կյանքն է հատեր.- Զոր ծառի պես ի՞նչ եմ կեցեր...
10		Ծիլ ու նուղքս գարնան չորացան,
11		Դարդի որդն էլ սիրտս է մաշեր,
12		Զոր ծառի պես ի՞նչ եմ կեցեր...
13		Մի վռագի, է՛յ մաշված սիրտ,
14,16		Աշնան քամին հիմի կուգա.

«ԳԵՐԵԶՄԱՆԸՍ ԱՆՀԱՅՏ ԼԻՆԻ...» (էջ 214)

Ինք. Գրկեմ հողը, սիրտս քուն տամ
Իմ մոր ծոցը - [մայր երկրին] սև հողին:

1 Գերեզմանս, երնե՛կ, կո՛րի,
 2 Վրես քամի՛ն շառա՛չե,
 3 Վրես խա՛չ, քա՛ր [հե՛չ] թող չըլնի,
 5 Է՛խ [Ա՛խ], աշխարհում մարդկանց ձեռքեն
 6 Խաչեր շա՛տ եմ, շա՛տ տարեր.
 7 Ու [Ա՛խ,] վաղուց էլ սրտիս վրեն

Մճ, ԲԻ-ի I և II քառատողերը հետագա հրատարակություններում հանվել են.

I

Մճ Կյանքիս ճամփեն սա՛ր ու սա՛ր էր,
 Ա՛խ, շա՛տ ընկա դես ու դեն.
 Հիմի դադրեր, թափս եմ կտրեր,
 Հույսս եմ կտրեր չար բախտեն:

II

Սիրտս դարդոտ ու անդարման
 Կարոտցեր եմ սև հողին.
 Գրկեմ հողը, սիրտս քուն տամ՝
 Իմ մոր ծոցը - սև հողին:

I

ԲԻ Ճամփու կիսուն թափս եմ կտրեր.
 Սև էր կյանքիս փուշ ճամփեն.
 Սև էր աստղս, սև էր բախտս,
 Սևով անցավ իմ ճամփեն...

II

Սիրտս դարդոտ ու անդարման
 Կարոտցեր եմ սև հողին.
 Գրկեմ հողը, սիրտս քուն տամ՝
 Իմ մոր ծոցը - սև հողին:

1 Մճ, ԲԻ Գերեզմանս, երնե՛կ, կորի,
 2 Վրես քամի՛ն շառա՛չե,

3 ՄՆ Վրես խա՛չ, քա՛ր հե՛չ չլինի,
 ԲԻ Վրես խա՛չ, քա՛ր քո՛ղ չլինի,
 5 ՄՆ, ԲԻ Ա՛խ, աշխարհում, մարդկանց ձեռքեն
 6 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Խաչեր շա՛տ եմ, շա՛տ տարեր.
 7 ՄՆ Ա՛խ, վաղո՛ւց էլ սրտիս վրեն

«Ա՛խ, ԵՍ ՍԻՐՈՒ ԶԱՄՓԻ ԱՓՈՒՄ...» (էջ 215)

Ինքնագրի ա) տարբերակ.

Ա՛խ, մանկուց՝ սիրտս համփեքից հեռու
 Մեն-մենակ բուսած վայրի վարդ եմ ես.
 Ու անց ու դարձի բանձրացած փոշու
 Ամպերով թաղված, վայրի վարդ եմ ես:
 Սիրուն աղջկունք տանու պարտեզի
 Ձեռով խնամած՝ վարդերն են սիրում.
 Ես անտես վարդ եմ սարի ու ձորի.
 Քամու, փոշու տակ, մենակ ու տրտում:

2) Անց[նող] ու դարձող չի նայում [ինձի] վրես,
 1) [Իսկ] եվ գարուն սիրո ծարավ [ու խանդ եմ] եմ վաղուց,
 Ու ծարավ սիրտս փուշ-տատասկ բուսցուց,
 Հիմի չար եմ ես, ու նախանձ եմ ես.-

բ)

1 Ա՛խ, ես սիրու համփի [ափին] (փեշին)
 3 Անց ու դարձի դժգույն փոշին
 7 Հուր (Ա՛խ) ես վարդն եմ ժեռ սարերի
 9 Անց ու դարձող ինձ չի նայեր,
 11 Ծարավ սիրտս բուսցուց փշեր,
 12 Հիմի չար եմ. (հուր) ու նախանձ եմ:

բ) ինքնագրի էջի ներքևում՝

[Ա՛խ, ես սիրու համփուց հեռու]
 [Անց ու դարձող չի կարող նայել վրես]
 Ա՛խ, ես սիրու համփի ափում
 Անց ու դարձի փոշին դժգույն, ծփուն,

1 Տգ, ԲԻ Ա՛խ, ես սիրո համփի ափին
 ԵՎԻԻ Ա՛խ, ես սիրո համփու ափին
 3 Տգ, ԲԻ Անց ու դարձի ելած փոշուց

- 4 ԵՎ II Անց ու դարձի դժգույն փոշին
 Տգ Կորած, թաղած փշոտ վարդ եմ:
 Բ I Կորած, թաղած փոշոտ վարդ եմ.
 ԵՎ II Վերաս իջած կորած վարդ եմ:
 5 Տգ, Բ I Գյոզալները պարտեզների
 ԵՎ II Սիրունները պարտիզների
 6 Տգ, Բ I Ձեռով պահած վարդն եմ սիրում.
 7 Տգ Ա՛խ, ես վարդ եմ փռնով ծածկված՝
 Բ I, ԵՎ II Ա՛խ, ես վարդ եմ սար ու ձորի,
 8 Տգ, Բ I Վայրի, մենակ ու տրտում:
 10 Իսկ ես սիրու ծարավ եմ.
 11 ՀԱ Ծարավ սիրտս բուսցուց փշեր,-
 12 Բ I, ԵՎ II Հիմի չար եմ, նախանձ եմ...

«ԱՅՍ ՈՒՌՈՒ ՏԱԿ ՄԵՆՔ ԵՐԳԵՑԻՆՔ...» (էջ 218)

- 3 ինք. Այս ուռու տակ մենք շնչեցինք
 8 Դու ինձ իսպառ մոռացար:
 6 ՄԵ, Բ I, ԵՎ II Դուն ինձ սիրել խոստացար.
 8 Ու դուն էլ ինձ մոռացար...

«Ա՛խ, ԱՆՀՈՒՆ ՍԵՐ ԵՍ ՈՒՆԵԻ ՍՐՏԻՍ ՄԵՋ...» (էջ 219)

- 4 ՄԵ Կըսուրայի վես թևերովս երկնի մեջ:
 5 Եվ ունեի չքնաղ ցնորք հոգուս մեջ.
 Բ I Եվ ունեի չքնաղ ցնորք իմ հոգում,
 8 ՄԵ Շքեղ ցնորք ես ունեի հոգուս մեջ:

«ԳԻՏԵ՛Մ, ԵՐԿԻՐԸ ՇԱ՛Տ ԴԱՐԵՐ ՀԵՏՈ...» (էջ 220)

- 3-6 ինք. Եվ այն սառցի [մեջ] տակ, այն ճեղքերի մեջ
 Ողջ մարդկությունը մեռնի ու թաղվի.-
 Ա՛խ, գոնե սիրտը տիեզերքի մեջ
 Հավերժ տրպա ր...
 3 Բ I, ԵՎ II, Բ II Եվ այն սառցի տակ, այն ճեղքերի մեջ
 4 Բ I Ողջ մարդկությունը մեռնի ու թաղվի.-
 5 Ա՛խ, գոնե սիրտը տիեզերքի մեջ
 6 Հավերժ տըրպա ր...

«ԱՅՆ ՎԱՌ ԱՍՏՂԵՐԸ, ՈՐ ԶԻՆՋ ԵՐԿՆՔԻՑ...» (էջ 221)

10 ինք. Այսպես են խոսում աստղերն ինձ հետ:

8 Եժ Իմ աստուկների և տերերի հետ.

10 ԲԻ - Այսպես են խոսում աստղերն ինձ հետ...

«ԿՈՒՋԵՒ ԼԻՆԵԼ ԳԱՐՆԱՆ ԱՐԵԳԱԿ...» (էջ 222)

Եժ-ում III և IV քառատողերի հերթականություները հակառակ է:

14 (10) Եժ Քեզ, ինչպես հողին շուրջ, փաթաթվեք,

16 (12) Քեզ դյուբաժ, հարբաժ հավերժ նայեի

«ԲԱՐԵՎ ԿՈՒՏԱՄ, ՉԵՍ ԱՌՆԻ...» (էջ 223)

5-8 ԱԾ Թարթիչները շուք կուտան
Դեմքիդ վրա թավիշե.

Սիրտըս շուքի տակ անուշ՝

Ծվար մտած՝ կերագե:

9-12 Մազերըդ մեղմ փայելով

Ինքըս ինձի մոռացա.

Աչերիդ մեջ նայելով՝

Աշխարհներեն հեռացա:

«Է՛Յ, ԴՈՒ ՄԱՀՎԱՆ ԱՆՄԱՀ ԱՇԽԱՐՀ...» (էջ 227)

1-4 ԲԻ Է՛յ, անդարման ցավի աշխարհ,
Ցավդ մարդուս բաժինն է.

Ի՞նչքան սև է բախտը մարդուս,

Գերեզմանի պես սև է:

5 ԲԻ, ԵՎ II Է՛յ, զուլում բախտ, դու ասլան ես,

6 Խեղճ եղնիկ եմ՝ չանչիդ մեջ.

8 Սիրտս քամես չանչիդ մեջ:

9 ԲԻ Ո՛ւմ գանգատվեմ, դիվան կանչեմ,

10 ԲԻ, ԵՎ II Քու չանչերեն ազատվիմ.

11 ԲԻ Դու զնդան ես, անգութ աշխարհ,

14 Վերջն էլ պիտի սև աշխարհ,

16 Լեզուս կապես, փո՛ղ աշխարհ...

«ԳՈՒՐԳԵՆԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ» (էջ 228)

- 1 ինք. Գլգլալեն ջուր է գալիս
 5 Գարուն չկա ինձի համար
 6 Ծիլ ու ծիծեռ ինձ պետք չեն.
 8-րդ և 9-րդ տողերի միջև
 Գնա, ծիծեռ... բայց երբ տեսնես
 Հայոց լեռներ դող առած
 Հայ ժողովուրդ գեներ ձեռքին
 [Ոտքի կանգնած] թշնամու դեմ լեռ կանգնած:
 9 Գնա, ծիծեռ, [անցի գնա՛] թող ինձ մենակ,
 10 Վերքը սրտիս [թող ես քնեմ] հողի տակ:
 12 [Հայոց լեռներ բերդի պես]
 Հայ ժողովուրդը լեռան պես.
 14 Հայ ու լեռներ իրար պես.
 16 Գարնան գալը նոր [ասա] երգե
 17 Հայոց գարնան [հազար բարև] որ բյուր-բարև
 18 [Մեռած] սիրտս կը ցնծա...
 Սիրտս խորին [կկանչե] դողանջե:

«ՍԱԼՆՈ ԶՈՐԵՐՈՒՄ, ԿԸՌՎԻ ԶՈՐԵՐՈՒՄ...» (էջ 232)

- 5 ինք. Սալնո ձորերում ծղրիդն է ծղրում,
 6 Հայդուկն էր ընկել մահվան խոր քնով
 9 Տեսնում է՝ հանդում հովն է շնկշնկում
 13 Սալնո ձորերով ամպեր են անցնում
 15 Ախ, սև աչքերը արծիվն է հանում.
 2 ԵՎ II Հայդուկն է ընկեր խոր վերքը սըրտին,—
 4 Ու ձեռն է քցեր կոտրած հրացանին:
 6 Հայդուկն է ընկեր մահվան խոր քնով.

«Է՛Յ, ԶԱ՛Ն-ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ԻՆԶՔԱ՛Ն ՍԻՐՈՒՆ ԵՍ...» (էջ 234)

- 1 ինք. Հայրենիք, հոգիս, ինչքան սիրուն ես,
 4 Մենակ որդիներդ արին-ծովի մեջ:
 5 Քո հողին մեռնեմ, հայրենիք հոգիս
 8 Զոհվելուց(2) քեզի(1) կարոտս առնեմ:

9 Ու հազար կյանքով քո ցավը տանեմ
 Ու հազար անգամ քո վշտին մեռնեմ
 (քեզի զոհվելով)
 Ու հազար կյանքով քո ցավը տանեմ
 10 Ու հազար անգամ մատաղ քո հոգուն
 Վերջին քառատողը ինքնագրում բացակայում է:

«ՈՒՐՏԵՂ ՍԻՐՈՒՆ ԿԻՆ ԿՏԵՍՆԵՄ...» (էջ 236)

3 ինք. Սահման չունին, դարման չունին -
 չեն վերջանում, չեն անցնում,
 4 Ա՛խ, մահվան պես իմ դարդե՛րս,
 դարդերս:
 6 Աստղ ու երկինք - մատաղ սիրտս
 ոտներիդ տակ փռեցի.
 8 Ա՛խ, զմբուխտե իմ հույսե՛րս,
 հույսերս.

9 Կարոտ [Փափագ] կեցա [ապրա] կնոջ
 սիրուն - սրտի ոսկի արևին,
 10 Պապակ [ապրա] կեցա [զով] մութ սարերին,
 բաշը փրփուր նծույգին.
 11 Կյանքս անցավ թևերը թափ,
 սիմը պակաս սազի պես.
 12 Ա՛խ, ծովեն՝ խոր, սարեն՝ ծանրը -
 իմ դարդե՛րս, դարդերս:

1 ԵՎ II Ուրտեղ սիրուն կին կը տեսնիմ,
 կնորանան դարդերս.
 3 ԲԻ, ԵՎ II Սահման չունին, դարման չունին
 չեն վերջանում, չեն անցնում,
 4 ԲԻ Ա՛խ՝ մահվան պես, ա՛խ մահվան պես,
 իմ դարդե՛րս, դարդե՛րս...
 ԵՎ II Ա՛խ, մահվան պես, սև մահվան պես,
 իմ դարդերս, դարդե՛րս...
 6 ԲԻ, ԵՎ II Աստղ ու երկինք - մատաղ սիրտըս
 ոտներիդ տակ փռեցի.

8	ԲԻ	Ա՛խ, գմբուխտ է, ա՛խ գմբուխտ է
իմ հույսերս, հույսերս...
11		Կյանքս անցավ թևերը թափ
սիմը պակաս սագի պես,
12	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Ա՛խ, ծովեն խոր, սարեն ծանր
իմ դարդերս, դարդերս..

«ՕՐԸՍ ՏԸՐՏՈՒՄ, ՍԵՎ Է ԱՆՑՆՈՒՄ...» (էջ 237)

1	ՄՆ	Օրըս տրտում, սև է անցնում,
հույսս վաղվան օրվա վերա...
2	ՄՆ, ԲԻ	Վաղվան օրն էլ սև-ամպի պես
եկավ, նստավ սրտիս վերա.
10	ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Վար կդնե մեջքի բեռը -
կյանքս, կյանքս մոխիր դարձած.
20	ՄՆ	Մի բուռ հողն է մեր բաժինը,
թե տեր դառնանք աշխարհին էլ:
	ԲԻ	Մի բուռ հող է մեր բաժինը,
թե տեր դառնանք աշխարհին էլ:
32	ԸԵ	Էս սուր ու փուշ դրժար ճամփեն:

«ԻՄ ԱՅՐՈՂ ՎՇՏԻՑ ՍԻՐՏԸՍ Է ՄԱՇՎԵԼ...» (էջ 241)

1	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Իմ գուլում դարդից սիրտըս է մաշվեր.-
4		Մենակ թե մերըս դարդըս չիմանա:
5	ԲԻ	Ա՛խ, գլուխս առնեմ, ընկնեմ սարերը
6-8	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Զարնեմ քարե քար, գարնեմ քարե քար.
Թող սիրտս գիլու փայ-բաժին դառնա,
Մենակ թե մերս մահս չիմանա...

«ԻՐԻԿՈՒՆՆ ԵԿԱՎ, ՏՆԵ-ՏՈՒՆ ՄՏԱՎ...» (էջ 242)

- 2 ինք. Վառեց նրազներն կարմիր ու պայծառ
3 Ա՛խ, բարի իրիկունն ինձի տես չեկավ,-
5 Հանդից տուն դարձան դրկից, հարևան,
7 Դուն ու Լր մնացիր, իմ սարի ջեյրան..
- 2 Տգ Վառեց նրազներն կարմիր ու պայծառ.

6 ԲԻ, ԵՎ II Դուն կփայլես աստղի պես:
 7 Ա՛խ, ես կայներ, կըդողամ.
 7 Դուն դահնի պես ալ ես հագեր,
 «Տարագ»-ում վերջում եղել է 1 քառատող, որ հետագա հրատա-
 րակություններում հանվել է.
 Ա՛խ, մինչև լուս կերուխում է,
 Սրտիս աղբուրն եք քամում.
 Ա՛խ, ձեր տունը արընքտուն է,
 Գերեզմանս եք փորում:

«ԶԱՅՆԸՍ ՀՆԶՈՒՄ Է ԽԱՎԱՐԻ ԽՈՐՔԻՑ...» (էջ 244)

2 ՄՆ Գթա՛, հայտնվի՛ր, վե՛հ նշմարտություն,
 3 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎ II Ես քեզ եմ փընտոում իմ կյանքի շեմքից,
 5 Բյուր-բյուր ճամբեքով ես դիմեցի քեզ,
 10 ՄՆ Բայց կհավատամ, որ ունիս գոյություն.
 ԲԻ, ԵՎ II Բայց կհավատամ - ունիս գոյություն.
 11 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎ II Բայց էլ չմնաց մի ճամփա անհայտ.-
 12 ՄՆ Ա՛խ, երևացիր, սո՛ւրբ նշմարտություն...
 13 Եվ ես ուշժ կառնեմ, կըգոտեպնդվեմ,
 14 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎ II Ցուպըս կվերցնեմ ու ճամփա կերթամ.

«ԺԵՌ, ՍԵՎ ՔԱՐԸ ՍՐՏԻՍ ՎՐԱ...» (էջ 248)

2 ինք. Գերեզմանիս մութ խորշում,
 4 Քներ էի Մանթաշում:
 6 Տատրակի հետ ձեն տվեց.
 8 Ինձի անուշ ձեն տվեց:
 II և III քառատողերի հերթականությունը փոխված է:
 9 Արփաչայի ուռիները
 10 Տե՛ս, ինչ զմրուխտ կանաչ են,
 12 Քեզի իրենց կկանչեն:
 13 - Ել, ազիզ ջան, գարուն է եկել,
 14 Զառ են հագել սար ու ձոր,
 15 Մանուշակ եմ քեզի բերել,
 17 Ել, ազիզ ջան, շա՛տ եմ լացել

- 18 Տե՛ս, գառները սարն ելան,
2 ՄՆ, ԵՎԻԻ Գերեզմանիս մուր խորշում,
4 Քներ էին Մանթաշում,
6 Տատրակի հետ ձեն տվեց,
8 Ինձի անուշ ձեն տվեց -
9-12 և 13-16 տողերի հերթականությունը ՄՆ, ԵՎԻԻ-ում հակա-
ռակն է, նախ՝ 13-16, հետո՝ 9-12:
- 10 ՄՆ, ԵՎԻԻ Ուռիները ծաղկեր են.-
ԲԻ Ուռիները ծաղկեցին.
ԸԵ Ուռիները ծաղկում են.
11 ՄՆ, ԵՎԻԻ Ուռիներեն ճյուղք եմ բերեր,
12 ՄՆ Քեզի իրենց կը կանչեն:
ԵՎԻԻ Քեզի իրենց կանչում են:
ԲԻ Քեզի իրենց կանչեցին:
15 ՄՆ, ԵՎԻԻ Քեզի շաղաղ վարդ եմ բերեր,
Ե Քեզի շափաղ վարդ եմ բերել
17 ՄՆ, ԵՎԻԻ Ե՛լ, ազիզ ջան, հովն է փչում,
19 Ալագյազը սիրտն է բացեր,
24 Սերն էր մեռեր սրտիս մեջ...

«ԵՐԱՋԻՍ ՏԵՍԱ, ՈՐ ԾՈՎԻ ԱՓԻՆ...» (էջ 249)

- 3 ՄՆ, ԲԻ Եվ ալիքները մեղմ երգում էին
ԵՎԻԻ Եվ ալիքները մեղմ հևում էին
6 ՄՆ, ԲԻ Ուրախ ու ժպտուն անցան ծովափով.
7 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Բայց ա՛խ... ոչ մեկը ինձ ձայն չըտվեց.

«ԴԵՊԻ ԱՆԱՊԱՏ ՀՈՂՄԸ ԿԸՍՈՒՐԱ...» (էջ 250)

- 1 ԲԻ, ԵՎԻԻ Դեպի անապատ չոր հողմը կուգա,
4 Կիջնի, կմնա տատասկը վայրի:
8 ԲԻ Եվ մեղմ կձգվե տատասկը դժնյա...

«...ԵՎ Ո՛ՒՇ ԳԻՇԵՐԻՆ ՀՈԳՆԱԾ ՄԻ ԱԼԻՔ...» (էջ 251)

- 1 ԲԻ ...Եվ ուշ գիշերին մի հոգնած ալիք
4 Ա՛խ, հոգնած նակատս ո՛վ շոյե պիտի.

«ՏԽՈՒՐ, ԳԼԽԱԿՈՐ, ՍԻՐՏՍ ԴԱՐԴԻ ԾՈՎ...» (եջ 252)

- 2 Sq, ԲԻ, ԵՎԻI Նստեր եմ շվար Արագի ափին.
4 Գլխուս փաթ տվա՛վ Արագի ափին.
6 Արագի գարնան մութ ջրերու պես.
8 Էս վարար, Ելման գիլ ջրերու պես:

8-րդ և 9-րդ տողերի միջև «Տարագ»-ում և ԲԻ-ում¹ 1 քառատող, որը հետագա հրատարակություններում հանել է:

- Sq Աշխարհս լի էր անուշ երգերով,
Ու սիրտս բաց էր ընկերի համար.
Աշխարհը լի էր զառ երազներով,
Ու սիրտս բաց էր ամենքի համար...
ԲԻ Ա՛խ, աստղը աստղին դարպաս է անում,
Սիրտս կույր է, կույր,- չեմ տեսնում հիմի.
Ու ծաղիկ ծաղկին համբույրն է շնչում,
Սիրտս խուլ է, խուլ, չեմ լսում իսկի:
9 Sq, ԲԻ Ղըռռա՛, ա՛յ ագռավ, չոր գլուխս լաց.
11 Sq, ԲԻ, ԵՎԻI Տե՛ս, աչերս լցվեր ու ամպ են դարձեր,
12 Sq, ԲԻ Բայց լա՛լ, սրտանց լա՛լ չեմ կարող իսկի...

«ԱՐԱՋԻՆ» (եջ 253)

- 1 բ) ինք. Մեր սարերեն, [մեր] խոր ձորերեն
3 ա) Մեր [սրտերեն, խոր աչքերեն] աչքերեն, սև սրտերեն
բ) Մեր աչքերեն, սև սրտերեն
5 բ) Մեր սարերեն
6 ա) Ոլոր-մոլոր [կերթաս] կուգաս, Արագ,
բ) Ոլոր-մոլոր կուգաս, Արագ
7 բ) Ա՛յ սարեր... Ալմաստի (փիրուզի) սարեր
8-րդ տողը բ) ինքնագրում բացակայում է:
9 ա) Քանի [-քանի] հարուր-հարուր տարի
բ) Քանի-քանի հարուր տարի
11 ա) Մեր վրեժով, մեր ցավերով
բ) [Մեր վրեժով, մեր անեծքով, ցավերով]*
*Մեր բողոքով, մեր մորմոքով

- 13 ա) [Մեր ձորերով, մեր դաշտերով]
Հոնգուր-հոնգուր հեկեկալով
բ) Մեր սրտերեն, խոր ձորերեն
- 14 ա) [Տխուր-տրտում] Մեր դաշտերով կերթաս, Արագ,
բ) Հեկեկալով կերթաս, Արագ
- 15 ա) Այ դաշտեր, հայ սարեր
բ) Այ ձորեր, ջան ձորեր
- 16 ա) Ջան, անուշ սարեր:
բ) Ջմրուխտի ձորեր:
- ա) ինքնագրում III և IV տների հերթականությունը փոխված է:
- 18 ա) Քար աշխարհի խղնի վրա
բ) Խղնի վրա քար աշխարհի
- 19 ա) Դիզվեր, դարձեր սև դառն ծով
բ) Դիզվեր, դիզվեր, [դառն] դառեր ես ծով՝
- 20 ա) Թույն ու արուն, ազիզ Արագ:
բ) Թույն ու արուն, աղի-լեղի...
- 21 ա) Մեր սարերեն, մեր սրտերեն
բ) Մեր վրեժով, մեր ցավերով
- 22 ա)բ) Արուն քամեր, կերթաս, Արագ,
- 23-24 ա) Այ սարեր, հայ սարեր,
Ջան անուշ սարեր,
Ալմաստի սարեր:
- 23-24-րդ տողերը բ) ինքնագրում բացակայում են:
- 28 ա) Լսող չկա, արնոտ Արագ:
- 29-32 ա) [Հոնգուր-հոնգուր լալեն-լալեն]
Տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝
[հեկեկալով]
[Մեր սարերեն կուգաս, Արագ:]
[Մեր սարերեն, քար սրտերեն]
Այ սարեր, հայ ձորեր,
Ջմրուխտի սարեր:
- 34 ա) Քար աշխարհի խղնի վրա...
- 35-րդ տողը ա) ինքնագրում բացակայում է:
- 36 ա) Թույն ու անեծք, ազիզ Արագ
- 37 ա) Ու դարերով, մեր դարդերով

38 ա) Տխուր տրտում կերթաս, Արագ:
 39-41-րդ տողերը ա) ինքնագրում բացակայում են:
 Վերջին երկու տունը բ) ինքնագրում բացակայում է:
 գ) ինքնագրում այլ տարբերակ է՝ «Արագի ծնունդը», որում կան
 և՛ «Արագին»-ից, և՛ «Որսկան ախպեր»-ից հատվածներ:

1	ՀՆԵՎ	Մեր սարերեն, մութ ձորերեն
5		Մեր սարերեն, սև ձորերեն
6		Ոլո՛ր-մոլո՛ր կուգաս, Արագ.
14		Մեր ցավերով կերթաս, Արագ,
22		Արուն քամեր, կերթաս, Արագ.
29		Մեր սարերեն, մութ ձորերեն

«ԾԱՄԵՐԴ ՀՅՈՒՍԵԼ...» (էջ 255)

1	ՄՃ, ԲԻ, ԵՎԻԻ ԱԾ	Հագեր ես կարմիր Ծամերդ հյուսեր՝
2	ՄՃ, ԲԻ, ԵՎԻԻ ԱԾ	Կայներ ես կալը Կանգներ ես կալը
3	ՄՃ, ԲԻ, ԵՎԻԻ ԱԾ	Օրս սև արիւր Օրըս սև արեր՝
4	ՄՃ, ԲԻ, ԵՎԻԻ, ԱԾ	Կապեր ես ալը
6		Դուն քաղիր վարդը
7		Դուն սիրտս գցիր
8	ՄՃ, ԲԻ, ԵՎԻԻ	Էս գուլում դարդը:
9		Դարբեդար արիւր,
10	ՄՃ	Սարեսար քցիր,-
11		Դարդաման եղա,

«ԿՅԱՆՔԻ ԺԽՈՐԻՑ ՄՏԱ ԱՆԱՊԱՏ...» (էջ 256)

4-րդ տողից սկսած՝ Տգ, ԲԻ, ԵՎԻԻ-ում տողերի տեղերը փոխված են:

4	ՄՃ, Տգ	Գիշերը գրկեց... Եվ խաղա՛ղ, անդո՛րր
8		Լուռ անապատը փովեց, ծավալվեց...
5		Աստղերը երկնի անհուն խորքերից
6		Թրթռուն հայացքով զարթնեցին նորից.

- 7 ՄՆ, Տգ, ԲԻ Լո՛ւո է, խորին լո՛ւո - և հանդիսավոր
ԵՎԻԻ Լուո է ղողանջուն, մի խոր լոուքյուն,
8 Տգ Լո՛ւո է, խորին լո՛ւո - և հանդիսավոր
9 ԲԻ, Տգ Եվ խորհրդավո՛ր.
ԵՎԻԻ Եվ հանդիսավոր, և խորհրդավոր.
10 ՄՆ Եվ հոգիս հալվեց վեհ լոուքյան մեջ...
Տգ Եվ հոգիս հառեց վեհ լոուքյան մեջ...

«ԹԱՓ ԿՈՒՏԱՄ ԹԵՎԵՐՍ ԵՎ ԿԸՍԱՎԱՌՆԵՄ...» (էջ 257)

- 1 ԲԻ Թափ կուտամ թևերս ու սո՛ւր կըթոնեմ
5 Թափ կուտամ թևերս ու սուր կըթոնեմ
6 Դեպի խորքերը մեծ տիեզերքի.-
9 Թափ կուտամ թևերս ու զիլ կըթոնեմ

«Է՛Յ ԿԱՆԱՆՁ ԱԽՊԵՐ, ԴՈՒ ԲԱՐՈՎ ԵԿԱՐ...» (էջ 259)

- 1 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Է՛յ, կանանչ ախպեր, դուն բարով եկար
2 Դուն բարով եկար, իմ կանանչ ախպեր
4 ԲԻ Արտուտն ու արոր ինձի ձեռն տվին,
5 ՄՆ Ու գարնան անուշ արև ոսկեղեն
8 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Նշխուն հագեր եք գարնան գուքսերով.
9 ԲԻ, ԵՎԻԻ Ա՛խ, սիրտս մեռավ ծով դարդերու մեջ,
11 ՄՆ Ա՛խ, սարե՛ր, ձորե՛ր, դու՛ք առաջվանն եք,
12 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ, ԲԻԻ, Ե, ԸԵ Բլբո՛ւլ ու բաղե՛ր, դուք
առաջվանն եք
13 ԲԻ Է՛խ, ես եմ փոխվեր ու աշխարհի մեջ
ՄՆ, ԵՎԻԻ Է՛խ, մենակ ես եմ փոխվեր ու չորցեր,
14 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Բլբո՛ւլ ու վարդեր, դուք առաջվանն եք:
15 Է՛խ, ես եմ փոխվեր ու աշխարհի մեջ
16 Ղարիբ ու հիվանդ ճամփորդ եմ դառեր.
17 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ, ԵԺ, ԸԵ Ճամփես մոլորեր, կերթամ փշի մեջ
18 Սարե՛ր ու ձորե՛ր, դուք առաջվանն եք...
17-18 ԲԻԻ Սարեր ու ձորեր, դուք առաջվանն եք:
18-րդ տողից հետո՝
ՄՆ Կյանքիս աղբյուրը մարդիկ քամեցին,
Իմ փայ աշխարհը դարձրին մութ զնդան,

Ա՛խ, սիրտս ու հոգիս հալ ու մաշ արին.
 Ու ծաղիկ-կյանքիս փորին գերեզման:
 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Կերթամ փշի մեջ, գերեզման կերթամ,
 Աշխարհից կարոտ ու սիրուց կարոտ.
 ՄՆ Ա՛խ, տանեմ սիրտս, տանեմ գերեզման՝
 ԲԻ, ԵՎ ԻԻ Ա՛խ, տանեմ սիրտս, դնեմ գերեզման՝
 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Աշխարհից կարոտ ու սիրուց կարոտ
 Ազիզ մեռելս տանեմ հողին տամ...

«ԵՎ ՃԱՄՓԵՔԻ ՄԵՋ, ԱՄԱՅԻ ԴԱՇՏՈՒՄ...» (էջ 260)

11 ՄՆ Ընկած եմ հիմա այս ափին վայրի.

«ՍԱՐԻ ՀՈՎԻ ՊԵՍ ԱՄՊԵՐԻ ՓԵՇՈՎ...» (էջ 261)

1 ԲԻ, ԵՎԻԻ Սարի հովի պես ամպերու փեշով
 2 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Արծըվի թևին զարնեմ ու երթամ.
 5 Ա՛խ, կյանքս թռչնավ, ու ցնորքներս
 6 ԲԻ, ԵՎԻԻ Գնացին աշնան հավքերու նման,
 7 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Դուռն էլ ծաղրեցիր վառ արցունքներս,-
 10 ԲԻ, ԵՎԻԻ Կյանքի ափերին գըլգըլա՛ն, կուգան.
 11 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Է՛հ, բավական է... Ես վաղ եմ հանգեր,

«ԶՄԵՌՆ ԱՆՑԱՎ, ԵԿԱՎ ԳԱՐՈՒՆ...» (էջ 262)

4 ՄՆ Իմ դարիբեն խաբար չը կա,
 5 ՄՆ, ՀՆԵՎ Սիրտս ճամփին դադար չկա
 6 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ Ղարիբ երկիր ամպ-մշուշ է,
 7 Իմ դարիբի սիրտ քրքուշ է,
 Ոտ կ'փոխե՛ք քար ու փուշ է.
 10 ՄՆ Իմ ախպե՛ր ջան, դարիբ յա՛ր ջան:
 11 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Զուրն է պրծեր՝ կուգա սարեն,
 12 ՄՆ, ՀՆԵՎ, ԲԻ Սարեն, ձորեն... Իմ աչքերեն...
 13 Իրար մի տար սրտիս յարեն:

«ԴՈ՛Ւ ԶԻ՛ՆՋ ԵՎ ՀԵ՛Ջ ՄԻ ԹԻԹԵՌԻ ԵՍ...» (էջ 263)

7 ՄՆ Պիտի ընկնիս, պիտի նեխվիս

«ԷՍ ԶԻՆՁ ԱՂԲՅՈՒՐՆ Է՝ ՈՒՐԱԽ, ԿԱՐԿԱԶՈՒՆ...» (էջ 264)

- 1 ՄՆ, ԲԻ Էս ջինջ աղբո՞ւրն է՝ ուրախ, քչքչուն
ԵՎԻԻ Էս ջինջ աղբո՞ւրն է՝ ուրախ, կարկաչուն
5 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Դուն պսա՞կ կերթաս քո նոր յարի հետ,
9 ԲԻ Սև ձիս կնստեմ ու սև գիշերին
13 ՄՆ, ԲԻ Ջա՛ն, փոթորանքն է իմ ազիզ հարսը
15 Կերթամ սիրվելու, սիրելու էնոր
18 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Ու ձենը, կերթա հեռո՞ւ, շա՛տ հեռու,
19 Ա՛խ, շա՛տ կլսեն էս ձենը, մեր ջան,
20 Բայց բալիդ ձենը էլ չես լսելու...

«ԷՍ Ի՞ՆՉՆ Է ԱՄՊՈՒՄ ԶԻԼ ԹԵՎԻՆ ԿՈՒՏԱ...» (էջ 265)

- 2 ինք. Գարնան գովքասան արտուտն է անուշ
3 Ու ձենը ինչու [զարհուրիկ] զարգանդիկ կուգա
4 Ա՛խ, էս ագռավն է, փաթ կուտա գլխուս:
6 Ինձեն ի՞նչ կուգես, [այ գուլում] սևասիրտագռավ
8 Օր ու գիշերս զարհուրանք դառավ
9 Ա՛խ, մի՞թե չըլնի որ դուն էլ գիտես,
11 Անգին մեռելս քրքրել կուգես,
12 Անգին մեռելս, այ իմ բախտագռավ:

- 2 ԲԻ, ԲԻԻ Գարնան գովքասուն արտո՞ւտն է նշխուն
ՄՆ, ԵՎԻԻ Գարնան գովքասան արտո՞ւտն է նշխուն
3 ՄՆ Ու ինչո՞ւ ձենը զարհուրիկ կուգա...
4 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Վա՛խ, էս ագռավն է՝ գլխուս պտտվում:
ԲԻԻ Էս սև ագռավն է գլխիս պտտվում:
5 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻԻ Ես որտեղ կերթամ, դուն հետս կուգաս
7 Երազիս մեջն էլ վրաս կդռաս
9 Ա՛խ, յարաք չըլնի՞, որ դուն էլ գիտես,
10 ՄՆ Որ ծաղիկ սիրտս դարդամահ մեռավ.

«ԱՐԱԶԻ ԱՓԻՆ ԲՈՍՏԱՆՍ ԼԻՆԻ...» (էջ 267)

- 4 ԲԻ, ԵՎԻԻ Օջախիս մեջը կրակ բոցկլտա:

«ՎԱՌԻ ԵՐԿԻՆՔԸ ԼՈՒՌԻ ԳԻՇԵՐՈՎ...» (էջ 268)

Ինքնագրի ա) տարբերակ՝

Շքեղ երկինքը թովիչ գիշերով
 Մայր երկրի փարթամ կուրծքը համբուրեց,
 [Եվ շքեղ երկինքը] [Գոհար] Եվ աստղ աչքերը հիասքանչ
 երկնի

վառվեցին սիրով,
 Եվ հուզված երգեց ծով սիրտը երկրի.
 Ուր է նախրում հոգիս անհուն,
 Ինչ է տենչում, որոնում...
 Միայն ես էի ինձ հասկանում,
 Եվ ես էլ ինձ չհասկացա...
 Եվ ջինջ աստղերը մեկ-մեկ թառաման
 Պերն արևն ելավ ոսկեվառ ծովից -
 Եվ ծովը երգեց ներքողն արևին...

—
 Մի ոսկի թռչուն երգելով անցավ
 Իմ հոգու խորքով:

- 1 բ) Վառ երկինքը լուռ գիշերին
 3 Աստղ-աչերը սիրով լցվան
 4 Երկրի ծով-սիրտն խոր երգեց...
 5-9 Ուր կնախրե հոգիս անհուն,
 Ինչ կորոնե, կտենչա,
 Սիրտս-անհուն, սիրտս-անհո՛ւն
 Թռավ-թռավ - վերջ չկա.
 Միայն ես էի ինձ հասկանում,

Լուսանցքում՝

Ուր կնախրե հոգիս անհուն
 Ինչ կորոնե, կտենչա...
 Միայն ես էի...

- 1 ՄՆ Վառ երկինքը լուռ գիշերին
 3 Աստղ-աչերը սիրով լցվան,
 ԵՎԻԻ Եվ աստղերը լցվան սիրով,
 4 ՄՆ, ԲԻ Երկրի ծով-սիրտն խոր երգեց...

- 5 Ո՞ւր կճախրե հոգիս անհուն,
 ԵՎԻ Ո՞ւր է ճախրում հոգիս անհուն,
 6-7-րդ տողերը ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻ-ում բացակայում են:
 8 ՄՆ, ԲԻ Ի՞նչ կորոնե, կտենչա
 ԵՎԻ Ի՞նչ է փնտռում, տենչում նա.
 9 ՄՆ, ԲԻ, ԵՎԻ Միայն ես էի ինձ հասկանում

«ՈՐՍԿԱՆ ԱԽՊԵ՛Ր, ՍԱՐԵՆ ԿՈՒԳԱՍ...» (էջ 269)

բ) ինքնագրում միայն 2 պատառիկ կա՝ I և III քառատողերը:

2 բ) Սարի մարալ ես փնտռում

Տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝
 փնտրում

գ) Սարի մարալ կփնտրես.

3 բ) Ասա, յարաբ դու չտեսար

4 Իմ մարալս, իմ սիրունս:

5-8 ա) Դարդի ձեռքին սարերն ընկավ
 Իմ մարալս, իմ լալես:

5 գ) Յարաբ չըլնի դարդի ձեռքին

6 Սարերն ընկավ իմ բալես.

7 Դարդն առավ, քարերն ընկավ

9 ա) -«Քուրիկ, տեսա՛, ազիզ բալեդ

բ) Տեսա, քուրիկ, կտրին բալեդ

10 Կարմիր-կանանչ եր կապել...

գ) Կարմիր պսակ է կապեր.

11 ա) Յարի պագած համբույրի տեղ

բ) Սիրած յարի համբույրներեն

Տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝
 պագած տեղեն

12-րդ տողի սկզբում՝ լուսանցքում՝
 Սրտին

12բ) Կարմիր-վարդեր են ծլեր:

16 գ) Իմ արևիս, իմ լալիս:

17 ա) - Քուրիկ, տեսա,- ազիզ բալեդ

19 Անուշ քնով տաք գնդակն է

Լուսանցքում՝

- տաք գնդակն է անուշ քնով
 գ) Անուշ քնով սուր խանչալն է
 20 ա) գ) Սրտում գրկեր յարի տեղ
 23 ա) Ագռավներն են վրեն սգում
 գ) ինքնագրում «Արագի ծնունդը» ավանդությունում ամբողջությամբ ներառված է «Որսկան ախպերը»:
 7 ԲԻ Դարդն առավ քարերն ընկավ
 9 ԵՎԻԻ - «Տեսա, քուրիկ, նըշխուն բալեդ
 ԲԻ - «Տեսա քուրի՛կ, դարդոտ բալեդ
 10 Կարմիր պսակ է կապեր
 19 Անուշ քնով սուր խանչալն է
 20 Սրտում գրկեր յարի տեղ.

«ԵՎ ՎԱՂՈՒՑ, ՎԱՂՈՒՑ ԽՈՐ ՔՈՒՆ Է ՄԸՏԱԾ...» (էջ 270)

- 1 ՄՃ Եվ վաղուց ի վեր խոր քուն է մտած
 5 Եվ սպասում եմ, որ բարձունքներից
 ԲԻ Եվ ինձ թվում է, որ բարձունքներից
 6 ՄՃ Կըիջնի մի կույս լազուր թևերով,
 ԵՎԻԻ Իջնում է կույս մի լազուր թևերով.
 8 ՄՃ Երկնային բույրով, աստղե-համբույրով:
 ԲԻ Երկնի համբուրով, աստղերի բույրով:
 10 ՄՃ Թե ահա կուգա կույսը դյուրական,

«ՆԵՐԿԱ ԵՂԱ ՍԻՐԵԿԱՆԻՍ ՊՍԱԿԻՆ...» (էջ 271)

- 1 ինք. Ներկա եղա սիրականիս պսակին,
 3 Որ նա տեսներ, իրեն ուտեր զայրագին

«ԳՈՒՑԵ ԻՄ ՀԵԾԾԱՆՔ, ՀԱՌԱԶՔ ԵՎ ՄԸՐՄՈՒՆՋ...» (էջ 272)

- 6 ԲԻ Խոցված, վիրավոր, հոշոտված հոգիս
 11 Քո ջերմ, կաթոգին սիրած, խեղճ որդուդ,
 32 Ապրել ու տանջվել ուրիշի սիրուն:
 36-րդ տողից հետո ԲԻ-ում՝
 Ահա՛ իմ սիրտը... նայիր դու մեկ-մեկ.
 Ընդունի՛ր, մայր իմ, օրհնիր ինձ, մայր իմ...

«ԵՎ ՀՈԳԻՍ ԱՐԹՆԱԾ, ՎԱՌՎԱԾ, ՏՈԳՈՐՎԱԾ...» (էջ 274)

4-րդ տողը ԲԻ-ում բացակայում է:

11 ԲԻ Օ, հսկա անմիտ, ինձ չես նանաչում...

«ԱՆՏՈՒՆ ԹՈՉՆԱԿՍ, ԻՄ ԽԵՂՃ, ՏԽՈՒՐ ԵՐԳ...» (էջ 276)

3 ԲԻ, ԵՎԻԻ, ԲԻԻ Գլուխ դնելու մի տեղ դու երբեք.

5 ԲԻ Այս քար աշխարհում, չոր սրտերի մեջ

8-րդ տողից հետո ԲԻ-ում ևս 1 քառատող.

Թռի՛ր, թռչնա՛կս, գնա՛ ու գտի՛ր

Ազա՛տ, սո՛ւրբ սիրո մի նորոգ աշխարհ.

Ուր մարդն է հպարտ, անկեղծ, անպատի՛ր

Եվ երգի՛ր այնտեղ - այդ մարդկանց

համար...

«ԻՐԻԿՈՒՆՆ ԵԿԱՎ, ՀԱՎՔԵՐՆ ԱՌԱՆ...» (էջ 277)

8 ԲԻ Բարին ձեզ հետ, բալանե՛ր...

11 Ոսկի սրտեր՝ լի դարդ ու սեր,

12 Իմիս ընկեր սի՛րտ գտեք:

14 Դարդս կիսեն, ծաղիկնե՛րս,

16-րդ տողից հետո ԲԻ-ում ևս մի քառատող.

Քար-սրտերը ծաղեք-մտեք,

Արուն քամեք, բալիկնե՛րս,

Երթաք բարո՛վ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ

Ազիզ, անո՛ւշ ձագուկնե՛րս...

«ԵՐՆԵ՛Կ ՁԵՋԻ, ԶԸՄՐՈՒԽՏ ՍԱՐԵ՛Ր...» (էջ 278)

11 ԲԻ Էնոր ոտուց տակ է ընկնում՝

12 Էնպես էլ նա, սիրուն սարե՛ր,

13 Սիրու վերքը սրտիս խորքում,

«Ա՛խ, ԱՋԵՐԸԴԻ ԱՐԵՎ ՈՒ ՄՈՒԹ...» (էջ 279)

1 ԲԻ Ա՛խ, աչերդ թլիսմ ունին՝

1 քառատողին հաջորդող երկտողի փոխարեն ԲԻ-ում եղել է

քառատող, որի I-2-րդ տողերը հետագա հրատարակություններում հանվել են.

Ա՛խ, թլիսմոտ, ծով աչերդ
Ինձ կապեցին,- տերս չեմ:

Վերջնական տեքստի վերջին 2 տողը ԲԻ-ում բացակայում է:

«ԵՍ ԳԻՏԵ՛Մ, ԳԻՏԵ՛Մ, ՈՐ ԿՅԱՆՔԻՍ ՇԵՄՔԻՑ...» (էջ 280)

6	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Ես չեմ երկնչում ահեղ տանջանքից.
7	ՄՃ	Միայն թե մնա հավատս անկեղծ
10	ԵՎԻԻ	Կըբանամ ազա՛տ հոսանքին ընդդեմ.
11	ԲԻ, ԵՎԻԻ	Այրված հոգուցս նոր խոսքեր կուտամ,

«ԵՍ ՁԵՁ ԱՍՈՒՄ ԵՄ՝ ԿԸԳԱ ՈԳՈՒ ՍՈՎ...» (էջ 281)

9	ՄՃ	Դուք, որ հեզեցիք ույծն ստեղծագործ.

«ՆՈՐԻՑ ԵԿԱՆ ԳԱՐՆԱՆ ԱՆՈ՛ՒՇ ՕՐԵՐԸ...» (էջ 282)

1	ՄՃ, ԵՎԻԻ	Էլի եկան գարնան անո՛ւշ օրերը,
2		Ցուպըս առնիմ, ընկնեմ սար ու ձորերը.-
4		Նոր համփեքներ, նոր աշխարհներ
թափանել:
8		Արծվի հետ երված կուրծքըս հովին տամ՝
11	ՄՃ	Սիրտըս, սիրտըս արտուտի պես թովոուն՝
13		Մարալները ցողաշաղախ սարն ելան
	ԵՎԻԻ	Մարալները ցողաշաղաղ սարն ելան
14	ՄՃ, ԵՎԻԻ	Նըրանց հետքից ոստոստելով սարն
երթամ.
17		Որտեղ մըթնի, էնտեղ քընիմ միայնակ
20	ՄՃ, ԵՎԻԻ	Ինձի մարմանդ օրոր կասեմ՝ որ քընիմ:
21		Ծեզը ինձի համբուրելով ձեն կտա.
32	ՄՃ	Ու ամենը խորն զգալու, երգելու...

«ԱՅՍ ՋԻՆՋ ԳԻՇԵՐԻՍ ԱՆՈ՛ՒՇ ԿԸԽԸՇՇԱՆ...» (էջ 284)

1	ՄՃ	Էս ջինջ գիշերին անո՛ւշ կըխշշան
	ԵՎԻԻ	Էս ջինջ գիշերիս անուշ կըխշշան

2 ՄՆ Մեղմիկ հովերով իմ բարդիներս.
7 Ու գարուն սերս էլ հետ չի դառնա.

«Ա՛խ, ՍԻՐՏՍ ԱՆՄԵՐ ՈՒ ՍԻՐՏՍ ԱՆՄԵՐ...» (էջ 285)

1 ՄՆ Ա՛խ, սիրտս անմեր ու սիրտս անտեր
24-րդ տողից հետո՝ ՄՆ-ում

է՛յ, ազիզ Արա՛զ, ինձի օրորի՛ր
Աստղոտ գիշերով
Քու զառ ավերով, ուռիների մեջ.
Մեղմ՝ ալիքներիդ, լուռ ալիքներիդ
Անո՛ւշ նանիկով
Ու ինձի քուն դի՛ր ուռիներիդ մեջ...

«ԷՆ ԱՄՊԻ ՆԸՄԱՆ ԽՈՒԼ ՈՐՈՏՈՒՄՈՎ...» (էջ 286)

4 ինք. Քուրիկ ջան, քեզնեն հեռո՛ւ գնացի.

5 էլ մի՛ որոնիր քու ազիզ յարին

7 Ա՛խ, մենակ փնտրիր իմ քաջ սևուկին

9 էլ մի՛ որոնի՛ր քու ազիզ յարին

11 Բանձրիկ սարերեն օռնացող քամին

12 Վերաս մի բուռ հող կգցե դաշտում.

13 Ու օտար մերեր ինձի տես կուգան.

14 Սև հողիս վերա արցունք կթափեն.

16 Ու վերաս անուշ ծաղկունք կթափեն...

4 ՄՆ, ԵՎ II Քուրիկ ջան, քեզնեն հեռո՛ւ գնացի...

5 է՛լ մի՛ որոնիր քու ազիզ յարին

6 Կըռվեն հետ դարձող կըտրիճների մեջ

7 Ա՛խ, մենակ փնտրիր՛ր իմ քաջ սևուկին

9 է՛լ մի՛ որոնիր քու ազիզ յարին

11 Բանձրիկ սարերեն օռնացող քամին

12 Վերաս մի բուռ հող կըգըցե դաշտում...

«ՕՏԱ՛Ր, ԱՄԱՅԻ՛ ՃԱՄՓԵՔԻ ՎԸՐԱ...» (էջ 287)

1 ինք. Օտար, ամայի ճամփեքի վերա

3 - Կանգնի՛ր, կարավանս, ինձի կթվա

- 5 - Բայց լո՛ւն է [խաղաղ] շուրջս ու շշուկ չկա
 6 Այս անապատում, ծով անապատում.
 8 Ու [սերս] քնքուշ սերս ուրիշի գրկում...
 9-12 - [Ա՛խ, սերս այնտեղ] Երջանիկ է նա ուրիշի գրկում,
 Սիրտ իմ, քու [երգը] [սերը] նա վաղ է [մոռցեր] ստեր.
 Շարժվիր, կարավանս, ինձ ո՞վ է կանչում.-
 Գիտցիր, լուսնի տակ չկա ուխտ ու սեր:
 13-16 - Գնա՛, կարավանս, ինձ հետդ քաշ տուր,
 Օտար, ամալի՛ նամփեքի վերա.
 Ուրտեղ կհոգնիս, գլուխս դիր վար
 [Ավագների] ժեռ քարերի մեջ, փշերի վերա:
 1 ՄՆ Օտա՛ր, ամալի՛ նամփեքի վերա
 2 ԵՎ II Իմ կարավանըս մեղմ կը դողանջե
 3 I Կանգնիր, կարավանս, ինձի կը թվա
 6 ՄՆ Այս անապատում, ծով-անապատում.
 9 ՄՆ, ԵՎ II Կընոջ համբույրին ե՛լ չեմ հավատում,
 10 Շուտ է մոռանում նա վառ արցունքներ.
 11 Շարժվի՛ր, քարավանս, ինձ ո՞վ է
 կանչում,-
 12 ՄՆ Գիտցի՛ր, լուսնի տակ չը կա ուխտ ու սեր...
 14 Օտա՛ր, ամալի՛ նամփեքի վերա
 15 ՄՆ, Բ II, Ը Ե, ԵՎ II Ուրտեղ կը հոգնիս՝ գլուխդ դիր վար-
 16 ՄՆ ժեռ քարերի մեջ, փշերի վերա...

«ԵՐՈՒՇԻԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ» (էջ 288)

- 1 ա) ինք. Այն լերկ ու ժեռուտ սարերի վերա՝
 բ) Կապույտ, [կապուտակ] լեռների լանջերի վրա
 գ) Այն գարնանագեղ լեռների վրա
 2 ա)գ) Կարապետների պես ամպերն են նիրհում
 3 ա) ժեռուտ սարերի փշերի վերա՝
 բ) [Դալար լանջերին] ժեռուտ ափերին ծովն է փիրուզյա
 գ) Եվ գարնանագեղ լեռներում հիմա
 4 ա) Ծովն է հեծեծում՝ մոռալ ու անծիր...
 բ) Իր նաճանչավառ քղանցքը փոռում:

- գ) Անհույս ու տրտում սիրտս է հեծեծում:
- 5 ա) Նազելի մանկիկ [ոսկի] վառ շողի [պես] նման
- գ) Նազելի մանկիկ, վառ շողի նման
- 6 ա) [Վառ երազի պես] Խավարի միջով փայլեցիր, անցար.-
- 7 [Վառ] Հոգիդ երազի [պես] [քնքուշ] խոր երգի [պես] նման
- գ) Հոգիդ երգերի, երազի նման
- 9 ա) Ոչ որ չհասկացավ քո [քնքուշ] [խորունկ] քնքուշ հոգին՝
- գ) Ոչ որ չհասկացավ քո քնքուշ հոգին
- 10 ա) Հեռու աստղի պես մնացիր անհայտ
- գ) Մնացիր անհայտ հեռու աստղի պես
- 11 ա) գ) Հեռու աստղի պես, նազելի քույր իմ,
- բ) Հեռու աստղի պես, մանկիկ իմ անգին,
- 12 ա) [Սիրտս դեպի քեզ ձգում ես]
- Ձգում ես հավերժ սիրտս դեպի քեզ
- բ) Ձգում ես սիրտս հավերժ դեպի քեզ
- 12-րդ տողից հետո՝ գ) ինքնագրում՝
- Թավ անտառների զարդարանքի տակ
Այն դալար հովտում, լեռների ծոցում
Քո սիրտն է հանգչում սև հողերի տակ,
Ա՛խ, լացս, քուրիկ, մի՞թե չես լսում...

«ՄՆԱՑԻ ԿԱՐՈՏ ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ...» (էջ 289)

- 1-8 ՄՆ Իմ հայրենիքին կարոտ մնացի.-
Օտար աշխարհում, խեղճ որբի նման
Անտուն ու անտեր լուռ թափառեցի
Մեկ-մեռակ, անոք ու անօգնական...

Իմ սիրտն այնտեղ է, ուր բարձրագմբեթ
Լեռներն են հսկում այն երկրի վերա.
Ուր եղնիկները արծիվների հետ
Անդունդից անդունդ թռչում են անահ:

9-12-րդ տողերը ՄՆ-ում բացակայում են:

ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՆԳ (էջ 290)

- 5 ԵՎԻ Անհո՛ւն վրեժի և ըմբոստացման,
 17 ԵՎԻ, ԲԻ Եվ որոտա՛, Զանգ, և դո՛ւ արթնացրու
 18 Դարևոր նիրհից Մասիսն ու Կազբեկ,
 20 ԵՎԻ Քնած առյուծնե՛ր, բաշերնիդ թոթվեք:
 28-րդ տողից հետո ԵՎԻ-ում կա ևս մի քառատող.
 Հրաբուխների դու վըսեմ երկի՛ր,
 Եվ ծովերից-ծով հուժկու մըրըրկե՛.
 Քո սուրբ ոտքերով և զա՛րկ,- և ժայթքի՛ր
 Բըռնության գլխին,- աշխարհը փըրկե.

«ԵՎ ՍԵՐԸԴ ՍԻՐՏԸՍ ԿԱՐԵՎԵՐ ԽՈՑԵՑ...» (էջ 294)

- 2 ինք. Վերքս այս չունի ոչ մի նար, քույր իմ
 4 Բայց դու մնացիր օտար... մտերիմ...
 7 Ուրիշի գրկում քո սերն եմ զգում,
 8-րդ և 9-րդ տողերի միջև՝
 Ա՛խ, գիտեմ... նույնիսկ իմ գրկում, շնչիս՝
 Սակայն իմս չես, չես լինի երբեք.
 9 Դու հավերժորեն հեռո՛ւ աստղի պես,
 10 Ինձնից հեռու ես, իմս չես երբեք...
 9 Մե՛ Եվ դու հավիտյան հեռո՛ւ աստղի պես

«ԸՆԿԵՐԻՍ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ» (էջ 295)

- 3 Մե՛, ԵՎԻ Նորից ծաղկեցին աղբյուրաց-արուն,

«Ի՞նչ ես ԳԱԶԱԶՈՒՄ, Ի՛Մ ՎԻՐԱՎՈՐ ՍԻՐՏ...» (էջ 296)

- 1 ԵՎԻ Ի՞նչ ես գազազում, ա՛յ վիրավոր սիրտ
 3 ԲԳԱ, ԵՎԻ Աշխարհը իրա նամփով կընթանա,
 5 Մարդն էս աշխարհում, ինչպես մի թռչուն
 12 ԲԳԱ, ԵՎԻ, ԲԻ Լըր պիտի թըռնիս՝ թևերդ շղթա:
 15 ԲԳԱ, ԵՎԻ Աշխարհը իրա նամփով կընթանա,

«ՄԵՆԱԿ ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐՆ ԵՆ ԱՆՈՒՇ...» (էջ 297)

- 3 ԲԳԱ Եվ այնուհետև մեր կյանքը խղճուկ

6 Վայր են ընկնում ու քշվում հողմավար
 25 Եվ ո՞վ կարող է գգալ ուրիշին,
 27 Ա՛խ, մենք ապրում ենք իրար անծանոթ,
 30 Իր հոգու խորքում, սրբության խորքում:

«ԼԸՍՈՒՄ ԵՄ ՂՈՂԱՆՋՆ ՏԻԶԵՐԱԿԱՆ...» (էջ 300)

«Մուրն»-ի I քառատողը հետագա հրատարակություններում հանել է.

Թռչում է ոգի՛ս՝ ազա՛տ ու անվա՛խ՝
 Վեհ բարձունքները խրոխտ լեռների.
 Եվ գլխիս վերև լսում եմ հաճախ
 Շառաչումները արծվի թևերի:

7 Մե՛ն Ես փոթորիկն եմ անապատների
 8 Եվ օձ-կայծակը մռայլ ամպերում...

ԱՆԴԱՐՁ ԳՆԱՑԱԾ (էջ 301)

1 ա) Ինք. Ամպերն են դիզվեր սարերի վերա

2 ա) Բերո՛ւշ թռչնակս ինչո՞ւ ուշացավ:

3 ա) Սիրոս կասկածով տխուր կհեա

4 Ու քանի գնաց մութը թանձրացավ,

բ) Եվ մութը քանի գնաց թանձրացավ:

5 ա) Ու նեղքելով ամպն ու մլար

բ) Ու նեղքելով ամպն ու մշուշ

6 ա) Անգղն եկավ չանչերն արևոտ.

6-րդ և 7-րդ տողերի միջև՝ ա) ինքնագրում՝

Ու նեղքելով մութն ու մլար

Անգղն գղղաց կտուցն արևոտ:

7բ) Եվ քանի գնաց մութը ծանրացավ

8 ա) Ա՛խ, սիրոս ցավից անհույս կնվա

բ) Անհույս կասկածից սիրոս է մորմոքում.

9 ա) Իմ խեղճ թռչնակս յարաբ ի՞նչ եղավ

10 Ու քամին կոռնա ճամփեքի վերա:

- բ) Քամին է վայում թափուր ճամփեքում:
 11-րդ և 12-րդ տողերը ա) ինքնագրում բացակայում են:
 12 բ) Անգղն իջավ կտուցն արյուն:

ԻՄ ԱՂՈԹՔԸ (էջ 302)

- 1 ինք. Ահա(2) սիրտս(1) - դատարկ անոթ
 5 Սրտիս խորքից հավատում եմ
 7 Քո ուժերին, քո գորության
 9-րդ տողը բացակայում է:

«ԴՈՒ ԱՆՑՈՐԴԻ ՊԵՍ ՔԵԶ ՄԻԱՅՆ ԸԶԳԱ՛...» (էջ 303)

- 10 ինք. Մենակ ու մոռյլ աշխարհիս վերա:

10-րդ և 11-րդ տողերի միջև

Հոգիդ մրրկի՛ր խորին մտքերով,
 Սիրտդ թո՛ղ այրվի վսեմ երգերով.

- 12 Այս հոդե երկրից հոգիդ թոցնե.

Բնաբան Մն «Երանի՛, ով ձգտում է դեպի աստղերը»
 Մեծն Բրահմա

- 3 ԵՎԻԱ Ազատ հայացքով նայի՛ր ամենքին.

- 4 Եվ անվերջ քայլե՛ք ու անհայտ ուղին:

10-րդ տողից հետո ԵՎԻԱ-ում

Հոգիդ մըրըրկի՛ր խորին մտքերով,
 Սիրտըդ թո՛ղ այրվի վըսեմ երգերով:

«ՇԱՏ ՄԻ՛ՏԻՐԻՐ, ՇԱՏ ՄԻ՛ԽՆԴԱՐ, ՍԻՐԵԼԻՍ...» (էջ 304)

- 1-4 «Լույս» Շատ մի տխրի, շատ մի խնդա ու հուսա.-

- էս աշխարհում և ո՛չ մի բան գին չունի.

Հող էր առաջ, ու նորից հող պիտ դառնա

Մեր ու ընկեր, սիրուն աչեր, գանձ ու գահ:

- 6 - էս աշխարհում և ո՛չ մի բան միտք չունի.

- 9 Ա՛խ, մի տխրի, վիշտը կանցնի,- այդ ոչի՛նչ,

- 10 - էս աշխարհում և ո՛չ մի բան միտք չունի.

- 11 Ու մի խնդա, սերն էլ կանցնի, բայց ոչինչ

«Ա՛խ, ԻՄ ՍԻՐՈՒՍ ՎԱՌԻ ԳԱՐՈՒՆԸ ԹՈՇՆԵՑԱՎ...» (էջ 305)

1	ՄՆ	Համբույրներիս վա՛ռ գարունը թռչնեցավ,
2		Խոր վերքերս բացված՝ անբուժ մնացին,
4		Ու ծանրացավ սրտիս վերա դառնագին:
7	ՄՆ, ԵՎԻ, ԲԻ	Ուրիշ շըրթունք գուցե վաղը կամ հիմա՝
8	ՄՆ, ԵՎԻ	Կը համբուրեք քու սիրածին կաթոգին
	ԲԻ	Կը համբուրեք քո սիրածին կաթոգին

«Մուրձ»-ում վերջին քառատողը «Մեկը չեղավ, որ իմանար լշտերս» բանաստեղծության I քառատողի կրկնությունն է՝ «Մեկը չեղավ, որ իմանար դարդերս» սկսվածքով:

«ՄԵԿԸ ԶԵՂԱՎ, ՈՐ ԻՄԱՆԱՐ ՎՇՏԵՐՍ...» (էջ 306)

1	ՄՆ, ԵՎԻ	Մեկը չեղավ, որ իմանար դարդերս,
7	ՄՆ	Ի՞նչ կա երկրում և սրբազան ու անգին,
9		Բայց ես կյանքում ո՞րք մնացի ու անտեր,
10	ՄՆ, ԵՎԻ	Մեկը չեղավ, որ իմանար դարդերս,
11	ՄՆ	Սիրող հոգիս ծարավ մնաց ու անսեր
	ԵՎԻ	Սիրող սրտի ծարավ, կարոտ մնացի,-

«ՄՌԱՅԼ ԱՄՊԵՐԻՑ, ՀԸԶՈՐ ԿԱՅԾԱԿՈՎ...» (էջ 307)

1 ինք. Մուսյլ [ամպրոպից] ամպերից հզոր կայծակով

2-րդ և 3-րդ տողերի միջև՝

Որ սավառնում էր՝ հրնվում փոթորկով՝

3 Ծովափնյա խոժոռ ժայռերին ընկավ.

5 Թարմ մամուռ պատեց նրա շիրիմին.

7-րդ և 8-րդ տողերի միջև՝

Ու ծովի վրա բանակ առ բանակ

9 Եվ սրտերի մեջ կրակ ու կայծակ.

11 Իրա սրտում էլ կար տենչ ու կրակ,

«Մուրն»-ի տարբերակը՝ «Ասուպ» վերնագրով.

Լազուր երկնքից շաչով-շառաչով

Մի ասուպ ընկավ մայր-երկրի կրծքին,

Մենավոր ասուպ ոսկեվառ շողքով,

Եվ պատուեց երկրի կուրծքը խորագին.
 Ընկավ ու ծածկվեց քարով ու հողով,
 Թափ մամուռ պատեց նըրա շիրիմին.
 Եվ տարիք անցան համր շարքերով...
 Բայց երբ երկնքում իրար դեմ ու դեմ
 Ամպերն են դիզվում բանակ առ բանակ,
 Ահեղ ճայթումով խուլ որոտում են,
 Եվ կրծքերի մեջ կրակ ու կայծակ -
 ... Նա լուռ հիշում է, որ տարիք առաջ
 Իրա սրտումն էլ կար տենչ ու կըրակ,
 Որոտ ու զայրույթ, և սե՛ր ու շառա՛չ...

- 2-րդ և 3-րդ տողերի միջև՝ ԵՎ II-ում՝
 Որ սավառնում էր, հըրճվում փոթորկով՝
 ԵՎ II 3 Ծովափնյա խոժոռ ժայռերին ընկավ:
 7-րդ և 8-րդ տողերի միջև՝ ԵՎ II-ում՝
 Եվ ծովի վըրա բանակ առ բանակ
 8 ԵՎ II Ամպերն են խոնվում և որոտում են
 9 Եվ սըրտերի մեջ կրակ ու կայծակ,-
 11 Իրա սըրտումն էլ տենչ կար ու կըրակ,

«ԻՆՉՊԵՍ ՈՒՇ ԱՇՆԱՆ...» (էջ 308)

- 4 ինք. Ջրերը մեռան,
 5-րդ տողը բացակայում է:
 6-րդ տողից սկսած՝ ինքնագրային մշակումներ են.

Այնպես էլ գնաց
 Տողի դիմաց լուսանցքում՝
 կորավ
 Զվարթությունս,
 Զվարթությունս,
 Ա՛խ, անդարձ գնաց...
 Տողի դիմաց լուսանցքում՝
 կորավ.

Այնպես էլ մեռավ
 Զվարթությունս

Զվարթությունս
(Էլ ետ չդառավ...)*
*Ա՛խ, անդարձ կորավ.

...Ինչպես թև-թռչուն
Զվեցին հեռուն.
Այնպես էլ մեռավ
զվարթությունս, զվարթությունս,
Ա՛խ, անդարձ, թռավ...

Լուսանցքում՝
Այնպես էլ թռմեց
Զվարթությունս,
Ու զվարթ երգս
Ա՛խ, հավերժ լռեց:
(Հավիտյան լռեց):

Այնպես էլ դառավ
Ա՛խ, զվարթ միտք.
Էլ հետ չդառավ

Այնպես էլ մեռավ
Զվարթությունս
Ա՛խ, զվարթ միտք
Էլ հետ չդառավ...

«Մուրճի» տարբերակը.

Ցո՛ւրտ է ու գիշեր...
Միգամած սարից
Կարշավե քամին
Պաղ ու բքաբեր...
Ա՛խ, ինչպես աշման՝
Ծաղկունքը թռչնան
Հողմից՝ ցրտահար.
Ինչպես անտառի
Շավիղը դալար

3-11 ԵՎ II

Ծառի, մացառի
 Զորցած ու դեղին
 Տերևների տակ,
 Թաղվեց ու կորավ
 Շավիղը մենակ,-
 Այնպես էլ կորավ
 Զվարթությունս.
 Զվարթությունս
 Այն, անդարձ կորավ...
 Ինչպես անտառի
 Աղբյուրը զանգակ
 Լըռեց ու կորավ
 Ծառի, մացառի
 Տերևների տակ,-
 Այնպես էլ կորավ
 Զվարթությունըս,
 Զվարթությունըս,
 Այն, անդարձ կորավ...

«ՔԱՂԱԾ ՎԱՐԴԸ ԹԸՓԻՆ ԵՏ ԶԻ ԳԱ ՆՈՐԻՑ...» (էջ 309)

- 1 ՄՆ Քաղած վարդը թփին չի դառնա նորից.
 2 ՄՆ, ԵՎ II Հետ չի գա հավերժ ժամն անցած օրից:
 4 Վիշտ ու սերդ անուշ՝ հուշեր են քնքուշ:
 ԱԾ, Բ II
 5 ՄՆ, ԵՎ II, ԱԾ Սիրտդ մաքուր պահե ու բարի արա,

«ՎԱՐԴԻ ՇՐԹՈՒՆՔԸ, ԱՂՋԻՆ ԱԶԱԳԵՂ...» (էջ 310)

- 1 ինք. Վարդի շրթունքդ, նագելի աղջիկ,
 3 Օ՛, մի արձակի ր մագերդ ոսկի
 4 Հոգնած, ջարդված իմ կրծքի վերա.
 1 «Լույս», ԵՎ II, Բ II Վարդե շրթունքըդ, աղջիկ աչագեղ,
 4 «Լույս» Հոգնած, ջարդված իմ կրծքի վերա
 7 «Լույս», ԵՎ II, Բ II Վարդե շրթունքըդ հասել է արդեն

«ՀԻՆ ԵՐԳԵՐԻՑ» (էջ 311)

- 1 ինք. Ա՛խ, հեռվից հեռու բող ծունր դրած
 3 Դու այնպես սիրուն, լալազար գարուն
 5 Իսկ ես [աղքատ] հոգնած եմ, անտուն ու մեռակ
 12 Երգիս, երազիս միակ թագունիին...
 2 Եժ Նայեմ վառ դեմքիդ չքնա՛ղ, լուսազգած
 3 Մն Դու այնպես սիրո՛ւն, - լալազար գարո՛ւն,
 12 Երգիս, երազիս քնքո՛ւշ թագունիին...

«ԳԻՇԵՐՆ ԵՐԱԶՈՎ, ԶՕՐԸ ԿԱՐՈՏՈՎ...» (էջ 313)

- 1 ինք. Գիշերն երազով, օրը կարոտով
 3 Աշխարհը լցվեց քու անուշ հոտով
 5 Ա՛խ, գոնե տեղդ վարդեր ուղարկե
 7 Գոնե վարդերիդ փշերն ուղարկե
 3 «Լույս» Աշխարհը լցվեց քո անուշ հոտով

«ԶՄՐՈՒԽՏՅԱ ԵՐԳԵՐ, ԵՐԱԶՆԵՐ ՇՔԵՂ...» (էջ 314)

- 5բ) ինք. Բույն չշինեցիր ուրիշի նման
 6 ա) Երազների մեջ մոլորված թռչուն
 7 ա) [Ու հիմի] Ու թափառական մեռակ [ու որբ] մնացիր*
 *մեռակ մնացիր ու թափառական
 բ) Ու որբ մնացիր ու թափառական
 8 ա) [Ոսկի տարիներդ եկան-գնացին] Ընկեր, բարեկամ եկան,
 գնացին:
 բ) Ընկեր, բարեկամ եկան, գնացին:
 9-12-րդ տողերի փոխարեն՝
 ա) Ա՛խ, հիմի անտուն կանգներ ես շվար
 Ընկեր, բարեկամ եկան գնացին,
 Աշնան մեզի մեջ, նամփեքում օտար,
 Եվ քարավաններն եկան, գնացին...
 (կամ ավելի շար.)
 Ա՛խ, հիմի անտուն կանգներ ես շվար
 Եվ ընկերներիդ վաղուց (եկան) գնացին.
 Դու աշնան միգում, նամփեքում օտար,

- Եվ քարավաններն եկան, գնացին...
- 9-12-րդ տողերը Բ) ինքնագրում բացակայում են:
- 13 ա) Ա՛խ, հիմի անտուն դու աշնան մեզում,
բ) Ու հիմի անտուն (ու աշնան) աշունքվա մեզում
- 14 ա) Ընկեր, բարեկամ եկան, գնացին,
բ) Ականջդ արած* հողմերի լացին՝
*Սիրտ
- 15 ա)բ) Կանգներ ես շվար՝ օտար ճամփեքում
- 16 Եվ քարավաններն եկան, գնացին...
- 4 ՄՆ, ԵՎ II Գարնան վարդի հետ եկա՛ն, գնացի՛ն:
ԱԾ Գարնան սյուքի հետ եկա՛ն, գնացին...
- 5 ԱԾ Բույն չշինեցիր ուրիշի նման
- 6 ՄՆ, ԵՎ II Կյանքի մըրըրկով զարնված թռչուն.
ԱԾ Երազների մեջ մոլորված թռչուն,
7 Մենակ մնացիր ու թափառական.
8 Ընկեր, բարեկամ եկան, գնացին:
- 9-12-րդ տողերը ԱԾ-ում բացակայում են:
- 9 ՄՆ, ԵՎ II Մընացիր անտուն ու թափառական
- 11 Մընացիր մոլոր օտար ճամփեքում
- 13-16-րդ տողերը ՄՆ, ԵՎ II-ում բացակայում են:
- 13 ԱԾ Եվ հիմա աշնան մեզի մեջ խավար՝
- 14 ԱԾ, Բ II Ականջըդ դըրած սրտիդ լուռ լացին՝

«ԵՐԿԻՆՔՆ ՀԻԱՍՔԱՆՁ, ՇԸՔԵՂ, ԼՈՒՍԱԼԻՑ...» (էջ 315)

- 1 ինք. Երկինքն [անպարփակ] հիասքանչ,
շքեղ, աստղալից
- 2 [Եվ] Հոգիս [հուզվեց] արտասվեց
լուռ թյան երգով.
- 3 Եվ այս ժխորից, կյանքի անձուկից
- 8 Վսեմ բարբառին լուռ ունկնդրեց.
- 10 Սարսափն ահավոր անսահմանության
- 11 Եվ երկյուղագին հաղորդվեց հոգիս
- 12 Անմահ խոհերին վեհ հավերժության:
- 13 Զգացի, որ ես անմահ եմ, անվերջ:

- 14 Հոգուս տենչերը, սերը անսահման,
 15 Եվ տիեզերական մեծ եռթյան մեջ
 16 Եվ ես տիեզերքի ոգի և հյուլե:
 Լուսանցքում գրի է առել վերջնական տարբերակի III և IV
 քառատողերը՝ մասնակի փոփոխություններով
 9 Եվ տեսա նրա ասիերը անծիր
 11 Աստղի կարավաններ, բայց չէր ցանուցիր.
 14 Վեհ հավերժության խոհերին վսեմ
 15 Հալվեց ու ձուլվեց անմահ եռթյան
 Բնաբան ՄՆ, ԵՎ II «Անսահմանություն, քո եռթյան
 մեջն է և իմ եռթյունը»:
 Զորդ. Բրունո
 1 ՄՆ Երկինքն հիասքանչ, շքեղ, լուսեղեն
 3 ՄՆ, ԵՎ II Եվ այս տաղտուկեն, կյանքի անձուկեն
 13 ՄՆ Ինչպես մի հնչյուն, մի հյուլե նսեմ...

«ՆՐԱՆՔ ԻՄ ԿՅԱՆՔԸ ԵՐԱԶ ԴԱՐՁՈՒՑԻՆ...» (էջ 317)

- 2 ա) ինք. Կուսական մաքուր աչերը քնքուշ.
 4 Արտասուքներով երջանիկ, անուշ
 5 բ) Շուրջս փոեցին աստղունք ու ծաղկունք.-
 5-6-րդ տողերի փոխարեն բ) ինքնագրում՝
 Նրանք իմ կյանքը երազ դարձուցին
 Գլխիս վառեցին ոսկեբիր աստղունք,
 Երկնային երգով սիրտս լացուցին.-
 Եվ շուրջս փոեցին խնկաբույր ծաղկունք...
 5 ՄՆ, ԵՎ II Շուրջս փոեցին աստղունք ու ծաղկունք,-

«ՔՈՒՅՐ ԻՄ ՆԱԶԵԼԻ, ՆԱՅԻՐ ՔՈ ԴԻՄԱՑ...» (էջ 318)

- 1 ինք. [Երկնքի դիմաց] քույր իմ [քո առաջ] նազելի, նայիր քո
 դիմաց
 3 [Բայց] Ախ, նվիրական ինձ քու գիրկը բաց
 5 Քնքուշ (մատներով) ձեռքերով [դեղ արա վերքիս] աչերս
 սրբիր -
 6 [Մոռյլ(2) նակատս(1) փայփայիր, քույր իմ]

- 7 [Ինձ մի լացացրու] Մի՛ թող ինձ լալու, ես շատ եմ լացել,
[Ես շատ եմ լացել, ես շատ եմ լացել]
Մոռալ նակատս փայփայիր [քույր իմ],
8 [Ինձ մի լացացրու, նազելի քույր իմ],
Եվ ինձ գուրգուրիր, ես շատ եմ լացել:

«Մուրճ»-ի I քառատողը հետագա հրատարակություններում հանել է.

Վնիտ կըցուլան աստղերն այս գիշեր,
Աղբյուրը զվա՛րթ, պայծա՛ռ կըզնգա.
Այս անուշ գիշե՛ր, այս զուլալ գիշե՛ր
Իմ սրտից նորեն արտըսունք կուգա:

- 1 Մճ Քույր ի՛մ նազելի, նայի՛ր քու դիմաց
3 Ա՛խ, նվիրական ինձ քու գիրկը բաց.
7 Մոռալ նակատիս մշուշը ցրի՛ր.-

«ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ, ՄԻՐԱԺԻ ՄԵՋ ՄԻ ԲԵԴՎԻՆ...» (էջ 319)

- 1 ա) ինք. Անապատում, միրաժի մեջ մի ճամփորդ
2 Շողքն է տեսնում մի գեղեցիկ աղջկա.
բ) Շողքն է տեսնում մի աղջկա գեղեցիկ.
3 ա) Ու փնտրում է [թափառում է] [հեքիաթի մեջ]
[կարոտավառ] [սիրատենչ]
հոգեզմայլ, սիրատենչ
բ) Եվ փնտրում է [հոգեզմայլ, սիրատենչ] հոգեսլաց,
տենչագին
4 ա) Ծով կարոտով [թափառելով] գեղեցիկ
Տողի դիմաց լուսանցքում՝
Այն աղջկան՝
5 Եվ ծարավուտ անապատում
[ծարավի] բոցավառ
6 [արևակեզ, ավազների բոցի մեջ]
տատասկների, [փշերի] բոցերի մեջ
բ) Տատասկներում, [բորբ] արևի տակ
[բոցի մեջ] բոցափայլ

- 7 ա) Նա փնտրում է նրան [փնտրում է աղջկան]՝ անվերջ,
անդադար
- 8 Եվ մեռնում է [արևահար բոցի մեջ] հոգեգմայլ սիրո
մեջ...
- բ) Եվ մեռնում է [հոգեգմայլ] վեհ սիրո մեջ հոգեգմայլ
- 9 ա) Բայց [Եվ մահվան] քնի մեջ հավերժական, [քնի մեջ] ու
անգարթ
- բ) (Եվ)[Բայց] քնի մեջ [հավերժական] աննյութական,
անվախճան
- 10 ա) Նա տեսնում է [հավերժական երազում] այնպես քնքուշ
ու սիրուն,
- 11 ա) [Այն աղջկան, այնպես սիրուն, նազելի] շողքը չքնաղ
այն նազելի
- 12բ) Եվ փնտրում է նրան(2) հավերժ(1) (նորից) երազում:

- 2 ԵՎ II Շողքն է տեսնում մի աղջըկա գեղեցիկ
3 Ու փրնտոում է հոգեսըլաց, տենչագին,
5 Եվ ծարավուտ անապատի հըրավառ
7 Փնտոում է նա՝ նորան անվե՛րջ,
անդադա՛ր
- 12 Եվ փրնտոում է նորան հավերժ երազում...

«ՆՄԱՆ ԳԱՅԼԵՐԻ ԽԸՄԲԻՆ ԱՄԵՀԻ...» (էջ 320)

- 2 ԵՎ II Ջըմրան գիշերին օռնում է քամին.
- 3 ՄՆ, ԵՎ II, Բ II Եվ իմ պարտիզում - մռայլ, ամայի
- 5 ՄՆ Ա՛խ, մանկուց տանջվեց քու սերը, սիրտ իմ,
ԵՎ II Ա՛խ, մանկուց լացեց քու սերը, սիրտ իմ,
- 8 ՄՆ, ԵՎ II, Բ II Ծնվել է հոգին հավերժ մենավոր
- 9 ՄՆ, ԵՎ II Հանի՛ր քու սերը սրտիցըդ անհույս,
11 Գըցիր այս դաժա՛ն, մո՛ւթ գիշերին դուրս՝
- 17 ԵՎ II Օռնում է քամին, վայում է դժընդակ
- 18 ՄՆ, ԵՎ II, Բ II Մռայլ գիշերին ձյուն-ամերայնի.
- 19 ՄՆ, ԵՎ II Ա՛խ սերըս ջարդված ուռիների տակ

«ԱՆՏՈՒՆ ՔԱՄՈՒ ՊԵՍ ՓԱԿ ԴՈՒՌԸԴ, ԳԻՏԵՐՍ...» (էջ 322)

- 1 «Խաթաբալա», ԵՎԻԱ Անտուն քամու պես փակ դուռը,
յար ջան,
3 Սարերն եմ դարդից ընկել անգյուման,
4 Ժեռերին զարնվել ու շատ եմ լացել:
6 «Խաթաբալա» Վատ չեմ խոսացել, գանգատվել քեզնեն:
7 «Խաթաբալա», ԵՎԻԱ Է՛յ վախ, լըցրել եմ լացով սար ու
ձոր,
8 «Խաթաբալա» Ու չեմ բամբասել, գանգատվել քեզնեն
ԵՎԻԱ Ու չեմ գանգատվել, բամբասել քեզնեն:

«ՀԱՍԱԿԴ՝ՍՈՍ, ՔԱՅԼՎԱԾՔԴ՝ՍԵԳ...» (էջ 324)

- 5 ինք. Կարոտդ ինձ խենթ դարձրավ
6 Փոթորկի պես խելագար.

—
Կարոտդ ինձ խենթ դարձրեց.
Խենթ բոցերում ես սիրատենչ.

- 9-12-րդ տողերի փոխարեն՝
Թող գրկիդ մեջ մոխրանամ ես

«ՀԻՄԱ ՀԵՌԱՎՈՐ, ՎԵՀ ՀԻՄԱԼԱՅԱՆ...» (էջ 325)

- 1 ինք.ա [Արդ] Եվ Հիմալայան վսեմ, խուական]
(Հիմա հեռավոր վեհ Հիմալայան)
2 [Վեհ] բարձունքներից [խոլ] [գոռ] [սոսկավիթխար]
վես ու սոսկավիթխար
Այս տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝ *երկնասլաց. [վեհ] վես*
3 Հախուռն ինչպես (մի) ալեկոծ օվկիան
4 Ամպերն են խոնվում մոայլ ու խավար.
5 Եվ ահեղագոչ ամպրոպն է պայթում
6 Խրոխտ ժայռերին, որոնք թնդում են
7 Բուռն, [տարերային] խուական կայծակն է
նայթում

8 ինք. ա, բ Եվ Հիմալայը կանգնած է վսեմ...
 10 Այնտեղ է այժմ և Ոգիս ըմբոստ...
 ա, բ բանաստեղծության վերջում տրված է 2-րդ քառատողի մի
 մշակում.
 ա Եվ մոնչահուլյզ ամպրոպն է պայթում
 բ Եվ մրրկահուլյզ ամպրոպն է պայթում
 Ժայռերին [վսեմ], խոժոռ, ահեղադողորդ
 բուռն տ<արերային> կայ<ծակն է> նայթում
 Եվ Հիմալայը կանգնած է խրոխտ...
 2 ՄՃ Այն սուկավիթխար, վե՛ս բարձունքներից
 4 Ամպերն են խոնվում մոա՛յլ, մթագին:
 Եվ II Հոծ, սուկավիթխար ամպերն են խոնվում:
 10 ՄՃ, Եվ II Այնտեղ է այժմ և ոգիս ըմբոստ...

«ԲԱԴԵՐԸ ՎԱՅՐԻ ԹՌԱՆ ՇՎԱՐԱԾ...» (էջ 326)

3 ինք. Ինչպես մրրիկ՝ նժույգին հեծած -
 4 Ո՛վ է արշավում քնած դաշտերով:
 6 Սիրտս [պիտ] բանամ անհունության դեմ.
 7 Ա՛խ, սուգվել կուգեմ գոռ ամպերի մեջ
 8 Եվ կայծակներով զարնվել կուգեմ:
 9 Գծուծ ու ստոր [մարդ<կանցից>] հեռու,
 11 Ստոր ու ստրուկ [մարդկանցից>] աշխարհից
 հեռու
 12 Նյութին միշտ գերի, [ծարավ] ազահ ստության:
 13 Աշխարհը չարժե քու արտասուներից
 3 ՄՃ Մրբրկի նման նժույգին հեծած՝
 4 Ո՛վ է սլանում նիրհած դաշտերով
 7 Ա՛խ, սուգվել կուգեմ գոռ ամպերի մեջ
 8 Եվ կայծակներով զարնվիլ կուգեմ:
 Եվ II Եվ կայծակներով զարնվել կուգեմ:
 13 Աշխարհը չարժե քու արտասուներից:

«ԱՌԱՎՈՏՈՒՆ ԾՈՎ – ՃԱՃԱՆՁՈՒՄ...» (էջ 327)

1 ինք. ա Առավոտյան ծով նաճանջում

2-րդ քառատողն ունի հետևյալ մշակումները, որ ջնջված են.

Իսկ մեր սիրտը՝ անհուն ցավեր

Մեր հայրենիք - արյունի ծով.

Եվ դարերով՝ ավար, ավեր...

Խաչված, խաչված նա դարերով:

Իսկ մեր սիրտը թույն ու ցավեր,

Մեր հայրենիք ավար, ավեր.

Եվ մեր արյան երկրի վերա

Արտուտն ուրախ երգում է սեր:

Մեր հայրենիք ծով արյան

Եվ մեր վիշտը վերջ չունի.

7 ինք. բ Եվ իմ դարդոս գլխի վերև

1 Մճ, ԵՎ II Առավոտուն ծով - նանանչում

7 Եվ իմ դարդոս գլխի վերև

«ԱՆՀՈՒՆ ՎՐԵԺԻ ԵՎ ԱՏԵԼՈՒԹՅԱՆ...» (եջ 328)

4 «Հայրենիք», ԵՎ II Որ ծանր է պառկում աղքատի ուսին:

7 Եվ ձեզ ասում եմ՝ քաղցած շան նըման

7-րդ տողից հետո՝

Հերիք է լիզեք ոտքը մեծատան.

Ես ձեր ժանիքը սըրում եմ ահա՝

Ո՛վ դու, արնաքամ, աղքատ, ցընցոտի,

8 Դու՝ որ անմիտ ես, անտուն, անոթի

10 Դու՝ որ քըրտինքդ դառն - ծովացած

4 Բ Որ ծանր է պառկում գրկվածի ուսին:

«Է՛Յ ԴՈՒ, ԶԱՀԵԼ, ՀՊԱՐՏ ՀԱՍԱԿ...» (եջ 329)

1 ինք. ա Է՛յ դու հպարտ, մատաղ հասակ,

ինք. բ Է՛յ դու հպարտ, մատաղ հասակ,

մանկություն,

2 ինք. ա Թռար ոսկի հավքի պես.

ինք. բ Թռար ոսկի [ամ<պի>] հավքի պես.

- ինք. գ Անցար ոսկի ամպի պես.
ամպի բառն ընդգծված է և թղթի ազատ մասին գրված է՝ շանթի:
- 3 ինք. ա Երգ ու երազ հետո տարար
Հետո տարար (քեզ հետ) երգ ու երազ,
ինք. բ Հետո տարար երգ ու երազ, խնդուքյուն,
6 ինք. ա, բ, գ Անցածն էլ ետ չի գալու:
- 7 ինք. ա [Ա՛խ,] Բայց սիրտս խոսք չի հասկանա,
ինք. բ Բայց սրտիս խոսք հասկացնել չեմ կարող
ինք. գ Բայց սիրտս խոսք չի հասկանա,
8 ինք. ա [Կերթամ] Կելնեմ սարերը լալու...
ինք. բ Սիրտս լցված՝ կելնեմ սարերը լալու...
ինք. գ Կելնեմ սարերը լալու...
- 8-րդ տողից հետո՝
ինք. դ Լա՛ց, սիրտ իմ, լա՛ց, ինչքան կուզես,
Անցածն էլ ետ չի գալու...
- 1 ՄՆ Է՛յ, դու ջահիլ, հպարտ հասակ,
ԱՄ Է՛յ, դու հըպարտ, մատաղ հասակ,
2 ՄՆ, ԵՎ II, Բ Անցար ոսկի ամպի պես.
ԱՄ Թըռար ոսկի հավքի պես.
Մեկհատորյակ Թռար ոսկի աստղի պես.
3 ՄՆ, ԵՎ II Հետո տարար երգեր ու սեր,
ԱՄ Քեզ հետ տարար երգ ու երազ,
5 ՄՆ Քար կսղմեմ սրտիս հիմա.
6 Կելնիմ սարերը, լալու. –
ԱՄ Անցածն էլ ետ չի գալու...
- 7 ՄՆ, ԵՎ II - Ա՛խ, կուզես՝ լա՛ց, կուզես՝ խնդա՛,
8 ԱՄ Կելնիմ սարերն աշունքվա՛
Աշունն թուխպի մեջ լալու...

«ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՄ ԹԵ ՍԻՐՈ ...» (էջ 331)

- 11 ինք. Չես սպանիլ, քեզ կըսպանեն,
12 Դուն սպանի՛ր, քեզ չըսպանեն
2 ՄՆ, ԵՎ II, Բ Խոսքը ես ձեզ չեմ քարոզում, -
11 ՄՆ, ԵՎ II Չես սպանիլ, քեզ կսպանեն,
12 Դուն սպանի՛ր, քեզ չսպանեն.

«ԵՎ ԱՐԾԻՎ ՄԻ ՍԵՎ ԻԶԱՎ ՍԸՐԱՐՇԱՎ ...» (էջ 332)

«ՔՆՔՈՒՇ ՏԱՏՐԱԿՍ, ԴՈՒ ԱՆԾԱՆՈԹԻ ...» (էջ 336)

- 3 ՄՆ Ի՞նչ եղավ քեզի, որ վառ կարոտի
 ԵՎ II Ի՞նչ եղավ քեզի, որ հուր – կարոտի
 4 ՄՆ, ԵՎ II Ծով արցունքներդ այդպես շուտ մոռցար
 ԱԾ Քո արցունքներըդ շուտով մոռացար:
 5 Գնա՛, սիրելի՛ս, և բախտը քեզ հետ,
 7 ՄՆ Շինի՛ր քու բունը, ում հետ որ կուգես,
 ԵՎ II Հյուսի՛ր քու բունը, ում հետ որ կուգես,
 8 ՄՆ, ԵՎ II Թո՛ղ տունս մնա տխո՛ւր, վերանա՛:
 ԱԾ Թո՛ղ սիրտս մնա թափուր տանըս պես:
 9 ՄՆ, ԵՎ II Թո՛ղ օջախիս մեջ կրակ չշողա,
 10 Մարած տանս մեջ թո՛ղ օռնա քամին,
 ԱԾ Մարած տանըս մեջ թո՛ղ վայել քամին ...
 11 ՄՃ Թո՛ղ վայել քամին չոր գլխուս վերա, -

«ԿՆՈՋՆ ՈՒՋԵՑԻ ՀԱՎԱՏԱԼ ՆՈՐԻՑ ...» (էջ 337)

- 1 ՄՆ, ԵՎ II Ուզեցա կնոջն հավատալ նորից.
 8 Եվ արտասունքըս չըցամքեր սըրտես...

«ԿՅԱՆՔԻ ԿՌՎՈՒՄ ԱՄԵՆՔԸ ԴԵՄ ԱՄԵՆՔԻՆ...» (էջ 339)

- 3, 7 «Արոր», ԵՎ II Սուրը ձեռքես՝ կըռվի հանած ընկավ վար

«ԻՄ ՀՈԳԻՆ ՏԱՐԱԳԻՐ ՄԻ ԹՌՉՈՒՆ...» (էջ 340)

- 1 ինք.
 3 Իմ հոգին վարանած մի թռչուն,
 4 – 8 Հողմերն են հեզ գլխիս <շաչու> շառաչում
 [Դու՝ բյուրեղ բարձունքում մի երազ,
 (Դու անուշ և քնքուշ լույս շուշան.)
 Հեզանազ և քնքուշ և աղվոր.
 Դու՝ երազ սրբափայլ ու անհաս,
 Մի աստղիկ՝ հավիտյան հեռավոր)]:
 Դու բյուրեղ բարձունքում լույս երազ,
 Դու [անուշ, և քնքուշ, և աղվոր,]
 Դու քնքուշ, հեզանուշ և պայծառ.

Այս տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝

- Հեգանուշ, և քնքուշ, և աղվոր.
 Բանաստեղծության վերջում՝ թղթի ազատ մասի վրա՝
 (Դու քնքուշ, հեգանուշ և աղվոր.)
Աղվոր քառի վերևում՝ խորախոր
 10 Դու երազ սրբափայլ և անհաս,
 Մի աստղիկ հավիտյան հեռավոր:
 Քո անդորր և [քո խոր] [անուշ] խորունկ
 աչերով.
- 6 եվ II Աչերով նագելի և աղվոր
 ԱԾ եվ անուշ, և քնքուշ, և աղվոր
 7 եվ II, ԱԾ Դու՝ երազ սրբափայլ և անհաս,
 8 Մի աստղիկ՝ հավիտյան հեռավոր:
 9 եվ II Ա՛խ, նայե մի անգամ ինձ վերա
 10 ԱԾ, Բ Քո անդորր և քո խոր աչերով.
 եվ II Քո քնքուշ և անուշ աչերով.
- 11 Արտասվիմ ոտքիդ տակ թո՛ղ մի պահ,
 12 Արտասվիմ արցունքիս ծովերով:
 14 Ձունի բուն, չունի քուն ու անդորր.
 15 Հողմերն են չո՛ր գըլխիս շառաչում,

«ԻՄ ՍԻՐՏՆ ԱՅՆՏԵՂ Է - ՀԱՅՐԵՆԻ ՀԶՈՐ...» (էջ 342)

- 4 ինք. Նետում են կայծակ, շնչում են որոտ:
 8 Եվ երկըրպագում Ձեր արնոտ ուղին:
 9 Դուք հայրենիքի ազատ ոգիներ.
 13 Իջե՛ք, մրրիկներ, դաշտն ի վայր իջե՛ք.
 Ջարդե՛ք քչնամուն վայրի ու ժխոր
 14 [Դարերի] Մարդկության տականք
 նողկանքը սրբեք -
- 15 Փշրեք շղթաներն, լծերը բոլոր.
 Դարերի ծանր խավարը ցրեք
 16 Որ կաշկանդել է ազնիվ մեր հոգին.
 Ինքնագրի հաջորդ էջին կա վերջին հատվածի մի մշակում.
 [Պայթե՛ք կայծակներ, խավար]
 Ձեր մեկն է հարյուր, ձեր հարյուրը՝ բյուր,

3 «Հառաջ» Կեցցե՛ք ձեր մահը, որ կյանք է ծնում -
 4 Պայթե՛ք կայծակներ, խավարը ցրե՛ք,
 8 Եվ ձեզ ընդառաջ արևն է ծագում...
 9 Որ ամպերի պես խրոխտ, ահավոր,
 13 Նետում են, շնչում կայծակ ու որոտ:
 15 Եվ երկրպագում Ձեր արնոտ ուղին:
 16-րդ տողի փոխարեն Դարերի ծանր խավարը ցրե՛ք,
 Որ կաշկանդել է ազնիվ մեր հոգին

ՀԱՅԻ ԵՐԳԸ (եջ 343)

6 «Հառաջ» Ոսկի արտերում արևին - բոցին.
 40-րդ տողից հետո Առա՛ջ անհողդողդ, երկրի տերն եք դուք

«ԱԳՌԱՎՆԵՐԻ ԳՈՐՇԹԵՎԵՐՈՎ...» (եջ 345)

8 ինք. Տերն եմ բերել աշխարքի:
 9 Տերևներդ պիտի թափ տամ,
 11 Երազներդ ցրեմ, երթամ, -
 2 Եվ II Աշունն եկավ բքաբեր.
 5 - 8 Անտուն քամին դուռն է ծեծում. -
 - «Բա՛ց, քեզի հյուր եմ բերել.
 Ջուր ես լալիս ու հեծեծում,
 Աշխարհիս տերն եմ բերել.
 9 ԱՄ Տերևներդ պիտի թափ տամ,
 12 Եվ II Այս է նամփեն ամենի...»

«ՅԱ՛Ր, ԱԶԵՐԸԴ ԱՐԵԳԱԿԱՆ ...» (եջ 346)

1 ինք. Յար, աչքերդ արեգական
 վառ շողքերով ծովի նման,
 2 Աբրեշումե մազերդ արձակ

3 ՆԿ, ԵՎ II

Ա՛ռ վարդի մոտ սերըդ գընա՛ ,

«ԼԵՌՆԵՐԻ ԼԱՆՋՈՒՄ, ԾԱՆԸՐ ՀՈՂԻ ՏԱԿ...» (էջ 349)

10 «Խարիսխ», ԵՎ II

Ջենքի շառաչյո՛ւն, ձիան տրոփյո՛ւն,

15

Հողը իմ՝ վերա.

17

Ուզեցա ելնել, նժույզն ամենի

«ԹՌԱԾ ՍԻՐՈ ՋԱՌԻ ԹԵՎԵՐՈՎ...» (էջ 350)

1 «Փյունիկ»

Տարված սիրո գառ թևերով՝

6

Ճամփաներիդ գերին դառա.

ԱԾ

Ճամփաներիդ դառա գերի,

8 «Փյունիկ»

Մանուշակի բուրմունք առա.

ԱԾ

Բույրը առա մեխակների:

«Ո՞ՒՄ ՍԻՐՏՆ Է ՀԵԾՈՒՄ ՄԸՌԱՅԼ ԳԻՇԵՐԻՆ...» (էջ 351)

2 «Ժամանակ», ԵՎ II, Բ Ձմրան հողմերից ծեծկվա՛ծ,

տառապա՛ծ. -

3 «Ժամանակ»,

Այս գայլն է մենակ՝ լեռան լանջերին

6

Ա՛խ, ես ել քեզ պես թշվա՛ռ եմ ու

խե՛ղն,

ԵՎ II

Ա՛խ, ես ել քեզ պես մենակ եմ ու խե՛ղն,

«ՇԱՓԱՂ ԿՈՒՏԱՍ ԲԱՂԻ ՄԻՋԻՆ...» (էջ 354)

5 ԵՎ II

Խելքս է տարվել քու ալ-վարդին,

8 ԵՎ II, «Խաթաբալա»

Կարոտցել եմ ծոցիդ վարդին:

Բ

Կարոտցել եմ ծոցիդ գարդին

«ԱՊՐԱԾ ԻՄ ԿՅԱՆՔԻՑ...» (էջ 355)

4 ինք.

Հոգուս մեջ քնքու՛շ. -

5

Այն, որ սիրեցի

6

Առանց տենչանքի.

7

Առանց տանջանքի

8

Լաց եղա անու՛շ...

4 «Խարիսխ», ԵՎ II

Հոգուս մեջ քնքու՛շ -

ՄԵՂՔԻ ԵՎ ԶՂԶՄԱՆ ԵՐԳԵՐ (էջ 358)

- 3 «Հուշարար», ԵՎ II Աստղերը ժպտուն խոր աչերիդ մեջ,
Ա՛խ, այս ամենին ո՞վ պիտ տիրանա:
- 6-րդ տողից հետո՝ Վա՛խ, այս ամենը հող պիտի դառնա:
- 7 Բ Ու անուշաբույր, կախարդիչ մարմին
«Հուշարարում» II երգը բացակայում է:
- 23 «Հուշարար», ԵՎ II Ա՛խ, երազ-սիրո սիրտըս ծարավի,
25 Հոգիս տենչացող գեղեցկի, լավի,
26 ԵՎ II Բայց թաթախվեցա գարշ նահնում
կյանքի:
- 30 «Հուշարար», ԵՎ II Ողջը աղտոտվեց նահին-մահին մեջ...
31 Ազատ լեռների արծիվը մեկ-մեկ
37 ԵՎ II, Բ Զի կորում մըթնում շողն արեգակի,
41 «Հուշարար» Ուր քաղցր հնչում է ղողանջը զանգի,

«ԵՐԱԶԻՍ ՏԵՍԱ, ՈՐ ՄԱՅՐՄ՝ ԹՇՎԱՌ...» (էջ 360)

- 3 Գտ Անտուն, դողդոջուն, հիվանդ ու անմար՝
«ԼԱ՛Ց, ԻՄ ՆԱԶԵԼԻՍ, ԼԱ՛Ց ԴԱ՛ՌՆ ՈՒ ԱՆՀՈ՛ՒՆ...» (էջ
361)

- 3 «Գրական-գիտական ժողովածու» Ի՞նչ է կյանքը մեր - բոց
մի փըլփըլուն,

- 4 Հողմերի առաջ անեղ բնության:
- 11 Որ պիտի շողաս, մարես հավիտյան,
ՀԱ Որ պիտի շողաս, մարիս հավիտյան,-
12 Լա՛ց, իմ նազելիս, լա՛ց անհուն, անհույս...
16 Ա՛խ, հեգ գլուխդ դի՛ր վըշտոտ սըրտիս:
17 Դի՛ր անհույս կըրծքիս գլուխըդ ու լա՛ց,

ԴՈՒ ԶԵՍ ՀԱՍԿԱՆԱ (էջ 362)

- 1 «Վտակ» Զեմ տեսնում շքեղ գուքսերը գարնան,
2 Վշտից խավարեց գոհարն աչերիս.
3 Ծանրացավ աշխարհն ուսերիս վրան, -

5 Ես՝ զավակ փոքրիկ ու ննշված ազգի,
 11 Ինձ տրորում են անցորդ ու դարձորդ, -
 11 Իմ լեզուն թքի և ծաղրի ծանակ,
 19 Տանջանքը անհուն, վերքը ողջ ազգի
 20 Իմ բյուր-բզրկտված սրտումն եմ կրում:
 21 Սիրե՛լ, երագե՛լ, թոնե՛լ եմ ուզում,
 22 Բայց շղթան ինձ պիրկ կապել է գետնին,
 23 Կուռ լուծը ազգիս՝ ուսերս է սեղմում, -
 27 Թո՛ղ մեռնիմ, կորչիմ, տարտղնիմ փոշով.-

«ԳԱՐՈՒՆՆ ԵԿԱՎ ԿԱՐՄԻՐ-ԿԱՆԱՆՁ...» (էջ 364)

2«Վտակ» Արշալուսով, ծիածանով,
 5 Գարունն եկավ ու հավքերու
 ԱՄ Ականջներուն թռչուններու
 6«Վտակ» Ականջներին սեր փրսփրսաց. -
 7 Աշխարհ զընգաց երգով սիրու,
 ԱՄ Աշխարհ թնդաց երգով սիրու,
 8«Վտակ» Հե՛յ վա՛խ ... գարունն ինձ բան չասաց:
 11 Հե՛յ վա՛խ ... սիրտըս դատարկ մընաց

«ԱՆՄԱՀ ԱՐԵՎԻ ՎԱՌԻ ԳԳՎԱՆՔԻ ՏԱԿ...» (էջ 365)

3«Վտակ», «Ազատամարտ» Լեռների գըլխին ավաաստե պսակ,
 8 - 9-րդ տողերի միջև՝

Ծիածանը նոխ՝ կապել է կամար,
 Աղբյուրը վընիտ՝ ցայտում է բյուրեղ,
 Եվ բնությունը ինքն իրեն համար
 «Վտակ» Հազար-բանգերով, հազար-բույրերով
 «Վտակ», «Ազատամարտ» Պննազարդվում է, փըթթում ամեն

տեղ...
 10 Ջընգում է անու՛շ թըփից մի թռչուն.
 13 Թըռչում եմ արագ թեթև քամու հետ,
 15«Վտակ» Բուրում եմ դաշտի հեզ շուշանի հետ,
 Շընչում եմ, ծաղկում, ուստոստում
 ազատ...

16 -17-րդ տողերի միջև՝

Ամպի, եղնիկի, թիթեռնիկի հետ.
 Հեռավոր աստղի բոցեղ կրծքի մեջ
 Այրվում եմ մեկտեղ, ցոլում եմ անշեջ:
 Կյանքն հավերժական բացվում է իմ դեմ,
 Կյանքն հավերժական հոգովս ապրում եմ.

17-19-րդ տողերի փոխարեն՝

Տիեզերքը մեծ՝ լըցվում է ինձնով, -
 Ծովն է սըրտիս մեջ ծըփում երազով,
 Սըրտումս է վառվում արևը շըքեղ.
 Զգում եմ ես ինձ առվի, ժայռի հետ,
 Թըռչնի, ծաղկի հետ զգում եմ մեկտեղ,

20«Վտակ»,«Ազատամարտ» Ինձ մեկ եմ զգում երկրի, երկնի
 հետ...

ՄԱՀԸ (էջ 367)

1 ինք.
 «Գործ», Գտ

Հին ու հզոր]
 Քարվանները դողանջելով
 Գիշեր-ցերեկ կերթա՛ն, կերթա՛ն,
 Հողը ճամփու տրորելով՝
 Փռչի կանեն, քամուն կուտան..
 Անտե՛ս, անձայն, մի հին քարվան
 Գիշեր-ցերեկ կերթա՛, կերթա՛.
 Ողջ աշխարքը տրորելով՝
 Փռչի կանեն՝ քամուն կուտա,
 Եվ հավիտյան կերթա՛, կերթա՛...

«ԵՐԱԶԻՍ ՏԵՍԱՆ՝ ՕՐՈՐՈՒ ՇՈՐՈՐ ..» (էջ 368)

2 ինք. Քարվան էր անցնում զնգալով անուշ.
 5 Ու յարիս տեսա պայծառ, լուսնկա
 Բանաստեղծության վերջում՝ թղթի ազատ մասին՝
 Ու յարիս տեսա ուրախ, շողշողուն
 7 Կրակ [- կրա<...>] կարոտով ոտներն ընկա,
 Ու ոտներն ընկա կարոտով զեղուն,
 9 Ու ընկած էի ճամփու մեջ, անտեր,
 10 Սիրտս ջարդված՝ անհար ու անհույս.

12 Անցած (չված) քարվանի դողանջը անուշ...
 Անցած բառի տակ գրված է՝ անցնող:
 4 Գն Քարվանն էր քոչում՝ զնգալով անուշ.
 5 Ու քարվանի մեջ ես յարիս տեսա
 6 Ուրա խ, շողշողո՜ւն, հարսի շորերով.
 7 Կրակ-կարոտով ուռներըն ընկա. –
 ՀԱ Ու ոտքերն ընկա կարոտով գեղուն
 9 Գն Ճամփու փոշու մեջ ես ընկած էի,
 10 Սիրտս՝ ջարդըված, մեռակ ու անհո՛ւյս.
 11 Ու հեռուներից դեռ լսում էի
 12 ՀԱ Անցած քարվանի դողանջը անո՛ւշ...

«ՀԵՌԱՎՈՐ ԾՈՎԻ ԼՌԻԿ ԱՓԵՐՈՒՄ...» (էջ 369)

1 «Գործ» Հեռավոր ծովի ամայի ափում
 4 Շուրջըս լըռություն գերեզմանի պես:
 5 Ու տեսնում էի զըմբուխտ ճամփեքով
 9 Ու երգում էին ոսկեղեն նավում,
 10 Մեկ-մեկ էլ, կարծես, անունըս տալիս,
 12 ԱՄ Անուշ աչերով վերաս էր լալիս...

«Ո՛Ջ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, Ո՛Ջ ԿՌԻՎ, Ո՛Ջ ԿԻՆ ...» (էջ 370)

3 Հր, Գտ Ղողանջն է միայն անցնող քարվանի
 5 Նրազանքներով դյութում իմ հոգին,

«ԴՈՒ ՄԵՐ ԺԵՑԻՐ ԻՆՁ, ԶԸԿԱՆՁԵՑԻՐ ԵՏ ...» (էջ 371)

3 ՍԳԱ, Նրկեր Ես հեռվից վախով, հույսերից թափուր,
 5 ՍԳԱ Օրերս շքեղ չքացան հավետ,
 7 Սոսկ մի վայրկյանը՝ խրթին ու անհուն,
 8 Ժամանակն անցած՝ կդարձնե ետ:
 Նրկեր Ժամանակն անդարձ՝ կդարձնե ինձ ետ:

«ԼՈՒՍՆԱԿ ԳԻՇԵՐ, ԼՈՒՅՍ՝ ՈՒՐՈՒ ...» (էջ 372)

4 ինք. ա Իմ բարդիներըս հինավուրց:
 ինք. գ Բարդիներն իմ հինավուրց:

ինք. դ
 7
 8

Իմ բարդիներս հինավուրց:
 Երբ սիրովդ ես բախտավոր
 Ես սիրովդ երբ բախտավոր
 Թշվառ էի քո սիրով...

Ու չարատանջ տոչորուն...

ինք. դ
 9-12-րդ տողերի փոխարեն՝

Եվ չարատանջ տոչորուն...

ինք. ա, դ
 ինք. ա
 ինք. դ
 ինք. ա, դ
 ինք. ա

Գլուխս առած ափիս մեջ,
 Ճակատըս հեց հին բունին, -
 Ու հին բունին ճակատս՝ հեց.
 Շըշնջացեք հավիտյան,
 Իմ բարդիներ մտերիմ,
 Հին սոսափով դյուրթական...

ինք. դ
 Հին սոսափով դյուրթական
 Իմ բարդիներս հինավուրց:

ինք. բ
 Գլուխս առած ափիս մեջ
 Ու հին բունին ճակատս հեց...
 Շըշնջացեք հավիտյան
 Հին սոսափով դյուրթական,
 Իմ բարդիներս հինավուրց...

Ինքնագրի վերջում կան հետևյալ մշակումները, որ ջնջված են.

«Կամ մեջտեղը գրել, որ լավագույն է.

- Իմ բարդիներս հինավուրց,

Շըշնջացեք...

Հին սոսափով...

Գլուխս առած ափիս մեջ

Ու ճակատս բունին հեց»:

Կան նաև փակագծերի մեջ առնված հետևյալ բանաստեղծական տողերը.

Գլուխս առած ափիս մեջ,
 Ու հին բունին ճակատս հեց.
 - Իմ բարդիներս հինավուրց,
 Շըշնջացեք հավիտյան
 Հին սոսափով դյուրթական...

Բանաստեղծության վերջին քառատողը ինք. գ-ում ունի հետևյալ
պատկերը.

Ճակատս հենած ձեր բունին,
Իմ բարդիներ մտերիմ,
Շշնջացեք սրտագին
Հին սոսափով դյուխական
Իմ բարդիներս հինավուրց...

7 ՍԳԱ, Երկեր

Ուր քո սիրով բախտավոր

«ԱՆԳԻՐ, ԵՎ՝ ԱՆՀԱՅՏ, ԵՎ՝ ԱՆՀԻՇԱՏԱԿ ...» (էջ 373)

2 Հր, Գն

Ամայի դաշտում կա մի գերեզման.

3

- Ո՞վ է հող դառնում այս լուռ քարի տակ,

4

- Ո՞վ է լաց եղել այս քարի վրան:

5 Հր

Համր շարքերով դարերն են անցնում,

6

Արտուտն հնչում է իր գովքը գարնան

Գն

Արտուտն է հնչում իր գովքը գարնան,

7 Հր, Գն

Շուրջը դաշտերն են ոսկեվառ ծփում...

«ՄՇՈՒՇԸ ԾԱԾԿԵՑ ԴԱՇՏԵՐԸ ԱՆԾԻՐ ...» (էջ 377)

2 Հր

- Դալուկ ճակատս դի՛ր այրվող բարձին.

Երկեր

Այրվող գլուխըս դի՛ր սառը բարձին.

3

Դու թո՛ղ ինձ մենակ և դուռս գոցիր,

8

Իմ հոգին հավերժ, չունի անեացում:

9 Հր, ԱԾ

Եվ արհամարհում եմ աշխարհը համայն,

12 Հր

Գաղափարն անգոր, ամբոխը հզոր:

13 Հր, ԱԾ

Մշո՛ւշ, դու ծածկի՛ր աշխարհը անծիր. -

15

Եվ ինձ թո՛ղ մենակ, գնա՛, հեռացի՛ր.

16

Ես չեմ հավատում քո լացին, կոծին...

«ՎՏԱՐՎԱԾ ԵՄ ԵՍ ...» (էջ 381)

9 ինք.

[Բուքն] Ձյունն եկավ, ծածկեց

10

[Սարեր ու ձորեր] Իմ նամփան անծեր.

11

Որոնց սիրեցի

12

Ինձ խորթ են դարձեր...

17

Օռնում է քամին

Վայում է քամին

Գտ-ի հատվածը.

Օռնում է քամին,
Խիստ բուք է հիմի, -
Թո՛ղ իմ թշնամին
Անտուն չըլինի:

Ձյունն եկավ, ծածկեց
Իմ համփեն անծեր, -
Որոնց սիրեցի,
Ինձ խորթ են դարձեր...

«ՉԳԻՏԵՄ, ԹԵ ՈՒ՞Ր ...» (էջ 382)

3 ինք. ա	Մի սիրտ կա [անհույս] ընկած
4	[Ընկած վիր<ավոր>] Անհույս մենավոր:
5	Նա է [միշտ] ուշ գիշեր
8 ինք. բ	Կրծքիս հեկեկում:
Կրծքիս բառի դիմաց	լուսանցքում՝ գրկիս:
3 Գտ	Մի սիրտ կա անհույս
4	Ընկած մենավոր...
8	Գրկիս հեծեծում...

«ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԽՈՍՔԵՐԻՆ Է՛Ն ՉԵՄ ՀԱՎԱՏՈՒՄ...» (էջ 384)

5 ինք.	Հոգնել եմ արդեն ես շա՛տ սիրելուց
6	Եվ կուգեմ հանգչել կույս անապատում.

«ԿԵՌԱՍԵՆԻՆ ԾԱՂԿԵՑ ԿՐԿԻՆ ...» (էջ 385)

1 Հր	Կեռասենին ծաղկավ նորից,
3	Կաքավն երգեց կանաչ ձորից,
4	Ջրընգացին ակն-աղբյուր:
«Արեգ»	Գեղգեղեցին ակն-աղբյուր:
6 Հր	Ամեն մի քա՛ր ու մացա՛ռ. -
8	Նորից խոսեց հրաշափառ:
11	- Ո՞վ էր հնչեց սրտիս խորքում

«Արեգ»
12 Հր

- Ո՞վ էր հնչեց սրտիս սրտում
Սիրո ոսկի մեղեդին...

«ԿԼՏԵՍՆԵՄ ԱՀԱ, - ԼՈՒՌ ԵՐԵԿՈՅԻՆ ...» (էջ 388)

1 ինք. Տեսնում եմ հիմա. — լուռ երեկոյին
2 Բարակ ծուխ կելնի իմ հոր օջախեն.
4, 15 Ծղրիդը կերգե անտես խորշերից:
6 Ծերունի մայրըս մանկիկս գրկում.
8 Ու մայրս լռիկ աղոթք է անում:
9 «Ամենից առաջ թո՛ղ ինքը հասնի
11 Ամենից հետո թո՛ղ ինքը հասնի
13 Անուշ ծուխ կելնի իմ հոր օջախից,
1 «Ազատամարտ» Տեսնում եմ հիմա, - լուռ երեկոյին
4 Մեղմ՝ նրագի մոտ նստած է տխուր
5 Ծերունի մայրըս՝ մանկիկըս գրկում.
8 Ու մայրս լռիկ աղոթք է անում.-

«ՓՐՓՈՒՐ ԲԱՇԵՐՈՎ ԾՈՎԸ ԱՄԵՀԻ ...» (էջ 389)

2 ինք. ա, բ Ծեծում է վայրի ափերն ամայի:
4 Եվ աշխարհն իրոք գոյություն չունի:
5-8-րդ տողերը բացակայում են:
10 Երջանկությունը մի վայրկյան է լռի:
11 ինք. ա Եվ աշնան հողմը իմ գլխի վերա
6 Թո՛ղ հիմա հավերժ շաչե ու օոնա:
ինք. բ Թող հիմա վայրագ շաչե ու օոնա:
2 «Ազատամարտ» Ծեծում է վայրի ափերն ամայի:
4 Եվ աշխարհն իրոք գոյություն չունի.
5-8-րդ տողերը բացակայում են:
10 Երջանկությունը մի վայրկյան է լռի...
12 Թո՛ղ հիմա հավերժ շաչե ու ոոնա...

«ԱՄԵՆ ԳԱՐՈՒՆՔԻՆ...» (էջ 390)

1, 5, 9 ինք. Ամեն գարունքին, ամեն գարունքին
3 Մանուկ ականջիս բանձրիկ կըկանչեր.

4 «Դուրս արի, խաղանք, ծաղիկ եմ բերեր»:
 7 Պատանի սրտիս բանձրիկ կըկանչեր.
 8 «Դուրս արի թռչենք, երազ եմ բերեր»:
 11 Բայց [ա՛խ] ել նա ինձ չի կանչե հիմա,
 12 Ծաղիկ ու երազ ել չի բերե նա:
 Վերջին երկու տողի դիմաց հարցական նշան է դրված:
 1, 5, 9 «Բագին», Հր Ամեն գարունքին, ամեն գարունքին
 3 Մանուկ ականջիս բանձրիկ կըկանչեր.
 ՀԱ Մանուկ ականջիս բանձրիկ կըկանչեր.
 4 «Բագին», Հր «Դուրս արի, խաղանք, ծաղիկ եմ բերեր»:
 7 Պատանի սրտիս բանձրիկ կըկանչեր.
 ՀԱ Պատանի սրտիս բանձրիկ կըկանչեր.
 8 «Բագին», Հր «Դուրս արի, թռչենք, երազ եմ բերեր»:

«ՀԱՅՐԵՆԻ ԳԵՏԻ ԶՄՐՈՒԽՏ ԱՓԵՐԻՆ...» (էջ 392)

4 ինք. Քայլում եմ հիմա մենակ-մենավոր:
 7 ինք., «Նոր հոսանք» Արդյոք վառվում է օջախս հիմա

«ՔՈ ՈՒՆՔԵՐԴ, ԻՄ ՍԻՐԵԿԱՆ...» (էջ 393)

1, 7 ինք. Քո ունքերդ, իմ սիրական,
 4 Թո՛ղ որ [ծծեմ] խմեմ, իմ սիրական,
 Որ բառն ընդգծված է և լուսանցքում գրված՝ [մեկ] մի:
 6 Զա՛րկ գլուխըս դահնի նման...
 1 «Ոստան», Հր Քո ունքերդ, իմ սիրական,
 3 Աշխարհը՝ սուտ, երազ ու սին,
 4 Թո՛ղ, որ խմեմ, իմ սիրական,

«ՄԵՂՄԻԿ ՔԱՅԼՈՒՄ Է ԵՐԵԿՈՆ ՔՆՔՈՒՇ...» (էջ 394)

9 ինք. Զգե՛լ բառի տակ ընդգծված է և վերջում՝ թղթի ազատ
 մասում, գրված է՝ *նետել*:
 11 Մակույկս հանձնել եմ բախտի հովերուն-
 12 Ա՛խ բառի տակ գրված է՝ *ես*:

«ՈՍԿԻ ԹԻԹԵՌՆԵՐ – ՈՍԿԵՀՈՒՐ ԱՍՏՂԵՐ...» (էջ 395)

7 ինք. Հոգիս մենավոր վաստա [բեկ] կած թռչուն

«ՈՐՏԵ՞Ղ ՊԻՏԻ ՀԱՆԳՉԻ ՄԻ ՕՐ...» (էջ 396)

5 Հր վերաս պիտի ձգե՞ք քամին
6 Անուշ հողը հայրենիքիս.
8 Իմ հեռավոր, իմ սիրելի՛ս...

«ԾԱՂԿՈՒՆՔԸ ԳԱՐՆԱՆ...» (էջ 397)

2 Հր, ՀԱ Ինձի սեր բերին:
5 Հր Ու շիրմիս վրա
6 Նորից կը բուսնին -

«ԲԱԽՏԸ ԻՆՁՆԻՑ ԹԸՌԱՎ, ԳՆԱՑ...» (էջ 398)

2 Հր Արշալույսի ցոլքերի պես.
3 Հույսը մեռակ մոտըս մնաց,
5 Եկե՛ք, փովե՛ք, սար ու դուրան,
6 Արեգակի վա՛ռ ճանաչներ.
7 Ասեմ՝ ասե՛ք, - ու՞ր են, չկան
8 Մեր ազիզներ ու ճանաչներ...
9 -12-րդ տողերը բացակայում են:
13 Ու՞ր գնացին անեղ քամու
15 Ու էլ երբեք չեն դառնալու
16 Այս հովիտի ջրերի պես...

«ԿԱՐԾԵՍ՝ ԵՐԵԿ ԷՐ...» (էջ 399)

Պահպանվել է բանաստեղծության մի քառատողի ինքնագիրը՝
Երեկ գարուն էր,
Աշուն է այսօր.
Ե՞րբ դեղին դարձաք
[Դեղին] Կանանչ տերևներ...

Վերջում ավելացված է՝

«Այս տունը դնել միայն վերջը. չկրկնել»:

«ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՂԲՅՈՒՐ...» (էջ 401)

Ինք. Բանաստեղծությունը սկսվում է երեք տողով, որ ջնջված են.

[Հայրենի աղբյուր,
Հյուսել կուգայի
Դու նորեն կերգես].

Նորեն բառը ընդգծված է և լուսանցքում գրված՝ հավերժ:

7 «Նոր հոսանք» Դու նորեն կերգես,

«ԱՇՈՒՆ Է, ՔԱՄԻ...» (էջ 402)

13 ինք. , ՀԱ

Եվ մարմանդ փոշին

«ՁՅՈՒՆ Է ԳԱԼԻՍ ՈՒ ԹԱԽԾԱԼԻՐ...» (էջ 405)

1 ինք. ա

Ձյուն է գալիս, [լուռ] ու թախծալից

3

Քնքուշ, քնքուշ սիրելի ինձ,

5

[Եվ հեգեի հուր – հավիտյան]

[Եվ հավիտյան հեկեկայի]

Այս տողի փոխարեն թղթի ազատ մասում գրված է.

Եվ հավիտյան լուռ հեկեկամ

ինք. բ

Ու գգվեի սրտիս սրտում (գուրգուրեի)

6

Պատկերդ անուշ ու աղվոր...

7-8

Եվ ձյունը գար մեղմ ու տրտում՝

Բանաստեղծության վերջում տրված է 5-րդ տողի վերջնական մշակումը.

Գուրգուրեի սրտիս սրտում.

5 ՀԱ, Բ II

Գուրգուրեի սրտիս սրտում

1

Պատկերդ անուշ ու աղվոր

7 «Գործ»

Եվ ձյունը գար մեղմ ու տրտում

«ԼՈՐԻՆԵՐԻ ՏԱԿ...» (էջ 407)

1, 13 «Մեսրոպ»

Ուռինների տակ

2

Հեռվում մի ջութակ

9

Անողորմ մի ձեռք

«ԱՌԱՎՈՏ ՊԱՀԻՆ...» (էջ 408)

1 ինք. բ

Իրիկնադեմին

2

Ծաղկած դաշտերում

- 3
1-4 ինք. գ
Երեխայիս հետ
[Ցողուն, բուրավետ
Վաղ առավոտուն
Երեխայիս հետ
Շրջում եմ դաշտում]:
Իրիկնադեմին
Երեխայիս հետ
Պտույտ եմ անում
Ծաղկած դաշտերում:
- Ինք. դ 1-ին քառատողի վոխարեն
Երեխայիս ձեռքից բռնած
Քայլում եմ անտառում:
- 7 ինք. բ
8 ինք. բ, գ, դ, ե, զ
Ինք. բ, գ 8-9-րդ տողերի միջև
Ես էլ որոնց հետ
Ջրույց եմ արել:
Մանկությանս օրվա
Հենց նույն ծաղկունքն են,
Նույն բույրով հիմա
Շնչում են նորեն:
- Ինք. դ
Լսում եմ նորից
Մանուկ օրերիս
Այս խորունկ ձայնին
Դյուրված, լուռ ու մունջ:
Տարին աննշմար, աննկատ,
անտես, թեթև -
- 10
ինք. ե
ինք. ե
11 ինք. դ, ե
ինք. ե
12 ինք. դ
ինք. ե
12-13-րդ տողերի միջև
Տարիներն արագ (սրարշավ)
Եվ տարին թեթև
Կյանքս փլչում է
Փլչում է կյանքը...
Ու ես չիմացա:
Երագ կարճատև.
[Լսում եմ նորից]
Ականջ եմ դնում
[Տխուր, լուռ ու մունջ]

Երեխիս ձեռքից բռնած՝ լուռումունջ
Լսում եմ երգերն մանկությանս օրվա:

2 «Գործ»

4

20 «Գործ», ՀԱ, Բ

Ծաղիկների հետ խոսում է տղաս,
Որոնց հետ ես էլ զրույց եմ արել,
Աշխարհը ասես դառնում է երազ
Եվ <1 անընթ.)> ոչինչ չի փոխվել:

Պտույտ եմ անում

Դալար դաշտերում:

Նայում է վրաս...

«ԳԻՇԵՐ Է, ՔԱՄԻ...» (էջ 409)

Ինք.

3-րդ քառատողի մշակումները.

Ու դուրսը արդյոք
Անձրև է գալիս,
Թե գլխիս վերև
Մայրիկս է լալիս.

Ու արդյոք դրսև
Մեղմ անձրև կուգա,
Անձրև է՝ կուգա.

Մայրիկս կուլա:

[Ու դուրսը հիմա], [մեղմիկ, լռիկ],
Արդյոք դուրսն հիմա
Անձրև է գալիս,
Թե գլխիս վրա [(վերև)]
Մայրիկս է լալիս.

13

15

Այս տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝ դալուկ:

1 ՀԱ

Գիշե՛ր, քամի՛.

«ԾԱՌԻՍ ՎՐԱ ՄԻ ԳՈՐՇԹՈՋՈՒՆ...» (էջ 411)

Ինք. 7-րդ տողի դիմաց՝ (լացը):

II հատվածը (9-16-րդ տողեր) բացակայում է:

23-րդ տողի դիմաց՝ (մըթում):

Թղթի ազատ մասերին տրված են 25-28-րդ տողերի 3 մշակում
և վերջնական մաքուր տարբերակը.

[Դու միշտ հոգուս մեջ

Այրող վերքի պես

Ձեմ կարող հավերժ –

Մոռանալ ես քեզ:

Այս քառատողի դիմաց՝ լուսանցքում՝ հավերժ = հավերժ :

[Հոգուս մեջ հավերժ

Դու մի այրող երգ

Ես չեմ կարող քեզ

Մոռանալ երբեք:]

[Դու սիրտս խոցող

Վառ վերքի նման՝

Ես քեզ չեմ կարող

Մոռնալ հավիտյան:]

IV հատվածը (33-56-րդ տողեր) բացակայում է:

6 ՀԱ Վերջին խոսքը սիրելույս...

Վերջում ավելացված է.

կալեկոծվի...

Նորեն սիրով կալեկոծվի սերըս

հնդս<...>

Գտ, ՀԱ — II հատվածը (9-16-րդ տողեր) բացակայում է:

52 ՀԱ Դուն իմ մոտս ես, իմ գրկում:

56 Դուն իմ կտրիճ երեխա ...

«ԴԱՌՆ ՈՒ ՏՐՏՈՒՄ...» (էջ 415)

4 ինք. (Դաժան) հուշեր:

10 Իմ մայր ու քույր

«ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԱՀԵՂ...» (Էջ 416)

8 ինք. ա	Եվ սակայն դժնյա
9 ինք. ա, բ	Այդ ճգնաժամիդ
13 ինք. ա	Եվ ուղեմոլոր
14	Եվ որդեկորույս:

«ԳԵՏԱԿԻ ՎՐԱ...» (էջ 417)

Ինք. 3-րդ տողի դիմաց՝ լուսանցքում.

ԼՈՒՆ ԳԱՅՈՒՄ Է ԳԱ

8 (Ու չի դառնում էտ):

Լուսանցքում՝

Ու ցնդում անհետ:

9 Եվ նա գլխիկախ

10 Լալիս է տրտում, -

Լուսանցքում՝ 3-րդ քառյակի վերջնական տարբերակը:

Բանաստեղծության վերջում տրված են որոշ մշակումներ.

(Եվ նա լալիս է

Աճհույս ու տրտու՛մ...

Թեքվե, է ուռիւն

Գետակի վրա,

Վազոդ Զրեռին

Հոռո Գալու՛մ է Գա...)

ԵՐԿՈՒ ԹՌԶՈՒՆ (Էջ 418)

2 «Գործ», ՀԱ. Կրիստեին անուշիկ, ու մեկն ասավ այն մեկին.

6 - Ծի՛վ, ծի՛վ, խոսեց մյուսը, բայց ես քեզի չեմ
նանչնար,

9 - Ծի՛լ, ծի՛լ, ասավ մեկելը, այդ խեղճ սիրտս է,
իմ անուշ,

14 «Գործ» Թո՛ղ որ թռչեմ քուլիկդ, տոտիկներդ համբուրեմ՝

20 Ու իր տեղից թիռ առավ, թռավ, նստավ նրա մոտ:

«ՅԵՐԵԿՎԱ ՈՍԿԻ ԼՈՒՅՍԵՐԸ ՄԵՌԱՆ...» (էջ 419)

8 ՀԱ Լսում եմ անքուն՝ ամեն գիշերին
14 ՀԱ, «Գործ» Աստվածության հետ...

«ՆԱ ՄԻ ՓՈԳՐԻԿ ԱՂՋԻԿ Է...» (էջ 421)

5 ինք. Ուրկից կուգա, չգիտեմ,
8-րդ տողից հետո՝
Գրկեմ քնքուշ ոտները,
Հողն համբուրեմ ու ասեմ.
- Գուցե հորդ տեղն եմ ես,
Բայց քեզ անհուն կըսիրեմ:
3 «Վերածնունդ», ԱԾ Կըհանդիպիմ ամեն օր,
5 Ու ըկից կուգա, չըգիտեմ,
7 Կուգեմ ընկնիմ ետևեն՝

«ԱՄԵՆ ԱՆԳԱՄ, ԵՐԲ ՆԱՅՈՒՄ ԵՄ...» (էջ 422)

2 ինք. [Որ] Թե ի՛նչ սիրով փարվել է նա
քարին, ջրին ու հողին,
5 Դատարկ ձայն է քաջի համբավ,
գանձ ու պատիվ հանապազ.

ԿՏԱԿ (էջ 423)

3 ինք. Կյանքն է փախչող, խաբուսիկ թև, վայրկյանն է
միշտ իրական,
3-րդ երկտողը ավելացված է վերջում և համարակալված է՝ 3:
5 Զգացումն է [մայրը գործի], խելք [ն] ը՛նրա
լոկ ծառան,
6 Բայց դու խելքդ վրադ պահե՛ ինչպես պողպատ
կուռ վահան:
8 Ատելու չափ սիրիր մարդկանց [բարիք] սակայն
միշտ արա
Ատելու չափ սիրիր մարդկանց ու միշտ
արա լավություն
Այս տողի մի այլ տարբերակը՝ բանաստեղծության վերջում՝

Եվ լայն օրում [ոչ ընկերներ, ոչ բարեկամ]
 Բանաչի րթե ընկերներ, թե բարեկամ
 Իսկ նեղ օրում ընկերների[դ] ոչ որոնիր,
 ոչ կանչի ր:

9 Եվ լալն օրում [ո՛չ ընկերներ, ո՛չ բարեկամ]
 10 Դա՛նաչի՛ր թե՛ ընկերներ, թե՛ բարեկամ
 Իսկ նեղ օրում ընկերների[դ] ո՛չ որոնիր,
 ո՛չ կանչի՛ր:

[illegible]

3 «Վերածնունդ», ՀԱ Կյանքն է փախչող, խաբուսիկ
 Թեև, վայրկյանն է միշտ իրական:
 5 «Վերածնունդ» Զգացմունքն է գերիշխան, խելքը՝ ներա
 լով ծառան:

8 ինք.	Դարերի [հրեշ] դաժան ոսոխն ամենի...
13	Դու ք եք այսօրվա մեր դառըն լացը,
8 «Վերածնունդ», ՀԱ	Դարերի դաժան ոսոխն ամենի...
13	Դու ք եք այսօրվա մեր դառըն լացը,

8 ինք.	Դարերի [հրեշ] դաժան ոսոխն ամենի...
13	Դու ք եք այսօրվա մեր դառըն լացը,
8 «Վերածնունդ», ՀԱ	Դարերի դաժան ոսոխն ամենի...
13	Դու ք եք այսօրվա մեր դառըն լացը,

«ԶՅՈՒՆՆ Է ԵԿԵԼ, ԾԱԾԿԵԼ ՀԻՄԱ...» (էջ 425)

ኮንፒ. ሠ

[Գիտեմ հիմա -
Զյուճն եկել է -
Ծածկել, պատել
ձերմակ - ներմակ
Խաղաղությամբ
Դաշտեր, գյուղեր
Տխուր, ավեր
Հալոենցիքս...]

1 [Գիտեմ հիմա -]
2 Զյունն եկել է, ծածկել – [պատել] հիմա
3 [Անհուն, անծեր] զարհուրանքով, եղեռներով
4 հնք. ա, բ 10-11-րդ տողերը բացակայում են:

«ԹՌԶՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒՐԱԽ...» (էջ 426)

3 ինք.

Սիրով սրտալի (սրտագին)

7

Իմանում էի (հասկանում էի)

9

Կյանքի խաղերից

10

Չնչին ու դժնյա

[Հոգսերից կյանքիս] Խաղերից կյանքիս

3

Նանրացավ հոգիս

4

Օր օրի վրա:

13

Ու հիմի նրանց [-Ա՛խ, հիմի նրանց]

Նույն էջին պահպանվել է 1-ին և 3-րդ քառատողերի մշակումը,
որը ջնջված է.

[Նորեկ գարունքին]

Թռչուններն ուրախ

Խոսում են կրկին..

Բայց սին ու դժնյա

Խաղերից կյանքիս

Նանրացավ հոգիս

Օր օրի վրա]

3 «Վերածնունդ», ԱԾ

Սիրով, սրտալի

10 «Վերածնունդ»

Հոգսերից կյանքիս

13

Ու հիմի նրանց

ԱԾ

Ու հիմա նրանց

«ՔԱՅԼՈՒՄ ԵՄ ՄԵՆԱԿ ԱՆՏԱՌԻ ԽՈՐՔՈՒՄ...» (էջ 427)

6 ինք.

Չեմ տենչում փնտռել (գտնել)

դարձի արահետ

8

Սեր, վիշտ ու երազ չքվել են անհետ...

Գնում եմ, կորչեմ տերևների հետ:

8 - 9-րդ տողերի միջև՝

Ամենայն վատը կրում եմ արդեն,

Ամենայն վատից վատթարը չկա.

2 ինք. ա Օ՛, կտրեցեք [լեզուները] օ՛, կտրեցե՛ք
 2 Թռչունների, [սոխակների] լեզուները
 4 ինք. բ Որ չհանդգնեն երգել [անհուն] անհոգ
 ինք. ա 5-րդ տողը բացակայում է:
 9 ինք. ա Ծածկեն անգուր ու անգգա
 ինք. բ [Ծածկեն] Ծաղիկները ծածկեն անգուր
 10 ինք. ա Ծաղիկները լիրբ, սինլքոր...
 ինք. բ Լիրբ, անգգա...
 Ինքնագիր ա-ի վերջում գրված է բանաստեղծական մի հատված
 ևս, որը թվագրված է՝ Լ.
 Մեր թշնամին, հին բորենին
 Կողոպուտով, արյուններով
 Կույր, հղիացած
 Ծաղր է անում արդարության
 Ծափ է տալիս ու հրնվում:
 Սուտ է, չկա, լիրբ խոսքեր են
 Ճշմարտություն, արդարություն և
 իրավունք:
 Սեր ու գորով:
 Թղթի ազատ մասերում արված են հետևյալ գրառումները.
 Ու չգիտեմ,
 Ես ապրում եմ,
 Թե մեռնում:
 Ծաղիկները անկարեկից ու անգգա...

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՑՈՒՆՔՆԵՐԸ (էջ 430)

1 ինք. Գարնան արևը ոսկի համբույրով
 Գարնան արևը ջերմիկ համբույրով
 2 Դուրս կանչեց հողից ծիլ-ծաղիկներին
 Դուրս կանչեց կյանքի ծիլին ու ծաղկին
 3 Եվ մանուշակը քնքուշ աչերով
 Եվ մանուշակը ջինջ աչիկներով
 4 Ժպտաց ամոթխած՝ ջինջ արեգակին:
 Քնքուշ, ամոթխած ժպտաց արևին:

6 Ամոթխած ժպտաց ջինջ արեգակին
 Կույս ականջներին ու սահեց գնաց.
 8 Նազելի գրկում ու թռավ գնաց...
 [Կույս թևերի մեջ] ու [սահեց] թռավ
 գնաց...
 11 Ու ընկան նրա աչերից անբիծ
 Վերջում՝ թղթի ազատ մասին՝ առաջին = կուսական սիրո:
 1 «Վերածնունդ» Գարնան արևը ոսկի համբույրով
 3 Եվ մանուշակը քնքուշ աչերով
 4 Ժպտաց ամոթխած՝ ջինջ արեգակին:
 5 Եկավ գեփյուռը, շշնջաց նորա
 6 Կույս - ականջներին ու սահեց գնաց.
 7 Եկավ թիթեռը, թռվոաց նորա
 8 Նազելի գրկում ու թռավ գնաց...
 9 Եվ մանուշակը նորանց հետևից
 11 Ու ընկան նորա աչերից անբիծ

«ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ ՀԵՌՈՒ, ՄԻ ՕՐ...» (էջ 431)

«Փյունիկի» բնագիրը

Ես որ մեռնիմ, ինձ կըթաղեք
 Խնձորենու շուքի տակ.
 Որ գարունքին շիրմիս շաղ գան
 Ծաղիկները սպիտակ:

Վառ ամառը՝ աղջիկները
 Վերաս կանգնին երգելով.
 Քաղեն լցնեն գոգն ու ծոցը
 Կարմի՛ր, կարմի՛ր խնձորով:

Ու աշունքին սիրուս նման
 Մեռած, լացած մի երագ՝
 Տերևները դալուկ-դեղին
 Իջնեն մեռնին իմ վերաս:

Երբ ճմեռ գա, լուռ ու ներմակ
Բյուրեղները՝ նյուղերեն
Շիրմիս կաթեն արցունքի պես՝
Մենության մեջ ձյունեղեն...

3 ԱԾ Որ գարունքին շիրմիս ծուփ գան
3 Եվ ամառը, աղջիկները
6 Քաղեն լեցնեն գոգն ու ծոցը
10 ՆՈՒ Վերաս կանգնին երգելով.
11 Քաղեն, լեցնեն գոգն ու ծոցը
12 ԱԾ Իջնին մեռնին իմ վերաս:

«ԵՍ ՀՈՎԻԿ ԼԻՆԵԻ...» (էջ 432)

2 Ինք. Դու [հեզ] նազուկ ցարասի-
6 Դու աղբյուր [կարկաչուն] պաղպաջուն,
Խմեի [ծծեի] [< 1 անընթ.>] համբույրդ
10 Դու [նախրուն] [անշեջ] [պայծ< առ >]
կարմիր բոց կրակ
11 Կիզվեի [այրվեի] գրկիդ մեջ,
8 ԱԾ Շրթներով տոչորուն:

«ԶՈՐԱՀԱՎԱՔ ԷՐ: ՇՏԱՊ ՏՈՒՆ ԵԿԱՎ...» (էջ 433)

2 Ինք. [Մի այրի կնոջ միհատիկ] Զինվորի
զգեստ հագած մի տղա:
3 - Մայրիկ, ինձ օրհնիր, - [խեղճ տղան]
պատանին ասավ,
5 Ուշաթափ ընկավ [հեզ] խեղճ մայրը թշվառ.

«ԳՐԿԻՐ ԻՆՁ ՄԵՂՄԻԿ...» (էջ 434)

5 Ինք. [Ա՛խ, ա՛խ] քրքշում ես դու
[Երբ ծիծաղում ես]
9 Շշնջում ես [ա՛խ,] դու
16 Ինձ դառնում է [ինձ] հետ...
Բանաստեղծության վերջում կա գերմաներեն մի բնագրի

իսահակյանական թարգմանությունը՝

«Իմ մեծ վշտերեն, ցավերեն
Փոքրիկ, պստիկ երգերս կշինեմ»:

Պահպանվել են նաև բանաստեղծության որոշ տողերի
մշակման ինքնագրեր.

[Ժպիտդ՝ վնիտ, պայծառ,

Քրքիջդ - անմեղ.

Քրքջում ես դու,

Շնջում ես դու,

Ինքնագրի նախորդ էջին կա 1-ին քառատողի ինքնագիրը.

Գրկիր ինձ մեղմիկ. -

Քո <1 անընթ.> գրկում-

Ես զգում եմ ինձ

Սուրբ հայրենիքում:

5 «Վերածնունդ» Ախ, քրքջում ես

1 Ծովիկն է քնքու՝ շ...

«ԴԻ՛Ր ԿՐԾՔԻԴ ՏԸՐՏՈՒՄ...» (էջ 435)

1 ինք. բ Դի՛ր կրծքիդ վրա

2 Ճակատս աշրվող

Տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝ մթին:

ինք.գ Ճակատս տրտում

3 Գարշում եմ մարդուց,

4 ինք.բ [Դժնյա ու դավող]

Դժոխ ու դավող:

ինք.գ Ատում եմ մարդուն...

6 ինք.ա [Թշնամին] Ոսոխը դաժան

10 Ուր [չար] նենգ թշնամին

13 Աշխարհի [ամեն] բոլոր

14 Գայլն ու [բոլոր] բորենին

23 Քաղցր [թույնով] մահաբեր

Պահպանվել է 4-րդ քառատողի երկու մշակում.

[Տես, նախանձում եմ

Մեր դահիճներին

Աշխարհի բոլոր
Գայլն ու բորենին]:

Մեր նենգ դահիճին
Տե՛ս, նախանձում են
Գայլն ու բորենին
Աշխարհի ամեն...

Դիր կրծքիդ վրա
ա Ճակատս աշրվող
բ Ճակատս մթին
Ատում եմ մարդուն՝
[Դժնյա ու դավող]:
Դժոխս ու դավող:
Դիր կրծքիդ վրա
Ճակատս տրտում. -
Գարշում եմ մարդուց,
Ատում եմ մարդուն...

«Ա՛խ, ԱՍԱՑԻՆ ԻՆՁ, ԹԵ ՄԵՌԵԼ ԵՍ ԴՈՒ...» (էջ 436)

1 ինք. ա Ա՛խ, ասացին ինձ, թե դու մեռել ես.
ինք. բ Ա՛խ, ասացին ինձ, մայրիկ, իմ հոգիս,
2 ինք.ա Վաղուց մեռել ես: Մայրիկ, իմ հոգիս...
ինք.բ Թե արդեն վաղուց մեռել ես, չկաս.
3 ինք.ա Մեռել ես, չկաս...
ինք.բ Մեռել ես, չկաս. ծածկել է հավերժ
ինք. ա 4-6-րդ տողերը բացակայում են:
4 ինք.բ Անլույս խավարը դեմքդ թախծանուշ.
2 Սիրտդ երկնային՝ սև հող է դառնում:
ինք.բ 6-րդ տողը բացակայում է:
7 ինք.ա Սակայն հանապազ, ինձ հետ անմեկին
ինք.բ Սակայն հանապազ
9 ինք.ա Եվ օր ու գիշեր և ամեն վայրկյան
ինք.բ Ամեն մի վայրկյան

Ինք. ա և բ 10-րդ տողը բացակայում է:
 12 ինք. ա [Հառել ես վրաս] ... Անթարթ, անքթիթ
 հառել ես վրաս

ինք.բ Անթարթ, անքթիթ
 13 Հառել ես վրաս ... սրտով, սրտակից
 14 ինք.ա Անհագ կարոտով միշտ նայում ես ինձ,
 Միշտ նայում ես ինձ,

Ինք. ա էջի վերջում ավելացված է
 Միշտ գգում եմ ես
 աչքդ իմ վրա:

«ԱՅՑԻ ԵՄ ԳԱԼԻՍ ՔԵԶ ՄՈՏ ԵՍ ՀԱՃԱԽ...» (էջ 437)

1 ինք. ա Քեզ մոտ գալիս եմ այցի ես հաճախ.
 7 ինք. ա, բ Ձեմ լսում հաճախ, վրադ չեմ նայում,
 8 Որպես թե քեզնով չեմ հետաքրքրվում:
 9 ինք. ա Բայց կուրծքս այրվում է հավետ սիրուց,
 10 Ու սերս տխուր լալիս է անհույս.
 11 Հագիլ զսպում եմ հուզմունքը սրտիս,
 7 ԱԾ Ձեմ լսում հաճախ, վրադ չեմ նայում,
 8 Որպես թե քեզնով չեմ հետաքրքրվում:

«ՄԱՐԳԱՐԻՏՆԵՐ ՎԼՋԻԴ ՇՈՒՐՋ...» (էջ 438)

2 ինք. [Դալուկ] Տրտում փայլով ու քնքուշ.

«ԼՈՒՌ Է ՈՒ ԽԱՎԱՐ...» (էջ 439)

1 ԱԾ Գիշեր է խավար,
 Ա՛յնպես լըռելյայն,

ՆՈՐ ՏԱՐՈՒ ԳԻՇԵՐԸ (էջ 440)

Ինք. ա 4-5-րդ տողերն առնված են փակագծերի մեջ և դիմացի
 էջին ավելացված են 5-6-րդ տողերը՝ նույնպես փակագծերի մեջ:
 6 Որ չքացել է ոչինչի նման (չեղածի նման):
 ինք. բ Որ չեացել է [ոչինչի] ոչինչի նման:
 7 Եվ բեռնավորված հույսով ու ախով

ինք.ա
10

[Եվ] Բեռնավորված վշտով ու ախով՝
[Որ կառուցել եմ] Որ շինել էի միշտ
ժամանակի

11 ինք.ա, բ

Քանդող ծովափին...

Ինք.ա 13-19-րդ տողերի փոխարեն՝

(Եվ ի՞նչ եմ հիմա) - Ես ուղեմուր
Կանգնել եմ շվար ու միտք եմ անում.
- Թափուր է կյանքս և սիրտս տրտում.

[Դեգերում եմ ես] Շրջում եմ անհույս
հայրենի օրհնած

Ճանապարհներից հեռու – հեռացած.

Հարազատներս աչերն փակեցին

Անհուն կարոտով իմ վերադարձին.

Թափուր է սիրտս ու կյանքս տրտում.

Կանգնել եմ մենակ, ականջ եմ դնում

Ջանգակատունից [գիշերվա] խորին

գիշերին

20

ինք. բ

Ջանգակատնից խորին գիշերին

Ինք.ա-ի հաջորդ էջին՝

Անհուն կարոտով իմ վերադարձին.

Թափուր է սիրտս ու կյանքս տրտում.

Կանգնել եմ մենակ, ականջ եմ դնում

Ինք. գ 13-23-րդ տողերի փոխարեն՝

Եվ ինչ կա հիմա. - Ես ուղեմուր

Կանգնած եմ շվար ու միտք եմ անում. -

Հայրենիքս ավեր, հայրենական տուն

Թափուր, ամայի. [մի ողջ ժողովուրդ>]

և սրախողխող

Մի ողջ ժողովուրդ. բշնամին ոսոխ

[Ոռնում է] Վայրագ ու վայրի ոռնում է

հիմա

Մեր հայրենիքի անյունի վրա...

Եվ բեկորները իմ ժողովրդի

20 ինք. ա

Մերկ, կմախքացած, ծարավ, անոթի,
Մատնված ծաղրի չոր հաց են մուրում
Անխիղն, անհոգի օտար ասիերում...
Զանգակատունից [գիշերվա] խորին
գիշերին

ինք. բ
Ինք. ա-ի հաջորդ էջին կա այս բանաստեղծությանը
վերաբերող մի հատվածի մշակում.

Հայրենիքս ավեր և սրախողխող,
Եվ գարշ թշնամին՝ վայրագ ու ոսոխ
Բորենու նման ոռնում է հիմա
Մեր ժողովրդի անյունի վրա...
Թափուր է [կյանքս] սիրտս և կյանքս
տրտում

Ինք. դ

Կես գիշեր է... [չրվեժի պես] կարկաչի պես
Ժամի զանգերը տվին...
Անցավ հին տարին ծխի պես՝
Եկավ, եկավ Նոր տարին...

4 ԱԾ

Մի հավերժություն մինչ այս ըրոպես.

6

Որ չեացել է ոչինչի նըման:

7

Եվ բեռնավորված հույսով ու ախով՝

11

Քանդող ծովափին...

22

Որ ինչպես սուրի հարվածներ բեկ-բեկ՝

«ԱՇՆԱՆ ԾԱՂԻԿՆԵՐ...» (էջ 441)

2 ինք.

Քնքուշ ու դալուկ

3

Ամայի դաշտում

4

Բուրում էք թալուկ:

5

Ձեր աչքերի մեջ

6

Արցունք կա տխուր,

8

Ձեր սրտում թափուր:

5 ԱԾ

Ձեր աչքերի մեջ

«ՍԻՐԱԾՆԵՐԻՍ ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՀԵՏ...» (էջ 442)

3 - 4 ինք. Անհրաժեշտության իմաստի հետ չհաշտվեցի
ես երբեք,

Այս տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝ Անհրաժեշտի:

5 - 6 Խելքս ինչքան ջանք թափեց խոսք հասկացնելու
սրտիս,

Այս տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝

Խելքս իզուր ալնքա՛ն ջանաց սրտիս մի խոսք
հասկացնել, -

«ՀԱՐԵՎԱՆԻՍ ՈՐԴԻՆ ՄԵՌԱՎ...» (էջ 443)

4 ինք. ա Առողջ, առույգ տղա...

ինք. բ Կայտառ, առողջ, առույգ տղա...

5 [Բիլ] Մեղմ գիշեր է գարնանային՝

7 ինք. ա [Հենվել եմ ես] Կըոթնել եմ

պատշգամբին,

9 Աչքս [եմ] հառել պատուհանին

ինք. բ Աչքս [եմ] է հառել պատուհանին

10 ինք. ա, բ Մահով լցված խուցի.

ՊՈՄՊԵՅԻ ՄԵՋ (էջ 448)

3 «Արեգ» Հո՛ւն այս հողեղեն - երկիրը թշվառ

5 Որպես կույր թռչուն անդունդի վրա

6 Ի՞նչ է թափառում, ու՞ր է թռչում նա...

8 Ուր կյանքի համար կյանքն է հոշոտվում

10 Եվ գիտեմ, մի օր պիտ չեանաս, դուն.

11 Ինչպես մի երազ չծնված երբե՛ք.

12 Բեկվի՛ր իսկ այսօր, դու, վշտի եղե՛գ...

15 Ծիր-կաթինները, օվկիանները մութ, -

16 Չե՛ս գերազանցում իմ խեղճ հյուլեից,

17 Ե՛ս սիրտ զգացող, ես խորհող հոգի,

18 Մինչդեռ դու - անմիտ հորձանք տարերքի...

«ԾԱՌԵՐԻ ՎՐԱ ԱՇՈՒՆԸ ԴԱԼՈՒԿ...» (էջ 449)

1 ինք. Ծառերի վրա աշունը [դալուկ] տխուր՝

«ՄԵՂԵԴԻՆԵՐՈՎ ԳԱՐՈՒՆՆ Է ՓԹԹԵԼ...» (էջ 450)

1 ինք. Մեղեդիներով գարունն է [եկել] փթթել,
8 եվ հետքն իսկ չըկա մի բեկված նավի:

«ԹԱՐԹԻԶՆԵՐԴ ՇՈՒՔ ԿՈՒՏԱՆ...» (էջ 451)

6 ՆՈՒ Լույս-թռչնիկներ դրախտի,
11 Շուրթըս վառվեց շրթունքիդ, -

«ԱՍՈՒՄ ԵՆ, ԹԵ՝ ԴՈՒ ԱՅՆՊԵՍ...» (էջ 453)

6 ինք. Դեռ այն լորին է ծաղկում,
8 ես քեզ առա գրկիս մեջ:

«ԿՈՒՋԵՆԱՅԻ, ԵՐԲ ԿՐԿԻՆ...» (էջ 455)

Ինքնագրում բանաստեղծությունն սկսվում է հետևյալ
ետատողով, որը հետագայում փակագծերի մեջ է առնվել.

Եթե բախտն իմ չարակամ
Բարիք ունի ինձ տալու
Գեթ վերջապես մի անգամ,
6 Սիրեցի քեզ ողջակեզ:
11 Եվ ժպիտովդ հոգեթով
13-րդ տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝ ծաղիկ:
14-րդ տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝ գարունն ու կարկաչ:

«ՄԻ ՄՐԱՀՈՆ ԱՂՋԻԿ ՏԵՍԱ...» (էջ 457)

3 ինք. Վարսերը՝ հո՛րդ, գետ գիշերվա,
3 Հորդ վարսերը՝ գետ գիշերվա,
5 Աչքերը՝ սև, սև արևներ,
7 Գալարում էր մեջքը երեք
3 «Հառաջ» Հորդ վարսերը-գետ գիշերվա,
5 Աչքերը՝ սև , սև արևներ.
7 Գալարում էր մեջքը երեք,

ԱՆԻ (էջ 458)

- 8 ինք. Այստեղ ամեն ինչ - իմաստ ու խորհուրդ:
 16 Լսում եմք վառված սեգ հրամանատարին:
 2 Այստեղ է դարձել նյութը գաղափար.
 3 Այստեղ հագել է երազը մարմին,
 4 Ջքնաղ երազը՝ գեղեցկի կոպար:
 5 Անի՛, դու չես սոսկ հողեղեն մի գանձ,
 8 Այստեղ ամեն ինչ - իմաստ ու խորհուրդ:
 16 Լսում եմք վառված սեգ հրամանատարին:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ («ՊԻՏԻ ՓԱՐՎԻՄ ԶՔՆԱՂ ԼԱՆՁԻԴ...»)

(էջ 461)

- 1 ինք. ա Պիտի փարվիմ հզոր լանջիդ՝
 Հզոր բառի վերևում՝ չքնաղ:
 ինք. գ, ե Պիտի փարվիմ հզոր լանջիդ՝
 2 Ցնծուն գարնան վարդով.
 3 ինք. ա Եվ մայրական անուշ շնչիդ՝
 ինք. գ Եվ մայրական սուգվիմ շնչիդ՝
 ինք. ե Ու մայրական սուգվիմ շնչիդ՝
 4 ինք. գ, ե Ծփուն ցորեն արտով:
 ինք. գ 5-8-րդ տողերը բացակայում են:
 7 ինք. ա, ե Դեմքդ եմ տեսնում՝ բուրգ ու տանար,
 ինք. ա 8-րդ տողից հետո

Ակութներից հին հայրենի
 Ծուխ է ելնում բարի,
 Ուղիներով հնամենի
 Թռչում ես դու արի:

- ինք. ե Սալամբակ թռչում ես դու
 ինք. ա Թռչում ես դու սալամբակ՝
 ինք. ե Նոր օրերի աստղին,
 ինք. ա Նոր օրերի լույսին,
 ինք. ե Հավատարիմ քեզ գորատու
 ինք. ե Հողմն է խառնում ոտներիդ տակ

ինք. ա
ինք. ե
ինք. ա

Հին օրերի հողին:
Հին օրերի փռշին:
Սահմաններդ՝ սրի բերան -
Թռիչքդ չեն կասում.
Աշխարհալույս ճշմարտության
Նոր խոսքեր ես ասում:

9 ինք. ա, դ
ինք. գ
10 ինք. ա, գ, դ
11 ինք. ա, դ
ինք. գ

Մեծ ու պայծառ քո ապագան
Քո ապագան վառ ու պայծառ
Կայծակում է քո դեմ.
Դու մեծանուն իմ Հայաստան,
Դու, հավերժող իմ հայրենիք,
Դու [կաթոգիւն] հավերժող իմ
Հայաստան,

12 ինք. ա, գ, դ
ինք. գ
ինք. բ

Խորհուրդ վեհ ու վրսեմ:
Անուն վեհ ու վսեմ...
Անուն [մեծ] քաղցր ու վսեմ:

2 քառատողից կազմված ինք. դ-ի 1-ին հատվածը.

Սահմաններդ՝ սրի բերան,
Թռիչքդ չեն կասում.
Աշխարհալույս ճշմարտության
Նոր խոսքեր ես ասում:

ՌԱՎԵՆՆԱՅՈՒՄ (էջ 462)

1-3 ինք. ա

Արարատի ծեր կատարից վայրկյանի պես
Դար է եկել ու անցել
ինք. բ
Արարատի ծեր կատարից
Վայրկյանի պես
Դար է եկել ու անցել:

ինք. գ

Արարատի ծեր [կատարից] գմբեթից
Վայրկյանի պես դար է [անցել] եկել
Դար է եկել վայրկյանի պես
Ու անցել:

10 ինք. ա

Քոնն է պահ մի հերթը հիմի. դու էլ
նայիր

1 «ԳԵՂՈՒՆԻ»
10

«ՈՏՔ ԵՄ ԴՆՈՒՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՀԱՐԿԸ ՀԻՆ...» (էջ 463)

2 ինք. [Գորշ] Հին որմերը խոսում են ինձ
, հոգեթուլ...
6 Ուր երգեցի, մտորեցի ու լացի:
7 Ջրկա ուռիս, իմ ուռենիս մըտերիմ,
8 Որի բազկին քո անունը գրեցի...
9 Շրջում եմ ես աչքըս հառած ամենքին,
12 - Ու քո գնացին հոգեկիցներս
հարազատ...
14 Մամոռոտ քարե՛ր, թեքված խաչեր,
բեկված հող...
21 [Նոր] Վառ ընծյուղներ արևատենչ,
սիրաբաղձ,
22 Օրհնում եմ ձեզ սրտանվեր, անխող...
24 Անցե՛ք ուրախ գերեզմանիս վերայով...

«ԻՆՉՈՒ՞, ԻՆՉՈՒ՞ ՀԻՄԱ ԱՅՍՊԵՍ...» (Էջ 464)

4	ինք. ա, բ	Ուղարկեցիր բոլորն ետ
15		Ինչպես որ միշտ խոցում են ինձ
1	«Ապագա», ՀԿ	Հիմա ինչու, ինչու այսպես,
4		Ուղարկեցիր բոլորն ետ:
13		Նրանք պիտի վառվին անշեջ,
15		Ինչպես որ միշտ խաբում են ինձ

ՀԱՅՐԵՆԻ ԾՈՒԽԸ (էջ 465)

18 Բ Ելնում է ծուխը անուշ խունկի պես,
21 Ոչինչ չեմ տեսնում այս ծուխից ավել,

«ՎԵՐՋԻՆ ՀՈՐԶԱՆՔ ԻՄ ՑՆՈՐՔԻ...» (էջ 467)

11 ինք. Սիրտս անվահան՝ սիրուն առաջ,
3 ՆՈՒ Զեոքիդ անհուն բաժակ ոսկի՝

«ԱՉԵՐԴ՝ ՍԵՎ – ՀՈՒՐ...» (էջ 468)

2 ինք. Հոգիս եմ [այրում] [կիզում]
 3 Հյուսերդ - սեգ սուր
 5 Արյուն ե հոսում
 6 Վարսիդ պես վարար,
 7 Քո ուղին թրջում

«- Ի՞նչ ես ԼԱԼԻՍ, ԱՆԳԻ՛Ն ԸՆԿԵՐ...» (էջ 469)

3 Բ Թե՞ քեզ համար - եկ՝ քեֆ անենք,
 ու վշտերդ կցնդեն:

«ՀԵՌՈՒ ԱՆՏԱՌՈՒՄ ԾԱՂԿՈՒՄ Է ՀՊԱՐՏ...» (էջ 470)

6 ինք. Լսում եմ նրա սոսափյունը խո՛ր...
 Բ Լսում եմ նրա սոսավյունը խոր...

ՀԱՅՐԵՆՆԻՔԻՍ («ՑՈՐԵՆՆԻ ԾՓՈՒՆ ԱՐՏԵՐԻ ԵԶՐԻՆ...»)
 (էջ 474)

3-14 ՀԿ Երկի՛ր իմ՝ խոցվա՛ծ, մահամերձ ընկա՛ծ
 Հելուզակների վայրագ ոտքի տակ:
 Եվ սըրում էին անգըղները վե՛ս
 Կըտուցներն իրենց՝ ժայռերիդ վրա
 Հոշոտելու Քե՛զ...
 17 Եվ ծու՛խ է ծագում խրճիթներից հին,
 22 Սևահողը հի՛ն խոնարհ քո որդին
 23 Եվ խրճիթներից պիտի ելնի ծուխ, -
 24 Դու՛ պիտի շնչե՛ս, երկի՛ր հայրական,

«ԵՐԱԶԻՍ ՄԵՋ ԱՆԻՆ ՏԵՍԱ...» (էջ 476)

1 ինք. ա Երազիս մեջ [տանար] ես հաց տեսա,
 Տողի վերևում ավելացված է՝ սուրբ հաց:
 ինք. բ Երազիս մեջ մորըս տեսա,
 ինք. գ Երազիս մեջ մայրըս տեսա,

4 ինք. բ, գ Համբուրեցի ու լացի:

Ինք. ա 4 և 5-րդ տողերի միջև

[Երազիս մեջ օրոցք տեսա,
տեսա մոտը մալրիկիս...] տեսա մեռած
մալրիկիս,

6 ከጠቃሚ ጋር

Ես անհույս եմ, վիրավոր,

7

Կյանքն անմիտ է, նիգն իգուր է.

8

ԵՎ ՄԱԻՆ - անհուճ զարհուրանք:

Ինք. գ 8-9-րդ տողերի միջև

Ձեռքդ մի՛ դիր մթին վերքիս.

Ա՛խ, չե՛ս ձեռքդ, մալրիկ իմ,

ԱՆԶՆԶԵՅԻ ԿԱՐՅՈՒՆՈՒՄԻ

Քո սուրբ ձեռքը, մայրիկ իմ:

9 ከገጽ ሆ

Կյանքն անմիտ է, նիզն իզուր է,

11

Բախտը չար է, միտքն անգոր է,

Ինք. ա, բ 12-13-րդ տողերի միջև

Զեոքդ մի՛ դիր մթին վերքիս,

Քո սուրբ ձեռքը, մայրիկ իմ,

ԱՆԶՆՋԵԼԻ ԿԱՐՅՈՒՆՈՒՄԻ,

Ձեռքդ մի՛ դիր, մայրի՛կ իմ:

Այս քառատողը ինք. ա - ում առնված է փակագծերի մեջ:

13 ինք. ա

Ես հոգնած եմ, կուգեմ [նիրհեմ] հանչեմ

Տողի դիմաց գրված է՝ հան/ել:

16 p. p

Ես հոգնած եմ, կուգեմ մեջեկ,

hGp. q

Ես հոգնած եմ, կուզեմ քնել,

14

[Բնեմ] Հավերժ չըզգամ, [չտեսնեմ< եմ>]
չըխորհեմ.

16 ከገጽ. ሠ

Ծածկիր վրաս, որ նիրհեմ:

hG p. p, q

Ծածկիր վրաս, մայրիկ իմ:

17 hG p. p, q

Տիեզերքը մղձավանջ է.

18 h6 p. q

Ամեն վայրկյան՝ կործանում,

19 ከጠቅላይ ሚኒስትር

Կյանքը սուտ է, մարդն ստվեր է,

hnp. q

Կյանքն անմիտ է, նիգն իգուր է,

20

Եվ մահն - անհուն զարհուրանք:

«ՏԻԵԶԵՐՔՆ ԱՅՍ ԱՆՍԱՀՄԱՆ...» (էջ 477)

Ինք. ա

4-րդ տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝ Ոգին:

Ինք. բ

Ծիր կաթիններն [անհամար] անքանակ
Տերևներով, աստղերով,
Տիեզերքը անպարփակ
Իր ծանրությամբ անսահման
Կախված են լոկ մի մագից.
Ամեն վայրկյան՝ որս մահվան:
Եվ այդ մահը ես ինքս եմ:

Ինք. գ

Կախված է սոսկ մի մագից.
Եվ այդ մազը եսն է իմ.
Ամեն վայրկյան ենթակա
Կտրվելու – նետելու
Տիեզերքը իրական
Ոչնչության մեջ մահվան...

Ինք. դ

Ծիր կաթիններն անքանակ -
Տիեզերքը անսահման
Իր ծանրությամբ ահագին
Կախված է սոսկ մի մագից,
Որ ենթակա է սակայն
Ակնթարթե ակնթարթ
Կտրվելու նետելով
Տիեզերքն այս իրական
Ոչնչության մեջ մահվան:

Եվ այդ մազը եսն է իմ:

Ինք. ե

Ծիր կաթիններն անպարփակ -
Տիեզերքը անսահման
Իր ծանրությամբ ահագին

Կախված է սոսկ մի մազից,
Որն ենթակա ամեն ժամ,
Կտրվելու, ընկնելու
Ոչնչության մեջ մահվան: -

Եվ այդ մազը եսն է իմ:

Որն ենթակա է սակայն
Կտրվելու ամեն ժամ.
Եվ նետելու տիեզերքին
Ոչնչության մեջ մահվան:

Եվ այդ մազը եսն է իմ:

« - Ի՞նչ ՊԻՏ ԼԻՆԵՄ ԿՅԱՆՔԻՑ ՀԵՏՈ...» (էջ 478)

1 ինք. - Ի՞նչ պիտ' լինեմ մահից հետո,

«Անահիտ» Այս տողի դիմաց՝ լուսանցքում՝ կյանքից:
- Ի՞նչ պիտ' լինիմ մահից հետո.

ԳԻՐԲ ԾՆՆԴՈՑ (էջ 480)

1 ինք. ա [Երբ] Եվ սկզբից անեղն աստված
2 ինք. գ Անեղն աստված [վերաստեղծեց]
3 [Տարածությունն անծայ[րածիր]
Իրեն տարրից և շարժումից
8 Եվ հաճում էր հոգին նրա
[Եվ շրջում էր] Դեգերում էր նրա հոգին
Ինք. բ 8-10-րդ տողերի փոխարեն՝
Եվ այդ եղավ
Արարչության օրն առաջին:
15 Արարչության օրըն երկրորդ:
17 ինք. ա Որ բարի է[ր] լույսը հզոր
21 Եվ ստեղծեց [հյուլեի չափ]
ինք. բ Եվ ստեղծեց այնտեղ փոքրիկ (հյուլեաչափ)
22 Խորհրդավոր բառի վերևում՝ հյուլեաչափ:

ինք. ա	Հյուլեի չափ այդ մի էակ,
24	Եվ հրաշափառ այս ըմբռնման
25	Ակնթարթով
28	Շենքը անհուն տիեզերքի
29	Այս էակի անհուն հոգում:

«ՍԱՎԱՌՆՈՒՄ ԵՍ ՑՆԾՈՒԹՅԱՄԲ ՎԱՌ...» (էջ 482)

1 ինք.	Ցնծությամբ վառ սավառնում ես
2	Հավերժ անմահ զգում ես քեզ
5	Սգավորներ [լուռ] ծանր ու դանդաղ
4 «Անահիտ»	Եվ քո հուրը հավերժ անմահ:
7	Մի օր էլ քեզ պիտի տանին

ՍՖԻՆՔՍ (էջ 485)

Ինք. ա

	Տիեզերքը մեծ՝ ըսֆինքս է անմահ,
	Հարցեր է տալիս ամեն մարդու նա.
	Եվ եթե նրան չըպատասխանես,
	Կըլափե նա քեզ վայրագ վագրի պես:
1 ինք. բ	Տիեզերքը մեծ՝ ըսֆինքս է անհուն,
6	[Եվ] Կյանքի [մասին] ու մահվան:
	Բանաստեղծության վերջում՝
	Կյանքի և մահվան
	(և կյանքի, մահվան):
8	Անգութ [լկելով] լկանքով կըլափե նա քեզ
Թղթի ազատ մասին կա մի հատվածի 2 մշակում՝	
	Հարցեր է տալիս ամեն մարդու նա
	Իր ծագման մասին, կյանքի և մահվան
	Եվ իր եության...
	Իր ծագման մասին և իր եության,
	Կյանքի և մահվան...

Ինք. գ

Տիեզերքը մեծ՝ ըսֆինքս է անմահ.
Հարցեր է տալիս ամեն մարդու նա:

Եվ եթե նըրան չըպատասխանես,
Կըլափես նա քեզ վայրագ վագրի պես:

ՄԵՐ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐ ԳՈՒՍԱՆՆԵՐԸ (էջ 486)

1 Գթ, ԽԳ Մեր հոյակապ հին վանքերի մուֆ խուցերի
մենուխյան մեջ
5 Եղեռները, ոնիրները հորդանների արյունը ուշտ,

«Ա՛խ, ՄԻ ԱՆԳԱՄ ՈՍԿԵՏԵՐԵՎ ԱՇՈՒՆՔԻՆ...» (էջ 487)

6 «Երկեր» Երկու գառի գլուխն արդեն կտրված էր,
ՆՈՐ ՏԱՐՎԱ ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ (էջ 488)

9 Գթ Հայրըս քաղաքից եկել՝
ԽԳ Հայրս եկել էր քաղաքից,
13 Գթ, ԽԳ Բռնած հորս ձեռքերից՝
16 Դալարագեղ դաշտերում:
21 ԽԳ Մայրս ինձ սեղմել էր կրծքին,
35 Ավա՛ղ, մերոնք միտքս ընկան

ՈՂՋՈՒՅՆ ԱՄԵՆՔԻՆ (էջ 490)

1 ԽԳ Ամսամուտին մայիսի
2 Ցուպըս առա՛ ելա դաշտ,
7 Ինչպես նըծույզ ոսկեբաշ,
14 Եվ ծփում են թևաբախ
16 Եվ թիթեռները չքնաղ:
17 Եվ մեղունե՛ր, ծաղիկնե՛ր,
19 Արագաթև ծիծեռնե՛ր,
21 Եվ սրտիս մեջ մեկը ինձ
26 Եղնիկներին, ծառերին,
32 Քույրիկներն են քո բարի:
36-րդ տողից հետո կրկնվում է առաջին քառատողը:

«ՈՒՐԻՇՆԵՐԻ ՋՐԵՐՆ ԸՆԿԱԾ՝ ԳՆԱՑԻ...» (էջ 493)

3 ինք. Միշտ ջանացի, որ սրտիս հետ ընթանամ,

«ԱՄԱՌՎԱ ԿԱՊՈՒՅՏ, ԱՆԴՈՐՐ ԳԻՇԵՐԻՆ...» (էջ 494)

- 2 ինք. ա Մազերըս տված մեղմասան հովին՝
 Նստել եմ մենակ ժայռի կատարին,
 ինք. բ ժայռի [զագաթին] կատարին նստել եմ մենակ՝
 3 Հայացքս հառած [քուն] նիրհ մտած ծովին:
 6 ինք. ա Լցված [եմ խորին] խորագգաց, խորին լուսթյամբ:
 8-9-րդ տողերի միջև՝
 Ես ըս բեռնաթափ, ինքնին, բացարձակ:

«ԵՐԲ ՈՐ ՄԱՀՍ ԳԱ...» (էջ 502)

Ինք.

Երբ մահս գար,
 Կուգեի մեռնել
 Նորեկ գարունքին, -
 Ժպտայի առաջին
 Ձնծաղկին -
 Եվ ապա սուզվեի
 Անհունի մեջ:

ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (էջ 504)

- 5
 8 ինք. Պատմության ահեղ հողմերն ընկընաժ՝
 12 Ո՛վ դուք, երկնախոհ գմբեթներ ու վեմ, -
 21-22-րդ տողերը գրված են բանաստեղծության վերջում՝ թղթի
 ազատ մասին:
 35 Իր անպարտելի, լուսաբաղձ ոգու
 ՔԱՅԼԵՐԳ (էջ 507)

- 7 ինք. Դավիթ - Բեկը տանում է մեզ
 Տողի դիմաց՝ լուսանցքում [կանչում է]
 9 Ազատ ապրել, մեռնել փառքով -

[Դեպի, դեպի] կռիվ անհաշտ.

Կռիվ, կռիվ, կռիվ անհաշտ.

«ԱՄԵՆ ԻՆՉ ՈՒՆԱՅՆ, ԵՐԱԶ ԱՆՑԱՎՈՐ...» (էջ 513)

Ինք. ա

Քառյակն սկսվում է հետևյալ տողերով, որ ջնջված են.

[Ոչինչ է մարդը, երազ անցավոր,

Աստղ էլ որ լինես, պիտ' հանգչիս մի օր]:

Ինք. բ

- Ոչինչ ես, ով մարդ,

Փռչի փռչում մեջ

Քո ցավը սակայն

Տիեզերքից մեծ:

Ինք. գ

2-4-րդ տողերի փոխարեն՝

Աստղ էլ որ դառնաս, պիտ հանգչես
մի օր

Աստղ էլ դառնաս,

Պիտ հանգչես մի օր.

Էջի վերջում՝

Անհույս, ահաբեկ,

Դյուրաբեկ եղեգ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՄԵՆ ԳԻՇԵՐ ԻՄ ՊԱՐՏԵՉՈՒՄ... (էջ 57, 519)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1891թ. Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N1-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, հունվար, N 1, էջ 49, «Ամեն գիշեր...» վերնագրով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 26, ապա զգալի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 64: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 67: Այս բանաստեղծության՝ Ալ. Բլոկի թարգմանության տեքստի հիման վրա երգահան Ս.Ռախմանինովը 1916թ. գրել է «Ուռնի» հանրահայտ ռոմանսը:

Բանաստեղծության վերջին խմբագրման ժամանակ կրճատվել է 4-րդ տողից հետո եկող հետևյալ քառյակը.

Նա լալիս է դառնակսկիծ
Ոնիրները աշխարհի,
Նա լալիս է սրտի թախիծ,
Տանջանք, արյուն զոհերի:

ՏՈԹԸ ԱՅՐԵՅ ՎԱՐԴԸՆ ԱՆՈՒՇ... (էջ 58, 519)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1891թ. մայիսի 3-ին Ղազարապատում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ Ավ.Իսահակյանի ֆոնդ, N 1-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1893, փետրվարի 28, N 9, էջ 139, այնուհետև, որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 33, «Աստղիկ ու ծաղիկ» շարքում (IV): Ապա նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 61 և «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 72: Վերջին խմբագրումը՝ «Երկերի ժողովածու», հ. 1, 1950, էջ 8:

ՂՈՒ ՄԻ՝ ՍԻՐԻՐ ԻՄ ԱՉԵՐԸ... (էջ 59)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1891թ. 17 հունիսի, Ալեքսանդրապոլ»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2 - III: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», Թիֆլիս, 1898, N 40, էջ 899: Իսահակյանի կենդանության օրոք հրատարակված երկերի ժողովածուներում չի գետնադրվել: Առաջին տպագրությունը գրքով՝ «Հայդուկի երգեր», (կազմող՝ Ավիկ Իսահակյան), Երևան, «Արևիկ», 1990, էջ 115: Տեքստը բերվում է ինքնագրից:

ԲԱՐՈՎ ՔԵՁԻ, ԱՁԻՁ ՅԱՐ... (էջ 60)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1891թ. օգոստոսի 4-ին Աշտարակում:

Տպագրվել է առաջին և վերջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 52: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ՑԱՎԱԾ ՍԻՐՏԸՍ ԵՐԳԵՐ ՀՅՈՒՍԵՅ... (էջ 61, 520)

Գրել է 1891թ. օգոստոսի 18-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2 - III: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1898, հունիսի 14, N 23, էջ 502, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», Բաքու, 1903, էջ 40, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 226: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր», հ. I, 1939, էջ 262, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԱՐԵՎՆ ԻՉԱՎ ՍԱՐԻ ԳԸԼԽՈՒՆ...(էջ 62, 520)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1891թ. դեկտեմբերի 4-ին Ս.Էջմիածնում, Գևորգյան ճեմարանում սովորելիս: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1 - I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արաքս», Ս.Պետերբուրգ, 1893, գիրք Բ, էջ 56, «Արևն հասավ սարի գլխուն...» սկզբնատողով, «Ժողովրդական մոտիվ» խորագրով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 59, առանց խորագրի, «Դատերկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից» շարքում (XI): Վերջնական տեքստը՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1909, էջ 17:

ԱՆՀՈՒՆ ԵԹԵՐԻՅ, ԱՍՏՂԻԿ ԼՈՒՍԱՓԱՅԼ...(էջ 63, 521)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1891թ. դեկտեմբերի 4-ին Ս.Էջմիածնում, Գևորգյան ճեմարանում սովորելիս: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1 - I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1894, հունվար, N 1, էջ 29, «Խանդերգ» վերնագրով, որը ոչ թե հեղինակն է դրել, այլ ամսագրի խմբագրությունը: Այնուհետև առանց վերնագրի և մասնակի փոփոխություններով՝ «Երկերի ժողովածու», հ. 1, 1950, էջ 10:

ԹԵ՛ ԴԵՊԻ ԿՅԱՆՔԸ, ԹԵ՛ ԴԵՊԻ ՄԱՐԴԻԿ (էջ 64, 521)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1891թ. դեկտեմբերի 22-ին Ս.Էջմիածնում, նույն բանաստեղծությանն անդրադարձել է ըստ մեկ այլ ինքնագրի՝ 1899թ. հունիսի 23-ին Սարիղամիշում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 14 - I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն» (ամսագիր), Թիֆլիս, 1899, հուլիս-օգոստոս, N 7-8, էջ 809, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 11, նույն տեքստը՝ «Երկերի ժողովածու», հ.1, 1950, էջ 96:

ՈՐՊԵՍ ՀԱՌԱՉ՝ ԼԵՔՅԱԼ, ՏԵՐՏՈՒՄ... (էջ 65, 522)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1891թ. դեկտեմբեր, Ս.Էջմիածին»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1-II: Ինքնագիրն ունի հետևյալ
խորագիրը՝ «Իմ օրագրից. Կոկոններ» (Երախայրիք, 1891թ.): Տպագրվել
է առաջին անգամ՝ «Տարագ», Թիֆլիս, 1899, N 4, էջ 96, այնուհետև՝
«Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 35, առանց խորագրի, վերջին
խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 215: Խորհրդային
շրջանում՝ «Հայդուկի երգեր» (կազմող՝ Ավիկ Իսահակյան), Երևան,
«Արևիկ», 1990, էջ 116: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ՔՆԱԾ ԵՐԵՒԱՆ (էջ 66)

Բանաստեղծության գրելու տարեթիվը նշված չէ, հավանաբար
գրել է 1891թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», Թիֆլիս, 1892,
N 49, էջ 636: Հետագա տարիներին չի տպագրվել: Առաջին
տպագրությունը Իսահակյանի ժողովածուների մեջ՝ «Հայդուկի
երգեր», Երևան, «Արևիկ», 1990, էջ 113-114: Տեքստը բերվում է
«Տարագից»:

ՀՈԳԻ ԿՈՒՏԱՄ, ՀՈԳԻ ՏՈՒՐ ԻՆՉ... (էջ 67, 522)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1892թ. հունվարի 14-ին Իգդիրում,
նույն բանաստեղծությանն անդրադարձել է 1894թ. նոյեմբերի 9-ին
Լայպցիգում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898,
էջ 35, «Աստղիկ ու ծաղիկ» շարքում (VII): Այնուհետև՝
«Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 52: Վերջնական տեքստը՝
«Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 17:

ԾԱՂԻԿ ԷՒ ՆՈՐԱՐՈՂԲՈՋ... (էջ 68, 522)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1892թ. մարտի 9-ին Ս.Էջմիածնում,
Գևորգյան նեմարանում ուսանելու ընթացքում: Ինքնագիրը գտնվում
է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Իսահակյանի առաջին տպագիր
բանաստեղծությունն է: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ»,
Թիֆլիս, 1892, դեկտեմբերի 6, N 47, էջ 602, «Նվեր XX» խորագրով:
Նույն տեքստը առանց խորագրի՝ «Երգեր ու վերքեր»,
Ալեքսանդրապոլ, 1898, էջ 11-12, «Սիրո հուշերից» շարքում (I):
Վերջնական տեքստը՝ «Հայրենի աղբյուրից», Բոստոն, 1920, էջ 20:
Այս բանաստեղծությունն արժանացել է Գևորգյան նեմարանում հայ
գրականության՝ Իսահակյանի առաջին ուսուցիչ, բանաստեղծ Հովհ.
Հովհաննիսյանի հավանությանը: Հովհ. Հովհաննիսյանի մասին իր

հուշերում Իսահակյանը գրել է. «Մի օր, 1892 թվին, ցույց տվի մի նոր ոտանավոր.

«Ծաղիկ էի նորաբողբոջ
Սարի լանջում, երկնի տակ...»:

Կարդաց ոտանավորս, նորից կարդաց և քաղցր ժպիտով ասաց՝ ուսիս թեթև խփելով. «Կեցցե՛ս, հիմա բանաստեղծ ես» (V, 46-47):

– Սփյուռքահայ անվանի երգահան Ալեմշահը բանաստեղծության տեքստի հիման վրա երգ է գրել:

ԲԱԼԵՍ ՈՒՆԻ ՀՆԴՈՒՄԱԹԱ... (էջ 69, 522)

Գրել է 1892թ. մարտի 12-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 34, «Աստղիկ ու ծաղիկ» շարքում (VI), Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 108: Սույն հրատարակության մեջ վերականգնված են բանաստեղծության վերջին երեք տողերը, որոնք դուրս են մնացել հետագա հրատարակություններից: Բանաստեղծությունը գրված է հայկական ժողովրդական օրորոցային երգի ավանդույթներով:

ՕԽՏԸ ՍԱՐՈՎ ՀԵՌՈՒՒ ՔԵԶՆԻՑ... (էջ 70, 523)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1892թ. մարտի 23-ին Ապարանում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 1-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1893, հունվարի 17, N 3, էջ 39, «Աշուղի խաղը» (ժողովրդական մոտիվ) վերնագրով: Այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 54, «Դատըրկյուն աշուղի...» շարքում (IV), վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 108:

Բալի Մըշու Սուլթան գորքով – դարձվածքն ակնարկում է ժողովրդական ավանդությունը, ըստ որի Մըշու Սուլթանն իր գորքով ամենակարող է և ի վիճակի է չեղած բաներն էլ իրականացնել:

ՄԻ ԽՈՍՏԱՆԱՐ ԾԱԳԵԼ ՆՈՐԵՆ.... (էջ 71, 524)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1892թ. ապրիլի 15, Ս.Էջմիածին»:
Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 15: Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 55, վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 216: Իսահակյանի նրկերի վեցհատորյակում չի գետեղվել: Նույն տեքստը՝ «Հայդուկի երգեր», Երևան, 1990, էջ 117: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԵՍ ԾԵՐԱՅԱ... ՄԻ ԶԱՐՄԱՆԱՐ... (էջ 72, 524)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1892թ. ապրիլի 27-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 3-II: Տարիներ շարունակ այն չի հրատարակվել, որոշակի մշակումից հետո առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1955, հունվար, N 1, էջ 9: Իսահակյանի կենդանության օրոք նրա երկերի ժողովածուների մեջ չի զետեղվել: Գրքով առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1958, էջ 56:

ՍԻՐՏ ԻՄ, ՍՊԱՍԻՐ, ԳՈՒՅԵ ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ... (էջ 73, 524)

Գրել է 1892թ. մայիսի 4-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1893, մայիսի 30, N 22, էջ 342, այնուհետև, որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 12, «Սիրո հուշերից» շարքում (II): Վերջնական խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 20, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՄԻԹԵ ՊԻՏԻ ԹՈՌՄԻՆ, ԹՈՇՆԻՆ... (էջ 74, 524)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1892թ. մայիսի 5-ին Ղազարապատում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1893, հուլիսի 25, «Մի՞թե պիտի շուտով թռչնին...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 17-18, «Սիրո հուշերից» շարքում (IX) և մյուս ժողովածուներում:

ՀՈԳՆԱԾ ԵՄ, ԱՆՏԱՌ, ՀՈԳՆԱԾ, ՈՒԺԱՍՊԱՌ... (էջ 75, 524)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1892թ. մայիսի 10-ին, հավանաբար Ղազարապատ գյուղում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1902, N 12, էջ 79, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 37, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՇՈՒՇԱՆ ԱՂՋԻԿ, ՔՈՒ ԳԵՐԻՆ ԵՄ... (էջ 76, 524)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1892թ. հունիսի 6-ին Կարսում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 15, «Սիրո հուշերից» շարքում (V), այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 56: Ապա հիմնովին վերափոխել է, ավելացրել ինը տող, վերջնական մշակմամբ տպագրել՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 26: Հետագայում երկերի ժողովածուների մեջ չի զետեղել: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից» (1908):

Շուշան – Շուշանիկ (Շուշիկ) Արամի Մատակյան (1876 – 1944),

Իսահակյանի պոեզիայի հերոսուհին, բանաստեղծի սերը, որին Իսահակյանը տասնյակ բանաստեղծություններ է ձոնել: Ծնվել է Ալեքսանդրապոլում, Իսահակյանի հետ ունեցել է մայրական կողմից ազգակցական կապ (բանաստեղծի մայրը և Շուշանիկի տատը եղել են քույրեր): 1893 թվականին, երբ Իսահակյանը մեկնել էր Գերմանիա ուսման, Շուշանիկն ամուսնանում է մանկավարժ Հովհաննես Տեր-Միրաքյանի հետ (1859 – 1938): Իսահակյանը շատ ծանր է տանում առաջին սիրո կորուստը: Այդ «այրված սիրո» պատմությունն իր արձագանքն է գտել Իսահակյանի քնարերգության մեջ, ինչպես և «Հիշատակարանի» (Երևան, 1977) բազում գրառումներում:

Շուշանիկի գրչին են պատկանում մի շարք բանաստեղծություններ և դարասկզբին «Հորիզոն» թերթում տպագրված մի քանի հոդվածներ կանանց հարցի վերաբերյալ: Հետմահու, 1975 թվին, Երևանում լույս է տեսել Շ.Մատակյանի «Ձափածո և արձակ էջեր» գիրքը, կազմող՝ Մուշեղ Նարյան:

ԻՄ ՓԵՐԻՆ (էջ 77, 525)

(Շիրակի ավանդավես)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1892թ. հունիսի 6-ին Արգինայում (գյուղ Կարսի նահանգում): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արաքս», գիրք Ա, Ս.Պետերբուրգ, 1894, էջ 96, (Շիրակի բալլադներից) ենթախորագրով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 7-8, «Սիրո հուշերից» շարքում, «Իմ փերին» վերնագրով և (Շիրակի բալլադներից) ենթավերնագրով, ապա՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», Բաքու, 1902, էջ 20, «Աշնան ծաղիկներ», Վենետիկ, 1922, էջ 40 – 41, «Կես գիշերին, գետ-եզերքին...» սկզբնատողով: Զգալի մշակման ենթարկելուց հետո՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 267 – 268: Նույն տեքստը հետագա ժողովածուներում:

ԿՈՒՁԵՄ ԼԻՆԻՄ ՎՇՏԻ ՅՈՂԵՐ.... (էջ 78, 526)

Գրել է 1892թ. հուլիսի 21-ին Հառինում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 13, «Սիրո հուշերից» շարքում (III): Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 49: Վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 19:

ՆԱԶԱՆ-ԱՂՋԻԿ, ՇՈՒՇԱՆ-ՇՈՒՇԻԿ.... (էջ 79, 526)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1892, հուլիսի 28, Ս.Հառին վանք»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին

անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 62, երկրորդ անգամ, զգալի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 53: Իսահակյանի երկերի վեցհատորյակում չի գետեղվել: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից» (1898):

ԵՍ ՈՒՆԵՒ ՄԻ ՆՌԱՆ ԾԱՌ... (էջ 80, 527)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1892, սեպտեմբերի 3, Դիլիջան»: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 16, ապա՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 56: Վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 27, որոշակի փոփոխություններով: Տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 119: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից» (1908):

Շուշան ջան – խոսքը վերաբերվում է Շ.Մատակյանին:

ՅՈՒՐՏ Է ՕՐԸ - ԲՈՒՔ ՈՒ ԽԱՎԱՐ... (էջ 81, 527)

Գրել է 1892թ. հոկտեմբերի 4-ին Ս.Էջմիածնում, Գևորգյան նեմարանում սովորելու շրջանում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 31, «Աստղիկ ու ծաղիկ» շարքում (I), հետևյալ բնաբանով.

Դուն հոգիս ես, հոգիս կուգես,

Ձե – չ'ըսեմ, հանեմ, տամ քեզ.

Վախճամ, թե աչերս ուզես,

Էլ ի՞նչով աշեմ ես քեզ:

Այնուհետև, առանց բնաբանի՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 66, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՊԱՐԶԸԿԱ ԳԻՇԵՐ... (էջ 82, 527)

Գրել է 1892թ. դեկտեմբերի 13-ին Թիֆլիսում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1893, սեպտեմբերի 26, N 37, էջ 567, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 13 – 14, «Սիրո հուշերից» շարքում (IV): Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԱԽ , ՈՒՌՆԻ, ՎՇՏԻՄ ԸՆԿԵՐ... (էջ 83, 528)

Գրել է 1892թ. Ս.Էջմիածնում: Ժամանակին «Մուրնի» խմբագրությունը մերժել է բանաստեղծության տպագրությունը, բնագիրը երկար տարիներ մնացել է «Մուրնի» արխիվի քղթերի մեջ: Ներկայումս ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1-I, ինքնագրի մյուս օրինակը՝ N 3-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ. -ով, հ. 1, 1950, էջ 23: Ինքնագրի նախնական տեքստի

համեմատ կրճատվել են երրորդ և չորրորդ քառատողերը: Նույն տեքստը հետագա ժողովածուներում:

«ԱՆՈՒՇ ՄԱՅՐԻԿ, ՕՐՈՐ ԱՍԱՒ...» (էջ 84)

Բանաստեղծության գրելու տարեթիվը նշված չէ, հավանաբար գրել է 1893թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Աղբյուր», Թիֆլիս, 1893, N 4, էջ 158: Հետագա տարիներին չի տպագրվել: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ զետեղվում է առաջին անգամ: Տեքստը բերվում է «Աղբյուրից»:

ՍԻՐՏԸՍ ԵՐԿԻՆՔ Է... (էջ 85, 528)

Գրել է 1893թ. փետրվարի 4-ին Թիֆլիսում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1893, մայիսի 23, N 21, էջ 330, «Մայրիկիս» վերնագրով, այնուհետև՝ «Տարազի» տեքստի յուրաքանչյուր տողը տրոհել է երկու տողերի, կատարել զգալի հապավումներ և տպագրել առանց վերնագրի՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 32, «Աստղիկ ու ծաղիկ» շարքում (III), ապա և մյուս ժողովածուներում: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 14:

ԳԻՇԵՐՆ ԵԿԱՎ, ԱՍՏՂԵՐՆ ԵԼԱՆ... (էջ 86, 529)

Գրել է 1893թ. Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 115-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Աղբյուր» (մանկական ամսագիր), Թիֆլիս, 1893, ապրիլ, N 4, էջ 158, «Գիշերն եկավ» վերնագրով, սկզբնատողը՝ «Գիշերն եկավ, աստղունքն ելան...», այնուհետև զգալի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 36, «Աստղիկ ու ծաղիկ» շարքում (IX), թվագրված՝ «1897թ., 18 մայիսի, Ալեքսանդրապոլ»: Ապա նոր փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 71: Վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 119:

ԵՍ ԵՐԳԻՉ ԵՄ – ԵՐԿՆԻ ԹԻԹԵՌ... (էջ 87, 530)

Գրել է 1893թ. ապրիլի 3-ին Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արաքս», Ս.Պետերբուրգ, 1891 – 1895, գիրք Ա, շապիկի երկրորդ երեսին. «Ես երգիչ եմ – երկնի որդի...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 36, «Աստղիկ ու ծաղիկ» շարքում (X), վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 22:

ՔՆՔՈՒՇ ՀՈՎԻԿ, ԻՄ ՆԱԶԵԼՈՒՑ... (էջ 88, 530)

Գրել է 1893թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1893,

օգոստոսի 15, N 31, էջ 490-491, «Պարսկական մոտիվներ» (հատվածներ Հաֆիզից) խորագրով, «Ո՛վ առավոտ, իմ նազելուց...» սկզբնատողով: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Սկզբնաղբյուրը Հաֆիզից է, սակայն հիմնովին մշակվել է, փոփոխվել և կարող է դիտվել ինքնուրույն բանաստեղծություն՝ գրված Հաֆիզի մոտիվներով: «Բանաստեղծություններ»-ում (1903), «Երգեր ու վերքեր»-ում (1908) սկզբնատողը եղել է՝ «Վառ արշալույս, իմ նազելուց...»: «Բանաստեղծությունների» (1903) տեքստում ունեցել է վերնագիր՝ «Սիրո հուշերից»: Վերջնական խմբագրումը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, Վենետիկ, էջ 10:

ԱՆՏՈՒՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐ (էջ 89, 531)

Գրել է 1893թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1893, սեպտեմբերի 12, N 35, էջ 536, անվերնագիր: «Տարագում» տպագրած տարբերակից հետագայում հանել է հետևյալ տողերը, որոնք չեն զետեղվել նաև այլ հրատարակություններում.

Բայց անգին քույրի՛կ, կյանքը հանույք չէ,

Եվ այսուհետև այդպես սիրելու

Սիրտս սե՛ր չունի,

Հոգիս ե՛րգ չունի:

Ո՛չ, հավատա՛ ինձ, այս սեր չէ երբեք,

Վերջ տո՛ւր ցնորքին, նայիր քո շուրջը –

Այնտեղ ձգտում կա,

Կոի՛վ ու քրտինք:

Սե՛ր տուր ընկերիդ, որ ձգտեմ, կովեմ,

Սե՛ր տուր եղբորդ, որ թափեմ քրտինք.

Զե՛ որ, քույրիկ իմ, այդպիսի սիրով

Ապրում է երկինք, սիրում է երկինք,

Ինձ սիրի՛ր այդպես – երկնային սիրով –

Թո՛ղ ձգտեմ, կովեմ,

Թո՛ղ թափեմ քրտինք:

Այս բանաստեղծության վեցը տողը դրվել է որպես բնաբան «Երգեր ու վերքերի» (1898) «Սիրո հուշերից» շարքի (էջ 11): Այնուհետև, որպես ինքնուրույն բանաստեղծություն՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 11: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 13:

ԸՆԿԵՐ. ՄԻՇՏ ՀԱՌԱՉ... (էջ 90)

Գրել է , ըստ ինքնագրի, 1893թ. հուլիսի 21-ին, սևծովյան ուղևորության ժամանակ: Իսահակյանը Բաթումից մեկնել է նավով հուլիսի 20-ին, նրա երթուղին մինչև Օդեսա էր, որտեղից գնացքով պիտի շարունակեր նաև պարհիզ դեպի Վիեննա, ուր գնում էր ուսանելու: Բանաստեղծությունը երիտասարդ Իսահակյանի ռոմանտիկ տրամադրությունների արտահայտությունն է: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 45-46, «Իմ օրագրից» շարքում (II): Նույն տեքստը մյուս ժողովածուներում:

ՄՈՒԹԸ ԳՐԿԱԾ ԳԵՏ ՈՒ ԳԵՏԻՆ... (էջ 91, 531)

Գրել է , ըստ ինքնագրի, 1893թ. հուլիսի 24-ին Յալթայում, Բաթումից Օդեսա գնալու ճանապարհին: Բանաստեղծության ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 259-I: Այն ունի՝ «Նվեր օր. Շ.Մ.-ին» վերնագիրը և սկսվում է հետևյալ քառատողով.

Մութը գրկած ծով ու գետին

Հով ու ալիք կ'ծփան,

Երկինք գրկած աստղ ու լուսին –

Լուռ ննջում է Լիվադիան:

Հետագայում Իսահակյանն անդրադարձել է բանաստեղծությանը և առաջին քառատողի վերջին տողը վերափոխել հետևյալ կերպ.

Լուռ կ'ննջե Արփա-չայն...

Ինչպես նաև կրկին թվագրել է՝ «1895թ. 12 սեպտեմբերի, Ս.Հոռոմոսի վանք»: Նոր խմբագրմամբ բանաստեղծությունն առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 16-17, «Սիրո հուշերից» շարքում (VIII): Հետագա հրատարակությունների մեջ Իսահակյանը կրկին անդրադարձել է առաջին քառատողին և արել հետևյալ վերջնական խմբագրումը.

Մութը գրկած գետ ու գետին

Հով ու ալիք կը շնչեն.

Երկինք գրկած աստղ ու լուսին,

Արտերն անդորր կը ննջեն:

Սույն հատորում մենք վերականգնում ենք բանաստեղծության գրելու վայրն ու ժամանակը՝ ըստ ինքնագրի, քանի որ հետագա խմբագրումները հիմնականում մասնակի բնույթ են կրել:

Օր. Շ.Մ. – Նկատի ունի օրիորդ Շուշանիկ Մատակյանին:

Լիվադիա – Ամառանոցային վայր Ղրիմում, Յալթայից ոչ հեռու, ռուսական թագավորների սիրած հանգստավայրը:

ԲԻՆԳՅՈՒԼ («ՇԸՆԿՇԸՆԿԱԼՈՎ ՀՈՎՆ Է ՓԸՉՈՒՄ»...)

(էջ 92, 532)

Գրել է 1893թ. հուլիսի 29-ին Վիեննայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արաքս», Ս.Պետերբուրգ, 1893, գիրք Բ, էջ 54-55, «Հայ ժողովրդական առասպել» վերնագրով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 37-38: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

Բինգյոլ (Հազար լների լեռ) կամ Բյուրակն-բարձրավանդակ, լեռնաշխարհի զանգված Հայկական լեռնաշխարհում (Արևմտյան Հայաստան)՝ բազում լներով, գետերով և ալպիական մարգագետիններով: Բինգյոլը Հայկական բարձրավանդակի գահն է, որի աղբյուրներից մեկում, ըստ ավանդության, Հայկ Նահապետը բռնակալ Բելի դեմ մարտնչելուց առաջ պահել է իր սուրը, որպեսզի նա գորոթյուն առնի հայրենի ջրերից: Բինգյոլը հայրենիքի խորհրդանիշերից մեկն է Իսահակյանի պոեզիայում:

ՀՈՎԵՐՆ ԱՌԱՆ ՍԱՐ ՈՒ ԴԱՐԵՐ... (էջ 94, 532)

Գրել է , ըստ ինքնագրի, 1893թ. օգոստոսի 3-ին Գալիցիայում (մարզ Ավստրիայում): Բանաստեղծությանն անդրադարձել է 1895թ. մարտի 3-ին ենայում (քաղաք Գերմանիայում): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Աղբյուր», 1895, նոյեմբեր, N 11, էջ 502, «Աշըղի խաղերը» վերնագրով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 58, անվերնագիր, «Դատրեկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից» շարքում (X): Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՍԵՆԱԿ, ԱՆԸՆԿԵՐ ՁԵՐ ԳԻՐԿՆ ԵՄ ԸՆԿԵԼ... (էջ 95, 532)

Գրել է 1893թ. օգոստոսի 7-ին Վիեննայում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1893, հոկտեմբերի 31, N 42, էջ 640-641, այնուհետև՝ «Երգերի ժողովածու», հ. 1, 1950, էջ 29:

ՏԻԵՁԵՐՔԻ ՊԵՐՆ ՀՅՈՒՍՎԱԾՔՆ ԵՄ... (էջ 96, 532)

Գրել է 1893թ. օգոստոսի 28-ին Վիեննայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1893, նոյեմբեր 7, N 43, էջ 660, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 18-19, «Սիրո հուշերից» շարքում (X): Վերջնական տեքստը՝ «Երգերի ժողովածու», հ. 1, 1950, էջ 31:

ԴԱՐԴԸՍ ԼԱՅԵՔ, ՍԱՐԻ ՍԸՄԲՈՒԼ.... (էջ 97, 533)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1893թ. 29 օգոստոսի, Վիեննա»,

անդրադարձել է նույն թվի սեպտեմբերի 23-ին Լալայցիգում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1895, նոյեմբերի 12, 42, էջ 603, «Աշըղի խաղերը (Ժողովրդական մոտիվներ) ընդհանուր վերնագրի տակ: Այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 60-61, «Դատըրկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից» շարքում (XIII), նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

Բանաստեղծության գրելու շարժառիթը հետևյալն է, Իսահակյանը դեռ նոր հասած Վիեննա 1893թ. օգոստոսին իր քույր Գինովաբեից ստացած նամակից իմանում է, որ Շուշիկն ամուսնացել է Հովհ. Միրաքյանի հետ, և Ալեքսանդրապոլում մեծ հարսանիք է արվել: Այդպիսով, բանաստեղծի՝ Գերմանիա մեկնելուց մեկ ամիս չանցած՝ Շուշանիկն ուխտադրուժ է լինում իր սիրուն: Ի դեպ, Շուշիկի և Հ.Տեր-Միրաքյանի պսակադրության հանդեսին մասնակցել է նաև անգլիացի նշանավոր ճանապարհորդ Լինչը և այն նկարագրել է իր հանրահայտ «Արմենիա» երկհատոր գրքում:

ԷՍ ՃԱՄՓԵՆ ՈԼՈՐ-ՄՈԼՈՐ... (էջ 98, 533)

Գրել է 1893թ. սեպտեմբերի 2-ին Պրահայում, անդրադարձել է 1897թ. հոկտեմբերի 26-ին Ալեքսանդրապոլում: Տպագիր օրինակը հեղինակային ուղղումներով, գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 6-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 53, «Դատըրկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից» շարքում (III):

Բանաստեղծությունը բազմիցս ենթարկվել է հեղինակային խմբագրումների: Այսպես, օրինակ, երկրորդ քառատողի առաջին տարբերակը հետևյալն է.

Մերիկ, թուրս մեջքիս կապե՛,
Բե՛ր կապուտ ձիս, շուտ հեծնիմ՝,
Քանի լուս է, լուսինն անց չէ,
Էնոնց ետքից չո՛ւստ հասնիմ:
Ճակատ ճակտի էն տղի հետ
Կռիվ մտնիմ, բոց դառնամ.
Ջարդեմ, փշրեմ ոտն ու գլուխը
Խմեմ արունն ու հովնամ:
Ա՛խ, թե որ է՛ն ինձի հաղթեց,
Է՛հ, թո՛ղ ընկնիմ չոլի մեջ.
Թո՛ղ արծիվը աչքերս հանե,
Պետ-առուծը սիրտս ուտե...
Հեչ չէ՛ հեղմ՝ էլ յարիս կասեմ –

«Ա՛խ, Շուշա՛ն ջան, ո՞ւր կերթաս,
Երկնուց աստղերն քեզի կուտամ՝
Էն տղի հետ հե՛ջ չերթաս...»:

(«Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 53):

Այնուհետև կրկին արվել են մի շարք փոփոխություններ: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 127: Բանաստեղծությունը գրվել է Շուշիկի ամուսնության լուրն առնելուց մի քանի օր անց, Վիեննայից Լայպցիգ գնալու ճանապարհին, երբ բանաստեղծը կարճատև կանգառ է ունեցել Պրահայում:

ՄԱՅՐԻԿԻՍ (էջ 99, 534)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1893թ. սեպտեմբերի 8-ին Դրեզդենում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 20, «Նվեր մայրիկիս» վերնագրով, վերջնական տեքստը՝ «Մայրիկիս» վերնագրով՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 4: Այնուհետև նույն տեքստը մյուս ժողովածուներում:

ՄԱՃԱԼ ԵՍ, ԲԵՉԱՐԱԾ ԵՍ... (էջ 100, 535)

Գրել է , ըստ ինքնագրի, 1893թ. սեպտեմբերի 10-ին Օբեր-Հոլցում (անտառամեջ գյուղ Լայպցիգի մոտակայքում), որտեղ Լայպցիգի համալսարանն ունեցել է իր գյուղատնտեսական բաժանմունքի փորձադաշտը, այնտեղ ամռան ամիսներին Իսահակյանը հաճախ հյուրընկալվել է համալսարանի հայ գյուղատնտես ուսանողների մոտ: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 2-I և 232-II:

Նույն բանաստեղծությանն անդրադարձել է 1893 թ. սեպտեմբերի 24-ին: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1895, նոյեմբերի 12, N 42, էջ 603, «Աշըղի խաղերը» (ժողովրդական մոտիվներ) ընդհանուր վերնագրով: Այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 59-60, «Դատրկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից» շարքում (XII), նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում: Բանաստեղծության ստեղծման պատմության մասին տե՛ս ԳԱԹ, Աշոտ Աթանասյանի ֆոնդ, N 63, «Ավետիք Իսահակյան» (հուշեր) և Արամ Ինճիկյան, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1977, էջ 236:

«Մանկալ ես, բեզարած ես...» բանաստեղծությունն Իսահակյանի հայրենիքում դառնում է հանրահայտ երգ: Կարծիք կա, որ երգի երաժշտությունը գրել է Իսահակյանի ընկեր Գևորգ (Եգոր) Առստամյանը (հետագայում ֆիդայի՝ Մենակ անվամբ):

ԳԻՇԵՐՆ ԵԿԱՎ, ԶՈՎ-ՀՈՎՆ ԸՆԿԱՎ.... (էջ 101, 536)

Գրել է 1893թ. դեկտեմբերի 6-ին Լալայցիգում, տեղի համալսարանում ուսանելու շրջանում, առաջին տարբերակը կրել է «Բանաստեղծը» վերնագիրը: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-I: Անդրադարձել է բանաստեղծությանը Գերմանիայից վերադարձից հետո՝ 1895թ. օգոստոսի 5-ին, Արգինայում, այդ թվականով էլ գետեղել է իր «Ներգեր ու վերքերի»՝ 1898թ. հատորում, էջ 10, որպես «Սիրո հուշերից» շարքի մուտք՝ «Առաջաբանի տեղ» անվամբ: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 9: Հատորում վերականգնված է բանաստեղծության գրելու սկզբնական վայրն ու ժամանակը:

ԿԵՆՍԱԿԱՆ ԾՈՎԻ ՀՈՒՅՁԵՐԻ ՄԻՋԻՆ.... (էջ 102, 536)

Գրել է 1894թ. մայիսի 29-ին Լալայցիգում: Բանաստեղծության մեքենագիր օրինակը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 5-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 191, այնուհետև՝ «Ընտիր էջեր հայ գրականության», Երևան, 1946, էջ 794, և մյուս ժողովածուներում:

ԵՍ ՉԵՄ ՈՒՋՈՒՄ ԱՐԵՎ ՅՈՒԱ... (էջ 103, 536)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1894թ., 5 օգոստոսի, Լալայցիգ»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 8-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, N 5, էջ 659, երկրորդ անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 28, վերջին մշակումը՝ «Ներգեր ու վերքեր», 1908, էջ 232, այնուհետև տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 122: Տեքստը բերվում է «Ներգեր ու վերքեր»-ից:

ԱՊՐՈՒՄ ԵՄ ՄԵՆԱԿ, ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՄԵՋ ՕՏԱՐ... (էջ 104, 537)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1894թ. նոյեմբերի 3-ին Լալայցիգում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, հուլիս-օգոստոս, N 7-8, էջ 1053, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 18: Վերջին խմբագրումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 293:

ԵՐԱՋ ՏԵՍԱ – ՉԵՐ ՏԱՆ ԱՌԱՋ.... (էջ 105, 537)

Գրել է 1894թ. նոյեմբերի 16-ին Լալայցիգում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 7-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, հունիս, N 6, էջ 799, «Ժողովրդական մոտիվ» ընդհանուր վերնագրով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 55:

Վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 25:

ՄԱՅՐՍ ՏԵՍԱՎ ԻՆՉ ՇԱՏ ՏԽՈՒՐ... (էջ 106, 538)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1894թ. դեկտեմբերին Լալայցիգում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 39-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1901, ապրիլի 29, N 15, էջ 163, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 34, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՄԱՅՐԻԿ, ՀԻՎԱՆԴ ԵՄ, ՍԻՐՏԸՍ ՔՐՔՐՎԱԾ... (էջ 107, 538)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1895թ. մայիսի 13-ին Բեռլինում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1895, նոյեմբերի 5, N 41, էջ 581 – 582, «Հատուկտոր քերթեր իմ օրագրից» ընդհանուր վերնագրով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 47-48, «Իմ օրագրից» շարքում (VIII): Վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 209-210:

ՓՇԵ-ՊՍԱԿԸ ՃԱԿՏԻՍ ԿԸԴՆԵՄ... (էջ 109, 538)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1895թ. 10 հունիսի. Վարշավա»: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1895, նոյեմբերի 5, N 41, էջ 582, «Հատուկտոր քերթեր իմ օրագրից» ընդհանուր վերնագրով: Այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 41, «Իմ օրագրից» շարքում (I), հետևյալ բնաբանով.

– Ժողովրդին օտար,
Բայց և նրան օգտակար –
Գնում եմ ես իմ ճամփով
Երբեմն արև, երբեմն ամպ,
Բայց միշտ նրա վրայով...

Ֆրիդրիխ Նիցշե:

Ապա՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 11 և մյուս ժողովածուներում, առանց բնաբանի:

ԱՆՀՈՒՆ ԵՐԿՆՈՒՄ ԱՍՏՂԵՐՆ ԱՆՇԵՋ... (էջ 110, 539)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1895թ. հունիսի 13-ին Կիևում, Լալայցիգից հայրենիք վերադարձի ճանապարհին: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 46, «Իմ օրագրից» շարքում (VII), այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 261: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԼՈՒՌ ԳԻՇԵՐԻՆ ՀԵՌՈՒ ՏԵՂԻՑ... (էջ 111, 539)

Գրել է 1895թ. հունիսի վերջերին Ալեքսանդրապոլում, Գերմանիայից հայրենիք վերադառնալուց հետո: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 15-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, հունվար, N 1, էջ 44, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում (I), (Նվեր ընկերիս – Դերենիկ Դեմիրճյանին) ընծայականով: Շարքն ունեցել է հետևյալ հեղինակային բնաբանը՝

Դադրած, անքուն խեղճ ճամփորդ եմ,

Բլբուլ եմ, – վարդս ման կուգամ.

Հազար տեղից վիրավոր եմ,

Գիտեք թե ո՞րչ ման կուգամ:

Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 24, «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 63. Երկու գրքերում էլ բանաստեղծության սկզբնատողը եղել է՝ «Հեռու տեղից լուռ գիշերով...»: Ապա նոր խմբագրմամբ՝ «Աշնան ծաղիկներ», Վենետիկ, 1922, էջ 12, սկզբնատողը՝ «Մի երգ եկավ բուրմունքի պես...»: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 79:

ՇՂԱՐՇ-ԱՄՊԵՐՆ ԵՐԿԻՆՔՆ ԱՌԱՆ... (էջ 112, 540)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1895թ. հունիսի 29-ին Անիում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 45, «Իմ օրագրից» շարքում (V), այնուհետև մի շարք փոփոխություններով՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 5: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 135:

ՆԱՅՈՒՄ ԵՆ ՅՈՒՆԻՆ ԱՍՏՂԵՐԸ ԱՆՇԵՋ..... (էջ 113, 540)

Գրել է 1895թ. հունիսի վերջերին Անիում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, հունվար, N 1, էջ 46-47, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում (IX), այնուհետև որոշ փոփոխություններով՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 16, «Լռիկ աստղերն հեզ հայացքով...» սկզբնատողով: Ապա՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 9, «Ցուլուն աստղերն հեզ հայացքով» սկզբնատողով, ահա այդ տարբերակը, որը հիմնովին վերամշակվել է «Երգեր ու վերքերի» տեքստը կազմելիս.

Ցուլուն աստղերն հեզ հայացքով

Անապատին են նայում, –

Եվ անապատն խո՞ր թախիծով

Հոգուս մեջն է ծավալվում:

Ես խորհում եմ լուռքյան մեջ
Խորհրդավոր ու անձայն:
Եվ աստղերը վերքերի պես
Հոգուս խորքում կը տըրպան...

Վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 254 և հետագա ժողովածուներում:

ՔԸՆՔՈՒՇ ԼՈՒՄՆԻ ՇՈՒՇԱՆ-ՓՈՇԻՆ.... (էջ 114, 542)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1895թ. սեպտեմբերի 14-ին Հոռոմոս-Անիում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1895, հոկտեմբերի 15, N 38, էջ 539, «Արփաչալի ասիերին» վերնագրով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 43, «Իմ օրագրից» շարքում (III), «Պայծառ լուսնի շուշան փոշին...» սկզբնատողով: Վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 233:

ԹԱՓՎԵՑԻՆ ՏԵՐԵՎՆԵՐՆ ԱՇՆԱՆ ԾԱՌԵՐԻՑ.... (էջ 115, 542)

Գրել է 1895թ. աշնանը Ղազարապատ գյուղում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1900, փետրվար, N 2, էջ 185, «Թափվեցին տերևներն չորցած ծառերից...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 32 և «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 209, «Թափվեցին տերևներն դժգոլյն ծառերից...» սկզբնատողով: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 134:

ՀԵՌՈՒ ԱՓԵՐՈՒՄ ՄԻՏՔԸՍ ԹԱՓԱՆԵՑ... (էջ 116, 543)

Գրել է 1896թ. հունվարի 2-ին, անդրադարձել է այդ տարբերակին 1897թ. հուլիսի 22-ին Հառիճում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 42, «Իմ օրագրից» շարքում (II), թվագրված է՝ «1897թ., 22 հուլիս, Հառիճ»: Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 16: Վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 263 – 264: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԱՅՆ ՎԱՌ ԵՐԱՁ ԷՐ... (էջ 117)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ, հավանաբար գրված է 1896 – 1898թթ., քանզի ինքնագիրը վերաբերում է «Իմ օրագրից» (կցկտուր թերթեր) շարքին, որը թվագրված է՝ 1896 – 1898թթ.:

Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1898, N 50, էջ 1130: Հետագա տարիներին չի տպագրվել: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ զետեղվել է առաջին անգամ՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 124: Տեքստը բերվում է «Տարագից»: Իսահակյանը նկատի ունի իր և Շուշանիկ Մատակյանի սիրո պատմությունը:

...ԵՎ ԵՍ ԿՅԱՆՔ ՄՏԱ... (էջ 118)

Գրել է 1896թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 31: Այա տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 123: Տեքստը բերվում է «Բանաստեղծություններ» գրքից:

ԱՎԵՏԻՔ ՄԱԼՈՅԱՆԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 119, 543)

Գրել է 1896թ. գարնանը, անդրադարձել է 1899թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, N 9, էջ 1002 – 1003, «Բարեկամիս հիշատակին» խորագրով: Բանաստեղծությունը կազմված է եղել երկու մասից, առաջինը՝ «Էս ի նչ դարդ էր չոր քամու պես...», երկրորդը՝ «Էն արծի՛ վն էր թլուսվ, զընաց...»: Հետագայում տրոհվել է երկու առանձին բանաստեղծությունների: Առաջինը տպագրել է՝ «Բանաստեղծություններ», էջ 131, «Ընկերիս հիշատակին» վերնագրով, որոշակի փոփոխություններով, երկրորդը՝ «Դրոշակ», Ժնև, 1900, N5, էջ 67, «Ավետիք Մալոյանի հիշատակին» վերնագրով, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Այնուհետև՝ «Ջարկ», Թիֆլիս, 1906, N1, էջ 4, «Ժող. հեղափոխ. երգերից» խորագրով և (Ավետիք Մալոյանի հիշատակին) ենթախորագրով: Այսպես՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 140, «Ավետիք Մալոյանի անմահ հիշատակին» վերնագրով, որոշակի փոփոխություններով, նաև՝ «Հայդուկի երգեր» (կազմող՝ Արմեն Տոնոյան), Բեյրութ, 1960, էջ 21, այնուհետև՝ «Գրական թերթ», 1989, N 42, հոկտեմբերի 13, այսպես՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 60, 61: Բանաստեղծությունը տպագրվում է ամբողջությամբ, առաջին մասի տեքստը բերվում է «Մուրնից», երկրորդինը՝ «Երգեր ու վերքերից» (1908):

Ավետիք (ս) Մալոյան (Ա.վո) – 1864 – 1896, Իսահակյանի պատանության մտերիմ ընկեր, ալեքսանդրապոլցի ուսուցիչ և բանահավաք, կամավորական խմբի կազմակերպիչ, զոհվել է 1896 թվականի փետրվարին՝ ռուս-տաճկական սահմանն անցնելիս: (Մանրամասները տես «Դրոշակ», 1896, 15 նոյեմբերի, N 26, էջ 192, ինչպես նաև Ա.վ.Իսահակյան, Հիշատակարան, 1977, էջ 227 – 262): Ավետիք Իսահակյանը նրա հիշատակին է նվիրել իր «Մասսա Մանուկ» պոեմը՝

«Նվեր Ավ. Մալ. անմահ հիշատակին» ընծայականով: (Տե՛ս ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 254-II):

ԲԱՆԳԻՍ ՎԵՐԱ, ՍԵՐՏԻՍ ՎԵՐԱ... (էջ 121, 544)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1896, 29 մայիսի, Երևան» (Երևանի բանտում): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1900, մայիս-հունիս, N 5-6, էջ 620, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 84, վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 157: Սույն հրատարակության համար վերականգնել ենք բանաստեղծության գրելու ժամանակն ու վայրը՝ ըստ ինքնագրի:

ՎԱՌ ԱՐԵՎԻ ՇՈՂՔԸ ԽԱՂԱՑ... (էջ 122, 545)

Գրել է Երևանի բանտում 1896թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N2-II: Իսահակյանը, որպես ազգային-ազատագրական պայքարի ակտիվ գործիչ, ցարական իշխանությունների կողմից 1896թ. մայիսին ձերբակալվել է և մեկ տարի ժամկետով դատապարտվել: Կալանքը բանաստեղծն անց է կացրել Երևանի նահանգային բանտում՝ 1896թ. մայիսից մինչև 1897թ. ապրիլի 17-ը: Այդ շրջանում բանտում նա գրել է մի շարք բանաստեղծություններ: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, հունվար, N1, էջ 45-46, «Ցնորքներ և մորմոռներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում (V), այնուհետև նույն մշակմամբ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 63 և մյուս ժողովածուներում:

ԱՄՊԻ ՄՈՎԸ ԸՆԿԱՎ ԾՈՎԸ... (էջ 123, 545)

Գրել է 1896թ. հունիսին Երևանի բանտում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 57-58, «Դատերկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից» շարքում (IX): Վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 158 և մյուս ժողովածուներում:

ԲԱՆԴԸՍ ԲԱՅԵՔ, ԱԶԱՏ ԹԸՌՆԵՄ... (էջ 124, 545)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1896թ. օգոստոս. Երևան» (Երևանի բանտում): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1900, մարտ N 3, էջ 323, «Ա՛խ, երնե՛կ...» խորագրով, «Բանդըս բացե՛ք, ազատ լինիմ...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 89: Վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 160:

Սույն հրատարակության մեջ վերականգնում ենք բանաստեղծության գրելու ժամանակն ու վայրը:

ՄՈՒՅԼ ԲԱՆՏԻՍ ՆԵՂ ԼՈՒՍԱՆՑՔԻՑ... (էջ 125, 546)

Գրել է 1896թ. Երևանի բանտում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, հունվար, N 1, էջ 45, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում (III), այնուհետև երկար տարիներ անց՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 52:

ԳԻՏԵՄ, ԽԱՉԸՂ ԾԱՆՐ Է, ՀՍԿԱ... (էջ 126, 546)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1896թ., նոյեմբեր, Երևան», Երևանի բանտում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 8-I: Իսահակյանի քաղաքացիական քնարերգության անդրանիկ երկերից է: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, N 1, էջ 45, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում: Երկրորդ անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 37: Ապա՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 125: Տեքստը բերվում է «Բանաստեղծություններ» (1903) գրքից:

ՍՈՍԻՆԵՐԸ ԿԸՍՈՍԱՓԻՆ... (էջ 127, 547)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1897թ., 14 մարտի, Երևան» (Երևանի բանտում): Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 43-44, «Իմ օրագրից» շարքում (IV), «...- Բայց ես ոգի եմ...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 234-235 և մյուս ժողովածուներում:

ԿԸՌՈՒՆԿՆԵՐԸ ՇԱՐԱՆ-ՇԱՐԱՆ... (էջ 128, 547)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1897թ. մարտին Երևանում (Երևանի բանտում): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, դեկտեմբեր, N 12, էջ 1702, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 104: «Ա՛խ, կանանչներ, դուք արևերես ելաք, Յարաբ բալես ե՛րբ կելնի բանտեն... Մորս խոսքերը» բնաբանով: Վերջնական տեքստը՝ երկու տողի կրճատումով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 131: Սույն հրատարակության մեջ վերականգնում ենք բանաստեղծության գրվելու ժամանակն ու վայրը:

Ա՛Խ, ԵՐՆԵՎ... (էջ 129)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1897թ. մարտին Երևանի բանտում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-I: Սա «Բանդըս բացե՛ք, ազատ քըռնեմ...» բանաստեղծության տարբերակն է, որը հարկ ենք համարում առանձին ներկայացնել գրքում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝

«Մուրճ», 1900, N 3, էջ 323: Տպագրվել է նաև «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 126:

ԱՐՏՈՒՏՆ՝ ՈՒՍԻՆ, ՎԱՐԴԸ՝ ՍՐՏԻՆ... (էջ 130, 548)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1897թ. գարնանը: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1899, հունվար, N 1, էջ 44-45, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում, «Վարդը – սրտին, ծիտը – նըտին» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 61, «Վարդը՝ սրտին, արտուտն՝ ուսին...» սկզբնատողով: Վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 73:

ՍԵՎ ՄԻՉԱՐԸՍ ՃՈՃՔ ԵՄ ԱՐԵՐ... (էջ 131, 548)

Գրել է 1897թ. մայիսին Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ալիք» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1906, հունիսի 17, N 43, «Օրորոցի երգ» վերնագրով, այնուհետև, որոշակի փոփոխություններով և անվերնագիր՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 145-146, նույն տեքստը՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.ով, հ. 1, 1950, էջ 191:

ԱՄՊԻ ՓԵՇՈՎ ՄԵԿ ՀԱՎՔ ԱՆՑԱՎ... (էջ 133, 548)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «1897թ. 15 հունիսի, Ս.Մարմաշենի վանք»։ Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 55-56, «Դատրեկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից» շարքում (VI, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 90: Վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 161:

ՇԱՐԱՆ-ՇԱՐԱՆ ԱՄՊԵՐՆ ԵԿԱՆ... (էջ 134, 548)

Գրել է 1897թ. հունիսի 20-ին Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 61-62, «Դատրեկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից» շարքում (X), այնուհետև, որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 99, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 172:

ԱՒ, ԱԼ-ՎԱՐԴԻ, ՍԻՐՈ ՎԱՐԴԻ... (էջ 135)

Գրել է 1897թ. հունիսի 23-ին Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արաքս», Ս.Պետրբուրգ, գիրք Բ (շապիկի վրա), այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 32, «Աստղիկ ու ծաղիկ» շարքում (II), ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 16:

Ա՛Խ, ԻՄ ՍԻՐՏԸՍ, ՎԱ՛Խ, ԻՄ ՍԻՐՏԸՍ... (էջ 136)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1897թ. հունիսի 28-ին Ալեքսանդրապոլում: Առաջին տպագրությունը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 35, նույն տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 17 և մյուս ծողովածուկներում:

ԵՐՆԵՎ, ԵՍ Է՛Լ, ԱԼ-ԹԻԹԵՌՆԵՐ... (էջ 137, 549)

Բանաստեղծության ստեղծման թվականը ըստ ինքնագրի՝ «1897թ., հուլիսի 4, Ալեքսանդրապոլ»: Առաջին տպագրությունը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 33, վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 88: Հետագա տարիներին չի տպագրվել: Առաջին տպագրությունը մեր օրերում՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 197: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից», 1908թ.:

Ա՛Խ, ԻՄ ՃԱՄՓԵՍ ՄՈԼՈՐ ԳԸՆԱՅ... (էջ 138, 549)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1897թ., 24 հուլիս, Ա.Հառիճո վանք»: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 55, «Դատրեկյուն աշուղի...» շարքում (V): Այնուհետև մեկ փոփոխությամբ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 92, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 163:

ԻՄ ԲԼԲՈՒԼԻՆ (էջ 139)

Գրել է 1897թ.: Առաջին տպագրությունը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 9, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 44: Ապա տարիներ անց տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 129: Տեքստը բերվում է «Բանաստեղծություններից»:

ԷՍ ՍԱՐԵՐԻ ՍԻՐՈՒՆ ԼԱԼԵՆ... (էջ 140, 549)

Գրել է 1897թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 25, «Ալազյազի մանիներից» (IV) շարքում, բանաստեղծության առաջին տարբերակը կազմված է եղել երեք քառյակներից: Երկրորդ անգամ տպագրվել է՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 125, նույնպես երեք քառյակով, այնուհետև՝ «Ծաղիկ» (ամսագիր), Կ. Պոլիս, 1904, N 8, էջ 434 – 435, «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 103, «Ալազյազի մանիներ» (XIV) շարքում – վերջնական մշակմամբ չորս քառյակով, ավելացվել է վերջին քառյակը: Բանաստեղծությունը «Ալազյազի մանիներ» պոեմի վերջնական տեքստի մեջ չի գտնվել: Տարիներ անց տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 130: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից», 1908թ.:

ԻՆՉԻ՞Ս Է ՊԵՏՔ ՍԱԶՆ ՈՒ ՇԸՎԻՆ... (էջ 141, 549)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1897, սեպտեմբերի 25, Բագարան»:
Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նրգեր ու վերքեր», 1898, էջ 51 – 52,
«Դատըրկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից» շարքում, երկրորդ
անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 69, երրորդ՝ «Նրգեր ու
վերքեր», 1908, էջ 117-118, որոշակի փոփոխություններով: Նույն
տեքստը՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 128: Տեքստը բերվում է «Նրգեր
ու վերքերից», 1908թ.:

ՅԱՐԸՍ ՆՍՏԵԼ ՎԱՆՔԻ ԴԸՌԱՆ... (էջ 142, 549)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1897թ., 28 սեպտեմբեր, Բագարան»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին
անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 113, «Յարս նստեր բաղի
դռան» սկզբնատողով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝
«Նրգեր ու վերքեր», 1908, էջ 167: Վերջին խմբագրումը՝ «Ընտիր
երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 121:

ԵՂՆԻԿՆԵՐԸ ԼՈՒՍԱՔԱՅԻՆ... (էջ 143, 550)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1897թ. 1 հոկտեմբերի Ս.Խծկոնքի վանք»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Անդրադարձել է նույն
թվի հոկտեմբերի 26-ին: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նրգեր ու
վերքեր», 1898, էջ 63-64, «Դատըրկյուն աշուղի...» շարքում (XVII),
«Եղնիկները մեջ-գիշերին» սկզբնատողով: Այնուհետև՝
«Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 100, երկրորդ քառատողը այս
տարբերակում հետևյալն է.

– Վա խ, են տղեն՝ սև ձիավոր,

Ջարկեց, տարավ Շուշանս,

Էնոր գրկում, գարշել ծոցում

Թոռմավ, թոշնավ Շուշանս:

Սույն քառատողը՝ «Նրգեր ու վերքեր», 1908, էջ 173, ունեցել է
հետևյալ մշակումը.

– Վա խ, են տղեն՝ սև ձիավոր,

Ջարկեց, տարավ Շուշանիս,

Էնոր զրկում թոռմավ, թոշնավ

Համբույրն ու բույրը Շուշանիս:

«Բանաստեղծություններ» (1930, էջ 114) գրքի տեքստից այդ
քառատողը հանել է և բանաստեղծությունը կրճատել մինչև 16 տող,

սկզբնատողը եղել է՝ «Եղնիկները աղջամուղջին...»: Վերջին խմբագրումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 125:

ՍԵՎ ԱՉԵՐԵՆ ՇԱՏ ՎԱՍԵՑԻՐ... (էջ 144, 551)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1897թ., 25 հոկտեմբերի, Ալեքսանդրապոլ»։ Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 63, «Դատըրկյուն աշուղի...» շարքում (XVI)։ Նույն տեքստը՝ անփոփոխ հետագա ժողովածուներում։

ՍՈՒՐ ՍԱՐԵՐԸ ԶՈՒՆՆ Է ՊԱՏԵՐ... (էջ 145, 552)

Գրել է 1897թ. հոկտեմբերի 27-ին Ալեքսանդրապոլում։ Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 56, «Դատըրկյուն աշուղի...» շարքում (VII)։ Այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 91, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 162:

ԹԵ՛ ՄԱՐԴ, ԹԵ՛ ՀԱՎՔ ԸՆԿԵՐ ՈՒՆԻ... (էջ 146, 552)

Գրել է 1897թ. նոյեմբերի 26-ին Ալեքսանդրապոլում։ Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 10-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, հոկտեմբեր-նոյեմբեր, N 10-11, էջ 1476, ապա որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 66: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 82:

ՇԱՌԱՉԵԼՈՎ ՄԻ ՎԱՌ ԱՍՏՂԻԿ... (էջ 147, 552)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1897թ. նոյեմբերի 25-ին Ալեքսանդրապոլում։ Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, Իսահակյանի ֆոնդ, N 4-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, մայիս, N 5, էջ 658, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 64: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 81:

ՄԱՆԿՈՒՅ ԳԻՏԵՄ, ՈՐ ԱՄԵՆ ՄԱՐԴ... (էջ 148, 552)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1897թ. նոյեմբերի 28-ին Ալեքսանդրապոլում։ Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 10-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, N 11, էջ 147: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 131: Տեքստը բերվում է «Մուրնից»:

ՊԱՂ-ՊԱՂ ՓԸՉԵՅ ԱՇՆԱՆ ՔԱՄԻՆ... (էջ 149, 552)

Գրել է 1897թ. աշնանը Ալեքսանդրապոլում։ Ինքնագիրը

գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, հունիս, N 7, էջ 145, այնուհետև «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 65: Վերջնական տեքստը զգալի փոփոխություններով՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.ով, հ. 1, 1939, էջ 80:

...ՀԱՎԱՏՏՍ ՀԱՆԳԱՎ... (էջ 150, 553)

Ինքնագրում գրության թվականը նշված չէ, գրել է հավանաբար 1897թ., քանի որ «Իմ օրագրից» (Կցկտուր թերթեր) շարքը, որին պատկանում է հիշյալ բանաստեղծությունը, վերաբերում է 1896 – 1898թթ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1898, N 2, էջ 41, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 32: Վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 205: Նույնը՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 136: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԷԴ ԻՆՉ ԿԸՐԱԿ ԿԱՆԵՍ, ՄԵՐԻԿ... (էջ 151, 553)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1897, դեկտեմբերի 1, Ալեքսանդրապոլ»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, Իսահակյանի ֆոնդ, N 8-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, հունվար, N 1, էջ 46, «Ցնորքներ և մոմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում (VI), – «Մերիկ, էդ ի՞նչ ալ-կրակ է...» սկզբնատողով: Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 63: Վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 60:

Ո՞Ր ԵՔ ԿՈՐԵՐ, ԳԱՐՆԱՆ ՕՐԵՐ... (էջ 152, 554)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1897թ. դեկտեմբերի 11-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 8-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, հունիս, N 6, էջ 800, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 83 և «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 156:

ԷՍ ՔԱՐՓԻ ՏԱԿ ԽՈՐՈՒՆԿ ՓՈՐԵՄ... (էջ 153, 554)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1897թ. դեկտեմբերի 11-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 8-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, փետրվար-մարտ, N 2-3, էջ 214: Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 88: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՄՈՒԹ ԱՆՏԱՌՈՎ ԼՈՒՌ ՄԱՆ ԿՈՒԳԱՄ... (էջ 154, 555)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «24 դեկտեմբերի, 1897թ.,

Ալեքսանդրապոլ»։ Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, դեկտեմբեր, N 12, էջ 29, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 94: Վերջին խմբագրումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 132:

ԱՆՀԱՅՏ, ԱՆՈՐՈՇ, ԱՆՁԵՎ ՏԵՆՉԵՐՈՎ... (էջ 155, 555)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1897թ. Ալեքսանդրապոլում, անդրադարձել է 1899թ. դեկտեմբերին, նույնպես Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1899, հունվարի 17, N 2, էջ 41: Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 6, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 5:

ՍՐՏԻՍ ՎՐԱ ՄԻ ՎԱՐԴ-ԱՄՊ ԿԱ... (էջ 156)

Գրել է 1898թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, N 1, էջ 46, «Ցնորքներ ու մորմոքներ» (VII) շարքում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Այնուհետև չի տպագրվել: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ առաջին անգամ գետեղվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 132: Տեքստը բերվում է «Մուրնից»:

ԼՈՒՍԻՆՆ, ԻՆՉՊԵՍ ՔԸՆՀԱՏ ԿԱՐԱՊ... (էջ 157, 555)

Գրել է 1898թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, հունվար, N 1, էջ 47, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում (XI), այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 265: Վերջնական տեքստը՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 97:

ՀԱԶԱՐ ՈՒ ՄԵԿ ՅԱՎ ԵՄ ՔԱՇԵՐ... (էջ 158, 555)

Գրել է 1898թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, N 1, էջ 48, «Ցնորքներ ու մորմոքներ» (XV) շարքում, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 65: Վերջին մշակումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 83: Տարիներ անց տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 133: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԱՆԽ, ԸՆԿԵՐ ԻՄ, ԻՆՉ ԵՍ ՓՆՏՐՈՒՄ... (էջ 159)

Գրել է 1898թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, N 1, էջ 48, «Ցնորքներ ու մորմոքներ» (XV) շարքում: «Ա՛խ, ընկեր իմ, ի՛նչ ես պտրում...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 67. վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր»,

1908, էջ 89, նույնը՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 134: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

Ցնորքս ու մորմոքս – հայտնի է Իսահակյանի համանուն «Ցնորքներ ու մորմոքներ» քնարական բանաստեղծությունների շարքը:

ՍԻՐՈՒՆ ԱՂԶԻԿ, ԵՐԿԻՐ ԼԻՆԻՄ... (էջ 160, 556)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «18 փետրվարի, 1898, Ալեքսանդրապոլ»:
Սրբագրված ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արաքս», 1898, գիրք Ա, էջ 88, «Սիրուն աղջիկ, գետին լինիմ...» սկզբնատողով, այսուհետև՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 3: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 99:

ԵՎ ԱՅՍ ՄԵՌՈՒՅԼ, ԽՈՂ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ... (էջ 161)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ., 12 մարտի, Ալեքսանդրապոլ»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Ինքնագիրն ունեցել է «Իմ օրագրից» վերնագիրը: Տպագրվել է միաժամանակ՝ «Մուրն», 1898, N 12, էջ 1701, “Ecco-Homo” (նիշտը “Ecce-Homo”) վերնագրով՝ «Եվ այս մթին, խոլ աշխարհում...» սկզբնատողով և առանց վերնագրի՝ «Աղբյուր», 1898, N 5-6, էջ 195 – 196, այնուհետև որոշակի փոփոխություներով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 19: Վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 272: Տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 138: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»: «Ecce-Homo» (հայերեն «Ահա՛ մարդը») վերնագիրը փոխ է առնված Նիցշեի նույնանուն կենսագրական գրքից:

ԵՐԿԻՆՔԸ ԶԻՆՁ, ԹԱՐՄ ՈՒ ԱՆՈՒՇ... (էջ 162, 558)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898, մարտի 12, Ալեքսանդրապոլ»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ Երեք քառյականոց տարբերակով «Հազվադեպ երկի՛նք խորն ու անծե՛ր...» առաջին, հետագայում կրճատված քառյակի սկզբնատողով՝ «Մուրն», 1898, N 9, էջ 1227, «Պանդխտի երգ» ընդհանուր խորագրի տակ: Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 62, վերջնական խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 74: Նույն տեքստը՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 139: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից» (1908):

ԼՈՒՌ ԳԻՇԵՐԻՆ ՄՏՔԻՍ ԴԻՄԱՅ... (էջ 163, 558)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ., 21 մարտի, Ալեքսանդրապոլ»:

Ինքնագիրը գտնվում է, ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1900, N 3, էջ 324, «Լուռ գիշերին...» վերնագրով, այնուհետև՝ «Դրոշակ», Ժնև, 1902, N 10, էջ 148, անվերնագիր, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Ապա մի քառատողի կրճատումով և որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 44: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԵՐԿԱԹԵ ՅՈՒՊ ՉԵՌԸՍ ԱՌՆԵՄ... (էջ 164)

Ինքնագրում գրության ստույգ տարեթիվը նշված չէ: Գրված է «Ալագյազի մանիկների» ինքնագրերի տետրում այլ երգերի հետ և, համաձայն դրանց ստեղծման թվականի, կարելի է ենթադրել, որ այն գրված է 1898թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, N 9, էջ 28: Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 97, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 105-106, «Ալագյազի մանիկների» (XVIII) շարքում: Հետագայում այն դուրս է մնացել «Ալագյազի մանիկների» պոեմի վերջնական տեքստից: Տարիներ անց տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 147: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԷԼ ԻՆՉՈ՞Ւ ԵՐԳԵՄ. – ԱՅՍՊԵՍ ՕՐԵՐՈՒՄ... (էջ 165, 559)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1898թ., «իմ օրագրից» (Կցկտուր թերթեր) շարքում, «Էլ ես ի՞նչ երգեմ – այսպես օրերում...» սկսվածքով: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 35, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ. -ով, հ. 1, 1950, էջ 149:

ՏԱՆՉՎԱԾ ՍԻՐՏՍ ՔՈ ԱՌՋԵՎ ԲԱՅԻ... (էջ 166)

Ինքնագրում գրության թվականը նշված չէ, վերաբերում է «Իմ օրագրից» (Կցկտուր թերթեր) շարքին, որը թվագրված է 1896 – 1898թթ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 49: Տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 137: Տեքստը բերվում է «Բանաստեղծություններից»: Երկը ուղղված է Շուշանիկ Մատակյանին:

«ՍԻՐՏԸՍ ՄԵՌԵՐ Է ԾԱՆԸՐ ԴԱՐԴԻՍ ՏԱԿ...» (էջ 167)

Բանաստեղծության գրության թվականը նշված չէ, հավանաբար գրել է 1898թ.: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 84: Այնուհետև «Բայց մի՞ թե մարդիկ չգիտեն, չեն տեսնի...» սկսվածքով վերջին քառատողի կրճատմամբ՝ «Երգեր ու

վերքեր», 1908, էջ 66: Հետագա տարիներին չի հրատարակվել: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ՔՆՔՈՒՇ ՍՐՏՈՎ ԵՍ ՍԻՐԵՑԻ... (էջ 168, 559)

Ինքնագրում գրության ստույգ թվականը նշված չէ, կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1898թ., քանի որ ձեռագիր տետրի նույն էջում գետնեղված է «Ծովի ծոցից մի վայրի բաղ...» բանաստեղծությունը՝ թվագրված 1898թ.: Ինքնագրի սկզբնատողն է՝ «Մատաղ սրտով ես սիրեցի...», որը հետագայում փոխել է:

Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 66, «Հիքը սրտով ես սիրեցի...» սկսվածքով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 85: Մեր օրերում առաջին տպագրությունը՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 135: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԹԵ ԻՄ ԲԱՍՏԸ ԱՍՏՂԻԿ ԼԻՆԵՐ... (էջ 169, 559)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ., 21 ապրիլի, Կերչ», Օդեսա ազատ աքսոր գնալու ճամփին: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II:

Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, N 7, էջ 144 – 145, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 54, ապա՝ «Պայքար» /նոր տարվա բացառիկ, 1958/, տարեգիրք, Բոստոն, 1958, էջ 321 – 325: Այնուհետև՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 140: Տեքստը բերվում է «Բանաստեղծություններից»:

ՀՈԳՆԱԾ ԾՈՎԸ՝ ՓՐՓՈՒՐ ԲԵՐՆԻՆ... (էջ 170, 560)

Գրել է 1898թ. Օդեսայում: Ինքնագիրը կրել է «Տխուր օրորին» վերնագիրը: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, ապրիլ, N 4, էջ 454, «Հոգնած ծովը...» վերնագրով: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Այնուհետև առանց վերնագրի, մասնակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 41, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 227 – 228, «Ծովը հոգնած փրփուր բերնին...» սկզբնատողով: Հետագայում այդ տեքստից, որ բաղկացած էր 24 տողից, հանել է վերջին երկու քառատողերը և վերջնական տեքստը՝ 16 տող, տպագրել «Ընտիր երկեր» 2 հ.ով, հ. 1, 1939, էջ 263: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԼԱԼԿԱՆ ՈՒՌՆ ՄԵՂՄ ԿԸ ԽՇՇԱ... (էջ 171, 561)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ. 18 մայիսի, Օդեսա»: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝

«Տարազ», 1898, N 24, էջ 517: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 141: Տեքստը բերվում է «Տարազ» ամսագրից:

ԵՐԱԶԻՍ ՄԵՋ ԾՈՎԸ ՏԵՍԱ... (էջ 172, 561)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ. 26 մայիսի, Օդեսա»: Սրբագրված ինքնագրի օրինակը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1898, օգոստոսի 2, N 30, էջ 664, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 33, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 212: Վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 138:

ԾՈՎԻ ԾՈՑԻՑ ՎԱՅՐԻ ՄԻ ԲԱԴ... (էջ 173, 562)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ. հունիս, Օդեսա»: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: 1898 թվականի ապրիլին Իսահակյանն իր անդրանիկ գրքի՝ «Երգեր ու վերքերի» լույս տեսնելուց հետո, Պետերբուրգի ոստիկանության դեպարտամենտի որոշման համաձայն, մեկ տարի ժամկետով աքսորվում է Օդեսա: Բանաստեղծը Օդեսա է հասնում 1898թ. մայիսին և մնում է այնտեղ հսկողության տակ, մինչև նույն թվականի դեկտեմբերի 20-ը: Այդ ժամանակաշրջանում Օդեսայում նա մի մեծ շարք բանաստեղծություններ է գրել: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 65, այնուհետև մի շարք փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 59: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՄՇՈՒՇՆ ԵԿԱՎ, ԹԵՎԸ ՓՈՒՅՑ... (էջ 174, 562)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «24 հունիսի, 1898թ., Օդեսա»: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 86, այնուհետև նույնությամբ՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ. -ով, հ. 1, 1950, էջ 148 և «Երկեր», 1955, էջ 42:

ՈՂԿՈՒՅՁ (էջ 175)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ. հուլիս, Կերչ-Օդեսա»: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», N 4-5, էջ 417, 418: Հետագա տարիներին չի տպագրվել: Առաջին տպագրությունը Իսահակյանի ժողովածուների մեջ՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 142, 143: Տեքստը բերվում է «Մուրնից»:

ՊԱՆԴՈՒՆՏԻ ԵՐԳ (էջ 177)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ., 5 հուլիսի, Օդեսա»: Ինքնագիրը

գտնվում է ԳԱԹ, Ավ.Իսահակյանի ֆոնդ, N 11-I: Առաջին անգամ տպագրվել է «Մուրն», 1898, N 9, էջ 1226, «Քիչ կը մնա սիրտս պատռի» սկսվածքով: Այնուհետև ժողովածուներում չի գետեղվել: Իսահակյանի մահից հետո տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 144: Տեքստը բերվում է «Մուրնից»: Իսահակյանի պանդխտության մոտիվներով հայտնի շարքի անդրանիկ գործերից է՝ գրված Օդեսայում աքսորի ժամանակ:

ՄԱՏԱՂ ՍԻՐՏԸՍ ԽԱՍ-ԲԱՂԻ ՊԵՍ... (էջ 178, 563)

Գրել է 1898թ. օգոստոսի 2-ին Օդեսայում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, սեպտեմբեր, N 7-8, էջ 1226 – 1227, «Պանդխտի երգ» ընդհանուր խորագրի տակ «Է՛յ, վա՛խ... սիրտս խաս բաղչի պես...» սկզբնատողով, այնուհետև զգալի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 95: Վերջին մշակումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 169: Նույն տեքստը՝ երկերի ժողովածու, հ. I, Ե., 1950, էջ 67:

ՍԵՎ-ՄՈՒԹ ԱՄՊԵՐ ՃԱԿՏԻԴ ԴԻՉՎԱՆ... (էջ 179, 564)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ., 23 օգոստոս, Օդեսա»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1898, հուլիս-օգոստոս, N 7-8, էջ 1052 – 1053, «Ալագյազին» վերնագրով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 22: Վերջին մշակումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 118, առանց խորագրի: Այդ տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԱՇՆԱՆ ՊՂՏՈՐ, ՊՂՏՈՐ ԱՄՊԵՆ... (էջ 180, 565)

Առաջին տարբերակը՝ «Սև ամպերեն, ամպի սրտեն» սկզբնատողով, գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ., սեպտեմբեր 2, Օդեսա»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1900, ապրիլ, N 4, էջ 486, «Սև ամպերեն...» վերնագրով, ապա՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 8, նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 88: Այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 159, «Աշնան լալկան, պղտոր ամպեն...» սկզբնատողով: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 115: Վերականգնված է բանաստեղծության գրության ժամանակն ու վայրը՝ ըստ ինքնագրի:

ԱԶԻՉ ՄԵՐԻՎ, ՔԵԶԻ ԹՈՂԻ... (էջ 181)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ., 12 հոկտեմբերի, Օդեսա»:
Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», N 1, էջ 4, «Հայ-գուսան»
ստորագրությամբ: Այնուհետև՝ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 1920, 21
մարտի, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ, «Հայրենիք», Բոստոն, 1959,
18 հոկտեմբերի, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Ապա՝ «Հայդուկի
երգեր», Բեյրութ, 1960, էջ 18, «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր),
1987, N 12, էջ 24, «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 63: Տեքստը բերվում է
«Դրոշակից»:

ԿԸՆՃԻՌՆԵՐՆ ԱՅՍ ՎԵՋ՝ ՀՐՊԱՐՏ ՃԱԿԱՏԻՍ... (էջ 182, 567)

Բանաստեղծության առաջին տարբերակը գրել է ըստ ինքնագրի՝
«1898թ., 27 հոկտեմբեր, Օդեսա» այն կազմված է եղել 11 տողից,
հետևյալ սկզբնատողով՝ «Այս վեհ կնճիռներն հպարտ ճակատիս...»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Առաջին անգամ տպագրվել
է՝ «Տարագ», 1899, N 9, էջ 218, ապա նույն տեքստը՝
«Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 17: Այնուհետև հիմնովին մշակել
է, թողել 2 քառատող՝ «Կնճիռներն այս վեհ՝ հըպարտ ճակատիս...»
սկզբնատողով և նոր խմբագրությամբ լույս է տեսել՝ «Երգեր ու
վերքեր», 1908, էջ 258: Նույն տեքստը՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ
145: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԵՍ ՈՐ ՄԵՌՆԻՄ ԻՆՉ ԿԹԱՂԵՔ... (էջ 183, 567)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ., 28 նոյեմբեր, Օդեսա», անդրա-
դարձել է մեկ տարի անց՝ 1899թ. Ղազարապատում: Ինքնագիրը
գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Առաջին տարբերակը «Ես որ մեռնիմ,
ինձի թաղե՛ք...» սկզբնատողով տպագրվել է՝ «Տարագ», 1899, հուլիսի
11, N 25, էջ 573, ապա՝ «Մուրճ», 1902, հուլիս, N 7, էջ 144, այնուհետև՝
«Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 93, կազմված է եղել 16 տողից:
Հետագայում հիմնովին վերամշակել է և բանաստեղծությունը տրոհել
երկու առանձին մասերի՝ «Ես որ մեռնիմ, ինձի թաղեք...», «Երգեր ու
վերքեր», 1908, էջ 92 և «Ես որ մեռնիմ ու իմ սրտից...» (ավելի ուշ
մշակմամբ՝ «Ես որ մեռնիմ ու իմ վերքից...»)՝ «Երգեր ու վերքեր»,
1908, էջ 75: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930,
էջ 85:

ԵՍ ՈՐ ՄԵՌՆԻՄ ՈՒ ԻՄ ՎԵՐՔԻՅ... (էջ 184, 569)

Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Բանաստեղծության
սկզբնական տարբերակը՝ 16 տող, «Ես որ մեռնիմ, ինձի թաղեք...»

սկսվածքով, «Երգեր ու վերքեր» գիրքը տպագրության պատրաստելիս (1908) տրոհել է երկու մասի՝ «Ես որ մեռնիմ, ինձի թաղեք...» և «Ես որ մեռնիմ ու իմ սրտից...», «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 75: Վերջնական մշակմամբ լույս է տեսել «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 72:

ՆՎԵՐ ԸՆԿԵՐԻՍ (էջ 185)

Բանաստեղծության գրության թվականը նշված չէ, գրել է հավանաբար 1898թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1898, N 11, էջ 918: Այնուհետև չի տպագրվել և Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում զետեղվում է առաջին անգամ: Տեքստը բերվում է «Տարագից»:

ԴԱՐԴԸ ՀԵՏՍ Է, ՀԵՏԸՍ ԿՈՒԳԱ... (էջ 186, 570)

Գրել է 1898թ. Օդեսայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 129, «Ալագյազի մանիներից» շարքում (XVIII)՝ «Որտեղ կերթամ՝ դարդը հետս է...» սկզբնատողով, հետագայում «Ալագյազի մանիներ» պոեմի վերջնական տեքստի մեջ չի զետեղվել: Վերախմբագրված, որպես ինքնուրույն բանաստեղծություն, տպագրվել է «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 114, նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԴՈՒՄԱՆ ԴԱՌԱՎ ԾՈՎԸ ԲՈՒՈՐ... (էջ 187, 570)

Գրել է 1898թ. Օդեսայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, հունվար, N 1, էջ 47, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում (X), այնուհետև երկար տարիներ չի տպագրվել, առաջին տպագրությունը գրքով՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 77:

ԻՆՉՊԵ՛Ս ԿՈՒՁԵՄ ՍԻՐՏՍ ԹԱՂԵՄ... (էջ 188, 570)

Գրել է 1898թ. Օդեսայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, հունվար, N 1, էջ 47 – 48, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում (XIII), այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 63, «Ա՛խ, ես կուգեմ սիրտս քաղեմ...» սկզբնատողով: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 80:

ԼԱՎ ՕՐԵՐԻՍ ԵՐԳԸ ՄՈՌՅԱԾ... (էջ 189, 570)

Գրել է 1898թ. Օդեսայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, N 1, էջ 48, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական

ինտերմեցցո» շարքում (XIII), «Մատաղ կյանքիս վաղուց մոռցած...» սկզբնատողով: Այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 64, «Դալար կյանքիս վաղուց մոռցած...» սկզբնատողով: Վերջնական տեքստը՝ «Երկերի ժողովածու», հ. 1, 1950, էջ 78:

ԸՆԿԵՐԻՍ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ («ՍԵՎ ԱՄՊԵՐԻՆ ԱՄՊՄ ԷԼ ՀԱՍԱՎ...») (էջ 190)

Գրել է 1898թ. Օդեսայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», Թիֆլիս, 1900, N 2, էջ 167: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, 12-I: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ հրատարակվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 146: Տեքստը բերվում է «Մուրնից»: Բանաստեղծությունը նվիրված է Ավետիք Մալոյանի հիշատակին:

ԱՒ, ՄԵՐ ՍԻՐՏԸ ԼԻՔԸ ԴԱՐԴ, ՅԱՎ (էջ 191, 571)

Գրել է 1898թ. Օդեսայում: Իսահակյանի քաղաքացիական քնարերգության անդրանիկ ստեղծագործություններից է: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վտակ» գրական ժողովածու, Թիֆլիս, 1901, էջ 33, այնուհետև՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 23, ապա որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 107, «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 143: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԴԱՐԴԸ ՍՐՏԻՍ ՃԱՄՓԱ ԸՆԿԱ... (էջ 192)

Գրել է 1898թ. Օդեսայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ» (Իլյուստրացիոն), Թիֆլիս, 1901, մայիսի 16, էջ 34, «Դարդըս առա, նամբա ընկա...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով և մեկ քառատող ավելացնելով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 87: Տարիներ անց՝ «Երկերի ժողովածու» վեց հատորով, հ. 1, 1973, էջ 90:

ԾՈՎՆ ԱԼԵԿՈՇ, ՍԱՆՉԱԿՈՏՈՐ... (էջ 193, 571)

Գրել է 1898թ. Օդեսայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ծովն ալեկոծ, բաշը՝ փըրփուր...» սկզբնատողով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 138: Երկար տարիներ չտպագրվելուց հետո նոր խմբագրմամբ, զգալի փոփոխությամբ և «Ծովն ալեկոծ, սանճակոտոր...» սկզբնատողով՝ «Գրական թերթ», 1955, ապրիլի 8, N 13, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Երկեր», Երևան, 1955, էջ 23: Կա որոշակի

նմանությունն այս և «Մշուշն եկավ, թևը փռեց...» բանաստեղծության միջև: Վեցհատորյակի ծանոթագրություններում՝ (I, 400) այն ներկայացված է որպես «Մշուշն եկավ, թևը փռեց...»-ի առաջին տարբերակ: Սակայն սրանք տարբեր բանաստեղծություններ են, և հեղինակը որպես այդպիսիք երկու բանաստեղծություններն էլ զետեղել է իր վերջին «Երկեր» մեկնատորյակում՝ Ե., 1955, էջ 23 և էջ 42:

ՍԻՐԵՑԻ, ՅԱՐԸՍ ՏԱՐԱՆ... (էջ 194, 571)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1898թ., 23 դեկտեմբերի, Նոր Նախնվան» (Նոր Նախիջևան): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Մինչև այս ինքնագրի հայտնաբերումը գրության թվական է համարվել 1898թ., վայրը՝ Օդեսա: Այնինչ, բանաստեղծությունը գրվել է օդեսյան աքսորից տունդարձի ճանապարհին, երբ Իսահակյանը մի քանի օրով կանգ է առել Նոր Նախիջևանում (Ռոստով). այդ մասին նա ունի գրառումներ թե՛ «Հիշատակարանում», թե՛ Ղ.Աղայանի մասին իր հուշերում:

Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, հունիս, N 6, էջ 83, «Ժողովրդական մոտիվներ» ընդհանուր վերնագրով, այնուհետև, առանց խորագրի՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 7, ապա՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 80: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ. -ով, հ. 1, 1939, էջ 104:

ՔԵՉ ՉԸՏԵՄՆԵԼ՝ ՈՒԽՏԵԼ ԷԻ... (էջ 195, 571)

Գրել է 1899թ. հունվարին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, հունվար, N 1, էջ 46, «Ցնորքներ և մորմոքներ. լիրիկական ինտերմեցցո» շարքում (VIII), նույնը՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 7, վերջին խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 82:

ԱՄԽ, ԱՉԵՐԻՍ ՄԵՉ ՀՈՒՐ ՄԻ՝ ՈՐՈՆԻՐ... (էջ 196, 572)

Գրել է 1899թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1899, N 2, էջ 41, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 29: Վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 204: Երկերի վեցհատորյակի մեջ չի զետեղվել, տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 148: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԱՄԽ, ՔՈՒ ՍԻՐՈՒՑ ՇԱ՛Տ ՀԻՎԱՆՂ ԵՄ... (էջ 197)

Բանաստեղծության գրության թվականը նշված չէ, հավանաբար գրել է 1899թ.: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Տարագ», 1899, N 15,

էջ 362: Հետագա տարիներին չի տպագրվել և Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ տպագրվում է առաջին անգամ: Տեքստը բերվում է «Տարագից»:

ԱՒՆ, ՄԻ ՍԻՐՏ ԼԻՆԵՐ ՄԱՔՈՒՐ ՍԻՐՈՎ ԼԻ... (էջ 198, 572)

Նախնական տարբերակը գրել է, ըստ ինքնագրի, 1899թ. ապրիլի 17-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1-41: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1901, օգոստոսի 5, N 29, էջ 298, «Իմ սրտին» վերնագրով, «ԱՒՆ, մի սիրտ չըկա...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 77, ապա նոր խմբագրմամբ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 141:

«ԴԱՐԴՈՒՏ ԵՄ, ԴԱՐԱՔԱՇ ԵՄ...» (էջ 199)

Բանաստեղծության գրության թվականը նշված չէ, հավանաբար գրել է 1899թ.: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Տարագ», 1899, N 49, էջ 118: Հետագա տարիներին չի տպագրվել: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ հրատարակվում է առաջին անգամ: Տեքստը բերվում է «Տարագից»:

ԻՆՉ ՕՐԻ ՀԱՍԱ, ՍԵՎ ՕՐԻ ՀԱՍԱ... (էջ 200, 572)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1899թ. հունիսին Սարիղամիշում, անդրադարձել է նույն թվի հոկտեմբերի 14-ին Բաքվում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 18-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1900, հունվարի 23, N 2, էջ 27, «Ժողովրդական մոտիվ» վերնագրով, «Ի՜նչ օրի հասա, վատ օրի հասա» սկսվածքով: Հետագայում որոշակի փոփոխություններով՝ «Գրական թերթ», 1955, ապրիլի 8, N 13, ապա՝ «Երկեր», 1955, էջ 24:

ՀՈԳՆԱԾ ՆԱՅՈՒՄ ԵՄ ՔԵԶ, ՄԵԼԱՄԱՂՉՈՏ... (էջ 201, 573)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1899թ. հունիսի 23-ին Սարիղամիշում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 14-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1899, հուլիս-օգոստոս, N 7-8, էջ 809, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 38: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՄԱՅՐԻԿ, ՆԱՅԻՐ, ԱՐԵՎՆ ԻՆՉՊԵՍ... (էջ 202, 573)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1899թ. հունիսի 23-ին Սարիղամիշում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 14-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1899, հուլիս-օգոստոս, N 7-8, էջ 809 – 810, «ԱՒՆ, մերիկ ջան, մեկ աշե, տես...» սկզբնատողով, ապա որոշակի

փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 54, «Մերի՛կ, մերի՛կ, մեկ՝ նայե՛, տե՛ս...» սկզբնատողով: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» երկու հատորով, հ. 1, 1939, էջ 124:

ԵՐԱԶ («ՍՈՒՍԱՆ ՍԱՐԵՐԻ ՇԵՎԱՔՆ ԷՐ ԸՆԿԵԼ...») (էջ 203)

Բանաստեղծության առաջին տարբերակը՝ «Ալագյազի շուքն էր փռվեր...» սկզբնատողով, գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1899, հուլիս, Լյառն Արագած», այն առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Մուրն», 1900, N 3, էջ 333, 334: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-I: Հետագայում Խսահակյանը հիմնովին վերամշակել է այն, ավելացրել որոշ հատվածներ, առաջին տարբերակի ազատ ոտանավորով գրված մի շարք հատվածներ հանգավորել: Վերամշակված տարբերակն առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական-գիտական ժողովածու», Թիֆլիս, 1908, էջ 13 – 14: Խսահակյանի երկերի ժողովածուներում այդ տարբերակներից ոչ մեկը չի զետեղվել: Տարիներ անց վերամշակված տարբերակը տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 151, 152: Տեքստը բերվում է «Գրական-գիտական ժողովածուից» (Թիֆլիս):

ԿՅԱՆՔԸՍ ԴԱԼԱՐ ՈՒ ԼԱԼԱԶԱՐ... (էջ 205, 575)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «1899թ., 15 օգոստոսի, Ալեքսանդրապոլ»: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1899, սեպտեմբերի 5, N 33, էջ 759 – 762, «Դալար կյանքս, ջահել հասկս, ոսկի օրերս, ո՛ւր գնացիք...» սկսվածքով: Այնուհետև մի շարք փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 191 – 193: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԶԱՆԳ (էջ 207, 575)

Գրել է 1899թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-I և N 21-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Անահիտ», Փարիզ, 1899, N 12, էջ 384, 385, «Զանգը» վերնագրով, այնուհետև՝ «Մուրն», 1900, փետրվար, N 2, էջ 168, «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 15, 16, ապա որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 251, 252: Վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 205, 206:

ԴՈՒ ՆԸԽՇՈՒՆ ՆՈՒՌ՝ ԶԱՌԸ ՎՐԱԴ... (էջ 208, 576)

Գրել է 1899թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1899, ապրիլ-մայիս, N 4 – 5, էջ 117, «Դուն ալ-խնձոր կանանչ թփով...» սկզբնատողով, այնուհետև

մի շարք փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 67, «Դու՛ն՝ նշխո՛ւն նուռ կանանչ թփով...» սկզբնատողով, այս տարբերակում բանաստեղծությունն ավարտվում էր հետևյալ քառատողով.

Ա՛խ, վախենամ թե աշունը գա,
Քեզի քաղեն, Շուշի՛կ ջան,
Ես թուփ-տերև մնամ չորմամ,
Խեղճ ու մենակ, հոգի՛ ջան...

Հետագայում կրկին հիմնովին մշակում է և տպագրում՝ «Նոր կյանք» (շաբաթաթերթ), Նոր Նախիջևան, 1907, հունիսի 29, N 30, էջ 412, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 57: Վերջին մշակումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 68:

ԱՂԲՅՈՒՐԻ ՄԵՋ ՄԻ ՄԱՐԱԼ... (էջ 209, 577)

Բանաստեղծության առաջին տարբերակը գրել է 1899թ. Հառիճում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II և N 7-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1899, N 4-5, էջ 418, այդ տարբերակը կազմված է եղել 12 տողից և սկսվել է «Ախր քեզենն խռովեր եմ...» սկզբնատողով, այնուհետև վերամշակելիս վերածել է 8 տողի և «Ա՛խ, մարալը աղբյուրի մեջ...» սկզբնատողով հրատարակել՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 68, ապա նոր խմբագրմամբ՝ «Աղբյուրի մեջ մի մարալ...» սկզբնատողով՝ «Մուրճ», 1904, N 12, էջ 106, նոր խմբագրման ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 7-II, նույն տեքստը նաև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 48: Վերջին խմբագրումը աննշան փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 56 և հետագա ժողովածուներում:

ՇՈՒՐՋԸՍ ԱՊՐՈՒՄ ԵՆ ԲՅՈՒՐ-ՀԱՋԱՐ ՄԱՐԴԻԿ... (էջ 210)

Գրել է 1899թ.: Ինքնագիրը գետեղված է ձեռագիր տետրում «Իմ օրագրից» (Կցկտուր թերթեր) շարքում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», Թիֆլիս, 1899, N 7, էջ 171, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 39, վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 225: Նույնը՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 149: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԱՐԵՎԵԼՔԻՑ ՄԻ ՀԱՎՔ ԵԿԱՎ... (էջ 211, 578)

Գրել է 1899թ. Ղազարապատ գյուղում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 6-II և N 107-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ»,

1899, հոկտեմբեր, N 10, էջ 1169, «Կյանքը» խորագրով, «Արևելքից խաս հավք մ'եկավ...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 12, առանց վերնագրի: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 211:

ՏԵՍԱ ՅԱՐՍ ԱԼ ՈՒ ՎԱԼԱ... (էջ 212)

Գրել է 1899թ.: Այս բանաստեղծության շարունակությունը՝ «էդ պաչը որ դուռն ինձ տվի ր...» սկսվածքով գետեղվել է «Ալագյազի մանիներ» պոեմում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1899, N 16, էջ 384, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 106, այնուհետև՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 150: Տեքստը բերվում է «Բանաստեղծություններից»:

ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ ՎԱՂ ԵՆ ՄԵՌԵԼ... (էջ 213, 579)

Գրել է 1899թ. Բաքվում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1899, դեկտեմբերի 26, N 49, էջ 1118 – 1119, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 78, վերջին խմբագրումը՝ «Նրկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 88:

ԳԵՐԵԶՄԱՆԸՍ ԱՆՀԱՅՏ ԼԻՆԻ... (էջ 214, 579)

Գրել է 1899թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1900, ապրիլ, N 4, էջ 487, «Կյանքիս նամփեն...» վերնագրով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 76, «ձամբու կիսուն թափս եմ կոտրեր...» սկզբնատողով, հետագա խմբագրման ժամանակ կրճատել է «Մուրճի» տեքստի սկզբի հետևյալ երկու քառյակները.

Կյանքիս նամփեն սա՛ր ու սա՛ր եր,
Ա՛խ, շատ ընկա դես ու դեն.
Հիմի դադրեր, թափս եմ կոտրեր,
Հույսս եմ կոտրեր չար բախտեն:

Սիրտս դարդոտ ու անդարման
Կարոտցեր եմ սև հողին.
Գրկեմ հողը, սիրտս քուն տամ
Իմ մոր ծոցը – սև հողին:

Նոր խմբագրմամբ հրատարակվել է՝ «Նրգեր ու վերքեր», 1908, էջ 76: Այդ տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԱԽ, ԵՍ ՍԻՐՈՒ ԴԱՄՓԻ ԱՓՈՒՄ... (էջ 215, 581)

Նախնական սևագիր տարբերակը՝ «Սայաթ-Նովա, Սայաթ-Նովա...» սկզբնատողով գրել է 1899թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 6-II: Այնուհետև կրկին անդրադարձել է 1901թ. ժնկում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1901, մարտի 4, N 8, էջ 73, «ԱԽ, ես սիրո ճամփու ափին...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 75: Վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 36:

ՍԵՐՈՔԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 216)

Գրել է 1899թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1901, N5, էջ 82, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Բանաստեղծությունն ունեցել է հետևյալ բնաբանը. «Այսպես վերջացավ մեծ հիացում ու մեծ սարսափ ներշնչող Սերոբ-փաշան, ազատության ծարավի իդեալով տոգորված, միշտ լավին ձգտող մի բնավորություն...» Դ-ր Վ. Բելք: Այնուհետև՝ «Հայդուկի երգեր», Բեյրութ, 1960, էջ 39 – 41, «Սովետական Հայաստան», 1987, N 12, էջ 25, «Գրական թերթ», 1989, հոկտեմբերի 13, ապա՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 109: Տեքստը բերվում է «Դրոշակից»: Բանաստեղծությունը նվիրված է հայ ժողովրդի հերոս, Արևմտահայաստանի ազգային-ազատագրական շարժման հիմնադիրներից մեկի՝ լեգենդար ֆիդայի Աղբյուր Սերոբի (Սերոբ Վարդանյանի) (1864 – 1899) հիշատակին: Ավետիք Իսահակյանը մի առանձին պաշտամունք է ունեցել Աղբյուր Սերոբի հանդեպ, համարել է նրան հայ ազատամարտի ռահվիրա, առաջնորդ, ֆիդայիներից ամենաառաքինին: Աղբյուր Սերոբի անունը բազմիցս հիշատակվում է նրա երկերում: Հերոսի լուսանկարը պահվել է բանաստեղծի գրասեղանին:

ԱՅՍ ՈՒՌՈՒ ՏԱԿ ՄԵՆՔ ԵՐԳԵՅԻՆՔ... (էջ 218, 582)

Գրել է 1899թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, հուլիս, N 7, էջ 145, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 68: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԱԽ, ԱՆՀՈՒՆ ՍԵՐ ԵՍ ՈՒՆԵՒ ՍՐՏԻՍ ՄԵՋ... (էջ 219, 582)

Գրել է 1899թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, հուլիս, N 7, էջ 145, 146, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 26, ապա տարիներ անց՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ. -ով, հ. 1, 1973, էջ 113:

ԳԻՏԵՄ, ԵՐԿԻՐԸ ՇԱՏ ԴԱՐԵՐ ՀԵՏՈ... (էջ 220, 582)

Գրել է 1899թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 28, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 203: Վերջին մշակումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 192:

ԱՅՆ ՎԱՍՈ ԱՍՏՂԵՐԸ, ՈՐ ՁԻՆՁ ԵՐԿՆՔԻՑ... (էջ 221, 583)

Գրել է 1899թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 40-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 39: Նույն տեքստը՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 117:

ԿՈՒՉԵՒ ԼԻՆԵԼ ԳԱՐՆԱՆ ԱՐԵԳԱԿ... (էջ 222, 583)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1899թ. Ալեքսանդրապոլում, կրկին անդրադարձել է 1900թ. սեպտեմբերի 10-ին Քյունսախտում (ամառանոցային վայր Շվեյցարիայում): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 3-I: Նոր խմբագրումը՝ 1914թ. ժնկում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ 1914, «Հայրենիք», Բոստոն, բացառիկ թիվ 2, էջ 16, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 234:

ԲԱՐԵՎ ԿՈՒՏԱՄ, ՉԵՍ ԱՌՆԻ... (էջ 223, 583)

Գրել է 1900թ.: Բանաստեղծության երկրորդ քառատողը՝ «Սիրելիք, մնա՛ք բարով...» սկսվածքով տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ» («Իլյուստրացիոն»), 1900, N 1, էջ 6, «Դատրկյուն աշուղի բայաթիներից» ընդհանուր վերնագրի տակ, այնուհետև որոշակի մշակումից հետո՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 101:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՅԱԹԻՆԵՐ (էջ 224)

Գրել է 1900թ.: Շարքը տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ» («Իլյուստրացիոն»), Թիֆլիս, 1900, N 1, էջ 6, «Դատրկյուն աշուղի բայաթիներից» ընդհանուր խորագրով, այնուհետև՝ «Աղունի՛կ ջան, մի հատիկ ես...» և «Քանց սարեկի թևը սև...» երկու քառյակների կրճատումով և «Ժողովրդական բայաթներ» ընդհանուր խորագրով տպագրվել է «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 108: Եվ հետագա ժողովածուներում:

ՏԱՐԻՆԵՐ ՀԵՏՈ ՔԵՉ ՏԵՍԱ ՆՈՐԻՑ... (էջ 225)

Գրել է 1900թ. Ալեքսանդրապոլում: Երկար տարիներ չի տպագրել: Առաջին տպագրությունը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 51, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 107: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՍԵՎ ԱՄՊԵՐԵՆ, ԱՄՊԻ ՍՐՏԵՆ... (էջ 226)

Բանաստեղծության գրության տարեթիվը նշված է, հավանաբար գրել է 1900թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1900, N 4, էջ 486: Այնուհետև՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 8, նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 88: Հետագա ժողովածուներում էի տպագրվել: Տեքստը բերվում է՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից»:

ԷՅ ԴՈՒ ՄԱՀՎԱՆ ԱՆՄԱՀ ԱՇԽԱՐՀ... (էջ 227, 583)

Գրել է 1900թ., նախնական տարբերակը՝ «է՛յ, անդարման ցավի աշխարհ...», առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 83, այնուհետև զգալի փոփոխություններով, վերամշակված՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 133: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 105:

ԳՈՒՐԳԵՆԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 228, 584)

Գրել է 1900թ.: Ինքնագրի սկզբնատողն է՝ «Գըլգըլալեն ջուր է գալիս...»: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽԾ, N 116-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1900, N 3, էջ 34 (1899 ապրիլ – 1900 ապրիլի տարեդարձին) ենթավերնագրով, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Այնուհետև՝ «Հայդուկի երգեր», Բեյրութ, 1960, էջ 19, ապա՝ «Սովետական Հայաստան», 1987, N 12, էջ 24, «Գրական բերք», 1989, հոկտեմբերի 13, «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 67: Տեքստը բերվում է «Դրոշակից»:

Բանաստեղծությունը նվիրված է Արևմտահայաստանի ազատագրական շարժման գործիչ, դաշնակցության Տարոնի «Վրեժ» ընդհատակյա կազմակերպության անդամ, Սերոբի և Ուրվականի արշավանքների մասնակից, հայտնի ֆիդայի Բաղդասար Մալեյանցի (Գուրգեն) (1873, Վերին Ագուլիս - 1899, 24. ապրիլ, Մշո Ցրոնք գյուղ) հիշատակին, գրված է հերոսի մահվան տարեիցի նախօրյակին:

ՀԱՉԱՐ ԲԱՐՈՎ, ՀՊԱՐՏ ՍԱՐԵՐ... (էջ 229)

Գրել է 1900թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1900, N 4, էջ 53, «Հայդուկի երգերից» ենթախորագրով, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Այնուհետև՝ «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1909, N 12, էջ 539, «Աստղիկ», Վենետիկ, 1911, N 3, էջ 37: «Հայդուկի երգեր», 1960, էջ 20: «Սովետական Հայաստան», 1987, N 12, էջ 24, «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 68: Տեքստը բերվում է «Դրոշակից»:

ԻՆՁ ՏԵՂ ՏՎԵՔ, ՍԻՓԱՆ ՍԱՐԵՐ... (էջ 230)

Գրել է 1900թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1900, N 6, էջ 86, «Հայդուկի երգերից» ենթախորագրով, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Այնուհետև՝ «Հայրենիքի հետ» (բանաստեղծությունների ժողովածու), Երևան, «Հայպետհրատ», 1942, էջ 124, 125, «Հայդուկի երգեր», 1960, էջ 22, ապա՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 69, 70: Տեքստը բերվում է «Հայրենիքի հետ» ժողովածուից:

ԵՐԲ ԵՍ ՄԵՃԱՅԱ, ՏՂԱՄԱՐԴ ԴԱՐՁԱ... (էջ 231)

Գրել է 1900թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1900, N 7, էջ 100, «Հայդուկի երգերից» ենթախորագրով, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Այնուհետև՝ «Հայդուկի երգեր», 1960, էջ 23: «Սովետական Հայաստան», 1987, N 12, էջ 25, ապա՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 72: Տեքստը բերվում է «Դրոշակից»:

ՍԱԼՆՈ ՉՈՐԵՐՈՒՄ, ԿԸՌՎԻ ՉՈՐԵՐՈՒՄ... (էջ 232, 584)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1900թ. սեպտեմբերի 19-ին Քյուսնախտում (Շվեյցարիա): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 232-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1900, N 7, էջ 100, «Հայդուկի երգերից» ընդհանուր խորագրի տակ, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 139: Հայդուկ անվան պատճառով երկար տարիներ բանաստեղծությունը դուրս է մնացել Իսահակյանի երկերի ժողովածուներից:

Տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1960, էջ 24, խորհրդային շրջանում՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 136: *Սալնո ժոր* (Սալնաժոր, Սալաժոր կամ Սալուն) – գավառ Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգում, Սասուն, Խուբ և Արզան գավառների միջև: *Հայդուկ (ֆիդայի)* – Օսմանյան Թուրքիայի բռնակալության դեմ մղվող հայ ազգային-ազատագրական պայքարի զինվոր: Հայդուկ անունը տարածված է նաև Բուլղարիայում, Սերբիայում, Հունգարիայում, այն ժողովուրդների մոտ, որոնք մարտնչել են Թուրքիայի դեմ: Այդ անունն արժանապատվությամբ կրել են հայրենիքի պաշտպանության սուրբ գործին զինվորագրված հայ աշխարհագորայինները:

ՎԵՀ ԱՁԱՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐԸ ՉԷ ՄԵՆԱԿ... (էջ 233)

Գրել է 1900թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1900, N 8, էջ 116, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Իսահակյանի կենդանության օրոք երկերի ժողովածուների մեջ չի գետեղվել:

Տարիներ անց լույս է տեսել՝ «Հայդուկի երգեր», 1960, էջ 25, ապա՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 74: Տեքստը բերվում է «Դրոշակից»:

ԷՅ, ՋԱՆ-ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ԻՆՉՔԱՆ ՍԻՐՈՒՆ ԵՍ... (էջ 234, 584)

Գրել է 1900թ. ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 14-II: «Հայդուկի երգեր» շարքի հայրենասիրական բանաստեղծություններից է: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1900, հոկտեմբեր, N 8, էջ 116, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ, նույն տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 137 և մյուս ժողովածուներում:

ՃԱՄՔԵՍ ԱՐՈՒՆԻ ՀԵՏՔ ԹՈՂԵՐ, ԿԵՐԹԱ... (էջ 235)

Գրել է 1900թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1900, N 9, էջ 123, «Հայդուկի երգերից» ենթախորագրով, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 134: «Հայդուկի երգեր», 1960, էջ 26, «Սովետական Հայաստան», 1987, N 12, էջ 25, «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 75: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ՈՒՐՏԵՂ ՍԻՐՈՒՆ ԿԻՆ ԿՏԵՄՆԵՄ... (էջ 236, 585)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1900թ. օգոստոսի 12-ին: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 70, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 185, 186: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 124, 125:

ՕՐԸՍ ՏԸՐՏՈՒՄ, ՍԵՎ Է ԱՆՑՆՈՒՄ... (էջ 237, 586)

Գրել է 1900թ. սեպտեմբերին Քյուսնախտում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1902, N 10, էջ 35, 36, շարունակությունը՝ N 11, էջ 34, 35, «Էս աշխարհը արունքտեր է, ո՛չ գուք ունի, ո՛չ խիղճ ունի...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 135, 136, այդ գրքում բանաստեղծությունը բաժանված է եղել երկու մասի, որոնք նշվել են հռոմեական թվերով, նույն տեքստը առանց համարակալման՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 194 – 198 և հետագա ժողովածուներում:

ԻՄ ԱՅՐՈՂ ՎՇՏԻՑ ՍԻՐՏԸՍ Է ՄԱՇՎԵԼ... (էջ 241, 586)

Գրել է 1900թ. նոյեմբերին Ցյուրիխում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1901, փետրվարի 4, N 5, էջ 44, «Իմ գուլում դարդից սիրտս է մաշվեք...» սկսվածքով: Այնուհետև մասնակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 70: Վերջնական

խմբագրումը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 38: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԻՐԻԿՈՒՆՆ ԵԿԱՎ, ՏՆԵ-ՏՈՒՆ ՄՏԱՎ... (էջ 242, 586)

Գրել է 1900թ. ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 33-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ», 1901, հունիսի 10, N 21, էջ 234, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 111: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 131:

ԱՅՍՕՐ ՉԵՐ ՏՈՒՆ ՄԵԾ ԽՆՁՈՒՅՔ ԿԱ... (էջ 243, 587)

Գրել է 1900թ. Ցյուրիխում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 143-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարագ» («Իլյուստրացիոն»), 1901, դեկտեմբերի 31, N 50, էջ 94, «Էսօր ձեր տուն կերուխում կա...» սկզբնատողով, այնուհետև բանաստեղծության վերջին՝

Ա՛խ, մինչև լուս կերուխում է,

Սրտիս աղբուրն եք քամում.

Ա՛խ, ձեր տունը արընքտուն է,

Գերեզմա՛նս եք փորում:

քառատողի կրճատումով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 62: Վերջնական խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 74:

ՉԱՅՆԸՍ ՀՆՉՈՒՄ Է ԽԱՎԱՐԻ ԽՈՐՔԻՅ... (էջ 244, 588)

Գրել է 1900թ. Ցյուրիխում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1901, նոյեմբեր, N 11, էջ 19, «Ձայնս հնչում է...» վերնագրով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 27: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 146:

ԳՈՒ ԳՆԱՅԻՐ – ԵՍ ՄՆԱՅԻ... (էջ 245)

Գրել է 1900թ. Փարիզում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 57-II, մեկ այլ օրինակը՝ 119 –II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ», Փարիզ, 1919, N 12, էջ 200, այնուհետև՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1955, հունվար, N 1, էջ 9, ապա՝ «Երկեր», 1955, էջ 31: Տեքստը բերվում է «Երկերից»:

ԻՄ ՈՒՂԻՆ (էջ 246)

Գրել է 1900թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Անահիտ» (ամսագիր), Փարիզ, N 9-11, էջ 234: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 156 –

157: Տեքստը բերվում է «Անահիտ» ամսագրից:

ԺԵՌ, ՍԵՎ ՔԱՐԸ ՍՐՏԻՍ ՎՐԱ... (էջ 248, 588)

Գրել է 1901թ. Ցյուրիխում, ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 144-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, մարտ, N 3, էջ 58, բանաստեղծության չորրորդ տողը եղել է՝ «Քներ եր Մանթաշում», նույն տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 151, 152, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 117: Վերջնական տեքստը՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.ով, հ. 1, 1950, էջ 111:

ԵՐԱՋԻՍ ՏԵՍԱ, ՈՐ ԾՈՎԻ ԱՓԻՆ... (էջ 249, 589)

Գրել է 1901թ. Ցյուրիխում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 49-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, հուլիս, N 7, էջ 145, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 36, որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 65: Վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 68:

ԴԵՊԻ ԱՆԱՊԱՏ ՀՈՂՄԸ ԿԸՍՈՒՐԱ... (էջ 250, 589)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1901թ. մայիսի 26-ին Լիդոյում (Լիզի, նշանավոր հանգստավայր Վենետիկի մոտակայքում): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 4-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 21, «Դեպի անապատ չոր հողմը կուգա» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 275: Վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 21:

...ԵՎ ՈՒՇ ԳԻՇԵՐԻՆ ՀՈԳՆԱԾ ՄԻ ԱԼԻՔ... (էջ 251, 589)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1901թ. հունիսի 2-ին Լիդոյում (Վենետիկ): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 4-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 36, «Եվ ուշ գիշերին մի հոգնած ալիք...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 202:

ՏԵՈՒՐ, ԳԼԽԱԿՈՐ, ՍԻՐՏՍ ԴԱՐԴԻ ԾՈՎ...» (էջ 252, 590)

Գրել է 1901թ. Վիեննայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Տարազ», 1901, ապրիլի 15, N 13, էջ 139, «Արագի ափին» վերնագրով և «Նստեր եմ մենակ Արագի ափին...» սկզբնատողով, բանաստեղծության երրորդ քառատողը.

Աշխարհս լի էր անուշ երգերով,
Ու սիրտս բաց էր ընկերի համար.

Աշխարհը լի էր զառերագներով,

Ու սիրտս բաց էր ամենքի համար...

հանել է մշակման ժամանակ և դրա փոխարեն՝ «Բանաստեղծությունների» 1903, էջ 74 տեքստում գետեղել՝

Ա՛խ, աստղը աստղին դարպաս է անում,

Սիրտս կո՛ւյր է, կո՛ւյր, – չեմ տեսնում հիմի.

Ու ծաղիկ ծաղկին համբույր է շնչում,

Սիրտս խո՛ւլ է, խո՛ւլ, չեմ լսում իսկի:

Հետագա վերախմբագրման ժամանակ այդ քառատողը հանվել է տեքստից:

Վերջնական մշակմամբ լույս է տեսել՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 123:

ԱՐԱՋԻՆ (էջ 253, 590)

Գրել է 1901թ. Վիեննայում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 1-II և N 102 – II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 18, 19, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 183, 184:

Արագ – Արաքս գետի ժողովրդական անվանումը: Տվյալ դեպքում խորհրդանշում է հայոց նականագիրը:

ԾԱՄԵՐԴ ՀՅՈՒՄԵԼ... (էջ 255, 592)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1901թ. սեպտեմբերի 12-ին Բասենում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, մայիս, N 5, էջ 12, «Ժողովրդական մոտիվներ» ընդհանուր վերնագրի տակ, «Հագեր ես կա՛րմիր...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 110: Նոր, հիմնական խմբագրումը՝ «Աշման ծաղիկներ», 1922, էջ 33: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 110:

ԿՅԱՆՔԻ ԺԽՈՐԻՑ ՄՏԱ ԱՆԱՊԱՏ... (էջ 256, 592)

Գրել է 1902թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, հունվար, N 1, էջ 95, ինչպես և՝ «Տարագ», 1902, հունվարի 27, N 3, էջ 13, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 12, որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 271: Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույց, Կ.Պոլիս, 1911, էջ 170, «Դեպի կախաղան» վերնագրով: Վերջին մշակումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 284: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

«ԹԱՓ ԿՈՒՏԱՄ ԹԵՎԵՐՍ ԵՎ ԿԸ ՍԱՎԱՌՆԵՄ... (էջ 257, 593)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1902թ. փետրվարին, Ախալցխայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 19, «Թա փ կուտամ քևերս ու սո՛ւր կը բռնեմ...» սկզբնատողով, ապա որոշակի փոփոխություններով՝ «Ներգեր ու վերքեր», 1908, էջ 273: Նույն տեքստը հետագա ժողովածուներում:

ՀՈԳԻՍ ՄԸՌԱՅԼ ԷՐ ՄԸՐԸՐԿԻ ՆԸՄԱՆ... (էջ 258)

Գրել է 1902թ. փետրվարին, Ախալցխայում: Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 20, այնուհետև՝ «Ներգեր ու վերքեր», 1908, էջ 274: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում: Տպագրվել է նաև «Դեպի կախաղան» վերնագրով՝ Թեոդիկ. «Ամենուն տարեցայցը», Կ. Պոլիս, 1911, էջ 170:

ԷՅ ԿԱՆԱՆՉ ԱԽՊԵՐ, ԴՈՒ ԲԱՐՈՎ ԵԿԱՐ... (էջ 259, 593)

Գրել է 1902թ. Կաղզվանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, փետրվար, N 2, էջ 9, 10, հեղինակի հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Մեր ժողովուրդը գարնան գալը՝ «Բարով եկար, կանանչ ախպեր» ասելով է ողջունում, իսկ ձմռան գալը՝ «Բարով եկար, ներմակ ախպեր...»: Այնուհետև՝ «Սոխակ Հայաստանի» ժողովածուում, հ. 1, Բաքու, 1902, էջ 141, 142: Ապա՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 72, «Ներգեր ու վերքեր», 1908, էջ 120, 121, այնուհետև 6 տողի կրճատումով և նոր խմբագրմամբ՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 102: Վերջին մշակումը՝ «Ներկեր», 1955, էջ 35:

ԵՎ ՃԱՄՓԵՔԻ ՄԵՋ, ԱՄԱՅԻ ԴԱՇՏՈՒՄ... (էջ 260, 594)

Գրել է 1902թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, մարտ, N 3, էջ 59, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 38: Ապա տարիներ անց՝ «Ներկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 147:

ՍԱՐԻ ՀՈՎԻ ՊԵՍ ԱՄՊԵՐԻ ՓԵՇՈՎ... (էջ 261, 594)

Գրել է 1902թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, ապրիլ, N 4, էջ 37, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 52: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 23:

ՉՄԵՌՆ ԱՆՅԱՎ, ԵԿԱՎ ԳԱՐՈՒՆ... (էջ 262, 594)

Գրել է 1902թ. Բասենում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, ապրիլ, N 4, էջ 38, «Ժողովրդական մոտիվներ»

ընդհանուր վերնագրի տակ, ապա՝ «Հին-նոր երգ ու վերքերից», 1902, էջ 24: Վերջնական տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 165:

ԴՈ՛Ւ ԶԻՆՁ ԵՎ ՀԵՉ ՄԻ ԹԻԹԵՆ ԵՍ... (էջ 263, 594)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ: Հավանաբար գրել է 1902թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, N 6, էջ 82, «Օրիորդ...-ին» խորագրով, այնուհետև՝ առանց խորագրի՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 62: Վերջին մշակումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 78: Տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 159: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԷՍ ԶԻՆՁ ԱՂԲՅՈՒՐՆ Է՝ ՈՒՐԱԽ, ԿԱՐԿԱՉՈՒՆ... (էջ 264, 595)

Գրել է 1902թ. հուլիսին Սարիղամիշում, անդրադարձել է նույն թվի օգոստոսի 4-ին Ղազարապատում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, օգոստոս, N 8, էջ 121, «Էս ջինջ աղբյուրն է՝ ուրախ, քչքչուն...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 81: Վերջին մշակումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 126, 127:

ԷՍ ԻՆՉՆ Է ԱՄՊՈՒՄ ԶԻԼ ԹԵՎԻՆ ԿՈՒՏԱ... (էջ 265, 595)

Գրել է 1902թ. Բասենում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 25-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, սեպտեմբեր, N 9, էջ 27, ապա՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 82: Վերջին մշակումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 118:

ՍՈՒՐԲ ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ԵՐԳԵԼ ԿՈՒՉԵԻ... (էջ 266)

Գրել է հավանաբար 1902թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1902, N 10, էջ 148, «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Այնուհետև՝ «Հայդուկի երգեր», 1960, էջ 43, ապա՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 76: Տեքստը բերվում է «Դրոշակից»:

ԱՐԱՋԻ ԱՓԻՆ ԲՈՍՏԱՆՍ ԼԻՆԻ... (էջ 267, 595)

Գրել է 1902թ. Բաքվում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1902, դեկտեմբեր, N 12, էջ 29, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 86 և մյուս ժողովածուներում:

ՎԱՍ ԵՐԿԻՆՔԸ ԼՈՒՌ ԳԻՇԵՐՈՎ... (էջ 268, 596)

Գրել է 1902թ. օգոստոսին Կարսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1903, հունվար, N 1, էջ 56, «Վառ երկինքը կուռ գիշերին...» սկսվածքով:

Այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 17, ապա նոր խմբագրմամբ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 268: Վերջին մշակումը երկու տողի հավելումով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 214:

ՈՐՍԿԱՆ ԱԽՊԵՐ, ՍԱՐԵՆ ԿՈՒԳԱՍ... (էջ 269, 597)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1902թ. նոյեմբերի 19-ին Բալասանիում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 2-II և N 102-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Լույս» պատկերազարդ օրացույց-հանդես 1904 թվականի, Թիֆլիս, 1903, էջ 33 – 34, «Պասկ» վերնագրով և (Ժողովրդական մոտիվներից) ենթախորագրով: Այնուհետև որոշակի փոփոխություններով և առանց վերնագրի՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 112: Վերջնական խմբագրումը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 176, 177: Նույն տեքստը հետագա ժողովածուներում: Այս ստեղծագործությունը վերածվել է ժողովրդական երգի, որի հիման վրա Արամ Խաչատրյանը գրել է իր «Երկրորդ սիմֆոնիան»:

ԵՎ ՎԱՂՈՒՅ, ՎԱՂՈՒՅ ԽՈՐ ՔՈՒՆ Է ՄԵՏԱԾ... (էջ 270, 598)

Գրել է 1902թ. Բաքվում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1903, մայիս, N 5, էջ 69, «Եվ վաղուց ի վեր խոր քուն է մտած...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 18, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 266: Վերջին մշակումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 212:

ՆԵՐԿԱ ԵՂԱ ՍԻՐԵԿԱՆԻՍ ՊՍԱԿԻՆ... (էջ 271, 598)

Գրել է 1902թ. Բաքվում, անդրադարձել է 1924թ. Վենետիկում, այդ ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հառաջ», Փարիզ, 1926, հունվարի 6, N 68, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 42: Այդ տեքստը հետագա ժողովածուներում:

ԳՈՒՅԵ ԻՄ ՀԵՇՇԱՆՔ, ՀԱՌԱՉՔ ԵՎ ՄԵՐՄՈՒՆՋ... (էջ 272, 598)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ: Հավանաբար՝ 1901 – 1902թթ.: Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 4, 5, երկրորդը որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 247, 248, այս տեքստում կրճատված են «Բանաստեղծությունների» (1903) տեքստի վերջին երկու տողերը, նույն տեքստը՝ «Հայ գրողներ» (Ժողովածու), Թիֆլիս, 1914, հ. 1, էջ 232, այնուհետև տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 160, 161: Տեքստը բերվում

է «Երգեր ու վերքերից»։ Բանաստեղծությունը նվիրված է մորը՝ Ալմաստ (Ղլտնյան) Իսահակյանին (1833 – 1918), որի հանդեպ բանաստեղծը մեծագույն պաշտամունք է տածել։

ԵՎ ՀՈԳԻՍ ԱՐԹՆԱԾ, ՎԱՌՎԱԾ, ՏՈԳՈՐՎԱԾ... (էջ 274, 599)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ, հավանաբար գրել է 1902թ.։ Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 8։ Երկրորդը աննշան փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 253։ Տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 162։ Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»։

ԱՇԽԱՐՀԸ ՎԱՌ ԷՐ ԱՆՈՒՇ ԵՐԳԵՐՈՎ... (էջ 275)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ, հավանաբար՝ 1901 – 1902թթ.։ Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 34։ Այնուհետև տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 163։ Տեքստը բերվում է «Բանաստեղծություններից»։

ԱՆՏՈՒՆ ԹՈՉՆԱԿՍ, ԻՄ ԽԵՂԸ, ՏԽՈՒՐ ԵՐԳ... (էջ 276, 599)

Գրել է 1902թ.։ Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 42, «Իմ երգին» վերնագրով, այնուհետև երրորդ քառատողի՝

Թռի՛ր, թռչնա՛կս, գնա ու գտի՛ր
Ազա տ, սուրբ սիրո մի նորոգ աշխարհ.
Ուր մարդն է հպալստ, անկե՛ղծ, անպատիւր, –
Ու երգի՛ր այնտեղ – այդ մարդկանց համար...

կրճատումով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 43։ Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 51։

ԻՐԻԿՈՒՆՆ ԵԿԱՎ, ՀԱՎՔԵՐՆ ԱՌԱՆ... (էջ 277, 599)

Գրելու ստույգ թվականը նշված չէ, հավանաբար՝ 1901 – 1902թթ.։ Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 116, երկրորդը որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 179, այդ տեքստում կրճատվել է բանաստեղծության առաջին տարբերակի վերջին քառյակը՝ «Քար-սրտերը ծակե՛ք-մտե՛ք...» սկսվածքով։ Այնուհետև նույն տեքստը՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 164։ Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»։

ԵՐՆԵՎ ՁԵՁԻ, ՉԸՄՐՈՒՄՏ ՍԱՐԵՐ... (էջ 278, 599)

Գրել է հավանաբար 1902թ.։ Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 127, 128, «Ալագյազի մանիներից»

(XV) շարքում: Այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 106, «Ալագյազի մանիներ» (XIX) շարքում: Բանաստեղծությունը «Ալագյազի մանիներ» պոեմի վերջնական տեքստի մեջ չի տեղադրվել և Խաֆայանի երկերի հետագա հատորների մեջ չի զետեղվել: Տարիներ անց տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 165: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԱՒԽ, ԱՉԵՐԸԴ ԱՐԵՎ ՈՒ ՄՈՒԹ... (էջ 279, 599)

Գրել է հավանաբար 1902թ.: Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 128, «Ալագյազի մանիներից» (XVII) շարքում, «Ա՛խ, աչերդ բլիսմ ունին...» սկզբնատողով, երկրորդ տպագրությունը, որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 106 – 107, «Ալագյազի մանիներ» (XX) շարքում: Բանաստեղծությունը չի զետեղվել «Ալագյազի մանիներ» պոեմի վերջնական տեքստի մեջ և դուրս է մնացել հետագա ժողովածուներից: Տարիներ անց տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 166: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

ԵՍ ԳԻՏԵՄ, ԳԻՏԵՄ, ՈՐ ԿՅԱՆՔԻՍ ՇԵՄՔԻՑ... (էջ 280, 600)

Գրել է 1903թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1903, հունվար, N 1, էջ 100, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 15, ապա վերամշակված՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 262, որտեղից և բերվում է տեքստը:

ԵՍ ՁԵՋ ԱՍՈՒՄ ԵՄ ԿԸԳԱ ՈԳՈՒ ՍՈՎ... (էջ 281, 600)

Գրել է 1903թ. Բաքվում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1903, մարտ, N 3, էջ 25, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1903, էջ 10, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 256: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՆՈՐԻՑ ԵԿԱՆ ԳԱՐՆԱՆ ԱՆՈՒՇ ՕՐԵՐԸ... (էջ 282, 600)

Գրել է 1903թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1903, N 6, էջ 38 , 39, «Էլի եկան գարնան անուշ օրերը...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 181, 182: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 122, 123:

ԱՅՍ ԶԻՆՋ ԳԻՇԵՐԻՍ ԱՆՈՒՇ ԿԸԽԸՇՇԱՆ... (էջ 284, 600)

Գրել է 1903թ. Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1903, հուլիս, N 7, էջ 89, «Էս ջինջ գիշերին անուշ

կը խըշշան...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 32 և մյուս ժողովածուներում:

ԱԽ, ՍԻՐՏՍ ԱՆՄԵՐ ՈՒ ՍԻՐՏՍ ԱՆՄԵՐ... (էջ 285, 601)

Գրել է 1903թ. փետրվարի 25-ին Բաքվում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», N 7, էջ 146, 147, «Ա՛խ, սիրտս անմեր ու սիրտս անտեր...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 147, 148 և մյուս ժողովածուներում:

ԷՆ ԱՄՊԻ ՆԸՄԱՆ ԽՈՒԼ ՈՐՈՏՈՒՄՈՎ... (էջ 286, 601)

Գրել է 1903թ. հուլիսի 16-ին Ղազարապատ գյուղում, վերամշակել է նույն քվին Կարսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽԾ, N 5-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1903, N 8, էջ 87, 88, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 149, ապա մասնակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 112 և մյուս ժողովածուներում:

ՕՏԱՐ, ԱՄԱՅԻ՝ ՃԱՄՓԵՔԻ ՎԵՐԱ... (էջ 287, 601)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1903թ. հուլիսի 31-ին Ղազարապատ գյուղում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽԾ, N 5-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1903, N 9, էջ 133, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 40: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 33:

ԵՐՈՒՇԻԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 288, 602)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1903թ. օգոստոսի 19-ին Սևանում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽԾ, N 5-II: Երկար տարիներ չի հրատարակվել: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1955, N 9, էջ 3, մի շարք բանաստեղծությունների հետ՝ «Հին տետրակներից» ընդհանուր խորագրի տակ, այնուհետև՝ «Երկեր» 4 հ.ով, հ. 1, 1958, էջ 486:

ՄԱՅԻ ԿԱՐՈՏ ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ... (էջ 289, 603)

Գրել է 1903թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1903, հոկտեմբեր, N 10, էջ 131, «Իմ հայրենիքին կարոտ մնացի...» սկզբնատողով, անդրադարձել է տարիներ անց, 1950թ. ապրիլի 22-ին, «Երկերի ժողովածուի» (4 հ.ով)՝ առաջին հատորը պատրաստելիս, ավելացրել է 9 – 12 տողերը, «Երկերի ժողովածու» 4 հ.ով, հ. 1, 1950, էջ 134: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՆԳ (էջ 290, 604)

Գրել է 1903թ. Ղազարապատում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրոշակ», 1904, N 1, էջ 3, Իսահակյանը բանաստեղծությունը ստորագրել է Արտավազդ Ծածկանունով, որը հետագայում չի կիրառել: Այնուհետև տպագրվել է՝ «Զանգ» (օրաթերթ), Թիֆլիս, 1906, էջ 14, ապա՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 243, 244: Վերոհիշյալ հրատարակություններում բանաստեղծությունը կազմված է եղել 9 քառյակից, վերջնական վերամշակման ժամանակ՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 150, 151, կրճատել է նախնական տարբերակի 8-րդ՝ հետևյալ քառյակը.

Հըրաբուղիսների դու վըսեմ երկի՛ր,
Եվ ծովերից-ծով հուժկու մըրըրկե՛.
Քո սուրբ ոտքերով և գա՛րկ, և ժայթքի՛ր
Բըռնության գըլխին, – աշխարհը փըրկե:

Ռուս բանաստեղծ Կոստանտին Բալմոնտը թարգմանել է առաջին տարբերակը (9 քառյակ), իսկ Նիկոլայ Տիխոնովը՝ վերջին, վերամշակված տարբերակը (8 քառյակ): Իր վերջին ժողովածուում՝ «Երկերում», 1955, Իսահակյանը բանաստեղծությունը տպագրել է 8 քառյակ տարբերակով:

ԵՍ ԼԱՆ ԿՈՒՁԵՄ, ԵՐԳԵԼ ՏԽՈՒՐ ՈՒ ԹԱՓԱՌԵԼ... (էջ 292)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ, հավանաբար՝ 1903թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, N 1, էջ 29-31: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 167 – 169: Տեքստը բերվում է «Մուրնից»:

ԵՎ ՍԵՐԸԴ ՍԻՐՏԸՍ ԿԱՐԵՎԵՐ ԽՈՅԵՑ... (էջ 294, 604)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1903թ., ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 5-II: Վերամշակվել է 1904թ. Նոր Նախիջևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, N 4, էջ 24, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 35 և մյուս ժողովածուներում:

ԸՆԿԵՐԻՍ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 295, 604)

Գրել է 1903թ. Բաքվում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, հոկտեմբեր, N 10, էջ 66, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 114: Տեքստը բերվում է «Երգեր ու վերքերից»:

Բանաստեղծությունը գրված է իր ընկեր Գևորգ (Եգոր) Առստամյանի հիշատակին: Գևորգ Առստամյանը ծնվել է 1870-ական

բթ. վերջերին Շուշիում, ավարտել է տեղի հոգևոր դպրոցը, գրել է ժողովրդի մեջ լայն տարածում գտած երգերի երաժշտություներ: Նրան են վերագրում Իսահակյանի «Մանկալ ես, բեզարած ես...», «Սիրեցի, յարըս տարան...» երգերի երաժշտության հեղինակությունը: 1901թ. Շուշիից աքսորվել է, նույն տարին գինվորագրվել հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը, Արևմտահայաստանում ղեկավարել կամավորական ջոկատներ: Հայտնի էր ֆիդայական շրջաններում Մենակ մականվամբ: Մասնակցել է մի շարք մարտերի: 1903թ. հերոսաբար ընկել է Բասենի շրջակայքում անհավասար մարտում: Իսահակյանը սգացել է երիտասարդ ֆիդայի-երգահանի վախճանը, ներկա բանաստեղծությունից բացի (որը մինչ այժմ չի ծանոթագրվել, որպես Գ.Առստամյանի հիշատակի ներբող, նա գրել է «Մենակի (Ե.Առստամյան) նվիրական սովերին» բանաստեղծությունը:

ԻՆՉ ԵՍ ԳԱՋԱՁՈՒՄ, ԻՄ ՎԻՐԱՎՈՐ ՍԻՐՏ... (էջ 296, 604)

Գրել է 1903թ. Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանբեր գրականության և արվեստի», գիրք Բ, Ս.Պետերբուրգ, 1904, էջ 107, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 155: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 111:

ՄԵՆԱԿ ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐՆ ԵՆ ԱՆՈՒԾ... (էջ 297, 604)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1903թ. ղեկսեմբերին Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանբեր գրականության և արվեստի» (հանդես վեցամսյա, Բ գիրք, Ս.Պետերբուրգ, 1904, էջ 108 – 109, այնուհետև որոշ փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 241 – 242: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԼԱՁՈՒՐ ԵՐԿՆՔՈՎ ԱՄՊԵՐ ԵՆ ԱՆՅՆՈՒՄ... (էջ 299)

Գրել է 1903թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 5-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1905, հոկտեմբեր, N 10, էջ 23, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 220, հետագայում՝ «Երգերի ժողովածու» 6 հ.ով, հ. 1, 1973, էջ 167:

ԼԸՍՈՒՄ ԵՄ ՂՈՂԱՆՋՆ ՏԻԵՁԵՐԱԿԱՆ... (էջ 300, 605)

Գրել է 1903թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1905, հոկտեմբեր, N 10, էջ 75, 16 տողանոց առաջին տարբերակը՝ «Թուչում է ոգիս ազա՛ տ ու անվա՛խ...» սկսվածքով: Հետագայում այդ տեքստից կրճատել է առաջին քառատողը.

Թոչում է ոգիս՝ ազա՛տ ու անվա՛խ՝
Վեհ բարձունքները խրոխտ լեռների.
Եվ գլխիս վերև լսում եմ հաճախ
Շառաչումները արծվի քների:

Նոր մշակմամբ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 225, այնուհետև տարիներ անց՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ.ով, հ. 1, 1973, էջ 164:

ԱՆԴԱՐՁ ԳՆԱՅԱԾ... (էջ 301, 605)

Գրել է 1903թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 5-II, N 28-II: Տպագրվել է առաջին անգամ երկար տարիներ անց՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1955, սեպտեմբեր, N 9, էջ 3, «Հին տետրակներից» ընդհանուր խորագրի տակ, այնուհետև՝ «Երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1958, էջ 188:

ԻՄ ԱՂՈԹՔԸ (էջ 302, 606)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1903թ. Դիլիջանում և Սևանում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 28-II: Երկար տարիներ չի հրատարակել, 1955թ. նորից խմբագրելուց հետո առաջին անգամ լույս է տեսել՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», Երևան, 1955, N 9, էջ 3, մի շարք բանաստեղծությունների հետ «Հին տետրակներից» ընդհանուր խորագրով, այնուհետև՝ «Երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1958, էջ 187:

ԴՈՒ ԱՆՑՈՐԴԻ ՊԵՍ ՔԵՉ ՄԻԱՅՆ ԸՉԳԱ՛... (էջ 303, 606)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1904թ. հունվարի 31-ին Նոր Նախիջևանում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 7-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1905, N 2-3, էջ 117, 118, «Նվեր օր. NN-ին» ընծայականով և «Երանի՛, ով ձգտում է դեպի աստղերը: Մեծն Բրահմա» բնաբանով: Արամ Ինճիկյանն իրավացիորեն գտնում է, որ NN-ը Աննա Մատակյանն է, քանի որ նրան ուղղված մի նամակում, առ 1905թ. հուլիսի 14, Խառակյանը արձակ շարադրանքով կրկնում է այս բանաստեղծության մի քանի տողերը և բնաբանը: Առաջին տպագրությունը գրքով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 223, առանց ընծայականի, բայց բնաբանը պահպանած, նույն տեքստը առանց բնաբանի՝ հետագա ժողովածուներում: Սույն հրատարակության մեջ վերականգնված է բնաբանը:

ՇԱՏ ՄԻ՛ ՏԵՐԻՐ, ՇԱՏ ՄԻ՛ ԽՆԴԱՐ, ՍԻՐԵԼԻՍ... (էջ 304, 606)

Գրել է 1904թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Լույս»

(պատկերագարդ օրացույց-հանդես) տարեգիրք, Թիֆլիս, 1904, էջ 470, «Շատ մի՛ տխրի, շատ մի՛ խնդա ու հուսա...» սկզբնատողով: Ապա մասնակի փոփոխություններով՝ «Ընտիր երկեր», երկու հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 265: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԱՄԽ, ԻՄ ՍԻՐՈՒՄ ՎԱՌ ԳԱՐՈՒՆԸ ԹՈՇՆԵՑԱՎ... (էջ 305, 607)

Գրել է 1904թ. Նոր Նախիջևանում: Նախնական տարբերակը տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, N 2, էջ 132, «Սիրելի Ս. Մն.-ին» խորագրով: 1908թ. վերամշակել է, բաժանել երկու ինքնուրույն բանաստեղծությունների՝ «Ա՛խ, իմ սիրուս վառ գարունը բոշնեցավ...» (տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 61) և «Մեկը չեղավ, որ իմանար դարդերս...»: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 65:

. ՄԵԿԸ ՉԵՂԱՎ, ՈՐ ԻՄԱՆԱՐ ՎՇՏԵՐՍ... (էջ 306, 607)

Գրել է 1904թ. Նոր Նախիջևանում: Առաջին անգամ նախնական տարբերակը տպագրվել է՝ «Մուրն», 1904, N 2, էջ 132, «Սիրելի Ս.Մն.-ին» խորագրով, ապա 1908 թվականին «Երգեր ու վերքերի» տեքստը պատրաստելիս այն տրոհել է երկու մասի, որպես առանձին բանաստեղծություններ՝ «Մեկը չեղավ, որ իմանար դարդերըս...» սկզբնատողով...» տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 34, և «Ա՛խ, իմ սիրուս վառ գարունը բոշնեցավ...» («Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 61): Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 28:

ՄՈՒՅԼ ԱՄՊԵՐԻՑ, ՀԸՁՈՐ ԿԱՅԾԱԿՈՎ... (էջ 307, 607)

Գրել է 1904թ. փետրվարին Մոսկվայում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 13-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, N 3, էջ 128, 129, «Ասուպ» (Նվեր օր. NN) վերնագրով, «Լալազար երկնքից, շաչով, շառաչով...» սկզբնատողով, այնուհետև զգալի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 222, առանց վերնագրի: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 252:

ԻՆՉՊԵՍ ՈՒՇ ԱՇՆԱՆ... (էջ 308, 608)

Առաջին տարբերակը գրել է, ըստ ինքնագրի, 1904թ. ապրիլի 30-ին Մոսկվայում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, N 5, էջ 71, «Ցո՛ւրտ է ու գիշեր...» սկզբնատողով, 18 տող: Առաջին տարբերակը խիստ

փոփոխության է ենթարկել և կրճատել կիսով չափ: Նոր խմբագրմամբ լույս է տեսել «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 201, «Ինչպես ուշ-աշնան...» սկզբնատողով, վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 190:

ՔԱՂԱՍԾ ՎԱՐԴԸ ԹԵՓԻՆ ԵՏ ՉԻ ԳԱ ՆՈՐԻՑ... (էջ 309, 610)

Գրել է 1904թ. Մոսկվայում, ուր գտնվելիս է եղել փետրվարից մինչև հունիս ամիսները: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1905, N 5, էջ 105, «Քաղած վարդը թփին չի դառնա նորից...» սկսվածքով: Այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 214: Վերջին մշակումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 130:

ՎԱՐԴԻ ՇՐԹՈՒՆՔԸՂ, ԱՂՋԻԿ ԱՉԱԳԵՂ... (էջ 310, 610)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1904թ. մայիսի 17-ին Մոսկվայում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 6-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Լույս» (պատկերազարդ օրացույց-հանդես) տարեգիրք, Թիֆլիս, 1904, էջ 477–478, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 46 և մյուս ժողովածուներում:

ԱՒ, ՀԵՌՎԻՑ ՀԵՌՈՒԻ ԹՈՂ ՇՈՒՆՐ ԻՋԱՍԾ... (էջ 311)

Գրել է 1904թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 41-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1904, N 6, էջ 38, այնուհետև տարիներ անց որոշակի փոփոխություններով և «Հին երգերից» վերնագրով՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 166: Նույն տեքստը անխորազիր՝ «Երկեր», 1955, էջ 46: Համաձայն բանաստեղծի վերջին կամքի՝ բանաստեղծությունը ներկայացվում է առանց վերնագրի, «ԱՒ, հեռվից հեռո՛ւ թող ծուներ իջած...» սկզբնատողով:

ԱՅՍՊԻՍԻ ԴԱՌՆ, ԴԱԺԱՆ ՕՐԵՐՈՒՄ... (էջ 312)

Գրելու ստույգ թվականը նշված չէ, հավանաբար՝ 1904թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրճ», 1904, N 8, էջ 13: Հետագա տարիներին չի հրատարակվել: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 174, 175: Տեքստը բերվում է «Մուրճից»:

ԳԻՇԵՐՆ ԵՐԱՋՈՎ, ՋՕՐԸ ԿԱՐՈՏՈՎ... (էջ 313, 611)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1904թ. հուլիսի 22-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 39-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Լույս» (պատկերազարդ օրացույց-հանդես)

տարեգիրք, Թիֆլիս, 1905թ., էջ 462, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 47 և մյուս ժողովածուներում:

ՉՄՐՈՒԽՏՅԱ ԵՐԳԵՐ, ԵՐԱՋՆԵՐ ՇՔԵՂ... (էջ 314, 611)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1904թ. սեպտեմբերի 20-ին: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, N 12, էջ 39, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 150, ապա զգալի փոփոխություններով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 32, այս տեքստում հիմնովին փոխվել է երրորդ քառատողը, ապա չորս քառատող տարբերակով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 137: Վերջնական խմբագրումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 197:

ԵՐԿԻՆՔՆ ՀԻԱՍՔԱՆՉ, ՇՔԵՂ, ԼՈՒՍԱԼԻՑ... (էջ 315, 612)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1904թ. հոկտեմբերի 7-ին Թիֆլիսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 7-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, N 11, էջ 19, «Երկինք հիասքանչ, շքեղ լուսեղեն...» սկզբնատողով, «Անսահմանություն և, քո եռության մեջն է և իմ եռությունը» (Ջորդ. Բրունո) բնաբանով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 257: Վերջնական տեքստը առանց բնաբանի՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 208: Սույն հրատարակության մեջ վերականգնում ենք բնաբանը:

ԵՎ ԱՆԱՊԱՏԻՑ, ՀԵՌՈՒ ԾՈՎԵՐԻՑ... (էջ 316)

Բանաստեղծության առաջին տարբերակը գրել է, ըստ ինքնագրի, 1904թ. հոկտեմբերի 7-ին Թիֆլիսում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1905, N 5, էջ 11, «Նմանություն» խորագրով, «Մարդկանց արցունքներն քափվում են անվերջ...» սկզբնատողով, ըստ երևույթին Իսահակյանը նկատի է ունեցել իր երգի որոշակի նմանությունը ռուս բանաստեղծ Տյուտչևի «Слёзы людские, о слёзы людские...» բանաստեղծությանը, սակայն դա շատ հեռավոր, պայմանական նմանություն է: Այս նույն տեքստը Իսահակյանը հղել է Աննա Մատակյանին 1904թ. նոյեմբերի 20-ին Կարսից ուղարկված մի փոստային բացիկով: Այնուհետև Իսահակյանը բանաստեղծությունը հիմնովին մշակել է, նախնական տարբերակից և բնականաբար տյուտչևյան երկի նմանությունից համարյա ոչինչ չի մնացել: Բանաստեղծությունն այս վերջին խմբագրմամբ, առանց «Նմանություն» խորագրի, լույս է տեսել՝ «Խաբիսխ» (օրաթերթ), Թիֆլիս, 1907, հուլիսի 22, N 17, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 207:

ՆՐԱՆՔ ԻՄ ԿՅԱՆՔԸ ԵՐԱՁ ԴԱՐՉՈՒՅԻՆ... (էջ 317, 613)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1904թ. հոկտեմբերի 14 –16-ին Թիֆլիսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 7-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, N 11, էջ 46: Բանաստեղծությունից հետո «Մուրնում» գալիս են աստղանիշեր և ապա նոր բանաստեղծություն «Վեհտ կըցողան աստղերն այս գիշեր...» սկսվածքով: Վեցհատորյակի ծանոթագրություններում այս երկու բանաստեղծությունները ներկայացված են իբրև մեկը: Ըստ երևույթին չեն նկատվել բաժանող աստղանիշերը: «Երգեր ու վերքեր», 1908 գրքում այս բանաստեղծությունները ներկայացված են որպես առանձին ստեղծագործություններ, համապատասխանաբար՝ «Նրանք իմ կյանքը երազ դարձուցին...», էջ 14, իսկ երկրորդը, առաջին քառատողի կրճատումով՝ «Քո՛ւյր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց...» սկզբնատողով, էջ 62: Այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 16: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 16:

ՔՈՒՅՐ ԻՄ ՆԱՁԵԼԻ, ՆԱՅԻՐ ՔՈ ԴԻՄԱՅ... (էջ 318, 613)

Բանաստեղծության առաջին տարբերակը.

Վեհտ կըցողան աստղերն այս գիշեր,
Աղբյուրը զվա՛րք, պայծա՛ռ կը զնգա.
Այս անուշ գիշե՛ր, այս զուլալ գիշե՛ր
Իմ սրտից նորեն արտըսունք կուգա:

սկսվածքով, ըստ ինքնագրի, գրել է 1904թ. հոկտեմբերի 14 – 16-ին Թիֆլիսում և տպագրվել է 12-տողանոց տեքստը առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1904, N 11, էջ 46: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 7-II: Այնուհետև վերը բերված առաջին քառատողը կրճատել է, և բանաստեղծությունը սկսվել է երկրորդ քառատողի «Քո՛ւյր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց» սկզբնատողով, տպագրվել է «Երգեր ու վերքեր», 1908 գրքում, էջ 62: Քառատողի կրճատումից բացի ուրիշ փոփոխություններ տեքստում չկան: Նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 66 և հետագա ժողովածուներում:

ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ, ՄԻՐԱԺԻ ՄԵՁ ՄԻ ԲԵԴՎԻՆ (էջ 319, 614)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1904թ. հոկտեմբերի 17-ին Թիֆլիսում: Ինքնագիրը՝ «Անապատում միրաժի մեջ մի ճամփորդ...» սկզբնատողով, գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 7-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1905, N 2-3, էջ 117, 118, այնուհետև մասնակի ուղղումներով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 224 և մյուս ժողովածուներում:

ՆՄԱՆ ԳԱՅԼԵՐԻ ԽԸՄԲԻՆ ԱՄԵՀԻ... (էջ 320, 615)

Գրել է 1904թ. Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1905, N 2-3, էջ 65, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 33 և մյուս ժողովածուներում:

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾ ԱՍՏՂԻ ԱՌԱՋ... (էջ 321)

Գրել է 1904թ. Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Խարիսխ» (հասարակական-քաղաքական օրաթերթ), Թիֆլիս, 1907, հունիսի 12, N 9, այնուհետև նույն տեքստը առանց փոփոխությունների՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 219 և մյուս ժողովածուներում:

ԱՆՏՈՒՆ ՔԱՄՈՒ ՊԵՍ ՓԱԿ ԴՈՒՌԸԴ, ԳԻՏԵ՞Ս... (էջ 322, 616)

Գրել է 1904թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Խաբաբալա», Թիֆլիս, 1907, հունիսի 30, N 27, էջ 219, «Անտուն քամու պես փակ դուռդ, յար ջան...» սկզբնատողով, Avis ստորագրությամբ (հարկ է ստել, որ այդ ստորագրությունը Իսահակյանը մի քանի անգամ ևս օգտագործել է): Այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 70: Վերջնական մշակումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.ով, հ. 1, 1939, էջ 81:

ԼԵՌՆԵՐԸ՝ ԴԱԼԱՐ, ՀՊԱՐՏ ՀՈՐՉԱՆՔՈՎ... (էջ 323)

Գրել է 1904թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1908, մայիսի 4, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.ով, հ. 1, 1950, էջ 157, նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՀԱՍԱԿ՝ ՍՈՍ, ՔԱՅԼՎԱԾՔԴ՝ ՍԵԳ... (էջ 324, 616)

Գրել է 1904թ. Թիֆլիսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 42-II: Տպագրել է 50 տարի անց, ի թիվս մի շարք այլ երկերի՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1955, N 1, էջ 9, ապա՝ «Երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1958, էջ 198: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՀԻՄԱ ՀԵՌԱՎՈՐ, ՎԵՀ ՀԻՄԱԼԱՅԱՆ... (էջ 325, 616)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1905թ. հունվարի 1-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 7-II, մյուս օրինակը՝ N 177-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Մուրն», 1905, N 4, էջ 45, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 211: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 141 և հետագա ժողովածուներում:

ԲԱԴԵՐԸ ՎԱՅՐԻ ԹՈՒՆ ՇՎԱՐԱԾ... (էջ 326, 617)

Գրել է 1905թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 101-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1905, ապրիլ, N 4, էջ 46, «Մի՛ գնա մարդկանց մոտ – գնա՛ անապատ գազանների մոտ» (Ֆր. Նիցշե) բնաբանով, նույն տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 240: Այնուհետև առանց բնաբանի՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 192: Սույն հրատարակության մեջ վերականգնում ենք բնաբանը: Բանաստեղծության մի շարք մտորումներ հետագայում պիտի արձագանքեին Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմում:

ԱՌԱՎՈՏՈՒՆ ԾՈՎ-ՃԱՃԱՆՉՈՒՄ... (էջ 327, 617)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1905թ. հուլիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 5-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Մուրն», 1905, N 9, էջ 13, «Արտույտն է երգում» վերնագրով, այնուհետև նույն տեքստը անվերնագիր՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 51, վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 59:

ԱՆՀՈՒՆ ՎՐԵԺԻ ԵՎ ԱՏԵԼՈՒԹՅԱՆ ... (էջ 328, 618)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1905թ. հուլիսի 22-ին Ղազարապատ գյուղում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 46-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Հայրենիք», Բոստոն (շաբաթաթերթ), 1908, հունվարի 18, N 3, էջ 276, ստորագրությամբ՝ «X», այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 245, 246, վերջին մշակումը զգալի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 149: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

Է՛Յ ԴՈՒ, ՋԱՀԵԼ, ՀՊԱՐՏ ՀԱՍԱԿ... (էջ 329, 618)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1905թ. սեպտեմբերի 2-ին Ախալքալաքում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1905, N 10, էջ 99, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 49, ապա զգալի փոփոխություններով, «է՛յ դու հրպարտ, մատաղ հասակ, Թըռար ոսկի հավքի պես» սկսվածքով՝ «Աշնան ծաղիկներ», Վենետիկ, 1922, էջ 64, այս տեքստում ավելացվել է նաև 9-րդ տողը՝ «Աշնան բուղպի մեջ լալու...», որը հետագա հրատարակություններում չի պահպանել, նոր, զգալի խմբագրմամբ՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 57, ապա նույնությամբ՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ. -ով, հ. 1, 1950, էջ 175: Հետագայում՝ 1955 թվականին՝ մեկհատորյակը պատրաստելիս, Իսահակյանը կատարել է երկրորդ

տողի փոփոխութիւն՝ դարձնելով այն՝ «Թուար ոսկի աստղի պես» («Երկեր», 1955, էջ 49), նույնը և՛ «Երկերի ժողովածու» (6 հ.-ով), հ. 1, էջ 218: Սույն հրատարակութեան մեջ մենք վերականգնում ենք «Երգեր ու վերքեր» (1908), «Անցար ոսկի ամպի պես» տողը՝ գտնելով այս տարբերակը ավելի հարազատ բանաստեղծութեան ոգուն և հաշվի առնելով նրա լայն տարածումը ժողովրդի մեջ:

ԵՍ ԿՈՒՋԵՒ ԱՐԵՎԱՎԱՌ... (էջ 330)

Գրել է 1905թ. Մրենում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 7-II: Տպագրվել է՝ «Մուրն», 1905, N 4, էջ 45, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 50 և մյուս ժողովածուներում:

ԵՂԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՄ ԹԵ ՍԻՐՈ... (էջ 331, 619)

Գրել է 1905թ. Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 158-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», Թիֆլիս, 1905, N 11, 12, էջ 207, նույն տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 221, ապա՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 157: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, Երևան, հ. 1, 1939, էջ 216:

ԵՎ ԱՐԾԻՎ ՄԻ ՍԵՎ ԻՋԱՎ ՍԸՐԱՐՇԱՎ... (էջ 322, 620)

Գրել է 1905թ. Կարսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 5-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1905, N 11 – 12, էջ 219, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 53, ապա մեկ փոփոխումով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 13, վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 61: «Լսում եմ դողանջն տիեզերական...» (1903) բանաստեղծության հիմնական տեքստից հանված առաջին քառատողի սկզբնական մասը որոշ չափով օգտագործված է այս երկի մեջ:

ԵՍ ՁԵՁ ԱՍՈՒՄ ԵՄ, ՈՐ ԺԱՄՆ Է ՀԱՍԵԼ... (էջ 333)

Գրել է 1905թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արշալույս», Թիֆլիս, 1905, նոյեմբերի 13: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 85: Տեքստը բերվում է «Արշալույսից»:

ՄԻՇՏ ՉԳՈՒՄ ԵՄ ԵՍ, ՈՐ ՄԻ ՀԵՌԱՎՈՐ... (էջ 334, 620)

Գրել է 1905թ. Ալեքսանդրապոլում: Առաջին տպագրությունը՝ «Մուրն», 1906, N 1, էջ 130, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 52 և մյուս ժողովածուներում:

ԼՈՒՌ ՊԱՐՏԵԶՈՒՄ ՍԵՐՏԱՏԵՐՈՓ, ՍԻՐԱՏԵՆԶ... (էջ 335, 620)

Գրել է 1905թ. Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1906, N 2, էջ 22, «Մուր պարտեզում սրտատրոփ, սիրատենչ ...» սկսվածքով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 36, վերջնական մշակումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 25:

ՔՆՔՈՒՇ ՏԱՏՐԱԿԱՍ, ԴՈՒ ԱՆԾԱՆՈԹԻ... (էջ 336, 621)

Գրել է 1905թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1906, N 2, էջ 22, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 37, ապա նոր մշակմամբ՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 28: Վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 29:

ԿՆՈՋՆ ՈՒՋԵՑԻ ՀԱՎԱՏԱԼ ՆՈՐԻՑ... (էջ 337, 621)

Գրել է 1905թ. Թիֆլիսում: Առաջին տպագրությունը՝ «Մուրն», 1906, N 3, էջ 27, «Ուղեցի կնոջն հավատալ նորից...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 56, ապա մասնակի փոփոխությամբ՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 63: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՄԵՆԱԿԻ (Ե. ԱՌԱՏԱՄՅԱՆ) ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՍՏՎԵՐԻՆ (էջ 338)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1905թ., ինքնագրի առաջին տարբերակի սկզբնատողն է եղել՝ «Բասենա դաշտում դումանն է պատեր...»: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ալիք», Թիֆլիս, 1906, մայիսի 21, «Մենակի (Ե. Առստամյան) նվիրական ստվերին» վերնագրով, այնուհետև «Բոցիկու սարին սև ամպն է չոքեր...» սկզբնատողով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 153, 154, տարիներ հետո՝ «Հայրենիքի հետ» (բանաստեղծությունների ժողովածու), Երևան, 1942, էջ 123, 124, անվերնագիր, ԱՎ. Իսահակյան, Հատընտիր, Երևան, 1943, էջ 100, 101: Երկերի վեցհատորյակի մեջ չի գետեղվել: Այնուհետև՝ «Գրական թերթ», 1989, հոկտեմբերի 13, ապա՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 86, 87: Տեքստը բերվում է «Հայրենիքի հետ» ժողովածուից: Այդ գրքի իր օրինակի լուսանցքում Իսահակյանի բանաստեղծության 5-րդ քառյակի նախավերջին տողը՝ «Թո՛ղ ծանր չթվա այն հողը վրբեդ» փոխել է՝ «Թո՛ղ ծանր չըգա այն հողը վրբեդ», ներկա հրատարակությունում հաշվի է առնվել այդ ուղղումը: Իսահակյանն ունի Մենակին ձոնած նաև «Ընկերիս հիշատակին» («Ա՛խ, նորից եկավ լալազար գարուն...») բանաստեղծությունը:

ԿՅԱՆՔԻ ԿՈՎՈՒՄ ԱՄԵՆՔԸ ԴԵՄ ԱՄԵՆՔԻՆ... (էջ 339, 621)

Գրել է 1905թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արոր» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1907, սեպտեմբերի 6, N 4, «Գոյության կոիվ» վերնագրով, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 206, առանց վերնագրի և մյուս ժողովածուներում:

ԻՄ ՀՈԳԻՆ ՏԱՐԱԳԻՐ ՄԻ ԹՈՉՈՒՆ... (էջ 340, 621)

Գրել է 1905թ. Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 31, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 52, 53, «Իմ հոգին վարանած մի թռչուն...» սկզբնատողով: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 30:

ՔԱՋԵՐԻՆ (էջ 341)

Գրել է ըստ ինքնագրի՝ «8 հունվարի, 1906, Ալեքսանդրապոլ»:
Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 8-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մուրն», 1906, N 1, էջ 144, 145: Երկար տարիներ անց Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 90, 91: Տեքստը բերվում է «Մուրնից»:

ԻՄ ՍԻՐՏՆ ԱՅՆՏԵՂ Է – ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՁՈՐ... (էջ 342, 622)

Գրել է 1906թ. հունվարին: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 77-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Հառաջ» (օրաթերթ), Թիֆլիս, 1906, փետրվարի 5, N 18: Բանաստեղծությանն անդրադարձել է 1942թ., վերամշակել տեքստը և նոր խմբագրությամբ՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 310: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՀԱՅԻ ԵՐԳԸ (էջ 343, 623)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1906թ. փետրվարի 6-ին: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հառաջ» (օրաթերթ), Թիֆլիս, 1906, փետրվարի 12, N 23: Հետագա տարիներին չի հրատարակել: Բանաստեղծի երկերի ժողովածուների մեջ առաջին անգամ գետնադրվել է՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 225, 226:

ԱԳՈՍՎՆԵՐԻ ԳՈՐՇ ԹԵՎԵՐՈՎ... (էջ 345, 623)

Գրել է 1906թ. Ղազարապատ գյուղում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Երկիր» (օրաթերթ), Թիֆլիս, 1906, նոյեմբերի 5, N 31, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 180, ապա որոշակի փոփո-

խություններով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 71, վերջին մշակումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 136: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՅԱՐ, ԱՉԵՐԸԴ ԱՐԵՔԱԿԱՆ... (էջ 346, 623)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1906թ. սեպտեմբերի 21-ին Ղազարապատ գյուղում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽԾ, N 8-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նոր կյանք» (շաբաթաթերթ), Նոր Նախիջևան, 1907, օգոստոսի 5, N 31, էջ 433, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 187, 188, վերջին մշակումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 126, 127: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՀՈՎԸ ԲԱՐԱԿ ԿԸՇԸՆԿՇԸՆԿԱՄ... (էջ 347, 624)

Գրել է 1906թ. Ալեքսանդրապոլում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽԾ, N 5-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Նոր կյանք» (շաբաթաթերթ), Նոր Նախիջևան, 1907, օգոստոսի 12, N 32, էջ 444, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 54 և հետագա ժողովածուներում:

ԳԱԳԱԾՆԵՐԻՆ ՄՈՎ ՍԱՐԵՐԻ... (էջ 348)

Գրել է 1906թ. Ալեքսանդրապոլում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նոր կյանք» (շաբաթաթերթ), Նոր Նախիջևան, 1907, սեպտեմբերի 2, N 35, էջ 493, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 45 և հետագա ժողովածուներում:

ԼԵՌՆԵՐԻ ԼԱՆՁՈՒՄ, ԾԱՆԸՐ ՀՈՂԻ ՏԱԿ ... (էջ 349, 625)

Գրել է 1906թ. Կարսում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Խարիսխ», Թիֆլիս, 1907, օգոստոսի 9, N 31, «Երազ» վերնագրով, ապա նույն տեքստը նույնպես «Երազ» վերնագրով՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 217, այնուհետև մի շարք նոր ուղղումներով և առանց վերնագրի՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 143 և հետագա ժողովածուներում:

ԹՈՒՍԾ ՍԻՐՈ ՋԱՌ ԹԵՎԵՐՈՎ... (էջ 350, 625)

Գրել է 1906թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Փյունիկ», Բոստոն (ամսագիր), 1919, N 8, էջ 1212, «Տարված սիրո զառ բևերով...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշ փոփոխություններով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 59: Վերջնական տեքստը՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 190:

Ո՞ՒՄ ՍԻՐՏՆ Է ՀԵԾՈՒՄ ՄԸՈՒՅԼ ԳԻՇԵՐԻՆ... (էջ 351, 625)

Գրել է 1907թ. Երևանում: Առաջին տպագրությունը՝ «Ժամանակ» (օրաթերթ), Թիֆլիս, 1907, հունվարի 1, N 1, այնուհետև աննշան փոփոխությամբ՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 213, ապա՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 142, վերջին մշակումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 202:

ԱՐԾԻՎ ՍԵՎԱԹՈՒՅՐ, ԱՐԾԻՎ ԼԵՌՆԵՐԻ... (էջ 352)

Գրել է 1907թ. հունվարին: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ժամանակ», 1907, հունվարի 26, N 19, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 218 և հետագա ժողովածուներում:

ԱՐՄԵՆԱԿ ԱԼԽԱՉՅԱՆԻ ԱՆՄՈՒԱՅ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 353)

Գրել է 1907թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ժամանակ», 1907, փետրվարի 4: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 177: Տեքստը բերվում է «Ժամանակից»:

Արմենակ Ալխազյան – (ծննդ. թիվը անհայտ – մահ. 1907թ.) եղել է Իսահակյանի մտերիմ ընկերներից, հայ հասարակական գործիչ:

ՇԱՓԱՂ ԿՈՒՏԱՍ ԲԱՂԻ ՄԻՋԻՆ... (էջ 354, 625)

Գրել է 1907թ. մարտի 21-ին Վիեննայում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Խաբաբալա» (ամսագիր), Թիֆլիս, 1907, N 28, էջ 227, ստորագրությամբ՝ “Avis”, այնուհետև՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 71, վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 70:

ԱՊՐԱԾ ԻՄ ԿՅԱՆՔԻՅ... (էջ 355, 625)

Գրել է 1907թ. Թիֆլիսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 100-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Խարիսխ», Թիֆլիս, 1907, հուլիսի 14, N 10, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 13: Վերջին խմբագրումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 15:

ԱՒ, ՍԱՐ ՈՒ ՉՈՐ ԿԱՐՄԻՐ-ԿԱՆԱՆՉ... (էջ 356)

Գրել է 1907թ.: Առաջին տպագրությունը՝ «Խարիսխ», Թիֆլիս, 1907, օգոստոսի 29, N 41, «Խեղճ տղա» վերնագրով, ապա առանց վերնագրի՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 69: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ առաջին անգամ զետեղվել է՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 228:

Մ.-Ի ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 357)

Գրել է 1907թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վտակ», 1907, դեկտեմբերի 1: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 178: Տեքստը բերվում է «Վտակից»:

Մ.-ի ինքնությունը չհաջողվեց պարզել, հավանական է՝ Իսահակյանի թիֆլիսյան շրջանի վաղամեծ ընկերներից է:

ՄԵՂՔԻ ԵՎ ՋՂՋՄԱՆ ԵՐԳԵՐ (էջ 358, 626)

Գրել է 1907թ. Թիֆլիսում: Շարքը կազմված է հինգ մասից: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հուշարար» պատկերազարդ (երկշաբաթաթերթ), Թիֆլիս, 1907, դեկտեմբերի 9, N 11, էջ 167, 168, այնուհետև հիմնական մշակումից հետո՝ «Երգեր ու վերքեր», 1908, էջ 237–239, վերջին խմբագրումը երկու տողի հապավումով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 189 – 191:

ԵՐԱՁԻՍ ՏԵՍԱ, ՈՐ ՄԱՅՐՄ՝ ԹՇՎԱՆ... (էջ 360, 626)

Գրել է 1908թ. Թիֆլիսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գեղարվեստ», Թիֆլիս, 1908, N 1, էջ 56, «Երագ» վերնագրով, այնուհետև առանց վերնագրի՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 42 և մյուս ժողովածուներում:

ԼԱՅ, ԻՄ ՆԱՁԵԼԻՍ, ԼԱՅ ԴԱՌՆ ՈՒ ԱՆՀՈՒՆ... (էջ 361, 626)

Գրել է 1908թ. Թիֆլիսում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գրական-գիտական ժողովածու», Թիֆլիս, 1908, էջ 27, 28, այնուհետև մի շարք փոփոխություններով՝ «Հայրենի աղբյուրից», Բոստոն, 1920թ., էջ 29: Վերջին մշակումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 198:

ԴՈՒ ՉԵՍ ՀԱՍԿԱՆԱ (էջ 362, 626)

Գրել է 1908թ. Թիֆլիսում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վտակ», Թիֆլիս, 1908, մարտի 2, N 48, «Ձես հասկանա» վերնագրով, «Ձեմ տեսնում շքեղ գուքսերը գարնան...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով, «Դու չես հասկանա» վերնագրով, «Ձեմ տեսնում շքեղ զարդերը գարնան...» սկզբնատողով, «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 253, 254, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԾԱՂԿԻՑ ՀՅՈՒՍՎԱԾ ԴՈՒ ԵՐԱՁ... (էջ 363)

Գրել է 1908թ.: Առաջին տպագրությունը՝ «Հուշարար», Թիֆլիս, 1908, մարտի 18, N 1, էջ 7, այնուհետև տարիներ անց՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 209 և հետագա ժողովածուներում:

ԳԱՐՈՒՆՆ ԵԿԱՎ ԿԱՐՄԻՐ-ԿԱՆԱՆՉ... (էջ 364, 627)

Գրել է 1908թ. Ղազարապատ գյուղում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 113-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Վտակ», 1908, ապրիլի 17, N 79: Վերջնական խմբագրումը՝ «Աշման ծաղիկներ», 1922, էջ 43, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԱՆՄԱՀ ԱՐԵՎԻ ՎԱՌ ԳԳՎԱՆՔԻ ՏԱԿ... (էջ 365, 627)

Գրել է 1908թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վտակ», 1908, մայիսի 1, N 91, «Աղոթք» վերնագրով, այնուհետև՝ «Ազատամարտ» (օրաթերթ), Կ.Պոլիս, 1912, ապրիլի 22, N 877, «Բնությունը» վերնագրով, վերջնական տեքստը՝ «Աշման ծաղիկներ», 1922, էջ 54, 55, առանց վերնագրի, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԻՄ ՍԻՐՏԸ՝ ԹՈՒՆՈՏ, ԻՄ ՍԵՐԸ՝ ԱՏՈՂ... (էջ 366)

Գրության ստույգ քվականը նշված չէ, հավանաբար գրել է 1908թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գործ» (օրաթերթ), Թիֆլիս, 1908, սեպտեմբերի 25: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 179: Տեքստը բերվում է «Գործից»: Բանաստեղծության մեջ որոշ չափով արտահայտված են «Աբու-Լալա Մահարի» ապագա պոեմի տրամադրությունները:

ՄԱՀԸ (էջ 367, 628)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1908թ. հունիսի 24-ին Ղազարապատ գյուղում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Գործ» (օրաթերթ), Թիֆլիս, 1908, հոկտեմբերի 5, այնուհետև՝ «Գեղարվեստ», Թիֆլիս, 1909, N 3, էջ 68, մեջ ենք բերում «Գեղարվեստի» տեքստը, որը վերջնական մշակման ժամանակ հիմնովին փոխվել է.

Քարվանները ղողանջելով
Գիշեր-ցերեկ կերթա՛ն-կերթա՛ն,
Հողը ճամփու տրորելով
Փոշի կանեն, քամուն կուտան...
Անտես, անձայն, մի հին քարվան
Գիշեր-ցերեկ կերթա՛, կերթա՛.
Ողջ աշխարհը տրորելով
Փոշի կանեն՝ քամուն կուտա,
Եվ հավիտյան կերթա՛, կերթա՛...

Նոր խմբագրամամբ՝ «Հայրենի աղբյուրից», Բոստոն, 1920, էջ 11: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԵՐԱՋԻՍ ՏԵՎԱ՝ ՕՐՈՂՐ ՈՒ ՇՈՐՈՂՐ... (էջ 368, 628)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1908թ. հունիսի 26-ին Ղազարապատում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 11-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Գարուն» ամսանախ, 1910, Մոսկվա, գիրք Ա, էջ 29, այնուհետև որոշ փոփոխություններով՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 19: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՀԵՌԱՎՈՐ ԾՈՎԻ ԼՈՒԿ ԱՓԵՐՈՒՄ... (էջ 369, 629)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1908թ. հուլիսին Ղազարապատում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գործ», 1908, նոյեմբերի 2, «Հեռավոր ծովի ամայի ափում...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշ փոփոխություններով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 44: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՈՉ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՉ ԿՈՒՎ, ՈՉ ԿԻՆ... (էջ 370, 629)

Գրել է 1908թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հորիզոն», 1909, սեպտեմբերի 13, այնուհետև՝ «Գեղարվեստ», 1909, N 3, էջ 68: Վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 164: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԴՈՒ ՄԵՐԺԵՑԻՐ ԻՆՉ, ՉԸԿԱՆՉԵՑԻՐ ԵՏ... (էջ 371, 629)

Գրել է 1908թ. Ալեքսանդրապոլում: Երկար տարիներ չի հրատարակել: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1955, N 1, էջ 10, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Երկեր», 1955, էջ 57 և հետագա ժողովածուներում:

ԼՈՒՄԱԿ ԳԻՇԵՐ, ԼՈՒՅՍ ՈՒՐՈՒ... (էջ 372, 629)

Գրել է 1908թ. Ալեքսանդրապոլում, անդրադարձել է 1911թ., կրկին մշակել է 1926թ. հունիսի 27-ին Վենետիկում: Վերջին մշակման ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 9-II: Երկար տարիներ չի հրատարակել, առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1955, N 1, էջ 10, այնուհետև՝ «Երկեր», 1955, էջ 57 և հետագա ժողովածուներում:

ԱՆԳԻՐ, ԵՎ ԱՆՀԱՅՏ, ԵՎ ԱՆՀԻՇԱՏԱԿ... (էջ 373, 631)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1909թ. օգոստոսի 2-ին Ղազարա-

պատում: Առաջին տպագրությունը՝ «Հորիզոն», 1909, օգոստոսի 16, այնուհետև՝ «Գարուն» ամսանախ, գիրք 2-րդ, Մոսկվա, 1911, էջ 103, ապա՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 7 և մյուս ժողովածուներում:

ԵՍ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԵՋ ԵՐԱՋՆ ԵՄ ՍԻՐԵԼ... (էջ 374)

Գրել է 1909թ.: Առաջին տպագրությունը՝ «Հորիզոն», 1909, սեպտեմբերի 13: Այնուհետև երկար տարիներ չի տպագրել: Երկերի հատորներում առաջին անգամ՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 249:

ԴՈՒ ԻՆՉ ԱՍԱՅԻՐ- ՀԵՌԱՅԻՐ ԳԸՆԱ... (էջ 375)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ, գրել է հավանաբար 1909թ.: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հորիզոն», 1909, սեպտեմբերի 13: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 181: Տեքստը բերվում է «Հորիզոնից»:

ԱՆՀԱՅՏ ԾՈՎԵՐԻ ԼԱՋՎԱՐԹ ԱՓԵՐՈՒՄ... (էջ 376)

Գրել է 1909թ.: Առաջին տպագրությունը՝ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1909, դեկտեմբերի 6: Իսահակյանի կենդանության օրոք տպագրված երկերի ժողովածուներում չի գետեղվել: Երկերի հատորներում առաջին անգամ՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 250:

ՄՇՈՒՇԸ ԾԱԾԿԵՑ ԴԱՇՏԵՐԸ ԱՆԾԻՐ... (էջ 377, 631)

Գրել է 1909թ. Թիֆլիսում: Առաջին տպագրությունը՝ «Հորիզոն», 1909, դեկտեմբերի 20, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 56, 57, վերջնական տեքստը մեկ փոփոխությամբ՝ «Երկեր», 1955, էջ 59:

ՈՐՏԵՂ Է ԸՆԿԱԾ... (էջ 378)

Գրել է 1909թ. Երևանում: Առաջին տպագրությունը՝ «Հորիզոն», 1910, սեպտեմբերի 12, N 201, այնուհետև՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 6: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՎԱՅՈՒՄ Է ՔԱՄԻՆ՝ ՅՈՒՐՏ, ՉՄԵՌԱՄՈՒՏ... (էջ 379)

Գրել է 1910թ. նոյեմբերի 2-ին: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 51-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Հորիզոն», 1910, հոկտեմբերի 3, N 218, այնուհետև՝ «Ազատամարտ» (օրաթերթ), Կ.Պոլիս, 1911, հունվարի 2: Իսահակյանի կենդանության օրոք երկերի հատորների

մեջ չի գետեղվել: Առաջին տպագրությունը գրքով՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 254:

ԳԱՐՈՒՆՆ Է ԾԱՂԿԵԼ ԻՄ ՇՈՒՐՁԸ ՀԻՄԱ... (էջ 380)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ, հավանաբար գրել է 1910թ.: Տպագրվել է առաջին և վերջին անգամ՝ «Գեղարվեստ», 1911, N 4, էջ 88: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 182: Տեքստը բերվում է «Գեղարվեստից»:

ՎՏԱՐՎԱԾ ԵՄ ԵՍ... (էջ 381, 631)

Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 51-II: Բանաստեղծության նախահիմքը «Ոռնում է քամին...» սկզբնատողով երկքառյականոց բանաստեղծությունն է՝ գրված ըստ ինքնագրի՝ «1900թ. 2 նոյեմբեր Գեոքակ (սահմանագլուխ)» (սահմանամերձ գյուղ Շվեյցարիայի և Գերմանիայի միջև), տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գեղարվեստ», 1911, N 4, էջ 89: Հետագայում՝ 1910 թվին, Հասան-Ղալայում Իսահակյանը կրկին անդրադարձել է այդ բանաստեղծությանը, ավելացրել երեք քառյակ և «Վտարված եմ ես...» սկզբնատողով տպագրել՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 261, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՉԳԻՏԵՄ, ԹԵ Ո՞ՒՐ... (էջ 382, 632)

Գրել է 1910թ. Թիֆլիսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 52-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գեղարվեստ», 1911, N 4, էջ 89, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Վերածնունդ» (կիսամյա ամսաթերթ), Փարիզ, 1919, N 1, 2, էջ 4, ապա նույնությամբ՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 35 և մյուս ժողովածուներում:

Ո՞ՒՄ ՀԵՏ ԵՄ ԱՆՀՈՒՅՍ... (էջ 383)

Գրել է 1911թ. Թիֆլիսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 255-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գեղարվեստ», 1911, N 4, էջ 89, այնուհետև նույնությամբ՝ «Վերածնունդ», Փարիզ, 1919, N 13, էջ 217, ապա՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 17 և մյուս ժողովածուներում:

ՄԱՐԴԱՆՑ ԽՈՍՔԵՐԻՆ ԷՆ ՉԵՄ ՀԱՎԱՏՈՒՄ... (էջ 384, 632)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ, հավանաբար գրված է 1911թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 52-II: Տպագրվել է

առաջին անգամ՝ «Գեղարվեստ», 1911, N 4, էջ 89: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 183: Տեքստը բերվում է «Գեղարվեստից»:

Բանաստեղծությունը որոշ չափով կրում է «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի տրամադրության արձագանքները:

ԿԵՌԱՍԵՆԻՆ ԾԱՂԿԵՅ ԿՐԿԻՆ... (էջ 385, 632)

Իսահակյանի նախորդ ժողովածուներում գրության վայրը նշված է՝ Բագել, սակայն բանաստեղծությունը չէր կարող գրված լինել Բագելում (Շվեյցարիա), որովհետև 1911 թվի ապրիլին, այդ մասին է վկայում և Վիկտորյա Աբովյանին գրած նամակը (VI, 103 – 105), Իսահակյանը գտնվում էր Թիֆլիսում, այնպես որ գրության հավանական վայրը Թիֆլիսն է: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հորիզոն», 1911, ապրիլի 17, N 79, «Կեռասենին ծաղկավ կրկին...» սկզբնատողով, այնուհետև վերամշակված՝ «Արեգ» (ամսագիր), Վիեննա, 1922, N 8, էջ 476, «Կեռասենին» վերնագրով, ապա որոշակի փոփոխություններով և առանց վերնագրի՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.ով, հ. 1, 1939, էջ 260 և մյուս ժողովածուներում:

ՀԵԾԿԸՆՈՂ ՔԱՄԻՆ, ՀԵԾԿԸՆՈՂ ՔԱՄԻՆ... (էջ 386)

Գրության ստույգ թվականը նշված չէ, հավանաբար գրել է 1911թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գարուն» (գրական-գեղարվեստական ամսանախ), գիրք երկրորդ, Մոսկվա, 1911, էջ 104: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 184: Տեքստը բերվում է «Գարունից»:

ԳԻՇԵՐԸ ՊԱՏԵՅ ԻՄ ԴՈՒՌՆ ՈՒ ԵՐԴԻԿ... (էջ 387)

Գրել է 1911թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գարուն» (գրական-գեղարվեստական ամսանախ), գիրք երկրորդ, Մոսկվա, 1911, էջ 105: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 185: Տեքստը բերվում է «Գարունից»:

Իմ քնքուշ մանկիկ – նկատի ունի իր նորածին որդուն՝ Վիգենին (ծնված 1910թ. նոյեմբերի 20-ին Թիֆլիսում):

Վերանա – (գվռ.) վայրի, վայրենի:

ԿԸՏԵՄՆԵՄ ԱՀԱ, – ԼՈՒՌ ԵՐԵԿՈՅԻՆ... (էջ 388, 633)

Գրել է, ըստ բնագրի, 1911թ. օգոստոսի 13-ին Կովկասից Կ.Պոլիս հասած առաջին օրը: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ազատամարտի» շաբաթական հավելված, Կ.Պոլիս, 1911, N 15, էջ 7, «Հայրենի օջախ»

վերնագրով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 23, անխորագիր: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՓՐՓՈՒՐ ԲԱՇԵՐՈՎ ԾՈՎԸ ԱՄԵՀԻ... (էջ 389, 633)

Գրել է 1911թ. Պրինկիպոյում (Իշխանաց կղզիներ, Կ.Պոլիս): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ազատամարտի» շաբաթական հավելված, Կ.Պոլիս, 1911, հոկտեմբերի 9, N 13, էջ 1025, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 259:

ԱՄԵՆ ԳԱՐՈՒՆՔԻՆ... (էջ 390, 633)

Գրել է 1911թ. Իզմիրում (Թուրքիա): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 51-II: Բանաստեղծության ինքնագրի սկզբնատողը եղել է՝ «Ամեն գարունքին, ամեն գարունքին...»: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բագին» («Ազատամարտ» օրաթերթի հավելված), Կ.Պոլիս, 1911, դեկտեմբերի 22, էջ 8, «Ամեն գարունքին վառ ծաղկունանց հետ...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Հորիզոն», 1912, օգոստոսի 12, N 175, «Ամեն գարունքին...» սկզբնատողով, ստորագրությամբ՝ Ավ.Իս.: Առաջին տպագրությունը գրքով, որոշակի փոփոխություններով՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 24: Վերջին մշակումը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 173:

ԳՈՒՌԸՍ ԱՓ ԱՌԱԾ՝ ԿԸԾԵԾԵ ՔԱՄԻՆ... (էջ 391)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1911թ. հոկտեմբերի 24-ին Կ.Պոլսում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 121-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հորիզոն», 1912, սեպտեմբերի 16, N 203, ««Ծաղկունքը գարնան...» բանաստեղծության հետ, «Օտար ասիերում» ընդհանուր վերնագրի տակ, ստորագրությամբ՝ Ավ.Իս.: Այնուհետև՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 62 և մյուս ժողովածուներում:

ՀԱՅՐԵՆԻ ԳԵՏԻ ՁՄՐՈՒԽՏ ԱՓԵՐԻՆ... (էջ 392, 634)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1911թ. դեկտեմբերին Կ.Պոլսում, վերամշակել է, ըստ նոր ինքնագրի, 1913թ. հունիսի 6-ին Կոլլոնժում (ամառանոցային վայր Շվեյցարիայում). այդ ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 10-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նոր հոսանք» (ամսագիր), Թիֆլիս, 1913, N 6, էջ 995: Նույն տեքստը մեկ փոփոխությամբ՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 10:

ՔՈ ՈՒՆՔԵՐԴ, ԻՄ ՍԻՐԵԿԱՆ... (էջ 393, 634)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1912թ. հունվարի 25-ին Իզմիթում (Թուրքիա): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 53-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ոստան» (Եռամսյա պարբերագիր), Կ.Պոլիս, 1912, N 5, էջ 27, այնուհետև՝ «Հորիզոն», 1912, օգոստոսի 12, N 175, Ավ. Իս. ստորագրությամբ: Առաջին տպագրությունը գրքով՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 8: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՄԵՂՄԻԿ ՔԱՅԼՈՒՄ Է ԵՐԵԿՈՆ ՔՆՔՈՒՇ... (էջ 394, 634)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1912թ. ապրիլի 6-ին Պրինկիպո կղզում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 10-II: Նույն շրջանի ամսականներից մեկում Իսահակյանը գրում է. «Ես ապրում եմ մարտի վերջերից Մարմարյա ծովում, Իշխանաց հին պատմական կղզիներից մեկի վրա՝ Պրինկիպո կղզին» (VI, 116): Առաջին տպագրությունը՝ «Հայրենիք», Բոստոն, 1914, բացառիկ թիվ գրքում, էջ 9, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 230:

ՈՍԿԻ ԹԻԹԵՈՆԵՐ - ՈՍԿԵՀՈՒՐ ԱՍՏՂԵՐ... (էջ 395, 634)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1912թ. հունիսի 16-ին Կ.Պոլսում, Թուրքիայից Վիեննա մեկնելուց երկու շաբաթ առաջ: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 10-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Նոր հոսանք» (ամսագիր), Թիֆլիս, 1913, N 4-5, 715, այնուհետև՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 25 և հետագա ժողովածուներում:

ՈՐՏԵ՞Ղ ՊԵՏԻ ՀԱՆՁԴԻ ՄԻ ՕՐ... (էջ 396, 635)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1912թ. օգոստոսի 8-ին Վիեննայում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 55-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հորիզոն», 1912, օգոստոսի 19, N 180, ստորագրությամբ՝ Ավ.Իս., այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 101 և հետագա ժողովածուներում:

ԾԱՂԿՈՒՆՔԸ ԳԱՐՆԱՆ... (էջ 397, 635)

Գրել է 1912թ. սեպտեմբերին Ցյուրիխում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հորիզոն», 1912, սեպտեմբերի 12, N 203, «Օտար ափերում» վերնագրով, ստորագրությամբ՝ Ավ. Իս., այնուհետև՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 12, վերջնական խմբագրումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 224: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԲԱՍՏԸ ԻՆՉՆԻՅ ԹԵՌԱՎ, ԳՆԱՅ... (էջ 398, 635)

Գրել է 1912թ. Ցյուրիխում: Առաջին տպագրությունը՝ «Հորիզոն» (օրաթերթ), Թիֆլիս, 1912, սեպտեմբերի 23, N 208, «Բրդական երգ» խորագրով, ստորագրությամբ՝ Ավ.Իս.: Տարիներ անց վերամշակել է, ավելացրել «Ո՛ւր գնացիք, օրեր շքեղ» սկսվածքով քառատողը և հանել վերնագիրը, նոր խմբագրությամբ առաջին տպագրությունը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.ով, 1939, հ. 1, էջ 264: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԿԱՐԾԵՍ՝ ԵՐԵԿ ԷՐ... (էջ 399, 635)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1912թ. հոկտեմբերի 21-ին Ցյուրիխում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Հայրենիք», Բոստոն, բացառիկ թիվ, 1914, էջ 43, այնուհետև զգալի փոփոխություններով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 22: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԵՐԵԿ ԳԱՐՈՒՆ ԷՐ... (էջ 400)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1912թ. հոկտեմբերի 21-ին Ցյուրիխում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 10-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հայրենիք», Բոստոն, բացառիկ թիվ, 1914, էջ 43: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 187: Տեքստը բերվում է «Հայրենիքից»:

ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՂԲՅՈՒՐ... (էջ 401, 635)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1913թ. մայիսի 31-ին Կոլլոնժում (հանգստավայր Շվեյցարիայում, Ժնևի մոտակայքում): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 10-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նոր հոսանք» (ամսագիր), Թիֆլիս, 1913, հունիս, N 6, էջ 995, այնուհետև՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 5: Ինքնագրի լուսանցքում Իսահակյանը գրել է. «Այս ոտանավորը իր տեսակի մեջ մի սիմվոլ է. «Հայրենի աղբյուր» — ազգությունը, մայրը, ժողովուրդ, այդ անսպառ աղբյուրը...»:

ԱՇՈՒՆ Է, ՔԱՄԻ... (էջ 402, 636)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1913թ. օգոստոսի 6-ին Կոլլոնժում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 10-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 15, այնուհետև մեկ բառի փոփոխությամբ՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 168: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՍԻՄՈՆ ԶԱՎԱՐՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 403)

Գրել է 1913թ. նոյեմբերին ժնկում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բազմի ձայն» (օրաթերթ), 1913, նոյեմբերի 28: Այնուհետև տարիներ անց՝ «Գրական թերթ», 1989, N 42, հոկտեմբերի 13, «Հայ ազատամարտի հերոսների իսահակյանական ներբողները» ընդհանուր խորագրի տակ, հրապարակումը՝ Ավիկ Իսահակյանի: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 97 – 99: Տեքստը բերվում է «Բազմի ձայնից»:

Բանաստեղծութունը գրված է հայ հեղափոխական դաշնակցության հիմնադիրներից մեկի, հայագետ և մանկավարժ, Արևմտահայաստանում առաջին կամավորական զորախմբերի կազմակերպիչ Սիմոն Զավարյանի (1865 – 1913) հիշատակին: Հովհ. Թումանյանը նրա մասին գրել է. «Շատ հազարների մեջ միմը կարող է լինել ազնիվ և անկեղծ: Էս տեսակ հազվագյուտ մարդկանցից միմն էր Սիմոն Զավարյանը» («Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, հոկտեմբերի 17): Գրիգոր Զոհրապը. «Սիմոն Զավարյանը միմն էր անոնցմե. աստվածների գերագույնը՝ ձշմարտությունը պաշտեց միայն. կրոնքներեն ազնվագույնին կապված մնաց՝ Խղմտանքին. սերերուն ամենեն դժբախտը ունեցավ՝ Ազգի սերը» (Տե՛ս «Հուշապսակ Սիմոն Զավարյանին», Պուքրեշ, 1933, էջ 12 – 13):

ԶՅՈՒՆ Է ԳԱԼԻՍ ՈՒ ԹԱՄԾԱԼԻՐ... (էջ 405, 636)

Առաջին տարբերակը գրել է 1913թ. ժնկում, այնուհետև անդրադարձել է 1914թ. հունվարի 12-ին, նույնպես ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽԾ, N 10-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գործ» (ամսագիր), Բաքու, 1917, փետրվար, N 2, էջ 55, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 9, ապա՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 91, վերջին խմբագրումը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 99:

ԱՄԵՆ ԳԱՐՈՒՆՔԻՆ ՎԱՍ ԾԱՂԿՈՒՆԱՆՅ ՀԵՏ... (էջ 406)

Գրել է 1914թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հայրենիք» թերթ, Բոստոն, 1914, բացառիկ թիվ 2, էջ 30, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, էջ 235: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԼՈՐԻՆԵՐԻ ՏԱԿ (էջ 407, 636)

Գրել է 1914թ. մայիսին Բեռլինում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Մեսրոպ» (Բանբեր հայագերման ընկերության), (խմբագիր՝

Ավետիք Իսահակյան), Բեռլին, 1914, Ա տարի, հուլ.-օգոստ., էջ 31, «Ուոլիների տակ...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշակի փոփոխություներով՝ «Գործ» (ամսագիր), Բաքու, 1917, N 5, 6, էջ 79, ապա՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 14 և հետագա ժողովածուներում:

ԱՌԱՎՈՏ ՊԱՀԻՆ... (էջ 408, 636)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1914թ. հունիսին Բեռլինում, անդրադարձել է նույն թվի հոկտեմբերի 28-ին: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 17-I: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գործ», Բաքու, 1917, մարտ, N 3, էջ 108, այնուհետև՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 16, «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 169: Վերջնական տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 226:

ԳԻՇԵՐ Է, ՔԱՄԻ... (էջ 409, 639)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1915թ. դեկտեմբերի 17-ին Բեռնում (Շվեյցարիա): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 18: Նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 171 և հետագա ժողովածուներում:

ԵՐԱԶ (էջ 410)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1916թ. հունվարի 4-ին Ժնևում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 3-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 255, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 238:

ԾԱՌԻՍ ՎՐԱ ՄԻ ԳՈՐԸ ԹՈՉՈՒՆ... (էջ 411, 640)

Գրել է 1916թ. Ժնևում՝ Գևորգ եղբոր և իր սիրելի Ռալուքա հարսի զավակի՝ Իսահակի մահվան լուրը ստանալուց հետո: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II:

Իսահակ Իսահակյան (1893 – 1916) – բանաստեղծ, հայ կամավորական բանակի սպա, 1914 թվից կոլել է Կովկասյան ռազմաճակատում, մարտերում ցուցաբերած հերոսության համար արժանացել է «Գեորգիևյան խաչ» շքանշանի: Հերոսաբար զոհվել է 1916թ. Կարինի համար մղվող մարտերում, իր ղեկավարած գունդը գրոհի տանելիս: Ավ. Իսահակյանը շատ ծանր է տարել Իսահակի մահը, նրա հիշատակին ձոնել է բանաստեղծություններ, գրել «Հիշատակարանում»:

Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գեղարվեստ», Թիֆլիս, 1917, N 6, էջ 127, 128, «եղբորս որդու» Իսահակ Իսահակյանի անուշ և անգին

հիշատակին» ընծայականով, այնուհետև՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 30 – 33, վերջնական տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 199 – 201 և մյուս ժողովածուներում:

ՕՐԵՐՆ ՀԱՆՎՈՒՄ ԵՆ ՕՐԵՐԻ ՆՄԱՆ... (էջ 414)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1916թ. հունիսի 14-ին Կոլլոնժում: Առաջին տպագրությունը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 45, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 152 և հետագա ժողովածուներում:

ԴԱՌՆ ՈՒ ՏՐՏՈՒՄ... (էջ 415, 640)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1916թ. հուլիսի 3-ին Ռոզոնում (հանգստավայր ժնկի մոտակայքում, Շվեյցարիա): Ինքնագիրը գտնվում է ԱԻՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գործ», 1917, N 2, էջ 55, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 34՝ և հետագա ժողովածուներում: Բանաստեղծությունը՝ Հայոց եղեռնի հետ կապված հեղինակի մտորումների արդյունքն է:

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԱՀԵՂ... (էջ 416, 641)

Գրել է 1916թ. սեպտեմբերին ժնկում Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 58-II: Տպագրվել է առաջին անգամ տարիներ անց՝ «Գրական թերթ», 1955, հոկտեմբերի 21, N 39, «Հին տետրակներից» ընդհանուր խորագրի տակ, այնուհետև՝ «Երկեր» 4 հ.ով, հ. 1, 1958, էջ 280:

ԳԵՏԱԿԻ ՎՐԱ... (էջ 417, 641)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1916թ. սեպտեմբերի 25-ին Ռոզոնում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գործ», 1917, N 2, էջ 55, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 17: Բանաստեղծությունը վերածվել է հանրահայտ երգի:

ԵՐԿՈՒ ԹՈՉՈՒՆ (էջ 418, 641)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1917թ. հունվարի 25-ին ժնկում: «Ուստա Կարո» վեպին վերաբերող նյութերի մեջ պահպանվել է բանաստեղծության՝ նախնական, արձակ մտահղացումը: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գործ», 1917, N 5, 6, էջ 80, առանց վերնագրի, այնուհետև նույն տեքստը անխորազիր՝ «Հայրենի աղբյուրից», Բոստոն, 1920, էջ 26, 27:

ՅԵՐԵՎԱՆ ՈՍԿԻ ԼՈՒՅՍԵՐԸ ՄԵՌԱՆ... (էջ 419, 642)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1917թ. հունվարի 28-ին ժնկում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գործ» (ամսագիր), Բաքու, 1917, N 5, 6, էջ 79, այնուհետև՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 35, վերջնական տեքստը՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.ով, հ. 1, 1950, էջ 248:

ՔՈ ԿԱՐՈՏԱԾ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ... (էջ 420)

Գրել է 1917թ. ժնկում: Առաջին տպագրությունը՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 22, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 37 և հետագա ժողովածուներում:

ՆԱ ՄԻ ՓՈՔՐԻԿ ԱՂՋԻԿ Է... (էջ 421, 642)

Գրել է առաջին տարբերակը 1917թ. ժնկում, անդրադարձել է նույն բանաստեղծությանը. ըստ ինքնագրի, 1919թ. հուլիսի 1-ին, նույնպես ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 12-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ» (ամսագիր), Փարիզ, 1919, N 18, էջ 294, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 36 և հետագա ժողովածուներում:

ԱՄԵՆ ԱՆԳԱՄ, ԵՐԲ ՆԱՅՈՒՄ ԵՄ... (էջ 422, 642)

Առաջին տարբերակը գրել է 1917թ. ժնկում, վերստին անդրադարձել է բանաստեղծությանը, ըստ ինքնագրի, 1919թ. փետրվարի 23-ին, նույնպես ժնկում: Այդ ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 12-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 66, 67, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 158, 159 և հետագա ժողովածուներում:

ԿՏԱԿ (էջ 423, 642)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1917թ. հոկտեմբերի 1-ին ժնկում: Ինքնագիրը՝ «Իմ կտակը» վերնագրով, գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ», 1918, փետրվարի 14, N 4, էջ 76, «Իմ կտակը» վերնագրով, այնուհետև՝ նույն տեքստը՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 28, «Կտակ» վերնագրով, ապա մեկ տողի փոփոխությամբ՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 177, 178: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում: Բանաստեղծությունն ուղղված է որդուն՝ Վիգեն Իսահակյանին (ծնվ. 1910թ. Թիֆլիս) – Հայաստանի Հանրապետության արվեստի վաստակավոր գործիչ, կինոբեմադրիչ, «Հայրս», 2000թ., հուշերի գրքի հեղինակ:

ՀԱՅՈՑ ԳԵՂՋՈՒԿԻ ԾԱՎԱԼՈՒՆ ԱՐՏԵՐ... (էջ 424, 643)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1917թ. դեկտեմբերի 15-ին ժնկում: Ինքնագիրը՝ «Աղոթք» վերնագրով, գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ», Փարիզ, 1918, փետրվարի 1, N 3, էջ 62, «Աղոթք» վերնագրով, այնուհետև՝ «Հայրենի աղբյուրից», 1920, էջ 36, առանց վերնագրի: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՉՅՈՒՆՆ Է ԵԿԵԼ, ԾԱԾԿԵԼ ՀԻՄԱ... (էջ 425, 643)

Գրել է 1918թ. հայոց մեծ եղեռնի ծանր պատկերների ազդեցության ներքո: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 18, այնուհետև առանց փոփոխության՝ «Երկեր», 1955, էջ 71, նույն տեքստը՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 190:

ԹՈՉՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒՐԱԽ... (էջ 426, 644)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1918թ. մայիսին ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ», 1919, հունվարի 1-15, N 1-2, էջ 4, այնուհետև՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 20, 21, ապա մեկ փոփոխությամբ՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 163 և հետագա ժողովածուներում:

ՔԱՅԼՈՒՄ ԵՄ ՄԵՆԱԿ ԱՆՏԱՌԻ ԽՈՐՔՈՒՄ... (էջ 427, 644)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1918թ. դեկտեմբերի 19-ին ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 61-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հառաջ» (օրաթերթ ՀՅԴ Բյուրոյի), Երևան, 1919, հոկտեմբերի 19, N 24, «Քայլում եմ մենակ» վերնագրով, միաժամանակ՝ «Վերածնունդ», Փարիզ, 1919, N 13, էջ 217, այնուհետև մասնակի փոփոխություններով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 51: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՄԻ ԹՈՉՈՒՆ ԵԿԱՎ... (էջ 428, 645)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1919թ. հունվարի 25-ին Լոզանում (Շվեյցարիա): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ», 1919, N 31, էջ 507, ապա՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 11, այնուհետև առանց փոփոխության՝ «Երկեր», 1955, էջ 73:

ԱՀԱ ՆՈՐԵՆ ԳԱՐՈՒՆ ԵԿԱՎ... (էջ 429, 645)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1919թ. հունվարի 29-ին ժնկում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ», 1919, N 26, էջ 429, միաժամանակ՝ «Հառաջ» (օրաթերթ), Երևան, 1919, 9 նոյեմբերի, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 256 և հետագա ժողովածուներում: Բանաստեղծությունը գրված է հայոց մեծ եղեռնի ազդեցության տակ:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՅՈՒՆՔՆԵՐԸ (էջ 430, 646)

Գրել է 1919թ. ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ», 1919, հունվար, N 1-2, էջ 4, առանց վերնագրի, այնուհետև որոշ փոփոխություններով, «Առաջին արցունքները» վերնագրով՝ «Խորհրդային գրականություն», Երևան, 1940, N 6, էջ 26, ապա՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 303 և հետագա ժողովածուներում:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ ՀԵՌՈՒ, ՄԻ ՕՐ... (էջ 431, 647)

Բանաստեղծության առաջին տարբերակը՝ «Ես որ մեռնիմ, ինձ կը քաղեք...» սկզբնատողով գրել է, ըստ ինքնագրի, 1919թ. մայիսի 25-ին ժնկում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Փյունիկ» (ամսագիր), Բոստոն, 1919, N 6-7, էջ 1106, այնուհետև մասնակի փոփոխություններով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 8, 9, Հայաստանում 1929 թվին բանաստեղծությունը հիմնովին խմբագրել է, ավելացրել է նոր, քառատող՝ «Հայրենիքից հեռու, մի օր...» սկսվածքով, որը տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նոր ուղի» (ամսագիր), Երևան, 1929, N 9, 10, էջ 47: Նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 184 և մյուս ժողովածուներում:

ԵՍ ՀՈՎԻԿ ԼԻՆԵԻ... (էջ 432, 648)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1919թ. հունիսի 9-ին ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Վերածնունդ», 1920, հունվարի 17, N 1, 2, էջ 5, «Բեզ համար» վերնագրով, այնուհետև, մեկ փոփոխությամբ, առանց վերնագրի՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 30 և հետագա ժողովածուներում:

ԶՈՐԱՀԱՎԱՔ ԷՐ: ՇՏԱՊ ՏՈՒՆ ԵԿԱՎ... (էջ 433, 648)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1919թ. հունիսի 19-ին ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ», 1919, N 19, էջ 308, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Աշնան

ծաղիկներ», 1922, էջ 65 և հետագա ժողովածուներում:

Բանաստեղծության ինքնագրի լուսանցքում Իսահակյանը գրել է. «Նվեր տիկ. Ս. Իսահակյանին՝ իմ տղայիս մորը: Իր սիրած ոտանավորը: 19 հունիսի 1919» (տե՛ս ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II):

ԳՐԿԻՐ ԻՆՉ ՄԵՂՄԻԿ... (էջ 434, 648)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1919թ. հունիսի 23-ին ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Վերածնունդ», 1919, N 17, էջ 283, այնուհետև որոշակի փոփոխություներով՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 60, ապա նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 40 և մյուս ժողովածուներում:

ԴԻՐ ԿՐԾՔԻԴ ՏԵՐՏՈՒՄ... (էջ 435, 649)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «23 հունիսի, 1919, ժնկ»։ Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Բանաստեղծությունն առաջին անգամ տպագրվել է կրճատված տարբերակով, միայն առաջին 4 քառյակները՝ «Վերածնունդ», 1919, N 29, էջ 468: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 191: Բանաստեղծությունը գրված է հայոց մեծ եղեռնի ազդեցության տակ:

ԱՆՍ, ԱՍԱՅԻՆ ԻՆՉ, ԹԵ ՄԵՌԵԼ ԵՍ ԴՈՒ... (էջ 436, 650)

Գրել է 1919թ. հուլիս ամսին ժնկում, անդրադարձել է, ըստ ինքնագրի, 1920 թվի սեպտեմբերի 2-ին Բեռլինում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 18-I, մի այլ օրինակը՝ N 60-II: Նախորդ գրքերում բանաստեղծությունը ծանոթագրվել է՝ իբրև գրված 1918թ. Լյուցեռնում, մինչդեռ, ինչպես վկայում է Իսահակյանը «Հիշատակարանում», մոր մահվան լուրն առել է 1919թ. հուլիսի 14-ին ժնկում, «Լուսադեմին երազ տեսա. մայրս ժպտում էր, իր սովորական տխուր, վշտահար ժպիտը աչքերի մեջ. կարծես ձեռքեր չունեն, արմունկից սկսած. այդպես թվաց. զարթնեցի. մի տեսակ զգացում ունեի հոգուս մեջ, որպիսին երբեք չէի ունեցել մորս երազումս տեսնելու դեպքում, մի խորհրդավոր, տարօրինակ զգացում (և մորս շատ վաղուց չէի տեսել). այդ զգացումի ազդեցության տակն էի, երբ քիչ անցած, առավոտ, անկողնուս մեջ, լսեցի մորս մահը... Ջարմանալի, խորհրդավոր զուգադիպում...» (Հ. 338 – 339):

Իսահակյանի մայրը մահացել է 1918թ., սակայն հարազատները բանաստեղծին այդ գուլժը հայտնել են որոշ ժամանակ անց:

Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նավասարդ» (ամսագիր), Նյու

Յորք, 1922, N 2, էջ 83, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 19 և հետագա ժողովածուներում:

ԱՅՅԻ ԵՄ ԳԱԼԻՍ ՔԵԶ ՄՈՏ ԵՄ ՀԱՆԱԽ... (էջ 437, 651)

Գրել է 1919թ. նոյեմբերին ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II, մի այլ օրինակը՝ N 95-II: Ինքնագրի առաջին տարբերակը մի ամբողջություն է կազմել «Մարգարիտներ՝ Վրդիդ շուրջ...» բանաստեղծության հետ, հետագայում Իսահակյանն այն տրոհել է երկու առանձին մասերի: Առաջին տպագրությունը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 31, այնուհետև երկու տողի խմբագրմամբ՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.ով, հ. 1, 1939, էջ 50 և մյուս ժողովածուներում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏՆԵՐ ՎԸԶԻԴ ՇՈՒՐԶ... (էջ 438, 651)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1919թ. նոյեմբերի 23-ին ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Ինքնագրի առաջին տարբերակը մի ամբողջություն է կազմել «Այցի եմ գալիս քեզ մոտ ես հանախ...» բանաստեղծության հետ, հետագայում Իսահակյանն այն տրոհել է երկու առանձին մասերի: Առաջին տպագրությունը՝ «Վերածնունդ», տարեցույց, Ա. տարի, Փարիզ, 1920, էջ 226, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 37 և մյուս ժողովածուներում:

ԼՈՒՌ Է ՈՒ ԽԱՎԱՐ... (էջ 439, 651)

Գրել է 1919թ. ժնկում, նույն բանաստեղծությանն անդրադարձել է, ըստ ինքնագրի, 1920թ. ապրիլի 22-ին, կրկին ժնկում: Առաջին տպագրությունը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 58, «Գիշեր է խավար...» սկսվածքով նաև՝ «Նավասարդ», Նյու Յորք, 1922, N 2, էջ 83, հետագայում սկսվածքի առաջին տողը դարձրել՝ «Լուռ է ու խավար...» և նոր մշակմամբ տպագրվել է՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.ով, հ. 1, 1950, էջ 259 և հետագա ժողովածուներում:

ՆՈՐ ՏԱՐՈՒ ԳԻՇԵՐԸ (էջ 440, 651)

Գրել է 1920թ. դեկտեմբերի 31-ին ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 11-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բազմավեպ» (ամսագիր), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1921, ապրիլ-մայիս, N 4-5, էջ 130, «1921թ. Նոր տարու գիշերը» վերնագրով, այնուհետև՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 69, 70, «Նոր տարու գիշերը» վերնագրով: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԱՇՆԱՆ ԾԱՂԻԿՆԵՐ... (էջ 441, 653)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1921թ. մարտի 4-ին ժնկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 12-II: Ժնկյան շրջանի վերջին բանաստեղծությունն է: Առաջին տպագրությունը, այս բանաստեղծության սկզբնատողով անվանված՝ «Աշնան ծաղիկներ» գրքում, Վենետիկ, 1922, էջ 7, նույն տեքստը մեկ տառի փոփոխությամբ՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 262:

ՍԻՐԱԾՆԵՐԻՍ ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՀԵՏ... (էջ 442, 654)

Գրել է 1921թ. Վենետիկում: 1921թ. ապրիլին Իսահակյանն ընտանիքի հետ ժնկից տեղափոխվում է բնակության՝ Վենետիկ: Բանաստեղծությունը վենետիկյան շարքի առաջին գործերից է: Ինքնագրի մի այլ մշակված օրինակը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 3-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «ՀՕԿ» (ամսագիր), Փարիզ, 1935, ապրիլ, N 4, էջ 221, այնուհետև՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 272 և հետագա ժողովածուներում:

ՀԱՐԵՎԱՆԻՍ ՈՐԴԻՆ ՄԵՌԱՎ... (էջ 443, 654)

Գրել է 1921թ. Վենետիկում, անդրադարձել է, ըստ ինքնագրի, 1926թ. փետրվարի 1-ին Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բազմավեպ», Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1928, N 1, էջ 21, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 180 և հետագա ժողովածուներում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ (էջ 444)

Գրել է 1921թ. Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 160-II և 161-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հայրենիք» (ամսագիր), Բոստոն, 1924, N 7, էջ 1, այնուհետև՝ «Հուսաբեր», Կահիրե, 1930, 7 հունիսի, «Պայքար», Բոստոն, 1932, 20 հունվարի, «Արագ», տարեգիրք, Բ տարի, Պուքրեշ, 1934, էջ 43: Իսահակյանի կենդանության օրոք երկերի ժողովածուների մեջ չի գետեղվել: Տպագրվել է՝ «Հայրենիքի ձայն», 1965, հոկտեմբերի 31, ապա՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 310, 311:

ՄԻՇՏ ԵՐԿԻՐ ԵՐԿԻՐ, ԻՆՉԱՆԻՑ ՀԵՌՈՒ (էջ 446)

Գրել է 1922թ.: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 61, այնուհետև տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 199: Տեքստը բերվում է «Աշնան ծաղիկներից»:

ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԸ ԱՆՄԻՏ ԽԱՂ Է ՈՒ ԵՐԱԶ... (էջ 447)

Գրել է 1922թ.: Առաջին տպագրությունը՝ «Աշնան ծաղիկներ», 1922, էջ 61, այնուհետև տարիներ անց՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 200: Տեքստը բերվում է «Աշնան ծաղիկներից»:

ՊՈՍՊԵՅԻ ՄԵՋ (էջ 448, 654)

Գրել է 1922թ. սեպտեմբերին Պոմպեյում:

1922թ. սեպտեմբերին Իսահակյանն իր կնոջ՝ Սոֆյայի հետ Վենետիկից մեկնում է Պոմպեյ՝ տեսնելու քաղաքն ու արվեստի այն հրաշալիքները, որոնք կործանվել էին Վեզուվի ժայթքման ժամանակ: Իսահակյանի խոհափիլիսոփայական պոեզիայի լավագույն երկերից մեկն է՝ հաստատող մարդկային հոգու զորեղությունը բնության անսամձ ուժերի հանդեպ:

Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արեգ» (ամսագիր), Բեռլին, 1923, N 3, էջ 136, այնուհետև մասնակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 182: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԾԱՌԵՐԻ ՎՐԱ ԱՇՈՒՆԸ ԴԱՆՈՒԿ(էջ 449, 654)

Գրել է 1922թ. Հոռմում: Առաջին տպագրությունը՝ «Արեգ», Բեռլին, 1923, N 8, էջ 468, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 268: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՄԵՂԵԴԻՆԵՐՈՎ ԳԱՐՈՒՆՆ Է ՓԹԹԵԼ... (էջ 450, 655)

Գրել է 1922թ. Վենետիկում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, N 12, էջ 26, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 179 և հետագա ժողովածուներում: Մտորման հիմքում վերհուշն է կապված Հայոց եղեռնի հետ:

ԹԱՐԹԻՉՆԵՐԴ ՇՈՒՔ ԿՈՒՏԱՆ... (էջ 451, 655)

Բանաստեղծությունը ստեղծվել է 1922թ. վերջերին «Աշնան ծաղիկներ» գրքում տպագրված երկու առանձին բանաստեղծությունների՝ «Բարև կու տամ, չես առնի...» (էջ 14) (այս բանաստեղծության առաջին քառյակը գրված էր տակավին 1900թ.) և «Թաթիկներդ լուսեղեն...» (էջ 15), մի քանի հատվածների միահյուսումից. առաջին բանաստեղծությունից վերցվել է երկրորդ քառատողը, երկրորդից՝ առաջին և երկրորդ քառատողերը: Այդ մշակմամբ առաջին տպագրությունը՝ «Նոր ուղի» (ամսագիր), Երևան, 1929, N 7-8, էջ 11. այնուհետև աննշան փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծու-

բյուրներ», 1930, էջ 46 և մյուս ժողովածուներում:

ԼՈՒՄՆԱԿ ԳԻՇԵՐԻՆ ՔԱՅԼՈՒՄ ԵՄ ՄԵՆԱԿ... (էջ 452)

Գրել է 1923թ. Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 35-I: Առաջին տպագրությունը՝ «Արեգ», Բեռլին, 1923, N 3, էջ 137, այնուհետև տարիներ անց՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 270: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԱՍՈՒՄ ԵՆ, ԹԵ՛ ԴՈՒ ԱՅՆՊԵՍ... (էջ 453, 655)

Գրել է 1923թ. Վենետիկում: Առաջին տպագրությունը՝ «Արեգ», Բեռլին, 1923, N 9, էջ 529, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 44: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում: Ինքնագրի մեկ օրինակը՝ նվիրված Հովհ.Թումանյանի դուստր Աշխենին, պահվում է Հովհ. Թումանյանի ընտանեկան արխիվում:

– ԽՂՃԱ՛ ԱՄԵՆՔԻՆ... (էջ 454)

Գրություն ստույգ քվականը նշված չէ, հավանաբար գրված է 1924թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, օգոստոսի 20: Այնուհետև չի տպագրվել: Իսահակյանի երկերի ժողովածուների մեջ զետեղվում է առաջին անգամ: Տեքստը բերվում է «Հայրենիքից»:

ԿՈՒՁԵՆԱՅԻ, ԵՐԲ ԿՐԿԻՆ... (էջ 455, 655)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1925թ. հոկտեմբերի 22-ին Վենետիկում, ինքնագիրը կրել է «Հայրենիքիս» վերնագիրը: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Անահիտ» (ամսագիր), Փարիզ, 1932թ. նոյեմբեր – 1933թ. ապրիլ, N 3-6, էջ 15, անխորագիր, «Կուզենայի երբ կրկին...» սկզբնատողով, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 54 և հետագա ժողովածուներում:

Ամենայն հավանականությամբ խոսքը Շուշանիկ Մատակյանի մասին է:

ԾՈ՛Վ,ԵԿԱՆ ԱՁԳԵՐ ԵՎ ՔՈ ՇԱՌԱՉԻՆ... (էջ 456)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1925թ. հոկտեմբերի 23-ին Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 63^Ա-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Հայաստանի կոչնակ» (ամսագիր), Նյու Յորք, 1932, N 8, էջ 239, այնուհետև՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.ով, հ. 1, 1939, էջ 194, նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՄԻ ՄՐԱՀՈՆ ԱՂՋԻԿ ՏԵՍԱ....(էջ 457, 655)

Գրել է 1925թ. դեկտեմբերին Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հառաջ» (օրաթերթ), Փարիզ, 1926, հունվարի 6, N 68, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 43: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

Ռիալտոն վենետիկյան մեծ ջրանցքի երկու ավերը միացնող հինավուրց կամուրջ է, կառուցվել է Վերածննդի շրջանում:

Սարյանը, իսկ ավելի ուշ՝ Ջարենցը, Վենետիկում եղած ժամանակ Իսահակյանի հետ գնացել են տեսնելու այն հանրահռչակ կամուրջը, որի շեմին ժամանակին հանդիպած անանուն գեղեցկուհին ոգեշնչել էր իրենց ընկերոջը՝ ստեղծելու սիրերգության այս գլուխ-գործոցը:

ԱՆԻ (էջ 458, 656)

Գրել է 1926թ. Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Առաջին տպագրությունը՝ «Հայրենիք», Բոստոն, 1926, N 10, էջ 16, 17, ստորագրությամբ՝ Երվանդ Մուսիսյան, Խորհրդային Հայաստան մեկնելու նախօրյակին «Հայրենիքի» խմբագրությանը հանձնած այս բանաստեղծությունը Իսահակյանի խնդրանքով տպագրվել է գրական կեղծանունով: Այնուհետև՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1945, N 10, 11, էջ 3, ապա՝ «Ընտիր երկեր», Երևան-Մոսկվա, 1948, էջ 132, 133 և հետագա ժողովածուներում:

Անին իր բացառիկ ճարտարապետական արվեստով եղել է Իսահակյանի մշտական պաշտամունքի առարկան, հայրենիքի խորհրդանիշը: «Անին մենք մեր ետևում չունենք, - գրել է Իսահակյանը, - այլ միշտ մեր առաջը: Որքան տարիները հեռանում են, այնքան մենք մոտենում ենք նրան»:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ (էջ 460)

(«Ակուրքներից հին հայրենի...»)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1926թ. ապրիլի 25-ին Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 172-II: Առաջին անգամ տպագրվել է Իսահակյանի «Խորհրդային Հայաստանում» հոդվածի տեքստի մեջ, «Խորհրդային Հայաստան» (օրաթերթ), 1926, նոյեմբերի 28, այնուհետև՝ «Երևան» (օրաթերթ), Փարիզ, 1926, դեկտեմբերի 15, ապա՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 279 և մյուս ժողովածուներում:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ (էջ 461, 656)

(«Պիտի փարվիմ չքնաղ լանջիդ...»)

Մտահղացումը գրի է առել 1926թ. ապրիլի 25-ին Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Անդրադարձել է, ըստ ինքնագրի, 1935թ. նոյեմբերի 6-ին Փարիզում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հանրն», Մարսել, 1935 – 1936, N 9-12, էջ 942, «Պատասխան հայրենիքիս կոչին» վերնագրով, այնուհետև՝ «Գրական թերթ», 1939, մարտի 25, «Պատասխան խորհրդային Հայրենիքի կոչին» վերնագրով, ապա՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ. -ով, հ. 1, 1939, էջ 277, «Հայրենիքիս» վերնագրով: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՌԱՎԵՆՆԱՅՈՒՄ (էջ 462, 657)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1926թ. հունիսի 8-ին Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II, էջ 20 – 21: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գեղունի», Վենետիկ, 1927, N 1, էջ 1, առանց վերնագրի, «Արարատի ծեր գմբեթից...» սկզբնատողով, այնուհետև՝ «Հուսաբեր», Կահիրե, 1927, 10 օգոստոսի, «Պայքար», Բոստոն, 1927, 1 նոյեմբերի, ապա որոշակի փոփոխություներով, «Ռավեննայում» վերնագրով և «Արարատի ծեր կատարին...» սկզբնատողով՝ «Բանաստեղծություններ», Երևան, 1930, էջ 183: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

Ռավեննան քաղաք է Ադրիատիկ ծովի ափին, երբեմնի Արևելահռոմեական գործող կայսրության վեհաշուք մայրաքաղաքը դարերի ընթացքում հետզհետե անկում է ապրել և վերածվել երկրորդական գավառական քաղաքի: Հայտնի է իր եկեղեցիներով և ճարտարապետական հուշարձաններով:

ՈՏՔ ԵՄ ԴՆՈՒՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՀԱՐԿԸ ՀԻՆ... (էջ 463, 658)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1926թ. հունիսի 27-ին Վենետիկում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր), 1954, N 1, էջ 20, այնուհետև՝ «Երկեր», 1955, էջ 79:

ԻՆՉՈ՞Ւ, ԻՆՉՈ՞Ւ ՀԻՄԱ ԱՅՍՊԵՍ... (էջ 464, 658)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1926թ. հուլիսի 24-ին Լիդո կղզում (վենետիկյան ծովածոցի կղզիներից մեկն է): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II, մի այլ օրինակը՝ N 64-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Ապագա» (օրաթերթ), Փարիզ, 1936, ապրիլի 4, միաժամանակ՝ «Հայաստանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1936, N 12, էջ

278, «Հիմա ինչո՞ւ, ինչո՞ւ աշտպես...» սկզբնատողով, այնուհետև որոշակի փոփոխություններով՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, 1939, հ. 1, էջ 52 և մյուս ժողովածուներում:

ՀԱՅՐԵՆԻ ԾՈՒԽԸ (էջ 465, 658)

Գրել է 1926թ. Երևանում, հայրենիք վերադարձից հետո: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 185, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

Բանաստեղծության մեջ Իսահակյանն առաջին անգամ իր պոեզիայում անդրադարձել է հոր՝ Սահակ Նիկողայոսի Իսահակյանի (1833 – 1889) կերպարին – «Տեսնում եմ՝ հայրս բարի, մտախոհ, / Ծանոթ շավիղով քայլում է դանդաղ...»:

ՎԵՐՋԻՆ ՀՈՐԶԱՆՔ ԻՄ ՅՆՈՐՔԻ... (էջ 467, 658)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1927թ. ապրիլի 18-ին Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նոր ուղի» (ամսագիր), Երևան, 1929, N 2, 3, էջ 82, նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 45 և հետագա ժողովածուներում: Բանաստեղծությունը նվիրված է Հովհաննես Թումանյանի դուստր Սեդա Թումանյանին (1905 – 1988):

ԱՉԵՐԴ՝ ՍԵՎ-ՀՈՒՐ... (էջ 468, 659)

Գրել է 1927թ. Երևանում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 99-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նոր ուղի», Երևան, 1929, N 7-8, էջ 11, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 47 և հետագա ժողովածուներում:

– Ի՞ՆՉ ԵՍ ԼԱԼԻՍ, ԱՆԳԻՆ ԸՆԿԵՐ... (էջ 469, 659)

Սկզբնական տարբերակը գրել է 1928թ. Երևանում, անդրադարձել է 1929թ. սեպտեմբերի 19-ին, նույնպես Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 187, այնուհետև մեկ փոփոխությամբ՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 242 և մյուս ժողովածուներում:

ՀԵՌՈՒ ԱՆՏԱՌՈՒՄ ԾԱՂԿՈՒՄ Է ՀՊԱՐՏ... (էջ 470, 659)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1928թ. մայիսի 28-ին Երևանում: Բանաստեղծության ինքնագիրը կրում է «Նախագագցում» վերնագիրը, որը, սակայն, չի կիրառվել: Առաջին տպագրությունը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 202: Նույն տեքստը մեկ փոփոխությամբ՝ մյուս ժողովածուներում:

ՎԵՐՋԱԼՈՒՅՍԻՆ ՈՍԿԵՇՈՂ... (էջ 471)

Գրել է 1928թ. Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Անահիտ», Փարիզ, 1933, N 1, 2, էջ 24, «Վերջալույսին...» վերնագրով, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.ով, հ. 1, 1939, էջ 256 և հետագա ժողովածուներում:

ԵՐԿՈՒ ՄԱՆՈՒԿ՝ ՏՂԱ-ԱՂՋԻԿ... (էջ 472)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1929թ. հունվարի 6-ին Երևանում: Բանաստեղծության ինքնագիրը կրում է «Սերունդներ» վերնագիրը, որից, սակայն, Իսահակյանը երկը հրատարակելիս հրաժարվել է: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նոր ուղի», Երևան, 1929, N 7, 8, էջ 11, այնուհետև նույն տեքստը՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 188 և հետագա ժողովածուներում:

ԾԱՂԿԱՎԱՌ ՈՒՂԻՆ ԳՆՈՒՄ Է ԿՐԿԻՆ... (էջ 473)

Գրել է 1929թ. Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նոր ուղի», Երևան, 1929, N 9. 10, էջ 47, այնուհետև՝ «Բանաստեղծություններ», 1930, էջ 48, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ (էջ 474, 659)

(«Ցորենի ծըփուն արտերի եզրին...»)

Գրել է 1929թ. հունվարին Գյումրիում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Հայաստանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1931, N 44, էջ 1387, «Հայաստանում» վերնագրով, այնուհետև՝ «Պայքար», Բոստոն, 1931, դեկտեմբերի 6: «Գրական բերք», 1940, փետրվարի 10, N 4, ապա՝ «Հատընտիր», Երևան, 1943, էջ 91, 92, առանց վերնագրի, վերջնական տեքստը՝ «Հայրենիքիս» խորագրով՝ «Ընտիր երկեր», Երևան-Մոսկվա, 1948, էջ 136 և մյուս ժողովածուներում:

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ (էջ 475)

Գրել է 1930թ. Փարիզում, Հայաստանից վերադառնալուց հետո: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Խորհրդային գրականություն», 1937, N 3, էջ 24, «Մանկություն» վերնագրով և արձակ պոեմ ենթախորագրով, այնուհետև՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.ով, հ. 1, 1939, էջ 257, առանց ենթախորագրի: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԵՐԱՋԻՍ ՄԵՋ ԱՆԻՆ ՏԵՍԱ... (էջ 476, 659)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1932թ. մայիսի 9-11-ին Փարիզում: Առաջին տպագրությունը տարիներ անց՝ «Երկեր», 1955, էջ 74, այնուհետև՝

«Երկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 343: ԳԱԹ-ի ԱԻՖ-ում պահվում են բանաստեղծության երեք ինքնագրեր, ա. «Անին» վերնագրով՝ N 66-II, թվագրած, 1932, մայիսի 11, բ. և գ. անվերնագիր, թվագրած՝ 9 և 11 մայիսի, N 66-II: Տեքստը բերվում է «Երկերից»:

ՏԻԵՁԵՐՔՆ ԱՅՍ ԱՆՍԱՀՄԱՆ... (էջ 477, 661)

Գրել է 1932թ. Փարիզում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 3-II, այլ ինքնագիրը՝ 67-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Անահիտ», Փարիզ, 1932թ. նոյեմբեր – 1933թ. ապրիլ, N 3-6, էջ 15, այնուհետև՝ «ՀՕԿ», Փարիզ, 1935, N 4, էջ 211, «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 285, նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԻՆՉ ՊԻՏ ԼԻՆԵՄ ԿՅԱՆՔԻՑ ՀԵՏՈ... (էջ 478, 662)

Գրել է 1932թ. Փարիզում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 3-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Անահիտ», Փարիզ, 1932, նոյեմբեր – 1933, ապրիլ, N 3-6, էջ 15, ապա՝ «ՀՕԿ», Փարիզ, 1935, N 4, էջ 211, այնուհետև նույն տեքստը մեկ փոփոխությամբ՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 271:

ԱՐԵՎԻ ՏԱԿ ՍՈՍԿ ՄԻ ՕՐ Է ԼԻՆԵԼՈՒ... (էջ 479)

Գրել է 1932թ. Փարիզում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 3-II: Մի այլ օրինակը՝ N 65-II: Տպագրվել է տարիներ անց՝ «Գրական թերթ», 1955, հոկտեմբերի 21, «Հին տետրակներից» ընդհանուր խորագրի տակ, այնուհետև հետմահու՝ «Երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1958, էջ 385 և մյուս ժողովածուներում:

ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՅ (էջ 480, 662)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, «19 նոյեմբեր, 1932, Փարիզ»: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Անահիտ», Փարիզ, 1932 նոյեմբեր – 1933 ապրիլ, N 3-6, էջ 16: Իսահակյանի երկերի ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայդուկի երգեր», 1990, էջ 210, 211: Տեքստը բերվում է «Անահիտից»: Բանաստեղծությունը «Աստվածաշունչ»-ի առաջին հատվածի ազատ փոխադրությունն է:

ՍԱՎԱՌՆՈՒՄ ԵՍ ՅՆԾՈՒԹՅԱՄԲ ՎԱՌ... (էջ 482, 663)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1933թ. հունվար-փետրվար ամիսներին Փարիզում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 9-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Անահիտ», Փարիզ, 1933, N 1, 2, էջ 25, այնուհետև

մեկ փոփոխությամբ՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 258 և մյուս ժողովածուներում:

ԱԽ, ԵՐԱՆԻ ՉԸԾՆՎԵԻ... (էջ 483)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1935թ. փարիզյան ծոցատետրում: Պահպանվել է ծոցատետրում նաև բանաստեղծության մտահղացման գրառումը: Առաջին տպագրությունը՝ «Հատընտիր», Երևան, 1943, էջ 66, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 295: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԵՐԲ ՄԱՆՈՒԿ ԷԻ, ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՍ ՀԵՏ... (էջ 484)

Գրել է 1935թ. Փարիզում: Առաջին տպագրությունը՝ «Հատընտիր», Երևան, 1943, էջ 53, 54, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 294: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՍՖԻՆՔՍ (էջ 485, 663)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1935թ. ապրիլի 25-ին Փարիզում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 3-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «ՀՕԿ» (ամսագիր), Փարիզ, 1935, N 4, էջ 211, այնուհետև՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 286, ապա՝ «Ընտիր երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 293:

ՄԵՐ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐ ԳՈՒՍԱՆՆԵՐԸ (էջ 486, 664)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1939թ. օգոստոսի 3-ին Ծաղկաձորում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Նվեր մեր ժողովրդական վեպի՝ «Սասունցի Դավիթ»-ի հազարամյակին» ենթախորագրով՝ «Գրական բերք», 1939, օգոստոսի 20, N 23 (ձեռագիր ֆաքսիմիլեն), միաժամանակ՝ «Խորհրդային գրականություն», 1939, N 8, 9, էջ 126՝ «Մեր հռչակալ հին վանքերի մուկ խուցերի մեհուքյան մեջ...» սկզբնաւորով, այնուհետև աննշան փոփոխություններով՝ «Ընտիր երկեր» 2 հ.-ով, հ. 1, 1939, էջ 278: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԱԽ, ՄԻ ԱՆԳԱՄ ՈՍԿԵՏԵՐԵՎ ԱՇՈՒՆՔԻՆ... (էջ 487, 664)

Բանաստեղծության շարժառիթը Իսահակյանը գրի է առել «Հիշատակարանում»։ «1939, սեպտեմբերի 18: Երեկ (17 սեպտեմբերի 1939թ.) շոֆերս պատմեց ինձ հետևյալը, թե մի երկու շաբաթ առաջ ներկա է եղել մի զարհուրելի պատկերի. – դասապները սպանում են մի 30-ի չափ ոչխար. բոլորին հավաքել են ի մի և մյուսների առաջ հերթով սպանում են ոչխարներին: Հերթի կանգնած ոչխարները նայում են սպանողին և կանգնած տեղերը դողում են, դողում են, դողում են...

և ճիգ չեն անում փախչելու: Զարհուրանքը նրանց անդամալույծ է արել... Զգվելի՛, գարշելի՛ մարդկություն...» (Հ. 427): Բանաստեղծությունը գրված է նույն ժամանակ՝ 1939թ. սեպտեմբերի 18-ին Երևանում:

Առաջին տպագրությունը՝ «Երկեր», 1955, էջ 73, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 6 հ.-ով, հ. 1, 1973, էջ 349:

ՆՈՐ ՏԱՐՎԱ ԱՌԱՎՈՏԱՆ (էջ 488, 664)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1940թ. հունվարի 1-ին Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ առանց վերնագրի՝ «Խորհրդային գրականություն», 1940, N 1, էջ 11, միաժամանակ՝ «Գրական թերթ», 1940, հունվարի 20, այնուհետև վերնագրով՝ «Հատընտիր», Երևան, 1943, էջ 96, 97 և հետագա ժողովածուներում:

ՈՂՋՈՒՅՆ ԱՍԵՆՔԻՆ (էջ 490, 664)

Պահպանվել է նաև մտահղացման արձակ գրառումը, թվագրված՝ 1940, ապրիլի 20-ին, բանաստեղծությունն էլ գրվել է նույն շրջանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Խորհրդային գրականություն», 1940, N 5, էջ 26, «Ողջունյն ամենքին» խորագրով և «Ամսամուտին մայիսի Ցուլըս առա՛ ելա դաշտ...» սկսվածքով, այնուհետև նոր խմբագրությամբ՝ «Հատընտիր», Երևան, 1943, էջ 98, 99: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՍԻ ԵՐԵՒԱ ՔՆԻՅ ՋԱՐԹՆԵԼ... (էջ 492)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1940թ. հունիսի 24-ին Բորժոմում: Պահպանվել է «Երեխան և երագը» վերնագրով արձակ հակիրճ մտորումը, որն, ըստ երևույթին, բանաստեղծության հիմքն է: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Գրական թերթ», 1955, ապրիլի 8, «Անտիպ բանաստեղծություններ և քաղամուտություններ» ընդհանուր խորագիրը կրող շարքում, այնուհետև հետմահու՝ «Երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1958, էջ 341 և մյուս ժողովածուներում:

ՈՒՐԻՇՆԵՐԻ ՋՐԵՐՆ ԸՆԿԱԾ՝ ԳՆԱՅԻ... (էջ 493, 664)

Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽԾ, N 219-II: Երկերի վեց-հատորյակի առաջին հատորի ծանոթագրություններում նշված է, որ այն գրված է 1919թ. ժնևում: Առաջին անգամ հրատարակվել է «Գրական թերթում» (1955, հոկտեմբերի 21, N 3), «Հին տետրակներից» ընդհանուր խորագրով, թվագրված՝ 1919, ժնև: Սակայն իրականում Վարպետի այս բանաստեղծությունը գրված է շատ ավելի ուշ

շրջանում և դիտավորյալ է ներկայացված «Հին տետրակներից» ընդհանուր անվան տակ:

Իսահակյանի՝ մուգ կանաչ կազմով օրագրի մեջ նույն էջի վրա գրի են առնված այս և «Հրամանները միշտ իջնում են վերևից....» քառյակը, երկու գործերն էլ թվագրված են՝ «1940, Երևան»: Ձեռագրի մի այլ օրինակում, որը պահվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 219-II, այս քառյակները նույնպես գրված են նույն թերթիկի վրա: Հետևաբար նրանց գրության թվականը պետք է համարել 1940թ.:

ԱՄԱՌՎԱ ԿԱՊՈՒՅՏ, ԱՆԴՈՐՐ ԳԻՇԵՐԻՆ... (էջ 494, 665)

Գրել է 1940թ. օգոստոսին Սևանա կղզում (գրողների հանգստյան տանը): Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 74-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», 1941, N 1, էջ 7, այնուհետև՝ «Հատընտիր», 1943, էջ 100: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

ԲԻՆԳՅՈՒԼ (էջ 495)

(«Երբ բաց եղան գարնան կանաչ դռները...»)

Գրել է 1940թ., հավանաբար օգոստոս ամսին, Սևանա կղզում (գրողների հանգստյան տանը): Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», 1941, հունվար, N 1, էջ 7, այնուհետև՝ «Հատընտիր», 1943, էջ 99, 100: Այն վարկածը, թե իբր բանաստեղծությունը գրել է Ստեփան Ջորյանի բնակարանում 1941թ. հունվարի 19-ին, հավանական չի թվում: Նախ՝ 1941թ. հունվարի 19-ին բանաստեղծությունը «Սովետական գրականություն» հանդեսի էջերում (1941, N 1) արդեն լույս էր տեսել:

Պարզապես Ջորյանի խնդրանքով Իսահակյանը բանաստեղծության մի օրինակը գրի է առել և ձեռագիրը նվիրել Ջորյանին, հետևյալ նշումով. «19/I, 41. Երևան, Ստ.Ջորյանի տանը»: Բանաստեղծությունը շատ շուտով հանրահայտ ժողովրդական երգի է վերածվել:

ՌԱԶՄԱԿՈՉ (էջ 496)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1941թ. հունիսի 26-ին Էսենտուկիում: Բանաստեղծության մեքենագիր օրինակը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N 76-II: 1941թ. մայիսին, Հայ գրականության և արվեստի օրերի ավարտից հետո, Իսահակյանը մի քանի շաբաթ մնում է Մոսկվայում և ապա մեկնում Կովկասյան հանքային ջրեր՝ Էսենտուկի՝ առողջարանում բուժվելու նպատակով: Իսահակյանը Էսենտուկի է հասնում հունիսի 22-ին, նույն օրը սկսվում է Հայրենական մեծ

պատերազմը: «Ռազմակոչը» գրված է Էսենտուկիում պատերազմի սկսվելու չորրորդ օրը: Այդ օրը Իսահակյանը կնոջն ուղղած նամակում գրել է. «Գազան Հիտլերը արյան ծախսով է, իբրև նոր Աթիլլա. և վերջիվերջո պիտի խեղդվի իր ծովերով թափվող արյան մեջ: Ես մտածում եմ, թե նա այնքան խելք կունենա, որ չի կռվի մեզ հետ. բայց ելավ, ինչ անենք. ամեն միջոց պիտի գործ դնել հաղթանակով դուրս գալու այս սոսկալի փորձությունից» (VI, 357):

Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», 1941, N 8, էջ 6, ինչպես նաև հաղորդվել է Երևանյան ռադիոյով և արտատպվել հայկական թերթերում: Գրքով առաջին հրատարակությունը՝ «Հատընտիր», 1943, էջ 103, 104: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԹՈՂՈՒՆՆԵՐԻ ԵՐԳԸ (էջ 498)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, առաջին մասը՝ 1941թ. հուլիսի 5 – 6-ին, Երկրորդը՝ հուլիսի 11-ին, Էսենտուկիում: Նույն թվի հունիսի 24-ին իր ծոցատերերից մեկում Իսահակյանը գրել էր հետևյալը. «Թռչունները երգում էին... Անիծվի այն ձեռքը, որ ձեզի պիտի սպանեն»: Համապատասխան գրառում կա նաև Իսահակյանի՝ 1936 թվի ծոցատերերից մեկում, ուր որոշ չափով պատմվում է բանաստեղծության սյուժեն, որն իրական դեպք է:

Առաջին տպագրությունը՝ «Սովետական գրականություն», 1942, N 5, 6, էջ 32, այնուհետև՝ «Ընտիր երկեր», Մոսկվա, 1948, էջ 151, 152, նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՍԻՐԵԼԻ ՀԵՐՈՍ Ս.Գ.ՉԱՔԻՅԱՆԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (էջ 501)

Գրել է 1942թ. ապրիլի 4-ին Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 1942, ապրիլի 5, N 81, այնուհետև՝ «Լրաբեր», Նյու Յորք, 1942, դեկտեմբերի 1, արտատպվել է նաև ռազմաճակատային հայկական թերթերում, ապա՝ «Ընտիր երկեր», Երևան-Մոսկվա, 1948, էջ 157: Նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

Ջաքիյան Սիմոն Գևորգի (1899 – 1942), բանակի գնդապետ, 89-րդ հայկական դիվիզիայի առաջին հրամանատար, հերոսաբար զոհվել է Կերչ քաղաքի համար մղվող մարտերում: Անյունը բերվել է Երևան և հանձնվել մայր հողին: Իսահակյանը մասնակցել է հերոսի հուղարկավորությանը:

ԵՐԲ ՈՐ ՄԱՀՍ ԳԱ... (էջ 502, 665)

Գրել է 1942թ.: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 139-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1945, N 12, էջ 16, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 315: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ԵՏ ԴԱՌՆԱՐ ՀԻՄԱ ՀԱՍԱԿԸՍ ՄԱՏԱՂ... (էջ 503)

Գրել է 1942թ.: Առաջին տպագրությունը՝ «Հատընտիր», 1943, էջ 97, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 314: Նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

Բանաստեղծության մեջ արտահայտված հարանման զգացումներ Իսահակյանը գրի է առել «Հիշատակարանի» ուշ շրջանի մտորումներում. «Հունվարի 27, Մոսկվա, 1948թ.» և «Սեպտեմբերի 6, Կիսլովոդսկ, 1950թ.»:

ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (էջ 504, 665)

Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 27-I: Բանաստեղծությունն ունի հետևյալ ընծայականը. «Մեծ նարտարապետ Թ.Թորամանյանի հիշատակին»: Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1942թ. նոյեմբերի 2-ին, Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», 1942, N 9, 10, էջ 41, այնուհետև՝ «Հատընտիր», 1943, էջ 104, 105, «Ձոն հայ նարտարապետությանը» վերնագրով, ապա՝ «Ընտիր երկեր», Երևան-Մոսկվա, 1948, էջ 155, 156, «Հայ նարտարապետությունը» վերնագրով:

Թ.Թորամանյանը Իսահակյանի սիրելի ընկերներից մեկն էր, որի մասին բանաստեղծը գրել է «Ճարտարապետ Թորոս Թորամանյան» (1934) հոշերը:

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԵՐԳԸ (էջ 506)

Գրել է 1943թ. Երևանում որպես երգի տեքստ «Հայֆիլմ» կինոստուդիայի (կինոբեմադրիչ՝ Համո Բեկնազարյան) նկարահանած «Դավիթ-Բեկ» կինոնկարի համար: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1943, N 4, 5, էջ 18, այնուհետև՝ «Հատընտիր», 1943, էջ 106, նույն տեքստը՝ հետագա ժողովածուներում:

ՔԱՅԼԵՐԳ (էջ 507, 665)

Գրել է 1943թ. Երևանում «Դավիթ-Բեկ» կինոնկարի համար: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 222-II: Տպագրվել է առաջին

անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1945, N 10, 11, էջ 3, 4 (Դավիթ-Բեկից) ենթախորագրով, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 317:

ԹԱՄԱՐԱՅԻ ԵՐԳԸ (էջ 508)

Գրել է 1943թ. Երևանում «Դավիթ-Բեկ» կինոնկարի համար: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1945, N 10, 11, էջ 4 (Դավիթ-Բեկի հարսնացուն) ենթախորագրով, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 318:

ԳՅՅԱՆԵՒ ԵՐԳԸ (էջ 509)

Գրել է 1943թ. Երևանում «Դավիթ-Բեկ» կինոնկարի համար: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1945, N 10, 11, էջ 4 (Շահումյանի հարսնացուն) ենթախորագրով, այնուհետև՝ «Երգերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 319:

ԳԵՐՈՒՀՈՒ ԵՐԳԸ (էջ 510)

Գրել է 1943թ. Երևանում «Դավիթ-Բեկ» կինոնկարի համար: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր), 1954, N 1, էջ 20, այնուհետև՝ «Երկեր», 1955, էջ 91:

ՄԵԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՕՐԸ (էջ 511)

Բանաստեղծությունն ունի ենթախորագիր (9 մայիսի 1945): Գրել է 1945թ. մայիսին Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1946, N 5, էջ 3, միաժամանակ՝ «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր), 1946, N 4, 5, էջ 10: «Նոր ուղի» (ամսագիր), Բեյրութ, 1946, N 4, էջ 156, այնուհետև՝ «Ընտիր երկեր», Երևան-Մոսկվա, 1948, էջ 159 և հետագա ժողովածուներում:

ԻՄ ՆԻՐՎԱՆԱՆ (էջ 512)

Գրել է 1945թ.: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1945, N 12, էջ 16, այնուհետև՝ «Երկերի ժողովածու» 4 հ.-ով, հ. 1, 1950, էջ 321, նույն տեքստը՝ մյուս ժողովածուներում:

Նիրվանա – Բուդդիզմի ուսմունքի մեջ երանելի վիճակ, որին հասնում են բարոյական ինքնամաքման և հոգևոր ինքնամոլորման գերագույն աստիճանում:

ԱՄԵՆ ԻՆՉ ՈՒՆԱՅՆ, ԵՐԱԶ ԱՆՑԱՎՈՐ... (էջ 513, 666)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1947թ. նոյեմբերի 9-ին Երևանում: Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 58-II և N 80-II: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1955, N1, էջ 11, այնուհետև՝ «Երկեր», 1955, էջ 69 և հետագա ժողովածուներում:

ԱՎԻԿԻՆ (էջ 514)

Գրել է 1954թ. հոկտեմբերին Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1955, N 1, էջ 12, այնուհետև՝ «Երկեր», 1955, Երևան, էջ 92, ապա՝ «Երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1958, էջ 383, 384 և հետագա ժողովածուներում:

ԱՎԻԿ – Ավետիք Վիգենի Իսահակյան (ծնվ. 1944, Երևան), բանաստեղծի թոռը, գրականագետ, ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի Ավետիք Իսահակյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության գիտական խմբի ղեկավար, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի գրողների միության անդամ, Ավետիք Իսահակյանի կյանքին և ստեղծագործություններին նվիրված հինգ գրքերի և հարյուրից ավելի հոդվածների հեղինակ:

ՄԵՐ ԿՅԱՆՔԻ ԱՄԵՆ ՎԱՅՐԿՅԱՆԸ ԱՆՑՆՈՂ... (էջ 515)

Արձակ մտահղացումը գրի է առել ծոցատետրերից մեկում 1935թ. Փարիզում: Գրել է 1955թ. հունվարին Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրական թերթ», 1955, ապրիլի 8, այնուհետև՝ «Երկեր», 1955, էջ 28:

ՇԱՏ ԵՄ ՏԱՆՋՎԵԼ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ... (էջ 516)

Գրել է 1955թ. Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրական թերթ», 1955, հոկտեմբերի 21, N 39, «Հին տետրակներից» ընդհանուր խորագրով, նույն տեքստը՝ «Երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1958, էջ 385 և հետագա ժողովածուներում:

ՏԻԵԶԵՐՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻՑ ԴՈՒՐՍ ԳԱՅԻ... (էջ 516)

Գրել է, ըստ ինքնագրի, 1955թ. հունիսին Երևանում: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Դրական թերթ», 1955, հոկտեմբերի 21, N 39, «Հին տետրակներից» ընդհանուր խորագրով, նույն տեքստը՝ «Երկեր» 4 հ.-ով, հ. 1, 1958, էջ 385 և հետագա ժողովածուներում:

Ծանոթագրությունները կազմեց
Ավիկ Իսահակյանը

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԵՎ I – Երգեր ու վերքեր, Ալեքսանդրապոլ, 1898
ՀՆԵՎ – Հին-նոր երգ ու վերքերից, Բաքու, 1902
Բ I – Բանաստեղծություններ, Բաքու, 1903
ԵՎ II – Երգեր ու վերքեր, Թիֆլիս, 1908
ՀԱ – Հայրենի աղբյուրից, Բոստոն, 1920
ԱԾ – Աշնան ծաղիկներ, 1922
Բ II – Բանաստեղծություններ, Երևան, 1930
ԸԵ I, II – Ընտիր երկեր 2 հատորով, Երևան, 1939 – 1940
ՀԸ – Հատընտիր, Երևան, 1943
ԸԵԵՄ – Ընտիր երկեր, Երևան-Մոսկվա, 1948
ԵԺ 1, 2, 3, 4 – Երկերի ժողովածու 4 հատորով, Երևան, 1950 – 1951
ԵՄ – Երկեր, մեկհատորյակ, Երևան, 1955
ԵԺ I, II, III, IV, V, VI – Երկերի ժողովածու վեց հատորով, Երևան, 1973 – 1979
ԱԷ – Արձակ էջեր, Երևան, 1963
ԻԱՄ – Իսահակյանը արվեստի մասին, Երևան, 1977
Հ – Հիշատակարան, Երևան, 1977
ԱՖ – Աֆորիզմներ, Երևան, 2001
ԱԻԵԳՀ – Ավետիք Իսահակյանի Երկերի գիտական հրատարակություն
ԱԻԳԿ – Ավետիք Իսահակյանի գիտական կենսագրություն, Երևան, 2000
ԻԸԱ – Իսահակյանի ընտանեկան արխիվ
ԳԱԹ, ԱԻՖ – Գրականության և արվեստի թանգարան, Ավետիք Իսահակյանի ֆոնդ
Ալ – «Ալիք», օրաթերթ, Թիֆլիս
Աղ – «Աղբյուր», ամսագիր, Թիֆլիս
Ան – «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ
անընթ. – անընթեռնելի
Ար – «Արաքս», հանդես, Պետերբուրգ
արտագր. – արտագրություն
ԲԳԱ – «Բանբեր գրականության և արվեստի», հանդես, Պետերբուրգ
ԲՎ – «Բազմավեպ», սևագիր, Վենետիկ
Գտ – «Գեղարվեստ», հանդես, Թիֆլիս

Գն – «Գարուն», ավանախ, Մոսկվա
 Գծ – «Գործ», ամսագիր, Բաքու
 Գր – «Գործ», օրաթերթ, Թիֆլիս
 Գթ – «Գրական թերթ», Երևան
 Դր – «Դրոշակ», ամսագիր, Ժնև
 ԶԳ – «Զանգ», թերթ, Թիֆլիս
 ԺՄ – «Ժամանակ», օրաթերթ, Թիֆլիս
 Ինք. – Ինքնագիր
 ԽԳ – «Խորհրդային գրականություն», ամսագիր, Երևան
 Խմբ. – Խմբագրական խորհուրդ
 ԽՀ – «Խորհրդային Հայաստան», օրաթերթ, Երևան
 ԽԳ – «Խորհրդային գրականություն», ամսագիր, Երևան
 Խր – «Խարիսխ», օրաթերթ, Թիֆլիս
 ՀԱ – «Հանդես ամսօրեա», ամսագիր, Վիեննա
 ՀԿ – «Հայաստանի կոչնակ», հանդես, Նյու Յորք
 ՀՔ – «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն
 Հր – «Հորիզոն», օրաթերթ, Թիֆլիս
 Հջ – «Հառաջ», օրաթերթ, Թիֆլիս
 Հուշ – «Հուշարար», ամսագիր, Թիֆլիս
 ՄՆ – «Մուրն», ամսագիր, Թիֆլիս
 ՆՈՒ – «Նոր ուղի», ամսագիր, Երևան
 ՍԳԱ – «Սովետական գրականություն և արվեստ», ամսագիր, Երևան
 ՍԳ – «Սովետական գրականություն», ամսագիր, Երևան
 ՍՀ – «Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, Երևան
 ՎԾ – «Վերածնունդ», ամսաթերթ, Փարիզ
 Վտ – «Վտակ», օրաթերթ, Թիֆլիս
 Տգ – «Տարագ», շաբաթաթերթ, Թիֆլիս
 Ուղղ. – ուղղումներ
 Ծ – ֆոնդ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ավետիք Իսահակյանի Ակադեմիականի անդրանիկ հատորը առաջին անգամ հայ ընթերցողին ներկայացնում է մեծ բանաստեղծի կենդանության օրոք հրատարակված բանաստեղծությունների ամբողջական հավաքածուն: Հատորում ի մի են բերված բոլոր այն բանաստեղծությունները, որոնք ժամանակին տպագրության է հանձնել ինքը հեղինակը՝ սկսած «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...» («Տարագ», Թիֆլիս, 1892, N47) և ավարտված «Տիեզերքի սահմաններից դուրս գալի...» («Գրական թերթ», 1955, հոկտեմբերի 21): Այս գիրքը այն երկերի հավաքածուն է, որոնք ստեղծել են Իսահակյան քնարերգու բանաստեղծի անունը:

Ակադեմիականի առաջին հատորը կազմելիս հենվել ենք Իսահակյանի կենդանության օրոք տպագրված հետևյալ հրատարակությունների վրա.

1. «Երգեր ու վերքեր», Ալեքսանդրապոլ, 1898, 64 էջ
2. «Հին - նոր երգ ու վերքերից», Բաքու, 1902, 24 էջ
3. «Բանաստեղծություններ», Բաքու, 1903, 138 էջ
4. «Երգեր ու վերքեր», Թիֆլիս, 1908, 288 էջ
5. «Հայրենի աղբյուրից», Բոստոն, 1920, 122 էջ
6. «Աշնան ծաղիկներ», Վենետիկ, 1922, 72 էջ
7. «Բանաստեղծություններ», Երևան, 1930, 308 էջ
8. Ընտիր երկեր երկու հատորով, հատոր առաջին, Երևան, 1939, 318 էջ
9. Հատընտիր, Երևան, 1943, 112 էջ
10. Ընտիր երկեր, Երևան - Մոսկվա, 1948, 515 էջ
11. Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հատոր առաջին, Երևան, 1950, 380 էջ
12. Երկեր, Երևան, 1955, 400 էջ:

Բացի վերը թվարկած գրքերից, սույն հատորում տեղ են գտել նաև այն բանաստեղծությունները, որոնք տպագրվել են XIX – XX դարերի հայ պարբերական մամուլում, ինչպես նաև գրական առանձին ժողովածուներում, տարեգրքերում, ամսանախներում, սակայն հետագայում չեն ընդգրկվել Խսահակյանի ժողովածուների մեջ:

Հատորում զետեղված բոլոր բանաստեղծությունները ներկայացված են ժամանակագրական կարգով, սա Խսահակյանի ընտրությունն էր՝ համապատասխան նրա կենդանության օրոք տպագրված վերջին քառհատորյակի (1950 – 1951) և վերջին հոբելյանական մեկհատորյակի (1955թ.): Գրքի կառուցման ժամանակագրական սկզբունքը նաև հնարավորություն է տալիս փուլ առ փուլ, տարի առ տարի հետևելու Խսահակյանի բանաստեղծության զարգացման պրոցեսին:

Բացառիկ է բանաստեղծության դերը Խսահակյանի ստեղծագործության համակարգում: Այստեղ իրապես ի սկզբանե եղել է բանաստեղծությունը: Խսահակյանը ծնվել է բանաստեղծ, նա բանաստեղծություններ է գրել գրանաչմանը զուգընթաց: Գրական գործը նրա համար առաջին հերթին նշանակել է բանաստեղծություններարարել: Հիրավի, նա մտածել է բանաստեղծությամբ, ճանաչել է աշխարհը բանաստեղծությամբ, արտահայտել է իրեն բանաստեղծությամբ:

Նրա գրական հանճարը առաջին հերթին բանաստեղծության մեջ է: Եվ հենց բանաստեղծությամբ նա գրավեց իր ժողովրդի սիրտը: Բանաստեղծությունը առաջնային, իշխող դեր ունի Խսահակյանի ստեղծագործության համակարգում:

Գուցե համարվի, թե Խսահակյանը բանաստեղծություն քիչ է գրել (ներանց համահավաքը կկազմի երկու հատոր), բայց այսպես է ճշմարիտ մեծերի մոտ՝ Շեքսպիր, Բայրոն, Բյորնս, Պետրարքա, Գյոթե, Հայնե, Պուշկին, Լերմոնտով, Տյուտչև, Քուլչակ, Սայաթ - Նովա, Թումանյան: Նրանց բանաստեղծությունների հավաքածուները նույնպես կկազմեն մեկ կամ երկու հատոր: Եվ երբ մտաբերում ենք այն խստապահանջությունը, այն պատասխանատվությունը, որ ունեցել է Խսահակյանը իր քնարերգության յուրաքանչյուր երկի հանդեպ, կարող

ենք վստահ ասել, որ նա բնավ քիչ չի գրել:

Իսահակյանի պոեզիան մի զարմանալի օրինաչափություն է վեր հանում, ինչքան վաղ է հասունացել բանաստեղծը, ինչքան վաղ է ըմբռնել այս աշխարհի եությունը, մարդկային կյանքի անցողիկության գաղափարը: Մինչև իր առաջին տպագիր բանաստեղծությունը՝ «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...», նա 7-8 տարի գրել է, նույնիսկ գրել է չափածո շարքեր՝ «Թիթեոմոքեր», «Mozaik», «Յոթ օր ապատում, յոթ օր անապատում» և այլն: Եվ սակայն ամենավաղ շրջանի երկերից (մինչև «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...») նա տպագրության է հանձնել ոչ ավել, քան մեկ տասնյակ բանաստեղծություն: Կարդում ես 16-17 տարեկանում՝ գրած նրա բանաստեղծությունները և խորհում, մի՞թե սրանք վաղ պատանեկան շրջանի գործեր են: Վերհիշենք սոսկ ամունները՝ «Ցաված սիրտս երգեր հյուսեց...», «Անհուն եթերից, աստղի կլուսափայլ...», «Ես ծերացա... մի զարմանար...», «Մի՞թե պիտի թողմին, թռչնին...», «Ա՛խ, ուռենի, վշտիս ընկեր...», «Դա րդըս լացեք, սարի սըմբուլ...», «Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ...»:

Կյանքի և մահվան ողբերգական զգացողությունը համակել է նրան անհավատալի վաղ շրջանից, հագիվ 16 տարեկան՝ նա գրում է.

Հովերն եկան, շիրմիս վրա
Տխուր երգեր երգեցին.—
Ա՛խ, իմ անուշ, իմ վաղուցվա
Հյուսած երգերս երգեցին...¹

Մինչև առաջին գրքի՝ «Երգեր և վերքերի» լույս ընծայումը, Իսահակյանը սկսած 1892 թվականից պարբերաբար հանդես է եկել հայ մամուլի էջերում: Իսահակյանի առաջին տպագիր երկը՝ «Նվեր XX» («Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...», «Տարագ», Թիֆլիս,

¹ Տեքստում բանաստեղծությունները կամ հատվածները մեջ են բերվում անմիջական տպագիր սկզբնաղբյուրից, այն է՝ Իսահակյանի հաջորդաբար հետագոտովող ժողովածուներից և պարբերական մամուլի հրապարակումներից՝ պահպանելով անփոփոխ առաջին տպագիր բնագրի պատկերը:

1892, N47, էջ 602), ազգային ոճով, դասական պոեզիայի օրենքներով գրված մի բանաստեղծությունն է: Եվ այս երկու հատկանիշները՝ ազգային ոճն և դասականությունը, օրինաչափ են դառնում Իսահակյանի ողջ բանաստեղծական արվեստի համար: Թիֆլիսյան երկու հայ պարբերականները՝ «Տարագ» և «Աղբյուր», սիրով հյուրընկալում են պատանի ալեքսանդրապոլցուն, սակայն նրա երկերը տպագրվում են և՛ Սանկտ-Պետերբուրգում («Արաքս» գրական տարեգիրք), և՛ Վիեննայում («Հանդես ամսօրյա»): Մինչև «Երգեր ու վերքեր» գրքի երևան գալը, Իսահակյանը հայ պարբերականներում 37 բանաստեղծություն և լեզենդ է հրատարակել: Եվ այս գործերի մեջ այնպիսի նշանավոր բանաստեղծություններ, ինչպես՝ «Մայրիկիս», «Բինգյոլ» («Շընկշընկալով հովն է փչում...»), «Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ...», «Օխտը սարով հեռու քեզնից...», «Իմ փերին», «Դա՛րդըս լացեք, սարի սըմբուլ...», «Մանկալ էս, բեգարած էս...»:

18 տարեկան հասակում գրված «Մայրիկիս» բանաստեղծությունը հենց առաջին տողերից մխրնվում է հայ մարդու հոգեկան աշխարհը.

Հայրենիքես հեռացել եմ,
Խեղճ պանդուխտ եմ, տուն չունիմ,
Ազիզ մորես բաժանվել եմ,
Տըխուր — տըրտում, քուն չունիմ...

Այս երկը տարածվեց բովանդակ հայության մեջ՝ ազգային դառն հակատագրի այսպիսի բացառիկ զգացողություն և միաժամանակ անհուն սեր մոր հանդեպ. մի կերպար, որը վերանում - դառնում է հայրենիքի ընդհանրական կերպար.

Ա՛խ, քո տեսքին, անուշ լեզվին
Կարոտցել եմ, մայրի՛կ ջան.
Երնե՛կ, երնե՛կ, երազ լինիմ,
Թ՛ըռնիմ մոտըդ, մայրի՛կ ջան...

Եվ պոետական արվեստի թարմ ու ինքնատիպ շնչով, ներքին մի անորսալի դրամատիզմով հագեցած քնարերգության իրապես անհասանելի մակարդակ.

Հավք ու հովեր եկան կըշտիս,
Անձեն դիպան ու անցան.

Պապակ - սըրտիս, փափագ - սըրտիս
Անխոս դիպան ու անցա՛ն:

Արվեստը, մանավանդ բանաստեղծական արվեստը
առանց կախարդանքի շողքի պարզ ու միամիտ բնագավառ
կլիներ, կախարդանքը, պատկերայնությունն է նրան բարձրաց-
նում ու վսեմացնում: Այս բնույթի երկ է ապագա մեծ սիրերգակի
առաջին, «հեքիաթային» տաղերից մեկը՝ «Իմ փերին».

- Ո՞վ է անդորր, լուռ գիշերով
Մենությունըս խոսվում.
Շուշան – կրծքով, լույս թևերով
Նիրհած գետը վրդովում:

Ո՞վ է հագած լուսնի շողեր՝
Շքեղ կանգնում առաջիս.
Սև մագերին գոհար - ցողեր՝
Հուր շշնջում ականջիս:

Ո՞վ է ծագող լույսերի հետ
Ծաղիկները համբուրում.
Երագի պես ցնդում անհետ
Մշուշային փրփուրում...

Դժվար է որոշել, զեղանկարչական պատկե՞րն է այստեղ
ավելի առաջնային, թե՞ հնչյունայինը՝ խո՞սքը, գո՞ւյնը, թե՞
մեղեդին – սա իրապես արվեստների մի սինթեզ է՝ համադրված
բառի մեջ:

Եվ սակայն Իսահակյանին բացառիկ ճանաչում բերեցին
ոչ միայն մամուլի տպագրությունները, այլև առաջին գրքի
հրատարակությունը:

Ինչպես մարդիկ, այնպես և գրքերն ունեն իրենց ուրույն
նակատագրերը: Հայ գրականության պատմության մեջ այդպիսի
գիրք դարձավ Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծությունների

առաջին ժողովածուն՝ «Երգեր ու վերքերը»: Արդյոք կխորհե՞ր
ալեքսանդրապոլցի տպագրիչ Գևորգ Սանոյանցը, որ իր համեստ
տպարանում՝ հրատարակված ընդամենը 64 էջանոց գիրքը
պիտի առհավետ իր տեղը գրավեր հայ գրականության դարավոր
քարտեզի վրա:

Երբ Ավետիք Իսահակյանը մուտք գործեց գրական աս-
պարեզ՝ 1890 – 1895թթ., հայ պոեզիան որոշ իմաստով լնացում
էր ապրում: Երկնակամարում թևածում էին Ռ.Պատկանյանի,
Ս.Շահագիրի, Ղ.Աղայանի, Հովհ.Հովհաննիսյանի, Ալ.Ծատուր-
յանի անունները: Նրանցից յուրաքանչյուրը մեծ դեր է խաղացել
հայ պոեզիայի զարգացման գործում, սակայն նրանց ստեղծա-
գործությունը ինչ-որ չափով արդեն կտրված էր ժողովրդի կեն-
դանի կյանքից, հայ իրականությունից. դա բացատրվում է այդ
հեղինակների թե՛ ասելիքի ուղղվածությամբ, հայացքների
որոշակի պահպանողականությամբ և թե՛ նրանց երկերի լեզվի
հնաբույրությամբ, գրաբարյան ձևերի հագեցվածությամբ և
որոշակի խրթինությամբ: Նոր ժամանակները, նոր դարաշրջանը
պահանջում էին նոր գաղափարներ: Հովհաննես Թումանյանն
ու Ավետիք Իսահակյանն էին, որ իրենց գաղափարներով և
իրենց լեզվական մտածողությամբ XIX դարի վերջին կատա-
րեցին արմատական վերափոխում նոր շրջանի հայ գրակա-
նության պատմության մեջ՝ մի գործընթաց, որին կարոտ էր հայ
ընթերցողը: Նրանց ստեղծագործությունը վիթխարի նշանակու-
թյուն ունեցավ ժողովրդի գիտակցության ձևավորման տվյալ
փուլում: Նրանք հաղթահարեցին կլասիցիզմի, գրքաբույր գրա-
բարի ճոռոմ ու երկարաշունչ ձևերը, վերականգնելով հայ միջ-
նադարյան պոեզիայի քնարական եությունը՝ պատկերավորու-
թյունն ու հնչեղությունը: Մոտեցան հայ ժողովրդի հոգևոր
ակունքներին, բացահայտեցին հայ արվեստի ազգային եու-
թյունը՝ կենդանի կամուրջ գցելով միջնադարյան պոեզիայի
ավանդների և մեր ժամանակների միջև:

Իսահակյանի դերը նորագույն շրջանի հայ պոեզիայի մեջ
հրաշալի բնութագրել է Դերենիկ Դեմիրճյանը. «Ժողովրդական
երգը և դրա ոգին օդի մեջ էր: Հարկավոր էր միայն վճռական
ձայնարկող մեկը, որ բարձր հնչեցներ այն և ժողովուրդը բերեր

լիրիկական գրականության մեջ: Եվ ահա հանդես եկավ Ավետիք Իսահակյանը, հնչեցրեց լիաձայն ժողովրդական ոգով գրած երգը և իր հետ երգել տվեց ողջ հայ ժողովուրդը: Դա մի նոր գարուն էր հայ պոեզիայի մեջ: Ավ.Իսահակյանը ստեղծեց իր լիաձայն ժողովրդական բանաստեղծությունը, որի կրակների մեջ այրվեց, մոխրացավ նախորդ շրջանի գրաբարախառն, անկենդան պոեզիան»²:

Իսահակյանը երևան եկավ հայ ընթերցողին առաջին հերթին «Երգեր ու վերքերով»: Նրա անդրանիկ ժողովածուն ինչքան էլ իր հուշամբ կապված էր հայ բանահյուսության և միջնադարյան պոեզիայի հետ, սակայն իր անմիջականությամբ, զգացմունքի զորությամբ ու գուլալությամբ, բանաստեղծական արվեստի կատարելությամբ, ասելիքի թարմությամբ ու խոհական ուղղվածությամբ նոր խոսք էր հայ քնարերգության բազմադարյան պատմության մեջ: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Իսահակյանի չափածոյի արվեստի հիմնական մոտիվները դրսևորվեցին և ի հայտ եկան «Երգեր ու վերքերում»: Այս գիրքը, պատահական չէ, որ ունեցավ բացառիկ ընդունելություն ընթերցողի կողմից:

Ինչ պարզեցին հայ ընթերցողին Իսահակյանի «Երգերն ու վերքերը», առաջին հերթին՝ այն գիտակցությունը, որ կենդանի ու ճշմարիտ բանաստեղծությունը կարող է օգնել մարդուն ապրել, այն կոչված է կյանքի, հանձնված է թղթին, որպեսզի թթևացնի մարդու երկրային կյանքի տառապանքները, հոգսերը: Խորապես բնորոշ է և գրքի վերնագիրը՝ «Երգեր ու վերքեր». երգս սպեղանի է ժողովրդի վերքին...

Գրքում բանաստեղծությունները ներկայացված են մի քանի շարքերով՝ «Սիրո հուշերից», «Ալագյազի մանիներից» (պոեմը նախնական մտահղացմամբ եղել է բանաստեղծությունների շարք), «Աստղիկ ու ծաղիկ», «Իմ օրագրից», «Դատերկյուն աշուղի խաղերից ու բայաթիներից»: Սակայն Իսահակյանի մոտ բանաստեղծությունների բաժանումը ըստ շարքերի ավելի շուտ

² Դ.Դեմիրճյան, Երկու խոսք, «Ավ. Իսահակյան. Երգեր և ողմաններ» գրքի առաջաբանը, Ե., 1955, էջ 5:

պայմանական բնույթ է կրում: Այն չունի եական նշանակություն՝ կապված լինելով բուն ասելիքի հետ, բնութագրելով այն, ինչպես ասենք, Տերյանի կամ Վարուժանի մոտ: Հենց «Երգեր ու վերքերից» հստակ երևում է, որ շարքերն ունեն անսքող ընդհանրություն, նրանք ասես մեկ միասնական պատումի բնական մասերն են, միմյանց հետ շաղկապված և պայմանավորված: Այնպես որ մենք ավելի հակված ենք դիտելու «Երգեր ու վերքերը» որպես մեկ միասնություն, ռոմանտիկական պոեզիայի մեկ գործող պոռթկում, ուր արտահայտված են Իսահակյանի արվեստին հատուկ այն հիմնորոշ մոտիվները, որոնք հետագայում ևս հատկանշական եղան նրա պոեզիայի ճակատագրի համար:

Ամենաբնորոշը, առաջնայինը «Երգեր ու վերքերի» համար սիրո մոտիվն է: Եվ դա բնական է, քանզի քնարական խառնվածքի տեր հեղինակին այդ հասակում ուրիշ մոտիվ չէր էլ կարող ավելի հուզել:

Այնպես, ինչպես Իսահակյանը ներկայացրեց սերը իր անդրանիկ գրքում՝ հայ պոեզիայում հիրավի վերջին անգամ երգել են Քուչակն ու Սայաթ-Նովան: Եվ ահա անմիջական կամուրջ է գցվում պատանի գյումրեցու և «Սիրո գինը սերն է» խոսքերը հռչակած հաննաբեղ աշուղի միջև:

Եվ սակայն զգացմունքի անմիջականության և կրքի շիկացման կողքին այստեղ առկա է թեմայի վսեմացումը և խորապես դրամատիկ ուղղվածությունը:

Պարզ, հովվերգական սիրո նկարագրություն չէ միայն Իսահակյանի սիրերգությունը, այլ նաև սիմվոլիկ ու անրջային պատրանք կամ ոչ երկրային երազանք, բացարձակապես գուրկվաճառ երանգներից և պատկերներից, մեկ խոսքով՝ այն զգացմունքը, որը իսկական քնարական պոեզիայի անհագ ակունքն ու մշտավառ փարոսն է եղել դարեր ի վեր: «Երգեր ու վերքերում» ծնունդ առած «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...», «Բինգյոլ» («Շընկշընկալով հովն է փչում...»), «Էս ճամփեն ոլոր – մոլոր...», «Օխտը սարով հեռո՛ւ քեզցից...», «Արևն իջավ սարի գըլխուն...», «Մանկալես, բեգարածես...», «Դա՛րդըս լացեք, սարի սըմբուլ...», «Սև աչերեն շա՛տ վախեցի՛ր...» և դրանց գումարած «Ալագյազի մանիներից» շարքի բանաստեղծությունները, գրվելու օրից

դարձել են հայ մարդու կյանքի ամենօրյա ուղեկիցները:

«Երգեր ու վերքերի» գերիշխող թեման սիրային քնարեր-
գությունն է: Այդ բանաստեղծությունները ոչ թե վերացական
սիրո խոստովանություն են, ողբանդանիկ ապրումների ընդհանուր
տարերք, այլ ունեն իրենց ստույգ հասցեատերը, այն է՝
Իսահակյանի կյանքի մեծ և դրամատիկ սիրո հերոսուհին՝ Շու-
շանիկ Մատակյանը: Շուշանիկին նվիրված Իսահակյանի բա-
նաստեղծությունները կազմում են հայ սիրային պոեզիայի ոսկե
ֆոնդը: Սիրո այս պատմությունը հայ գրականության մեջ համար-
վել է իտալական պոեզիայում Դանթեի և Բեատրիչեի կամ
Պետրարքայի և Լաուրայի սիրո պատմություններին: Համաշ-
խարհային սիրային պոեզիայի հերոսուհիների շարքում ընդմիջտ
իր տեղն ունի Շուշանիկը: Եվ այս պատմության արձագանքներն
առաջին անգամ արտաբերվեցին «Երգեր ու վերքերում»: Երբ
լույս տեսավ «Երգեր ու վերքերը», Շուշանիկն արդեն կորսված
էր. 1893 թվականին Իսահակյանը մեկնում է ուսման Գերմանիա,
քիչ անց Շուշանիկը ուխտադրժորեն ամուսնանում է ուրիշի հետ:
Պաշտած էակի այս քայլը մի տևական շրջան մեծ բեկում է առաջ
բերում՝ երիտասարդ բանաստեղծի հոգում, և Իսահակյանի
սիրերգության ընդհանուր տրամադրությունը, հույզերն ու
ապրումները երկար տարիներ պայմանավորված էին այս մեծ և
կորսված սիրո պատմությամբ: Իսահակյանի առաջին ժողո-
վածուներում, «Հիշատակարան» գրքում այդ սերն արտահայտ-
ված է իբրև մի յուրօրինակ քնարական խոստովանանք: Անբաժան
սիրո կսկիծն ու ցավն արտահայտող բանաստեղծություններ են՝
«Էս նամփեն ոլո՛ր-մոլո՛ր...», «Անտուն գիշերնե՛ր...», «Կուգե՞ս
լինի՛մ՝ վշտի ցողեր...», «Շուշա՛ն աղջիկ, քու գերին եմ...», «Ես
ունեի՛ մի նռան ծառ...», «Ամպի փեշով մի հավք անցավ...» և շատ
ուրիշներ:

1892 թվականի հուլիսի 28-ին, Հռոմի վանքում, Գեր-
մանիա մեկնելու նախօրյակին, Իսահակյանը ոգեշունչ գրել է.

Նազան - աղջի՛կ, Շուշան - Շուշի՛կ,

Տե՛ս մութն ընկավ - հովն ընկավ,

Ցուցլալով աստղերն ելան,

Քունն աչերիս ցած իջավ...
Նշխուն ծաղիկ – սիրուն եղնի՛կ,
Թող գիրկդ ընկնիմ, քուն մտնիմ,
Ա՛խ, զով սարում, յարի գրկում
Լռիկ քունն ի՛նչ անուշ է...

Իսկ 1893 թվականի սեպտեմբերի 2-ին (Պրագայում) Շուշիկի ամուսնության լուրն առնելուց անմիջապես հետո նա գրում է.

էս համփեն ուո՛ր – մուո՛ր
Սև ծովի բուր կերթա.
Շուշան յարս ինձ թողեր է,
էն տղի հետ ու՞ր կերթա...

Եվ կամ թե.

Դարդս լացե՛ք, սարի սմբուլ,
Ալվա՛ն - ալվա՛ն ծաղիկներ,
Դարդս լացե՛ք, բաղի բլբուլ,
Ամպշող երկնուց զով-հովե՛ր...

Եվ վերջապես, նույն ակունքից է գալիս սիրակորուստ հոգու թերևս լավագույն սպեղանին հայ պոեզիայում.

Սիրեցի, յարըս տարան,
Յարա տվին ու տարան,
- էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Պոկեցին սիրտս ու տարան...

Այս տողերում, այս երկերում մի գաղտնիք կա, հիրավի անհիմանալի, որ Իսահակյանի բանաստեղծական ժողովածուներից դուրս եկած երկերը շատ շուտով դառնում են համայն ժողովրդի սեփականությունը, վերածվում են ժողովրդի կողմից սրտաբուխ երգերի: Եվ ուղիղ մեկ դար է, ինչ ժողովուրդը երգում է այդ երգերը իր կեցության մի մասը դարձրած:

«Երգեր ու վերքեր» գրքի հաջորդ եական մոտիվը մայրական սիրոմոտիվն է: Այս թեմայով գրված գործերը դեռևս շատ չեին գրքում, բայց եղածն արդեն թույլ է տալիս դասել Իսահ-

հակայանին այդ մշտնջենական զգացումի լավագույն երգիչների շարքը: Այս մոտիվը Իսահակյանի մոտ հենց իր ճակատագրի բերումով կապվում է պանդխտության թեմայի հետ: Մոր կարոտը պանդուխտ որդու հանդեպ, մոր աղոթքը, մոր օրհնանքը, մայրական զգացումի առաքինությունն ու վեհությունը և իր հերթին Իսահակյանի քնարական հերոսի պաշտամունքի հասնող սերը մոր հանդեպ՝ այս ամենը բնորոշում են բանաստեղծի ստեղծագործության առանցքային մոտիվներից մեկի էությունը:

Մայրական սիրո մոտիվներով գրված ստեղծագործություններից է «Մայրիկիս» («Հայրենիքես հեռացել եմ...») բանաստեղծությունը՝ մեկը Իսահակյանի պոեզիայի գլուխգործոցներից:

Այստեղ ամբողջությամբ արտահայտված է «Երգեր ու վերքերի» հեղինակի թե՛ էությունը, թե՛ գրելաձևը, թե՛ ասելիքը: Այստեղ գուցե առաջին անգամ (բանաստեղծությունը գրված է 1893թ.) երևաց Իսահակյանի բանաստեղծական տաղանդի ուժը, նրա հուզական աշխարհի խորությունը, անհուն մարդասիրությունը, բնությունն ու իրերը մարդկայնացնելու կարողությունը: Ինչպես ասում են արաբները, նժույգի քայլից կարելի է որոշել նրա ազնվացեղությունը. այս բանաստեղծությամբ կարելի է որոշել Իսահակյանի պոեզիայի ինչ լինելը: «Մայրիկիս» բանաստեղծությամբ լավագույնս երևան եկավ քնարականության այն որակը. որը այսուհետ պետք է կոչել հայ քնարերգության իսահակյանական որակ:

Առաջին իսկ գրքում համարձակ փորձ է արվում ըմբռնել տիեզերքի առեղծվածը, ընդգրկել նրա խորհուրդներն ու խորքերը, դիտել այն որպես աշխարհի ու մարդու երազանքների, ձգտումների մի կիզակետ՝ հիմքը ամենի, ամեն ինչի: Երիտասարդ Իսահակյանն իր անթարթ հայացքն ուղղում է տիեզերքին. փորձում նրա հզորության կողքին հաստատել և մարդ արարածի ինքնությունն ու իրավունքը. «Տիեզերքի պերճ հյուսվածքն եմ. Իմ մեջ երկինքն է երգում...»: Մարդն ու տիեզերքը, տիեզերքը որպես մարդկային կենսական ու ստեղծագործ ուժերի հավերժ ակունք, տիեզերքը որպես անսահմանության ու հավիտենության խորհրդանիշ: Տիեզերքի թեման Իսահակյանի հետագա գործերում ստացավ հուժկու զարգացում, դարձավ նրա

խորհրդածությունների հիմնական առանցքներից մեկը և դասեց հայ բանաստեղծին տիեզերականի լավագույն երգիչների շարքում՝ համաշխարհային պոեզիայի մեջ:

Ու թեև սերն ու հավերժի ձգտումը գերիշխում են «Երգեր ու վերքերում», սակայն մեկ այլ մոտիվ նույնպես արդեն բախում է նրա քնարական աշխարհի դուռը՝ ազատության ու հերոս անհատի մոտիվը: Ճիշտ է, այն դեռ չուներ իր ողջ խորությունն ու փիլիսոփայական ընդգրկումը, սակայն սկիզբը արդեն դրված էր («Սիրտ իմ, սպասի՛ր, գուցե արշալույս...», «Փշե - պսակը նակտիս կըղնեմ...», «Հեռո՛ւ ավերում միտքըս թափառեց...», «...Բայց ես ոգի եմ...», «Ընկե՛ր, միշտ հառա՛ջ...»): Այս բանաստեղծությունները ոչ թե քնարաշունչ սիրերգակի, այլ աշխարհը «նորոգ հույսի տակ» վերածնել ցանկացողի, ազատության ջատագովի երկեր են:

Եվս երկու բնույթի բանաստեղծություններ կուգե՞նայինք առանձնացնել «Երգեր ու վերքերում», որոնք թերևս կրում են այն առաջնային սաղմերը, որ հետագայում զորեղ ընձյուղներ պիտի նետեին Իսահակյանի հայրենասիրական պոեզիայի հենքին: Առաջինը՝ «Մանկալ ես, բեզարած ես...» բանաստեղծությունն է, ուր հայրենասիրության գաղափարն արտահայտված է մի եզակի հնարանքով՝ ռամիկ մարդու (հայրենիքի հիմքերից հիմքի) աշխատանքի և ազգային կենցաղի բանաստեղծացմամբ: Երկրորդը՝ Իսահակյանի ֆիդայական պոեզիայի մեծ ու զորեղ արմատի նախաշավիղ երկերը («Օխտը սարով հեռո՛ւ քեզնից...» և «Արևն իջավ սարի գըլխուն...»): Այստեղ հիրավի առաջին անգամ մեր դասական պոեզիայում երգվում է ֆիդայու սերը. երբ սիրատենչ երգի տողերի մեջ գծագրվում է հերոսին սպասող հայ կնոջ առաքինի կերպարը, գծագրվում է նրա դառը ճակատագիրը:

Օխտը տարի ծում ու պասով,
Օր ու արև սևցուցի,
Բալքի Մըշու-Սուլթան գորքով՝
Իմ մուրազս տար ինձի...

Դարդիս դարմա՛ն, յարիս մահլա՛մ,
Թև ու թիկունք յարս ու ըրա՛...

Այս գործին է ձայնակցում էլ ավելի գորեղ, էլ ավելի դրամատիկ շնչով գրված հերոսի սիրած կնոջ հարցումը («Արևն իջավ սարի գլխուն...»).

Սիրուն աստղե՛ր, անուշ հովե՛ր,
Յարս ու ըրա՛ն էս գիշե՛ր.
Պարզ երկնքի նշխուն աչե՛ր,
Յարիս տեսա՛ք էս գիշեր...

Այա գալիս է վերջերգը, որը, հիրավի, 16 տարեկան հասակում հայ բանաստեղծներից կարող էր գրել միայն Իսահակյանը.

Լուսը բացվավ, դուռը բացվավ,
Ամպ ու զամպ է, - թո՛ն կուգա.
Ալ - ձին եկավ, անտեր եկավ,
Յարս ու ըրա՛ն, տուն չի՛ գա...

«Երգեր ու վերքեր» գրքում զարմանալի ամբողջությամբ երևաց ինքը՝ հեղինակը, այս գիրքն ասես մեկեն հայտնի է դարձնում Իսահակյանի մարդկային խառնվածքը, նրա անհատականությունը: Այն կարելի է համարել հեղինակի և նրա քնարական հերոսի միաձուլման դասական օրինակ: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ առաջին գրքում տպագրված համարյա բոլոր բանաստեղծությունները հետագա տարիներին զետեղվեցին Իսահակյանի հատորներում, պատվով բռնեցին ժամանակի փորձությունը:

«Երգեր ու վերքերը» երևան բերեց Իսահակյանի քնարեգության բոլոր այն մոտիվները, որոնց շուրջ պիտի ձևավորվեին հետագա տարիների չափածո գործերը:

«Երգեր ու վերքեր» վերնագիրը հավանաբար շատ էր դուր եկել Իսահակյանին, որ 1902 թ. Բաքվում (տպարան՝ Ն.Հ. Երևանցյանի) հրատարակած իր երկրորդ գիրքը նա անվանեց «Հին - նոր երգ ու վերքերից»: Այս գիրքը ծավալով զգալի փոքր էր առաջինից՝ ընդամենը 24 էջ: Մի շարք երկեր նոր ժողովածուում փոխ էին առնված անդրանիկ հատորից, սակայն այս գրքում

առաջին անգամ հրատարակվեցին այնպիսի կատարյալ բանաստեղծություններ, ինչպես՝ «Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...», «Սիրեցի, յարժս տարան...», «Սև - մութ ամպեր նակտիդ դիզվան...», «Տիեզերական Ջանգ», «Ձմեռն անցավ, եկավ գարուն...», «Շղարշ - ամպերն երկինքն առան...»:

Ի տարբերություն «Երգեր ու վերքերի»՝ այստեղ բանաստեղծությունները առանձին շարքերով չէին տրված: Նոր ժողովածուի քնարական մոտիվներն էլ նույնն էին, ինչ առաջին գրքում՝ անբաժան սեր, սիրո կարոտ, մայրական սեր, հայրենի բնության պատկերների միջոցով ռոմանտիկ հերոսի ապրումների արտացոլում

Այստեղ ասես ավելի կատարելագործված էին Տիեզերքի առեղծվածի վերաբերյալ բանաստեղծի խորհրդածությունները՝ «Տիեզերական Ջանգ» բանաստեղծությունը, ուր ի դեպ առաջին և վերջին անգամ Իսահակյանն իր մասին ասում է. «Ես մարգարե եմ...»: Եվ հաջորդը՝ սոցիալական արդարության խնդիրը, որը ժողովրդական բանաստեղծի երկերի ներկայակում չպետք է անսպասելի թեմա համարվեր: Հիշենք Ն.Աղբալյանի խոսքերը «Երգեր ու վերքեր» գրքի կապակցությամբ. «...Եթե դուք զգում եք այն, ինչ կզգար ժողովրդի մարդը, ապա դուք ժողովրդի պես եք զգում և ուրեմն ձեր երգերը ժողովրդական են», այնպես որ հենց Իսահակյանը պետք է գրեր.

Խեղճ աղքատի հոգին դուրս գա,
Քարից - հողից հաց քամե.
Բեռով հացը հարժստին տա,
Հարուստն ուտե, վայելե...
Խեղճ աղքատը դառը դատի -
Դատարկ նստի... է՛յ, աշխարհ,
Էլ ինչու ես քարը թողնում
Քարի վըրա. քա՛ր - աշխարհ...

«Հին-նոր երգ ու վերքերից» գիրքը եկավ ապացուցելու, որ «Երգեր ու վերքերի» հաջողությունը ոչ թե անցողիկ, այլ մշտական բնույթ ունի, որ առկա է ոչ միայն բացառիկ կատարելություն, այլև քնարական հերոսի կերպարի բյուրեղացում ու

բանաստեղծական արվեստի հետագա զարգացում: Ամեն ինչից երևում էր, որ երիտասարդ Իսահակյանի քնարը ծաղկում էր ապրում: Գրքույկը հավանական է՝ տպագրվել է նյութական սուղ պայմաններում, նկատի ունենալով նրա համեստ ծավալը և, անշուշտ, Իսահակյանը շատ ավելի նոր երկեր ուներ տպագրելու, բայց և այնպես գիրքը կատարեց իր դերը, ամրացրեց ընթերցողի սերն ու հավատը Իսահակյան բանաստեղծի անվան հանդեպ:

Դարավերջին Արևմտահայաստանում ծավալված պատմական իրադարձությունների ազդեցության տակ Իսահակյանը սկսում է գրել «Հայդուկի երգեր» հայրենասիրական շարքի նոր գործերը: Եվ սկսած 1899 թվականից՝ ժնկում դաշնակցության կենտրոնական պաշտոնաթերթ «Դրոշակը» տպագրում է այդ շարքի երկերը «Հայ - գուսան» ծածկանունով: Իսահակյանն այդ անունը ընտրել էր, քանի որ դա խոսուն անուն էր և մեկ անգամ ևս ընդգծում էր նրա հոգևոր կապը գուսանական արվեստի հետ, քանզի ողջ շարքը կապված է հայ բանահյուսության ավանդույթների հետ: Մեկը մյուսի ետևից «Դրոշակի» էջերում լույս տեսան ալյուրիսի գլուխգործոցներ, ինչպիսիք են՝ «Էն արծի՞վն էր թրոավ, գընաց...» (1896), «Ազիզ մերիկ, քեզի թողի...» (1898), «Լուռ գիշերին մտքիս դիմաց...» (1898), «Գըլգըլալով ջուրն է իջնում...» (1900), «Հազար բարով, հպարտ սարեր...» (1900), «Ինձ տեղ տվեք, Սիփան սարե՛ր...», «Սուրբ հայրենիքս երգել կուզեի...» և այլն:

«Հայդուկի երգերի» տպագրմանը գործուն մասնակցություն է բերել «Դրոշակի» խմբագիր, ՀՅԴ-ի հիմնադիր Քրիստափոր Միքայելյանը: Պահպանվել է Քրիստափոր Միքայելյանի մի արժեքավոր նամակը՝ գրված 25-ամյա բանաստեղծին ժնկից 1900թ.նոյեմբերի 26-ին. «Համարը արդեն շարվում է, բայց քեզանից դեռ խաբար չունեմ: Հույս ունեմ սակայն ոչ ուշ, քան մի շաբաթ Հայ-Գուսանի այրվող սրտից հրեղեն խոսքերի նոր հնչյուններ լսել»:

«Դրոշակի» յուրաքանչյուր համար ձեռագիր օրինակների միջոցով Հայաստանում և Կովկասում լայն տարածում էր ստանում, իսկ «Հայ-գուսանի» երկերը դառնում էին ժողովրդի սեփականությունը: Նրանք հասնում էին և Ավետյաց երկիր, ուժ

ու եռանդ հաղորդում այն հերոսներին, որոնք բանաստեղծությունների իսկական հասցեատերերն էին: Նրանցից շատերը դեռ չէին լսել Ավետիք Իսահակյանի անունը, բայց գիտեին «Հայդուկի երգերի» հեղինակ Հայ - գուսանին:

Ֆիդայական պայքարը, նրա ոգին, հույսն ու տառապանքը պիտի հավետ ապրեին Իսահակյանի երկերում, պիտի ստանային իրենց գեղարվեստական մարմնավորումը, քանզի XIX դարի վերջի ու XX դարի սկզբի հայ պոեզիայի պատմական հատվածում չկար մեկ այլ հեղինակ, որն ի վիճակի լիներ դառնալ հայդուկային շարժման երգիչը: Նա այդ իրավունքը ձեռք էր բերել իր ճակատագրի տատասկներով, իր բանաստեղծական հանճարի շնորհիվ, իր երգերի համաժողովրդական ճանաչումով: Ուստի Իսահակյանը դարձավ ֆիդայական պայքարի առաջին երգիչը հայ պոեզիայի պատմության մեջ:

Այս շարքը առավել թանկ ու անփոխարինելի էր, որովհետև այն ստեղծվել էր ճիշտ ժամանակին, պատկերն էր այն իրականության, որն այդ պահին բախում էր պատմության դուռը, դա անկախության պայքարի ոչ թե հետագա իմաստավորումն էր կամ նրա արձագանքը, այլ շարժման կենդանի արտացոլումը: Նա ընթերցողին վարակում էր սուրբ մարտի առաքինությամբ, կովի էր տանում: Այս հանգամանքը շարքին հաղորդում է հեղափոխական հնչեղություն և արդիական իմաստ: Այս բնույթի երկերից են՝ «Երբ ես մեծացա, տղամարդ դարձա...» (1900), «Ինձ տեղ տվեք, Սիփան սարե՛ր...» (1900), «Ձեր շարքերի մեջ կտրին ընկերներ...», «Վե՛ր կաց ժողովուրդ», «Քաջերին», «Բաշերն ալեծու՛փ, բաշերն հողմակո՛ծ...»: Այս և նման գործերում Հայ-գուսանը հավաստում էր, որ «Ելքը եգիպտոսից» մեկն էր՝ Ազատամարտ:

Շնորհիվ Իսահակյանի՝ ֆիդայական շարժումը մուտք գործեց պոեզիա, մեր պոեզիայի դարավոր հայրենասիրական հունին նոր ավյուն ներարկեց, իմաստավորեց ազգային անկախության պայքարը և դրանով իսկ նոր էջ բացեց հայ բանաստեղծության պատմության մեջ: Այնպիսի երկեր, ինչպես՝ «Է՛յ, ջան հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...», «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...», «Արագին», «Ազատության Զանգ», «Որսկան ախ-

պէ՛ր, սարեն կուգաս...», «Քաջերին», «Մեր նակատագիրը», «Մասիսի մոռյլ, խոժոռ ժայտերի...», դարակազմիկ նշանակություն ունեցան հայ գրականության համար: Բանաստեղծը աֆորիստիկ տաղանդով, մեկ մետաֆորով արտացոլում է հայրենյաց երկրի համայնապատկերը.

Է՛յ, ջան հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես,
Սարերըդ կորած երկնի մովի մեջ.
Ջրերըդ անու՛շ, հովերըդ անու՛շ.
Մենակ բալեքըդ արուն – ծովի մեջ...

Այստեղ արտացոլված է ազատության հասնելու ժողովրդի դարավոր երազանքը, որի համար իրենց դեռատի կյանքը զոհեցին հայ հայդուկները՝ լինի Սալնո ձորերում, Մըշո, թե Բասենա դաշտերում...

Սա այն հայդուկն է, որի մասին հերոսի մայրը վշտատոչոր հարցնում է Որսկան ախպորը. «Որսկան ախպեր, սարեն կուգաս, /Սարի մարալ կըփնտրես. /Ասա՛, յարա՛ք դուն չըտեսար/ Իմ մարալըս, իմ բալես»: Եվ Որսկան ախպերը պատասխանում է. «- Տեսա, քուրի՛կ, դարդոտ բալեդ /Քարն է դըրեր բարձի տեղ. /Անուշ քընով տաք գընդակն է /Կըրծքում գըրկեր յարի տեղ»: Սա XIX դարավերջի հայ երիտասարդի կյանքն է, երբ դեռ սերը չվայելած, հրացանն է գրկում:

«Հայդուկի երգեր» շարքում երեք հիմնական թեմաներ են բարձրացված՝ ազգային զարթոնքի մարտակոչ, ֆիդայական պայքարի պատկերում և զոհված հերոսների ներբողում: Ընդսմին, Իսահակյանի ներբողներն ուղղված են պատմականորեն իրական հերոսների հիշատակին: Այս բնույթի գործերից հարկ է հիշատակել «Ավետիք Մալոյանի անմահ հիշատակին», «Սերոբի հիշատակին», «Գուրգենի անմահ հիշատակին», «Մենակի նվիրական սովերին», «Միմոն Ջավարյանի նվիրական հիշատակին» բանաստեղծությունները:

«Հայդուկի երգերը» թերևս կարելի է համարել Իսահակյանի պոեզիայի ամենակայուն շարքը, որը հետագայում չփոփոխվեց, չտարրալուծվեց նրա քնարական գործերի ընդհանուր համակարգում, սակայն քաղաքական հանգամանքների բե-

րումով հեղինակը երկար տարիներ հնարավորություն չունեցավ
այդ երկերի զգալի մասը գետեղել իր հատորներում:

Իսահակյանի ժողովածուների շարքում առանձնահատուկ
տեղ է գրավում Բաքվում լույս տեսած «Բանաստեղծություն-
ներ» (1903) գիրքը: Շուրջ հինգ ամիս՝ 1902թ. հոկտեմբերից
մինչև 1903թ. փետրվար, Իսահակյանն ապրել էր Բաքվում: Այդ
շրջանում նա պայմանավորվածություն էր ձեռք բերել, որ
«Արոր» տպարանը պետք է հրատարակեր իր նոր գիրքը: Գրքի
ստեղծման, տեքստերի պատրաստման վրա բանաստեղծը
որոշակի աշխատանք էր տարել, սակայն 1903 թվականի
փետրվարի վերջին նա մեկնում է Թիֆլիս և Ալեքսանդրապոլ:
Գիրքն արդեն հանձնված էր հրատարակման, բոլոր բնագրերը
որոշված և ընտրված էին հեղինակի կողմից, սակայն
տպագրության շրջանում նա բացակա էր քաղաքից:

Այս հանգամանքը իր կնիքն էր թողել գրքի վրա: Ժողո-
վածուի տեքստերը տպագրված էին հայկական տարբեր տառա-
տեսակներով, և նման խայտաբղետությունը դժվարացնում էր
ընթերցման պրոցեսը: Գրքի պատկերազարդումներն էլ միշտ չէ,
որ համապատասխան էին բանաստեղծությունների բովանդա-
կությանը: Ընդամին՝ սուրենյանական, սիմվոլիստական ոճի
գործերին զուգակցում էին ռեալիստական բնույթի պատկերները:
Ասածս, իհարկե, վերաբերվում է գրքի արտաքին տեսքին:
Մինչդեռ այն իր ասելիքով նշանակալից երևույթ էր. Իսահակ-
յանի 15 տարիների ստեղծածի ամփոփումն էր, իրապես պատ-
կառելի մի հատոր:

Գիրքն ուներ ընծայական «Անգին մորս՝ Ալմաստ Իսա-
հակյանին նվիրում եմ բանաստեղծություններս», և սկսվում էր
մորը նվիրված «Գուցե իմ հեծծանք, հառաչք և մրմունջ...»
երկով.

Նայի՛ր դու մե՛կ – մե՛կ – իմ սրտից բխած

Այս պտուղներին, հոգի մտերիմ. –

Քո վեհ արցունքով, արնով առոգված. –

Քեզ հարազատ են, խորթ չեն, մայր ի՛մ:

Զե՛ որ, իմ մաքուր, իմ քնքուշ հոգին

Քո սուրբ, քո վսեմ հոգուցն է ծորել.
 Ձե որ, դու դրիր իմ մեջ քո հոգին
 Եվ բարին սիրել ու ազնիվ լինել.
 Դու՝ վառիր իմ մեջ հուրը երկնային, -
 Գեղեցկի ծարավ, անհունի ձգտում.
 Կռիվ չարի դեմ ու ընդդեմ ստին,
 Ապրել ու տանջվել ուրիշի սիրուն...

«Բանաստեղծությունների» առաջին մասում գետեղված էին խոհափիլիսոփայական՝ «Տիեզերական Ջանգ»-ը և «Ես ձեզ ասում եմ՝ կգա Ոգու սով...» պատվիրանը: Ուղիղ մեկ դար է, ինչ հրապարակվել է այս հանճարեղ մարգարեությունը, բայց կարծես երեկ գրված լինի: Բանաստեղծի տագնապը «Ոգու սովի» արշավանքի վերաբերյալ իրապես որ մեր ժամանակի մասին է: Այսպիսին է նակատագիրը հավերժի ուղեկիցը դարձած ստեղծագործությունների:

Ժողովածուի երկրորդ բաժնի երկերը գրված էին օդեսյան աքսորի ժամանակ: «Բանաստեղծությունների» ամենածավալուն, երրորդ բաժինը վերնագրված էր «Երգեր ու վերքեր»: Սա նշանակում էր, որ շարունակվում է անդրանիկ ժողովածուի ասելիքը, մանավանդ որ պահպանված էին նրա ենթախորագրերը: Բայց և այնպես գրքում գետեղված երկերի մեծ մասը բացարձակ նոր էին՝ «Սև - մութ ամպեր նակտիդ դիզվան...», «Ծովի ծոցից վայրի մի բադ...», «Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...», «Աղբյուրի մեջ մի մարալ...», «Սարի հովի պես ամպերու փեշով...», «Ուրտեղ սիրուն կին կտեսնեմ...», «Արագի ափին բոստանըս լինի...» և այլն: Այս բանաստեղծություններում բացարձակ ուժով հնչեց «Երգեր ու վերքերից» եկող Խսահակյանի սիրային քնարերգության թեման:

Նոր գործերում ևս Շուշանիկ Մատակյանը մնում էր Խսահակյանի պոեզիայի հիմնական հերոսուհին, թեկուզ բանաստեղծը խոստովանում է. «Ուրտեղ սիրուն կին կտեսնեմ, կնորանան դարդերս», բայց և նույն բանաստեղծության մեջ կրկին անդրադառնում է իր իդեալին. «Զառ հույսերով, անմահ սիրով ես քեզ խորունկ սիրեցի. /Ասող ու երկինք-մատաղ սիրտս,

ոտներիդ տակ փոեցի. /Սեր չտվիր, ու աշխարհեն սիրտս կտրավ
Շուշա՛ն ջա՛ն»:

Պոետի երազածը շա՛տ մարդկային է.

Արագի ափին բոստանս լինի,
Սալվի-ուռ տընկեմ, վարդեր ու լալա.
Հով ուռենու տակ քողտիկս լինի, –
Օջախիս մեջը կրակ բոցկլտա:

Միայն թե պոետի կողքին լինի իր սիրած եակը.

Ու սրտով սիրած Շուշանս լինի,
Օջախիս կողքին գուրգուրենք իրար. –
Արագի ափին բոստանս լինի,
Ծով-քրտինք թափեմ Շուշիկիս համար:

Եվ սակայն սիրային քնարերգությունը «Բանաստեղծու-
թյուններ» գրքում ստանում է ավելի համապարփակ իմաստ,
այս հավերժական թեման հասցնելով դասական բարձունքների:
Իրապես անըմբռնելի, անորսալի մի կայծով է կերտված
հավերժական սիրո այս յուրօրինակ մետաֆորը.

Ա՛խ մարալը աղբյուրի մեջ
Եղնիկի շուքն է տեսեր. –
Ու ման կուգա են եղնիկին
Մուրիկ-մուրիկ, գօր գիշեր...

Ա՛խ, եղնիկն էլ երագի մեջ
Մարալի ձենն է առեր. –
Ու ման կուգա են մարալին
Մուրիկ-մուրիկ, գօր գիշեր...

Սիրո թեման էլ ապրում է իր ուրույն բնաշրջումը և հա-
ջորդ տարիների գործերում անձնականից անցնում ավելի լայն
ընդգրկումների, սիրո հավերժության գաղափարին:

«Բանաստեղծություններ» ժողովածուի երկրորդ մասը
կրում է «Ժողովրդական մոտիվներ» խորագիրը, ուր զետեղված
էին բանահյուսական ոգով գրված «Մանկալ ես, բեզարած ես...»,
«Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...», «Բալես ունի հնդու-

մաթա...», «Օխտը սարով հեռու՝ քեզնից...» և առաջին անգամ տպագրվող «Որսկան ախպեր»-ը հայ պոեզիայի անմահ երկերից մեկը. ինչպես նաև «Ալագյազի մանիներից» պոետական շարքը, որը ներկայացված էր տասը գործերով և միասնական երգաշարի տեսք էր ստացել: Գրքի եզրափակիչ մասը կազմում էին լեգենդները՝ «Բինգյոլ» («Շընկշընկալով հո՛վն է փչում...»), ապա երկու լեգենդ - մշակումները հին Արևելքի և քրիստոնեության թեմաներով՝ «Բեթղեհեմի ալրի սուրբ մանկիկը» և «Իսրայելացիք Բաբելոնում»: Գիրքը ավարտվում էր 1900 թվականին գրած «Օրս տրտում, սև է անցնում, հույսս է վաղվան օրվան վերա...» երկարաշունչ, իսահակյանական ոճին փոքր-ինչ անհարիր բանաստեղծությամբ:

«Բանաստեղծություններ»-ի հեղինակը թե՛ գրքի կառուցվածքով, թե՛ նրա ավանդական խորագրերով ընդգծում է այն հանգամանքը, որ ինքը ոչ թե մի նոր գիրք է գրում, մի նոր պոետական կառույց է վեր հանում, այլ, ինչպես ոսկերիչը, շարունակում է կատարելագործել իր ստեղծածը, իր հրաշք ժանյակը: Նրա քնարերգությունը այնքան ամբողջական է, միասնական, որ դժվար է այն մասնատել, տարբեր շրջանների բաժանել: Սակարծես մի վիթխարի սիմֆոնիա է, որ գնալով ավելի հարստանում, նոխանում ու կատարելագործվում է: Սա բացառիկ ամբողջականություն է, բացառիկ հավատարմություն թե՛ ոճին, թե՛ արվեստի այն բարձունքին, որին հասել էր և մեկ թիզ անգամ չէր իջնում: Եվ սակայն հիշատակածս ոսկերչի նման անընդհատ կատարելագործում էր արածը, քանզի ստեղծված էր հավերժության համար: Այստեղից և բարձրագույն խստապահանջությունը սեփական ստեղծագործության հանդեպ, ինչպես և խորին հարգանքը պոետական արվեստի նկատմամբ:

«Սարի հովի պես ամպերու փեշով...»-ը հենց բանաստեղծական այն ֆեյնոմենն է, որի մակարդակին հիրավի անհնար է հասնելը.

Սարի հովի պես ամպերու փեշով
Արծըվի թևին զարնեմ ու երթամ.
Զինչ աղբյուրի պես դալուկ անտառով
Չոր տերևները գրկեմ ու երթամ...

Հնարավոր է՞ արդյոք ասել, թե այս «Երթը» կապված է այս կամ այն դարաշրջանի, ժամանակաշրջանի հետ, ո՛չ, սա մարդու հավիտյան երթն է, «կյանքի և մահվան» փոխհարաբերության հավիտյան օրենքը, որ եղել է ստեղծման օրից և կլինի հավերժ...

Կամ թե հայրենիքի պատկերը, որը ոչ միայն գեղեցիկ բնանկար է՝ ստեղծված գեղանկարչի վառ գույներով, զարդարուն երանգներով, այլ հայրենի բնությունը խորհրդանշող պատկերների միջոցով հարազատ ժողովրդի եռթյան արտացոլումն է.

Սև - մութ ամպեր ճակտիդ դիզվան,
Դուման հագար, Ալագյա՛գ,
Սրտումս արև չի շողշողում,
Սիրտս է՛լ դուման, Ալագյա՛գ...
- Է՛յ, Մանթաշի նշխուն հավքե՛ր,
Իմ դարդս որ՝ ձերն եղներ,
Ձեր եղ գառ - վառ, խառ փետուրներ
Կըսեմային, քանց գիշեր...

Անանուն երգահանի կողմից երգի վերածված այս երկը ընդմիշտ կապվեց ժողովրդի հոգու հետ: Այսպիսին է այն երկի ճակատագիրը, որը թեև հազարից մեկն է լինում, բայց այդ մեկն արդեն հավիտյան է և հավիտյան իր ժողովրդի հետ է: Այս նամփով է հեղինակի ստեղծածը դառնում նաև ժողովրդի սեփականությունը:

Բայց և այնպես անհատն է ստեղծում «Մանկալը», «Սալնո ձորերում...»-ը, «Որսկան ախպերը», «Է՛յ, ջան-հայրենիքը...»՝ հայոց ողբերգական պատմության այս զարմանահրաշ խտացումները: Որքան ծանր է մեր պատմությունը, այնքան ողբերգական հնչերանգներով է պատված պոետի խոսքը: Հայոց պատմության եջերն անհնար է անտարբեր կարդալ, այն տակն ու վրա է անում ընթերցողի հոգին: Նույնը և Իսահակյանի գործերը. նա թերևս առաջիններից մեկը մեր նորագույն շրջանի պոեզիայի պատմության մեջ կարողացավ այսպիսի կատարելությամբ արդի պատմության հերոսական էջը, հայ ազատագրական պայքարը, ֆիդայական կռիվը բարձր արվեստի նյութ դարձնել, իսկ բարձր

արվեստը դեռևս անտիկ շրջանից հագեցած է ողբերգական տարրերով: Քանզի ողբերգությունը նույնպես պատմության հավերժ ուղեկիցն է, մանավանդ հայոց պատմության:

Եվ սակայն հայրենիքի պատմությունը, մեր ազատամարտի գողգոթան Իսահակյանի աշխարհայացքում ինքնակա հասկացությունն էր, ճիշտ է, նա վեր էր ամեն ինչից, նա էր առաջնայինը, սակայն Իսահակյանը նաև աշխարհաքաղաքացի էր: Հոգևորի անեացման, բարոյալքման, նյութապաշտության այն ալիքը, որ գրոհում էր աշխարհի վրա դարասկզբին, նոր՝ «տեխնիկայի դարի» ներխուժամբ ու հաստատմամբ, Իսահակյանի հոգում առաջ բերեց երիցս ճշմարիտ այն գուշակումը, այն ահագանգը, որ նյութն է արշավում ոգու վրա, և դա միայն սկիզբն էր այդ համընդհանուր չարիքի, հիշենք ժամանակը. դարասկիզբ՝ 1903 թվական, ուղիղ 100 տարի է անցել այս մարգարեական կանխագուշակումից, բայց ի՞նչ է, նյութի տեսիլը նահանջն է և չի նահանջի 100 տարի հետո էլ՝ այսպես է մարդը.

Ես ձեզ ասում եմ՝ կըգա Ոգու սով,
Եվ դուք կըքաղցեք ճոխ սեղանի մոտ,
Կընկնեք մուրալու հափրած որկորով՝
Հրեղեն խոսքի, վեհ խոսքի կարոտ...

Կանցնի հինգ տարի, և Իսահակյանը երևան կհանի դարասկզբի թերևս իր լավագույն բանաստեղծական ժողովածուն՝ «Երգեր ու վերքերը» (1908 թվական, Թիֆլիս, տպարան «Հերմես» Ս.Պ.Եդիգարեանի): Գիրքն այս ամբողջությամբ կազմվել էր հեղինակի կողմից և հրատարակչական տեսակետից նույնպես նրա ճաշակի արգասիքն էր: Հավատարմությունը հիշյալ վերնագրին մեկ անգամ ևս հաստատում է մեր ասածը Իսահակյանի պոեզիայի ամբողջականության, միասնականության մասին:

Սակայն 1898 թվականի «Երգեր ու վերքերից» մինչև 1908 թվականի «Երգեր ու վերքերը» Իսահակյանի բանաստեղծական հունձքը շատ է փոխվել, այն օրըստօրե մշակվել, բարելավվել, հղկվել ու ճոխացել է: Անընդհատ և հանապազօրյա աշխատանք է տարվել, և որքան հարստացել է նոր ասելիքով, այնքան և հղկվել ու բյուրեղացել է հինը՝ նախկինում հրատարակածը: Նոր գիրքը

հատկանշվում է պոետական արվեստի կատարելությամբ: Այստեղ ևս բանաստեղծությունները ներկայացված են պոետական շարքերով: Այդ շարքերի անվանումների մի մասը նրա նախորդ գրքերից էին՝ «Սիրո հուշեր», «Ցնորքներ ու մորմոքներ», «Դատերկյուն աշղի խաղերը», «Խառն երգեր», «Ղողանջներ» և «Ալագյազի մանիներ» (լատինական թվերով համարակալած 23 երգ):

Նման խմբավորումները, բացառությամբ «Ալագյազի մանիների», իմաստային տեսանկյունով, բնականաբար, առանձին շարք չեն կազմում: Դրանք բանաստեղծական որոշակի մոտիվներով գրված երկերի խմբեր են: Իսկ շարքերի վերնագրերը հիմնականում պայմանական բնույթ են կրում: Սիրային քնարերգության գործերը սփռված են ողջ գրքով մեկ՝ և «Սիրո հուշեր» շարքում, և՛ «Ցնորքներ ու մորմոքներ» («Աղբյուրի մեջ մի մարալ...», «Արագի ափին բոստանս լինե...», «Սև աչերեն շա՛տ վախեցիր...»), և՛ «Դատերկյուն աշղի խաղերը» («Սիրեցի յարս տարան...», «Ա՛խ, ես սիրո ճամբու ափին...», «Յարս նստեր, վանքի դռան...», «Ուրտեղ սիրուն կին կըտեսնեմ...»), և՛ «Խառն երգեր» շարքերում («Անապատում, միրաժի մեջ մի բեղվին...», «Մեղքի և գղջման երգեր»): Իսկ «Ազատության Զանգ»-ը տեղադրված է «Խառն երգեր» շարքում՝ «Մենակ մանկության օրերն են անուշ...»-ի կողքին:

«Երգեր ու վերքերի» (1908) լույս տեսնելուց հետո հայտնի դարձավ մի նշմարտություն. Իսահակյանը հայ նոր գրականության մեծագույն սիրերգական է: Գրքում գետեղված սիրային քնարերգության երկերը այդ հավերժական թեմայի այնպիսի թարմ ու ոգեշունչ, «պայծառ թախիծով» պատված մեկնաբանում բերեցին, որակ ստեղծեցին, որը համարվում է ո՛չ միայն Իսահակյանի, այլև ողջ հայ բանաստեղծության զորեղ առաջընթացը քնարերգության այդ ամենանուրբ ու դժվարին բնագավառում: Սիրային պոեզիայի հրաշագործ է Իսահակյանը, նրա զգացմունքը դժվար է պարփակել թեմայի ընդունված շրջանակներում, այն անխմանալի է ու անհասանելի: Սերը մի հազվագյուտ միջոց է՝ ներթափանցելու մարդկային հոգու նվիրական բավիղները, վեր հանելու մարդու և առաջին հերթին իր՝

հեղինակի հոգեկան նկարագիրը: Սիրո տեսանկյունից եմ դիտվում աշխարհն ու ժամանակը, գնահատվում մարդկային արարքներն ու քայլերը: Եվ ինքնին սերը հավիտյան ոգեշնչման աղբյուր է՝ անհատնում, հավերժական:

Բանաստեղծի սերը գերագույն անկեղծություն է և ինքնամաքում.

Քույր իմ նազելի, նայի՛ր քու դիմաց
Վերավոր, ավեր սիրտըս եմ բացել...
... Ճակատիս մոայլ՝ մըշուշը ցըրի՛ր,
Եվ գուրգուրի՛ր ինձ, ես շա՛տ եմ լացել...

Եվ գերագույն վայելք ու ինքնամոռացում.

Դու՛, անուշաբույր, կախարդիչ մարմին,
Դու՛, պուրպուր գինի՝ շքեղ, դյուքական,
Թո՛ղ քեզնով հարբիմ ու գրկիդ մեռնիմ. –
Վայելքը անմահ կմնա միայն...

(«Մեղքի և զղջման երգեր»)

Եվ գերագույն կարոտ ու ինքնակիզում.

Անապատում, միրաժի մեջ մի բեդվին
Շողքն է տեսնում մի աղջըկա գեղեցիկ,
Ու փնտրում է հոգեսլա ց, տենչագին
Ծով – կարոտով ա՛յն աղջըկան գեղեցիկ:
Եվ ծարավոտ անապատում հըրավառ,
Տատասկներում, արևի տակ բոցափայլ
Փնտրում է նա՛ նրան անվե՛րջ, անդադա՛ր
Եվ մեռնում է վեհ սիրո մեջ հոգեզմայլ...

«Երգեր ու վերքերը» հանգրվանային գիրք հանդիսացավ Իսահակյանի համար, գիրք, որ հանրագումարի էր բերում բանաստեղծի երկու տասնամյակի ստեղծածը և ամփոփում մինչ «Արու-Լալա-Մահարիական» շրջանի նրա պոեզիան: Մի մեծ, հասուն շրջան ավարտվում էր «Երգեր ու վերքերով»: Այն մեծ բանաստեղծի և մեծ հայրենասերի՝ բանտ ու աքսոր տեսած ազգային գործչի գիրքն էր: Իսահակյանի նախորդ գրքերից ոչ մեկում այդ աստիճան ամուր չէր հնչել նրա հայրենասիրական

քնարը, և թեև այդ երկերը նա չէր հավաքել մի ընդհանուր խորագրի տակ (դրանք սփռված էին ողջ գրքով մեկ), սակայն նրանց ներկայությունը գերիշխող էր. «Օտա՛ր, ամայի ճամփեքի վրա...», «Է՛յ, ջան հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...», «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...», «Էն արծիվն էր թռավ գնաց...», «Սև միզարըս ճոճք եմ արեր...», «Էն ամպի նման խուլ որոտումով...», «Բոցիկու սարին սև ամպն է չոքեր...», «Սև - մութ ամպեր ճակտիդ դիզվան...», «Որսկան ախպե՛ր, սարեն կուգաս...», «Օխտը սարով հեռու՛ քեզնից...», «Արագին», «Մեր ճակատագիրը»: Այս երկերից մի քանիսը ժամանակին տպագրվել էին «Դրոշակում», սակայն մեծ մասը առաջին անգամ էր գետեղվում հատորում, հաղորդելով նրան խիստ հայրենասիրական ուղղություն:

«Երգեր ու վերքերում» հրատարակվեց հայոց պատմության՝ Իսահակյանի յուրովի մեկնաբանումը՝ «Է՛յ, ջան հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...» բանաստեղծությունը: Նման բանաստեղծություններով է ստեղծվում պոետի կենսագրությունը: Անհուն սերն ու անհուն ցավը ընդհանրապես բնորոշ են Իսահակյանի պոեզիային, ինչպես երգվյալ հայրենասերի անմնացորդ նվիրվածությունն ու հավատարմությունը, ինչպես ինքնագոհության պատրաստակամությունը:

Երբե՛կ ունենամ հագար ու մի կյանք,
Հագա՛րն էլ սըրտանց քեզ մատաղ անեմ...

Սա մտածողություն էր, առանց որի անհնար կլիներ դիմակայել այն արյունոտ իրականությանը, որի մեջ դարասկզբին հայտնվել էր Հայաստանը: Այս մտածողությունն է դառնում և՛ հավատամք, և՛ պայքարի ոգի: Հայրենիքի համար զոհաբերվելու գաղափարը երաշխիքն է հայրենիքի հավիտենականության: Ահա այս հավատամքն է, ի հեռուկա ճակատագրի, Իսահակյանին թև տալիս.

— Որ արտուտի պես վե՛ր ու վե՛ր ճախրեմ
Նոր օրվա ծեգիդ, ազի՛զ հայրենիք,
Ու անու՛շ երգեմ, բա՛րձր ու զի՛լ գովեմ
Կանանչ արևըդ, ազա՛տ հայրենիք...

Երբ լույս տեսավ «Երգեր ու վերքերը» (1908թ.), Սասունի Սալնո ձորերում մարտերն արդեն ավարտվել էին, սակայն բանաստեղծությունը գրված էր 1900 թվականին՝ ազատագրական մարտերի ամենաթեժ շրջանում: Այն ամբողջապես տոգորված էր կենաց ու մահու պայքարի ոգով:

Դեռևս հին հույներն էին ասում, որ ողբերգությունն է ամենավսեմ ժանրն արվեստի: Ողբերգությունն է կոփում մարդկային հոգիները, ցույց տալիս նրա էության խորքերը: «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...» բանաստեղծությունը ողբերգություն է, սեղմ ու առաքինի, սակայն լավատեսական ողբերգություն:

Հրացանը ձեռքին ընկած հայ հայդուկն իր էության մեջ վիթխարի հոգևոր ուժ է պարունակում, նա իր կյանքի վերջին վայրկյաններին, վերջին գերմարդկային պրկումներով տեսնում է այն պատկերը, հանուն ինչի նվիրաբերեց իր դեռատի կյանքը.

...Հայդուկը հոգում երազ է տեսնում, -
Հայրենի աշխարհն ազա՛տ, ապահով...

Տեսնում է... արտում հովն է շընկշընկում,
Փայլուն գերանդին զընգում է անու՛շ.
Ու փոցիս են քաշում սիրուն աղջըկունք՝
Հայդուկի վըրա երգելով անու՛շ...

Ինչքան պիտի սիրեր իր երկիրը Իսահակյանի հերոսը, որ նման երազ տեսներ, և մի թե հնարավոր էր ծնկի բերել մի ժողովրդի, որի զավակները այդպիսի երազներով էին աչքերը գոցում: Իսահակյանը նման գործերի ստեղծմամբ բարձրացրեց հայ բանաստեղծի հեղինակությունը իր իսկ ժողովրդի աչքում: Շնորհիվ այս գործերի՝ Իսահակյանի պոեզիան դառնում է հայ ժողովրդի յուրովի հոգևոր կենսագրությունը:

Պանդուխտ հայորդու ճակատագրին նվիրված «Օտա՛ր, ամայի՛ նամփեքի վըրա...» բանաստեղծությունը թեև գրված էր մի ժամանակ (1903), երբ Իսահակյանը ամբողջությամբ չէր հաշակել «պանդխտության հացը», սակայն այնպիսի դրամատիզմով էր գրված, այնպիսի կարոտով հայրենի եզերքի հանդեպ, որ որևէ ընթերցողի չէր կարող անտարբեր թողնել: Այս բանաստեղծության մեջ արդեն որոշակի արտահայտված

էին այն մոտիվները, որոնք պիտի հանդիսանային Իսահակյանի գլուխգործոցի՝ «Աբու - Լալա - Մահարի» պոեմի առաջնային սաղմերը: Նախ, քարավանի պատկերը, մի պատկեր, որին երկար կյանք էր վիճակված Իսահակյանի պոեզիայում: Մի պատկեր, մի խորհրդանիշ, որը պիտի դառնար պանդուխտ-բանաստեղծի թափառական կյանքի յուրահատուկ ուղեկիցը: Հայրենիքից հեռու... հայրենիքը հավերժ հոգում:

Օտա՛ր, ամա՛յի ճամփեքի վերա
Իմ քարավանըս մեղմ կըղողանջե.
Կանգնի՛ր, քարավանս, ինձի կըթվա,
Թե հայրենիքես ինձ մարդ կըկանջե:

Ինչպես ասացինք, «Աբու-Լալա-Մահարի» պոեմի որոշ մոտիվներ սաղմնային ձևով արտահայտված էին այստեղ. «Արևա՛ն, անդո՛րր այս անապատում», «Ա՛խ, հայրենիքըս ինձ խորթ է հիմա», «Կնոջ համբույրին է՛լ չեմ հավատում», «Գիտցի՛ր, լուսնի տակ չըկա ուխտ և սեր», «Գլուխըս դի՛ր վար, ժեռ - քարերի մեջ, փըշերի վերա»:

Մեզ համար պարզվում է այն ճշմարտությունը, որ Իսահակյանը բանաստեղծություններ ունի, որոնք կարող են պոեմի խորություն ունենալ: Այդպիսիք են՝ «Է՛յ, ջան - հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...», «Որսկան ախպեր», «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...», «Մայրիկիս», «Օխտը սարով հեռու քեզնից...», «Արևն իջավ սարի գըլխուն...», «Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...», ինչպես նաև «Օտա՛ր, ամա՛յի ճամփեքի վերա...»: Այս գործերում ոչ թե սոսկ Իսահակյանի քնարական հերոսի, այլ հարազատ ժողովրդի նակատագրի արդիական, կարևորագույն հարցերն են արծարծված: Նման երկերը Իսահակյանի քնարերգությանը հաղորդում են համագգային ուղղվածություն:

«Երգեր ու վերքեր» ժողովածուն եկավ ու հաստատեց նաև այն ճշմարտությունը, որ ինչքան զորեղ է Իսահակյանը որպես քնարերգու («Քույր իմ նագելի...», «Աղբյուրի մեջ մի մարալ...», «Ալագյազի մանիկներ» շարքը և այլն), այնքան զորեղ է և որպես փիլիսոփա: Ըստ որում, փիլիսոփա է ոչ միայն այն պատճառով,

որ գրել է խորապես խոհական բանաստեղծություններ, այլ նախ և առաջ փիլիսոփա է իր մարդկային եռթյամբ, իր մտածելակերպով: Նրա փիլիսոփայությունը ոչ թե նպատակային, դեկլարատիվ, ուսուցողական է, այլ բարդ աշխարհայացքի յուրովի արտահայտություն է, խորապես ապրված վիճակ: «Երգեր ու վերքերում» տպագրված «Իմ հոգին տարագիր մի թռչուն...», «Գերեզմանըս անհայտ լինի...», «Է՛յ, դու մահվան անմահ աշխարհ...», «Ի՞նչ ես գազազում, ի՞մ վիրավոր սիրտ...», «Կյանքըս դալար ու լալազար...», «Օրըս տըրտում, սև է անցնում...», «Արարչագործ աստղի առաջ...», «Եղբայրության կամ թե սիրո...», «Անապատում, միրաժի մեջ մի բեղվին...», «Բադերը վայրի թռուռն շրվարած...», «Տիեզերական Ջանգ», «Հեռու ավերում միտքըս քափառեց...», «Լսում եմ ղողանջն տիեզերական», «Արևելքից մի հավք եկավ...», «Թա՛փ կուտամ թևերս և կսավառնեմ...», «Երկինքն հիասքանչ, շրքեղ, լուսեղեն...» երկերը մի միասնության մեջ ներկայացնում, ստեղծում են Իսահակյանի պոեզիայի խոհափիլիսոփայական կառույցը, և այս կառույցը տարեցտարի ավելի էր գործընկերում, համալրվում նոր գործերով, բնականաբար ոչ միայն չափածո, այլև արձակ ժանրերի և, իհարկե, «Հիշատակարան»-ի գրառումներով ու աֆորիզմներով: Մաքուր, բնածին քնարերգուն, որի մասին XX դարի ողջ մեծագույն բանաստեղծ Ալեքսանդր Բլոկն ասել էր, որ Իսահակյանի նման թարմ ու անմիջական տաղանդ այժմ բովանդակ եվրոպայում չկա. միևնույն ժամանակ, մեր խորին համոզմամբ, հայ գրականության մեծագույն փիլիսոփա հեղինակներից մեկն է: Նրա տողը հագեցած է խոհով, նրա ասելիքը ինչքան որ հնչում է դասական արվեստի ոգով, այնքան և արձագանքում է խոհական ուղղվածությամբ: Հանճարեղ մտքի առկայծումներն առկա են նրա ստեղծագործության բոլոր ժանրերում: Եվ սա օրինաչափ էր, քանզի Իսահակյանը, որքան բանաստեղծ է, այնքան և փիլիսոփա է:

Բանաստեղծական տաղանդը ի սպաս էր դրված ինքնարտահայտվելու, հասնելու արվեստի կատարելության, իսկ միտքը, ինտելեկտը ապահովում էին ասելիքի խոհական հագեցվածությունը, նպաստում գորեղ գաղափարների երևան գալուն: Ի դեպ. այստեղ չկա առաջինի կամ երկրորդի առավելությունը,

այլ ամենը բնական ներդաշնակության մեջ են:

Արարչագործ աստղի առաջ
Վըշտոտ սիրտըս բացեցի.
Հավերժության աչքի առաջ
Անհույս ու խոր լացեցի. —
«Ու՞ր ես վանում մեզ երկրի հետ,
Ի՞նչն է կյանքի նըպատակ.
Ի՞նչ ես կապել մեզ նյութի հետ,
Դարձրել մահին հըպատակ»...

Իսահակյանի խոսքն ուղղված է հավիտենականությանը, դրա համար էլ միշտ արդիական է: Եվ սակայն ինչքան էլ մաքուր քնարերգության, ինտելեկտուալ պոեզիայի համադրության դասական օրինակ է Իսահակյանի ստեղծագործությունը, այնքան էլ նա մոտ է իր ժողովրդին, հարագատ է նրա մտածողությանը: Այն օգնում է մարդուն ապրել ու դիմակայել ճակատագրի հարվածներին: Իսահակյանն իր եռությամբ դեմոկրատ ստեղծագործող է: Սոցիալական արդարության, հավասարության ջատագով, ո՛չ թե սոսկ կոչերով, քաղաքական միտումներով, այլ համաձայն իր խառնվածքի՝ առաջին ստեղծագործական քայլերից և այսպես շարունակ: Մարդկային անարդարության, հասարակարգի հակասությունների ու բռնության հանդեպ բանաստեղծը երբեք չի եղել անտարբեր, անարձագանք: «Երգեր ու վերքեր» գիրքը Իսահակյանի մուսայի նաև այս կարևոր, իր ժամանակի հետ շաղկապված հունի արգասալներ արտահայտությունն է: Իրականությունը վերափոխելու, արդարության ծարավի և առաքինի պայքարի ոգով են գրված «Ազատության Զանգ», «Եղբայրության կամ թե սիրո...», «Եվ արծիվ մի սև իջավ սրարշավ...», «Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...», «Եվ անապատից, հեռու՝ ծովերից...», «Հիմա հեռավոր, վեհ Հիմալայան...», «Կյանքի կըռվում ամենքը դեմ ամենքին...», «Լեռների լանջում, ծանր հողի տակ...», «Արծի՛վ սևաթույր, արծի՛վ լեռների...», «Մըռայլ ամպերից, հըզոր կայծակով...», «Ես ձեզ ասում եմ՝ կըգա Ոգուսով...», «Անհուն վրեժի և ատելության...» բանաստեղծությունները:

... Ու վաղու՛ց, վաղու՛ց անհա՛յտ, լու՛ռ, մենա՛կ
 Ես նընջում էի հոգուս մեջ սուգված:
 Եվ հանկարծ մի օր լքեցի հեռվից
 Մարտահրավերը վեհ ազատության,
 Ըմբոստ ամբոխի ճայնը մրրկալից,
 Երգե՛ր մարտական, շեփոր ռազմական,
 Վառ դրոշակի խըրոխտ ծածանում,
 Զենքի շառաչյու՛ն, ձիան տրոփյու՛ն,
 Քայլե՛ր առնական...

Կամ քե՛ «Ազատության Զանգ» բանաստեղծությունը, մի
 եզակի երևույթ, ժողովրդի ընդվզման ալիքի արտացոլում, մար-
 տական գործողության ծրագիր.

...Եվ բավական է՝ անարգ լըծի տակ
 Մենք ստրուկ մընանք ձեռներս շղթա.
 Կապանք փըշրելու մեզ թո՛ւյն ու կըրակ,
 Մեզ ուժ ու կորով, վըրեժ, որոտա՛.

Եվ մեզ ամենքիս մըռընչա՛, կոչե՛
 Մահվան ու փառքի դաշտը պայքարի.
 Սըրբազան ռազմի շեփորը գոչե՛
 Ընդդեմ բըռնության, ամբարիշտ Զարի...

Սա ոչ միայն անհատի ընդվզումն է հասարակարգի դեմ,
 այլ շատ ավելի մեծ, տարողունակ պայքարի լիցք է պարփակում:
 Եվ սրա մեջ էլ է Իսահակյանի մուսայի ուժը, որ նրա քնարական
 հերոսը վեր է ելնում անհատական ոլորտից, դառնում է իր ժո-
 ղովրդի հավաքական կամքի արտահայտիչը: Այս գիրքը ևս
 հաստատում է այն նշմարտությունը, որ Իսահակյանը ժո-
 ղովրդական բանաստեղծ է, ժողովրդի նվիրական իղձերի արտա-
 հայտիչը: Կարո՞ղ էր արդյոք այլ կերպ լինել, կարո՞ղ էր արդյոք
 նման գորեղ հանճարի տեր ստեղծագործողը չլինել իր ժողովրդի
 գավալը, նվիրյալը, երգիչը: Երբե՛ք: Եվ այստեղ մենք կարող ենք
 համարձակ ասել՝ որքան մեծ էր նրա տաղանդը, այնքան նա իր
 ժողովրդին էր, և որքան ինքն էր սիրում իր ժողովրդին, այնքան
 էլ սիրված էր նրա կողմից: Իսահակյանի քնարերգությունը՝

«Երգեր ու վերքերի» առաջին բանաստեղծություններից՝ «Մայրիկիս» («Հայրենիքես հեռացել եմ...») մինչև վերջինը՝ «Ա՛խ, ինչքա՛ն, ինչքա՛ն կուգեի լինել...», մի գարմանալի, միակուռ միասնության մեջ է իր ժողովրդի հետ:

«Երգեր ու վերքերը» եղավ նրա վերջին գիրքը հայրենիքից հեռանալուց առաջ: Եվ շուրջ երկու տասնամյակ նրա երկերը լույս չէին տեսնելու հայրենի երկրում: Այս փորձությունն էլ հպարտությամբ պիտի անցներ Իսահակյանը, որքան չէին տպագրում հայրենիքում, այնքան սիրելի էր դառնում նա իր ժողովրդին, կենդանության օրոք լեգենդ էր դառնում: Քսան տարի առանց գիրք: Եվ մեր հիշատակած գրքերից յուրաքանչյուրը այդ շրջանում մասունք էր դարձել: Իսահակյանը գիտեր, որ իր խոսքը հավիտյան էր գրանցված ժողովրդի հոգում:

1911 թվականին Կ.Պոլսում սահմանափակ տպաքանակով հրատարակված «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը (տպարան «Հերմես») չէր էլ կարող հասած լինել Հայաստան և տարիներ շարունակ այն ժողովրդի մեջ տարածվում էր ձեռագիր օրինակներով: Մեր նոր շրջանի գրականության մեջ հազիվ թե գտնվեր մի այլ ստեղծագործություն, որ ունենար նման ճակատագիր: Եվ սակայն, եթե Իսահակյանի երկերը չհրատարակեցին հայրենիքում, ապա հրատարակեցին օտար ավերում: «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմից հետո դրսում տպագրված բանաստեղծությունների առաջին գիրքը եղավ «Հայրենի աղբյուրից» ժողովածուն՝ հրատարակված Բոստոնում 1920 թվականին ՀՅԴ օրգան «Հայրենիք» ամսագրի խմբագրության նախաձեռնությամբ:

Ճաշակով հրատարակված մեծադիր այս հատորը Իսահակյանի երկերի սեղմ ընտրանին էր, ուր բանաստեղծությունների կողքին տեղ էին գտել նմուշներ լեգենդներից և բալլադներից, «Ալագյազի մանիներ» պոեմը «Մանթաշի փերին» վերնագրով: Ամերիկահայ գաղութի ընթերցողների համար «Հայրենիքի» խմբագրությունը որոշել էր հրատարակել մի նոր ժողովածու: Եվ Իսահակյանը, ընդունելով այդ առաջարկը, որոշեց կազմել մի ընտրանի, ուր հիմնականում հավաքված կլինեին «Երգեր ու վերքերից» հետո գրված երկերը: Այնպես որ գրքում գետեղված գործերը մեծամասամբ հայտնի չէին

ընթերցողին:

1910 – 1920 թվականների Իսահակյանի պոեզիայում գերակայում էր բանաստեղծության խոհական հունը: Իսահակյանը գրում էր առավել սեղմ, հակիրճ, նրա նախընտրած չափը երկու - երեք քառյականոց, ավելի հազվադեպ չորս քառյականոց բանաստեղծությունն էր: Ասելիքի խտացումը, հակիրճությունը Իսահակյանը համարում էր պոեզիայի առաջնային պայմաններից մեկը: Նա բացարձակ չէր ընդունում գրական շատախոսությունը, շինծու բարդությունները, գեղեցկախոսությունը, վերամբարձ ու անկյանք խոսքը, ինքնահիացումը, պսևդոմոդերն երևալը. հատկանիշներ, որոնցով տառապում էր իր ժամանակի արևմտահայ պոեզիան, և ինչը թմբկահարում էին որպես արժեք որոշ «պոլսահայ կրիտիկոսներ» (Ավ. Իսահակյանի խոսքերն են - Ա.Ի.):

«Հայրենի աղբյուրից» ժողովածուն գոյատևում է դասական արվեստի պոետական դաշտում: Ժողովածուն աչքի էր ընկնում լեզվական արվեստով, զարմանալի գեղեցիկ ու հնչեղ հայերենով: Իրապես տարիների ընթացքում լեզվի ասպարեզում Իսահակյանն ինքն իրեն կատարելագործում էր: Հայոց լեզուն Իսահակյանի ամենագորեղ գեներ էր: Լեզվի իսահակյանական զգացողությունը տրվում էր հազարներից մեկին, և «Հայրենի աղբյուրից» ժողովածուն հայոց լեզվի մի կատարյալ շքահանդես էր: Այս զգացողությունն առավել էին շեշտում գրքում առաջին անգամ տեղ գտած «Մեր նախահայրերը», «Ասպետի սերը», «Հավերժական սերը» լեգենդներն ու բալլադները: «Հավերժական սերը» ինքնին հայոց լեզվի հաղթանակն էր, խոսքի Վարպետի ձեռքով կերտած մոգական մի կոթող.

Լուսակերտ է ապարանքը Թադմորի,
Անապատում, որպես երազ ոսկեհյուս.
Յոթն հարյուր սյունի վրա մարմարի
Սլանում է աշտարակը երկնասուլյ:

Շուրջը նազուկ արմավենու պուրակներ,
Ուր երգում են հրաշք – հավքեր կարոտով.

Շատրվաններն հուրհրում են կրակներ,
Ծաղիկները պննագարդում արծաթով...

Նույն դասական կատարելության աստիճանին են
հատորում գետեղված նոր բանաստեղծությունները.

Հայոց գեղջուկի ծավալուն արտե՛ր,
Ավետարանի էջերի նման
Խնկաբու՛յր, օծու՛ն, հավերժ սրբազան,
Թշնամու սրով հասկաբեկ արտե՛ր...

Եվ կամ բե.

Ոսկի թիթեռնե՛ր – ոսկեհուր աստղե՛ր,
Ծո՛վ Մարմարայի – լուսեղեն անուրջ.
Գինով գիշերնե՛ր, լուսնի վառ շողե՛ր,
Մույգ գոռիների դյութական մրմո՛ւնջ...

«Հայրենի աղբյուրից» ժողովածուի գերիշխող մասը խո-
հափիլիսոփայական բնույթի բանաստեղծություններ էին: Ինչքան
տարիներն առաջ էին գնում, այնքան ավելի իմաստուն էր
դառնում նրա ասելիքը՝ սեղմ, հատու ու հստակ, և առավել դրա-
մատիկ: Ահա այդ շրջանին բնորոշ պոետական մի խորհրդա-
ծություն.

Ո՞րտեղ է ընկած
Այն քարը հիմի,
Որ հողիս վրա
Շիրիմ պիտ լինի:

Իմ թափառ կյանքում,
Մարդ ի՞նչ իմանա,
Չե՞մ նստել, թախծել
Այդ քարի վրա...

Ժողովածուում գետեղված էր տակավին 1911 թվականին
Կ.Պոլսում գրված Ավետիք Իսահակյանի լավագույն բանաստեղ-
ծություններից մեկը՝ «Կտեսնեմ ահա, - լուռ երեկոյին...»: Հայ և
օտար գրաքննադատությունը այս երկը համարել է այն գործե-

րից մեկը, ուր լավագույնս դրսևորված են հայ ազգային մտածողության կարևոր հատկանիշները՝ մարդասիրությունը, գթասիրությունը: Հատկանիշներ, որ ուղղակիորեն մեր ժողովրդին կապում են քրիստոնեական գաղափարաբանության հետ: Բանաստեղծը պանդխտության մեջ հիշում է հայրենի օջախը, իր պաշտած մորը, և նրա ականջին են հասնում որդեկարոտ մոր աղոթքի խոսքերը.

«Ամենեն առաջ թո՛ղ ինքը հասնի,
Ամեն հիվանդի, հեռու՝ ճամփորդի.
Ամենեն հետո թո՛ղ ինքը հասնի
Քե՛զ, իմ խեղճ որդի՛, իմ պանդուխտ որդի՛»:

Ի պատասխան մեր քրիստոնեապաշտ եռությանը, ժամանակը հայերիս «մատուցեց» մարդկային նորագույն պատմության չտեսնված ոճիրը՝ Եղեռնը: Իսահակյանը իր նամակներից մեկում (Արշակ Զոպանյանին) խոստովանել էր. «Ես այնպես խորն եմ հարվածված ու շփոթված, որ երկար ժամանակ ինձ չափտի կարողանամ գտնել՝ մի ոտանավորով գոնե արտահայտել զգացածս սուգը...» (VI, 171): Եվ այդպես էլ կար, 1915 – 1920 թվականների՝ Իսահակյանի սակավագրության հիմնական պատճառը հայոց ողբերգական պատմությունն էր, թեև քնարերգությունը այն բնագավառը չէր, ուր որ պիտի արտացոլվեին Եղեռնի արհավիրքները: Բայց և այնպես, Իսահակյանի այդ շրջանի մի շարք բանաստեղծություններում զգացվում են ազգային մեծագույն վշտի արձագանքները. «Դառն ու տրտում...», «Ցերեկվա ոսկի լույսերը մեռան...», «Հայոց գեղջուկի ծավալուն արտեր...», «Գիշեր է, քամի...», «Ահա նորեն գարուն եկավ...»: Բանաստեղծությունները հասկանալի պատճառներով դժվար էին գրվում, և Իսահակյանը առավել դատապարտեց Եղեռնը իր արձակում, վեպում, հրապարակախոսական հոդվածներում, նամակներում և աֆորիզմներում: Մի տևական շրջան Իսահակյանի մարդկային եռությունը, մտածողությունը, արվող քայլերը կապված էին Եղեռնի իրողության հետ: Նա լուռ ու վշտաբեկ տանում էր տառապանքն ու գրկանքն իր ազգի:

«Հայրենի աղբյուրից» գիրքն ուներ ընդգծված անհատա-

կան հուն, հեղինակը թե՛ ինքն իրեն, թե՛ իր շրջապատն ու իրականությունը շատ լավ էր ճանաչում, չմոռանալով, որ արդեն գրված էր «Աբու-Լալա Մահարին»: Իսահակյանը հին իմաստունների պես համոզված էր, որ մարդ ինչքան շատ իմանա, այնքան կշատանան նրա հոգսն ու տառապանքը:

Ճշմարտության, արդարության, իդեալական սիրո որոնումներն այստեղ չունեին այն խանդավառ ու ռոմանտիկ հավատը, որ հատուկ էր «Երգեր ու վերքեր» - ի (1898) և «Բանաստեղծություններ» - ի (1903) հեղինակին, բայց և չկար արդեն այն անհաշտ կիրքը, ինքնայրումն ու պայքարի տենչը, ինչը որ հատուկ էր «Երգեր ու վերքեր»-ի (1908) հեղինակին: Այստեղ բանականությունն էր իշխում գգացմունքի վրա, թեև բանաստեղծը գիտեր, որ «Ջգացմունքն է գերիշխանը, խելքը՝ նրա լոկ ծառան», գիտեր, որ «Բախտի կռանը կամքն է թեև, բայց դիպվածն է տիրական»: Կյանքի փորձը սովորեցրել էր նրան. «Մի՛ հավատար սովերներին, հենվի՛ր միայն քեզ վրա», «Ատելու չափ սիրի՛ր մարդկանց, բայց լավություն միշտ արա՛ ... /Իսկ նեղ օրում ընկերների ո՛չ որոնիր, ո՛չ կանչիր»: Եվ ամենակարևորը՝ «Խաղերով լի այս աշխարհում խաղդ եթե տանուլ տաս /Ջվարթեղի՛ր ու այդպիսով բախտիդ վրա կըխնդաս»: Եվ այս ամենն իմանալով հանդերձ նա իր դեռատի որդուց միայն մի բան է խնդրում. «Լսի՛ր, տղա՛ս, ինձ կթաղես, անհայտ մի տեղ, աննշան, /Որ չիմանան, մարդիկ չգան շիրմիս քարը գողանան»:

«Հայրենի աղբյուրից» ժողովածուի և նրան անմիջապես հաջորդած «Աշնան ծաղիկներ» (1922) գրքի քնարական հերոսը իր կյանքի հասունության շրջանն էր ապրում և շատ բան աշխարհում թվում է նրան այլ լույսի ներքո, նրա քարավանը արդեն ոչ թե իրականության, այլ երազի մեջ էր ընթանում.

Ու հեռուներից լսում էի դեռ

Անցած քարվանի դողանջը անու՛շ...

Քարավանը հուշ էր, սիրած էակը հուշ էր, հայրենիքը հուշ էր, այն գործը, որին բանաստեղծը նվիրաբերեց իր երիտասարդությունը, կյանքի լավագույն տարիները, թանձր ու մոռյալ մահախուղով էր պատված, և միայն լեռան կատարին էր լույսը ճառա-

գում, այն էլ երազի ու երևակայության աշխարհում: Այժմ նրա քնարական հերոսը պիտի գինվեր նոր տարրերով ու լիցքերով, դա հույսն էր ու հավատը, կարոտն ու վերհուշը: Տարբեր, որոնք գուցեև ավելի բնորոշ են ռոմանտիկական պոեզիային և այդ շրջանի Իսահակյանի քնարական հերոսին:

Մենք սոսկ բառեր ենք արտաբերում, բայց իրականում ի՛նչ բարդ գիտություն է զուգահեռներ տանել, որսալ արձագանքներ բանաստեղծի քնարի և իրականության միջև, հետամուտ լինել բանաստեղծի խոսքին և ժողովրդի նակատագրին: Այն նանապարհը, որ անցնում էր Իսահակյանի բանաստեղծությունը, նրա արվեստի որակը՝ նրա խոսքը, նրա հնչյունը, նրա երանգը ինքնին նրա զորեղ անհատականության հայելին է և հայ պոետական արվեստի ամենադժվար, ամենադրամատիկ ու ամենաինքնիշխան նանապարհներից մեկը:

Հիշենք հների հայտնի խոսքը, որ լիրիկան է գրականության ամենավսեմ ու ազնվական նյութը: Լինի Շեքսպիր թե Պետրարքա, Գյոթե թե Հայնե, Բայրոն թե Բյորնս, Պուշկին թե Լերմոնտով, Թումանյան թե Իսահակյան՝ նրանց քնարերգությունը, եթե կարելի է այսպես ասել, համաշխարհային պոեզիայի ընտրանին է:

Մեծ քնարերգուն քիչ կամ շատ չի գրում, նա ուղղակի գրում է և ստացվում է այն, ինչ հատուկ է միայն Պոեզիայի ընտրյալին: Երբ հետևում ենք Իսահակյանի քնարերգության տարեգրությանը, հանգում ենք հետևյալ օրինաչափության՝ բուն, շատ բուն սկիզբ (այդ՝ աշակերտական շրջանի բանաստեղծությունների զգալի մասը Իսահակյանն այդպես էլ չտպագրեց), այնուհետև շատ արգասաբեր՝ աստեղային մի շրջան — 1898-ից մինչև 1918 թվականը, որից հետո ուշ քնարերգության շրջանը, երբ նա զգալիորեն քիչ է գրել, բայց համարյա ամեն տարի մի գլուխգործոց է ստեղծել:

Դարձյալ վերադառնանք բանաստեղծի ստեղծագործության այն շրջանին, երբ Վենետիկում լույս տեսավ Իսահակյանի խորհրդանշորեն վերնագրված «Աշման ծաղիկներ» բանաստեղծությունների ժողովածուն: Մեր մշակույթի անցյալը վառ պահող Վենետիկի Սուրբ Ղազարի միաբանները սակայն դեռևս չէին

Պիտակցում, որ վեներտիկյան ճգնաժամը մեկն էր, որ մարմնավորում էր XX դարի հայ պոեզիան, որ թեև թափառական էր ու վտարանդի, սակայն նրա խոսքն էր, որ տասնամյակներ շարունակ ջրի ու հացի պես անհրաժեշտ էր լինելու իր ժողովրդին: Համաշխարհային և հայոց անցյալի բելետրիստներին հարյուրավոր շքեղ հատորներ հատկացրած մի իթարյանները երկար բանակցություններից հետո այդպես էլ հայտարարի չեկան գոնե մեկ գիրք Իսահակյանից հրատարակել իրենց միջոցներով: Իսահակյանը ստիպված եղավ դիմել Փարիզում բնակվող Կասպից նավթահանքերի նախկին խոշոր սեփականատեր Աբրահամ Ղուկասյանցի օգնությանը, որն էլ իր հերթին տրամադրեց երեք մամուլի չափով, սահմանափակ տպաքանակով մի փոքրիկ գրքուկի գումար, որի՝ Ս. Ղազարում տպագրված լինելը հիշեցնում էր միայն կազմի վրայի գոնդոլի գոդորիկ պատկերը:

Իսահակյանը, որ երազում էր մի օր իր ուժերով երկերի ընտրանին տպագրել, ստիպված էր բավարարվել եղած հնարավորությամբ, քանզի այն է իրականը, ինչ լինում է կյանքում, այլ ոչ թե անուրջներում, ինչպես ինքն է ասել Վեներտիկի Մուրադ-Ռափայելյան կղերական վարժարանում սովորող իր որդուն ուղղված «Կտակ» բանաստեղծությունում. «Ճշմարիտն էս փորձով գիտեմ ու խոսքերս մի՛ մոռնար: /Կյանքն է ամպի փախչող ստվեր, վայրկյանն է միշտ իրական/, իսկ նեղ օրում ընկերների ո՛չ որոնիր, ո՛չ կանչիր»:

Տպագրատուն ի Սուրբ Ղազար – Վեներտիկում հրատարակած իսահակյանական հատորը թեև վերագրված էր «Աշնան ծաղիկներ», սակայն լույս տեսավ 1922 թվականի գարնանը, ինչը խորհրդանշական էր. աշունը դեռ հեռու էր, բանաստեղծը 47 տարեկան էր և դա կյանքի հասուն ու բեղմնավոր շրջանն էր: Պատահական չէ, որ նույն այդ թվականին պետք է գրվեր «Լիլիթը»՝ երկրային կրքով երկնային սիրո մասին լեգենդը:

«Աշնան ծաղիկները» պարունակում էին շուրջ 30 բանաստեղծություններ, որոնք Իսահակյանի գրքում զետեղվում էին առաջին անգամ: Սա ևս վերջին 10 – 12 տարիների Իսահակյանի քնարերգության մի գոդորիկ հավաքածո էր: Գիրքը պարուրված էր մոտալուտ աշնան նախագագուճով, մի տեսակ ներքին

տխրությամբ, անցած օրերի թախիծի զգացումով.

Զմրուխտյա երգե՛ր, երազնե՛ր շքեղ,
Գարնան վարդի հետ եկա՛ն, գնացի՛ն,
Համբու՛յր ծաղկաբույր և սե՛ր հրաշագեղ
Գարնան սյուքի հետ եկա՛ն, գնացի՛ն...
... Եվ հիմա աշնան մեգի մեջ խավար՝
Ականջըդ դրած սրտիդ լուռ լացին՝
Օտար ափերում կանգնել ես շվար, -
Ինչ որ ունեիր անդա՛ր՝ զգացին...

Գրքում գերիշխողը երկու-երեք քառյականոց բանաստեղծությունն էր, Իսահակյանը տարիների հետ առավել սեղմ ու խտացված էր գրում, փոքր կտավի բանաստեղծությունը նրա նախասիրությունն էր:

Այս հատորը, կամ ինչպես Իսահակյանն էր ասել գրքի վերջին էջում՝ հատորիկը, շատ միասնական էր, համակված բացառիկ քնարական տրամադրությամբ: Այսօր «Աշնան ծաղիկներից» շատ քիչ օրինակ է մնացել, երբ նայում ես նրա բարձրաճակ սևավորված կազմին, թվում է, թե գիրքը, ինչպես կազմի գոնդոլը, կգնա, կանհետանա վեներտիկյան ծովախորշի մշուշների մեջ...

«Աշնան ծաղիկները» տրամադրության գիրք է, և առավել իշխողը այստեղ սիրո զգացմունքն է: Սիրո հիշատակի մրմունջը, անմեկին զգացմունքի ծփանքը, սիրո կարոտն ու հմայքը: Իսահակյանը բացում է իր հոգու ելևեջները՝ նուրբ, անբռնազբոս, թախիծով պարուրված.

Զգիտեմ, թե ու՞ր,
Անհա՛յտ, հեռավո՞ր, -
Մի սիրտ կա տըխուր,
Մենակ, մենավոր:

Նա է՛ ուշ գիշեր
Իմ դուռը ծեծում.
Նա է՛ միշտ անտես
Կրծքիս հեծեծում:

Եվ կամ թե՛

Մարգարիտներ՝ ը վըզիդ շուրջ
Տրտում փայլով ու քնքու՝ շ.
Մարմարեղեն վըզիդ շուրջ,
Մարգարիտներ՝ ը թախծանո՝ լշ...

Բայց և այնպես, «Աշնան ծաղիկները» միայնակ նավարկող գոնդոլ չէր, ժամանակի վիշտն ու տագնապը, ինչպես միշտ, այժմ էլ իր կնիքը թողնում էր պոետի մտաշխարհի վրա: Հենց Վենետիկում է գրված «Մեղեդիներով գարունն է փթթել...» բանաստեղծությունը, ուր վենետիկյան փարթամ գարնանը, հայացքը անդորրիկ ծովին, Իսահակյանը մտորում է.

... Կարծես դաշտերը թուխպը չի պատել,
Զի կախվել ծառից մահագույն տերև:
... Կարծես աշխարհում չի թափվել արյուն,
Զի եղել երբեք լաց ու կոտորած...

«Աշնան ծաղիկներ»-ում առաջին անգամ տպագրվեց հայոց եղեռնը հիշատակող Իսահակյանի ամենատխուր երկերից մեկը.

Զյունն է եկել ծածկել հիմա
Ճերմա՝ կ, ներմա՝ կ խաղաղությամբ
Դաշտեր, գյուղեր տխուր, ավեր
Հայրենիքիս...
Անհու՛ն, անծիր տառապանքով,
Զարհուրանքով, եղեռններով
Հազար ու բյուր, հազար ու բյուր...

«Աշնան ծաղիկներ»-ում կրկին հնչեց Իսահակյանին այնքան սրտամոտ և այնքան պոետական բարձունքներ նվաճած մայրական սիրո թեման: Եվ դա խորապես հասկանալի էր, գիրքը ստեղծվել էր մոր վախճանից անմիջապես հետո: Եվ մոր՝ Ալմաստի լուսավոր կերպարը ներկա էր բանաստեղծի բազում երկերում. «Ա՛խ, ասացին ինձ, թե մեռել ես դու...», «Իմ այրող վշտից սիրտըս է մաշվել...», «Երագիս տեսա, որ մայրըս թշվառ...», «Զորահավաք էր: Շտապ տուն եկավ...», «Մոր սիրտը» (հայկական ավանդությունը), «Խեղճ մայրը» (հայկական ավան-

դավեպը) (հետագայում վերնագիրը՝ «Մայրը»):

«Աշնան ծաղիկներ» գիրքը պարուրված է հայրենիքում չլինելու, չապրելու թախիծով: Այս գիրքը հայելու պես ցույց է տալիս Իսահակյանի հոգեվիճակը, երբ նա իր շուրջը ամեն ինչ տեսնում էր մոռալ գույներով, մշուշի մեջ: Իսկ կյանքը անժպիտ ու հին երազի հետզհետե խլացող արձագանքն էր և միայն մի լուսավոր կետ կար հոգում, և այն էլ երևան էր գալիս սոսկ երագներում:

Օրերն հալվում են օրերի նման,
Եվ ամեն վայրկյան մեռնում է ներկան.
Ապրած օրերըս — սուգվող քարավան
Անհունության մեջ հավիտենական:

Ոսկի մանկության ոսկի հեքիաթով
Մի վառ աշխարհ կար՝ շքե՛ղ, դյուրակա՛ն,
Մարեց չըքացավ երազն հոգեթով
Ոչնչության մեջ հավիտենական...

Իսահակյանն այլևս չէր կարող ապրել առանց հայրենիքի, և այս գիրքն էլ եղավ նրա՝ հայրենիք վերադառնալու որոշման, հոգեկան դրդիչ պատճառների լավագույն արտացոլումը: «Աշնան ծաղիկները» նաև հրաժեշտ էին Եվրոպային, բանաստեղծի կյանքի մի տևական, բարդ շրջանի, որը հետագայում այնպես շոռյալ ու տաղանդավոր լուսաբանվեց բանաստեղծի որդու՝ Վիգենի Իսահակյանի «Հայրս» հուշերի գրքում:

Թեև Իսահակյանը վերջնականապես հայրենիք եկավ 1936 թվականին, սակայն հիմնական որոշումը կայացվեց 1926 թվականին, առաջին գալստյան նախաշեմին:

Իսահակյանի քնարերգության լավագույն երկերը, ի թիվս նրա 1920 — 1930 թվականներին գրած բազմաթիվ գործերի, պոետի բժախնդիր ընտրությամբ համախմբվեցին և կազմեցին մի կուռ հատոր՝ «Բանաստեղծություններ» խորագրով: Ժողովածուն լույս տեսավ Երևանում (Պետհրատ) 1930 թվականին Մարտիրոս Սարյանի սքանչելի կազմապատկերով, Սարյանի և Թերլեմեզյանի՝ պոետի երկու դիմանկարներով և իր ժամանակի համար հազվադեպ 5000 տպաքանակով: Երկար, շատ երկար

սպասումից հետո Իսահակյանը կրկին տպագրվում էր հայրենի երկրում, և նրա բանաստեղծությունը վերադարձվում էր ժողովրդին:

Այդ գիրքը Իսահակյանի բանաստեղծական լավագույն ժողովածուներից մեկն էր: Այն հանգամանքը, որ հատորը ինքը Իսահակյանն էր կազմել, շատ էական նշանակություն ուներ. սա բանաստեղծի թե՛ նաշակն է, թե՛ ընտրությունը, երկեր, որոնք երկար ընդմիջումից հետո հեղինակը կցանկանար ներկայացնել իր ընթերցողին: Բացառություն կազմեց «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, որի տպագրությունը գրքի չափազանց աչալուրջ խմբագիրները և «վերին ասյանները» համարեցին անհարիր: Այս գիրքը ապացույցն էր այն բանի, որ տարիների հետ ավելի հղկվում և բյուրեղանում էր Իսահակյանական ոճը: «Բանաստեղծություններ» գրքում առաջին անգամ հրատարակվեց «Ռավեննայում» բանաստեղծությունը (գրված 1926թ. Վենետիկում)՝ Իսահակյանի լիրիկայի մարգարիտը: Քնարերգությունը այն բնագավառն է, ուր, հիրավի, լավագույնս են դրսևորվում թե՛ հեղինակի անհատականությունը, թե՛ նրա պոետական արվեստի հնարավորությունները: Քնարերգությունը գրականության ազնվական ճյուղն է, այն կապված է ոչ միայն ստեղծագործողի մտածողության և գրելաձևի հետ, այլ ուղղակի կապի մեջ է նրա տաղանդի հետ: Գրական շատ ժանրերի կարելի է տեսական քննական բացատրություն տալ: Մինչդեռ բարձրարվեստ քնարական բանաստեղծությունը ամենադժվարին մեկնաբանվող, բացահայտվող երևույթն է, քանզի նա է, որ բոլորից շատ է կապված պոետական արվեստի (ars poetica) հրաշքի հետ: Իսահակյանի բանաստեղծական հանճարի դրսևորման հիրավի լավագույն օրինակը կարելի է համարել «Ռավեննայում» բանաստեղծությունը, որը խտացրել է այն ամենն, ինչը կարող է կոչվել հայ քնարերգության Իսահակյանական որակ:

Արարատի ծեր կատարին
Դար է եկել, վայրկյանի պես,
Ու անցել:

Անհուն թվով կայծակների
Սուրն է բեկվել ադամանդին,
Ու անցել:

Մահախուճապ սերունդների
Աչքն է դիպել լույս գագաթին,
Ու անցել:

Հերթը հիմա քոնն է մի պահ.
Դու էլ նայիր սեզ նակատին,
Ու անցիր...

Բանաստեղծություններից բացի գրքում գետեղված էին «Ալագյազի մանիներ» պոեմը և մի շարք լեզենդներ: Ժողովածուն հանդիսացավ մինչ այդ տպագրված Իսահակյանի ամենածավալուն գիրքը՝ 306 էջ: Եվ կրկին բանաստեղծությունները ներկայացված էին ըստ շարքերի՝ «Երգեր ու վերքեր», «Սիրո երգեր», «Ցնորքներ ու մորմոքներ», «Աշըղի խաղերը», «Խառն երգեր», «Ղողանջներ»՝ ընթերցողին հնուց ծանոթ բաժանումներ և վերնագրեր: Ի թիվս հայտնի ստեղծագործությունների՝ ժողովածուում առաջին անգամ տեղ գտան բազում երկեր՝ գրված «Երգեր ու վերքեր»-ից (1908) հետո, այսինքն՝ Իսահակյանի ստեղծագործության՝ ժնկյան, վեցնտիկյան և երևանյան վերջին տարիներին:

Իսահակյանն արդեն քիչ էր գրում, սակայն յուրաքանչյուր տարի մեկ կամ երկու գլուխգործոց առկա էր: Ավելի էր թեժացել կարոտը հայրենի եզերքի հանդեպ, և հենց այդ շրջանում գրվեցին «Հայաստանին», «Հայրենի ծուխը», «Հայրենիքիս» («Ակուբներից հին հայրենի...»), «Հայրենիքիս» («Պիտի փարվիմ չքնաղ լանջիդ...»), «Ուրք եմ դնում հայրենական հարկը հին...», «Հայրենիքիս» («Ցորենի ծըփուն արտերի եզրին...») բանաստեղծությունները: Բնական է, որ հանդիպումը հայրենիքի հետ 15 տարի բաժանումից հետո չէր կարող անտարբեր թողնել բանաստեղծին: Ի՞նչ տարողունակ տող է. «Պիտի փարվիմ չքնաղ լանջիդ...»:

«Հայաստանին» բանաստեղծությունը՝ գրված 1921 թվա-

կանին, մի ամփոփ խորհրդածություն է հայրենիքի անցյալի և ապագայի վերաբերյալ, և երկն ամբողջությամբ հնչում է որպես ազգային օրհներգ: Այս երկը կարելի է նաև համարել Իսահակյանի պատասխանն այն «կրիտիկոսներին» ու սնափառ տեսաբաններին, որոնք մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքների բերումով ի գորու չէին, անկարող էին ունկնդրել նրա հանճարեղ քնարին և դեռ ջանում էին Իսահակյանին «մեղադրել» գեղջկականության ու պարզունակության մեջ.

Արդարախոս ու մեծասքանչ քո հին լեզվով օրհներգված,
Լուսավորչի լույս կանթեղով երկինքներդ լուսեբանգված,
Անճառելի ու դարերի տանջանքներով հոգիացած,
Հըրաշափառ քո Հարության՝ նորամանուկ ի՞մ Հայաստան:

Իսահակյանը կարող էր և այդպես գրել՝ վեհաշունչ ու պերճալից, բայց և կարող էր գրչի մեկ հարվածով խոսել դարերի հետ.

Վա՛ռ ու հզո՛ր քո ապագան
Կայծակում է իմ դեմ.
Դու՛, հավերժող իմ Հայաստան,
Անուն քա՛ղցր ու վսե՛մ...

Եվ կամ թե հայտնաբերել հայերեն տառի հնչյունայնության աներևակայելի հնարավորությունները.

Խաժամուժ, խուժան՝ անծայր, անքանակ,
Դարեր խուժում են – խժդուժ, խոլարշավ,
Ճըչում խժածայն, դնում են բանակ
Քո ցորենաշատ դաշտերում անբավ...

Բանաստեղծական արվեստի այն դասական կատարելությանը, որ հասել էր Իսահակյանը, բացարձակ աստիճանն էր: Կա հասկացություն՝ «Հանճարը պարզության մեջ է», կա և դարձվածք՝ «Տողի պուշկինյան թեթևություն», ահա այս հասկացությունների քրեստոմատիկ օրինակը կարող է հանդիսանալ Իսահակյանի հետևյալ քառատողը.

Ասում են, թե՛ դու այնպես
Մոռացել ես ինձ այնպես,

Որ երբ անունս են տալիս,
Հագիվ միտքդ եմ գալիս...

Տարիները կատարելագործում են բանաստեղծի ձեռագիրը,
ավելի ու ավելի իմաստավորում նրա խոսքը: Թերթում ես
«Բանաստեղծություններ» հատորը և մտորում. կատարյալն ունի⁹
արդյոք սահման: Եթե սիրային պոեզիա է.

Մի մրահոն աղջիկ տեսա
Ռիալտոյի կամուրջին,
Հորդ մագերը – գետ գիշերվա,
Եվ հակինթներ՝ ականջին...

Եթե խոհափիլիսոփայական է.

Ինչպես իմ հոգին՝ անհույս ու խավար,
Անհունության մեջ՝ մոռյլ, անսահման,
Գուղձն այս հողեղեն - երկիրը թշվառ,
Եվ աննպատակ, անդուլ, անկայան,
Ինչ է քափառում, ու՞ր է թռչում նա,
Որպես կույր թռչուն անդունդի վրա...

Եթե հայրենասիրական է.

Եղան նրանք քաջ պետեր – հայեր սեպուն, հաղթական,
Աշխարհն եղավ Հայաստան և պիտ մնա Հայաստան՝
Մինչև արևը հանգչի և ցուրտ անյունը նրա
Զյունե համայն ազգերի հայրենիքների վրա:

«Բանաստեղծություններ» գիրքը մեծ դեր խաղաց Իսահակ-
յանի ստեղծագործական կյանքում: Երկարամյա ընդմիջումից
հետո նրա գրքերը կրկին վերադարձվեցին իսկական սիրոջը՝
հարազատ ժողովրդին: Եվ վերադարձվեցին ընդմիջտ: Ճիշտ է,
վերջին գրքերում արդեն քիչ էին նոր բանաստեղծությունները,
սակայն կարևորն այն էր, որ նրանք կային, նրանք վկայում էին,
որ ի հենուկս առաջացած տարիքի, խոսքի ազատության սահ-
մանափակումների, խորհրդային պատմության շա՛տ և շա՛տ ծանր
իրադարձությունների՝ 1937 թվական, Հայրենական մեծ պատե-
րազմ, 1949 թվական՝ աքսոր, անհատի պաշտամունք և այլն, և

այլն... Բայց և այնպես Իսահակյանը շարունակում էր գրել և տպագրվել հայրենիքում, ճիշտ է ոչ այն հաճախականությամբ, որ հասցնում էին իրենց գրքերը հրապարակ հանել բանաստեղծական ցեխի նոր, եռանդուն ներկայացուցիչները, սակայն Իսահակյանի գրքերից յուրաքանչյուրը մի կատարյալ երևույթ էր դառնում:

1939 – 1940 թվականներին Հայպետհրատը հրատարակեց Իսահակյանի Ընտիր երկերը երկու հատորով: Առաջին հատորն ամբողջությամբ կազմում էին նրա բանաստեղծությունները և թարգմանությունները համաշխարհային պոեզիայից:

Գրքում առաջին անգամ հրատարակվեց Իսահակյանի լավագույն խոհափիլիսոփայական քառյակներից մեկը.

Տիեզերքն այս անսահման
Իր ծանրությամբ ահագին
Կախված է սոսկ մի մագից, -
Եվ այդ մագն է իմ հոգին:

Ինչպես և Իսահակյանի ուշ շրջանի սիրային բանաստեղծությունները՝ գրված Երևանում, 1927 – 1929 թթ. և ըստ երևույթին ուղղված նույն անձնավորությանը՝ նոր հերոսուհուն, որը փոթորկել ու խանդավառել էր մեծ սիրերգակի հոգին, սակայն ոչ թե կուսական ամոթխածությամբ, այլ հավերժ կանացիությամբ, ոչ թե արևածագի մեղմ լույսերով, այլ արևամուտի կիզիչ կրակներով, ինչպես խոստովանում է բանաստեղծը.

Վերջին հորձա՛նք իմ ցնորքի,
Գրոհ տվիր կյանքիս վերջին,
Ձեռիդ անհուն բաժակ ոսկի՝
Արբեցումի հրով վերջին...

Այսպես կրթով Իսահակյանը վաղուց չէր գրել.

Աչերդ՝ սև - հուր,
Հոգիս եմ կիզում,
Մագերդ՝ սև սուր,
Սիրտս եմ թրատում...

Սա հավերժ ձգտումն է դեպի հավերժ կանացին, այդպես էլ չըմբռնված մինչև վերջ, այդպես էլ կարոտը չառած ու սիրուց չհագեցած: Սակայն բանաստեղծը գիտակցում է, որ այդ հանապարհը ոչ վերջ ունի, ոչ հատում, ոչ արևամուտ.

Ծաղկավառ ուղին գնում է կրկին,
Ուր լույս-թևերով նախրում էի ես
Երազելով քեզ, հավերժական կին...

Ոգևորված «Սասունցի Դավիթ» եպոսի 1000-ամյակի համաժողովրդական տոնակատարությամբ, որի նմանը հիրավի հայոց հողի վրա չէր եղել, Իսահակյանը գրում է «Մեր պատմիչները և մեր գուսանները» բանաստեղծությունը՝ մեր պատմության տարաբևեռ ընկալումը հայ պատմիչների և հայ գուսանների կողմից, և այդ պատումների համադրումը վերստեղծում է մեր անցյալ նանապարհի նշմարիտ պատկերը:

Հայրենասիրական ջիղը Իսահակյանի պոեզիայում տարիների ընթացքում ավելի էր թանձրանում, գորեղանում: Նա, որ պաշտամունք ուներ «Սասնա ծռեր» ազգային եպոսի հանդեպ, որ գրել էր իր եպոսատիպ ասքը՝ «Մասսա Մանուկ» պոեմը և մշակել էպոսի նյութերից մեկը, Դավիթի կրտսեր որդի Մհերի մասին «Սասնա Մհեր» պոեմը, նա, որ գրել էր հայագիտական լավագույն ուսումնասիրություններից մեկը՝ «Փորձ մեր եպոսի դիցաբանության մասին», հանձինս ազգային եպոսի տեսնում էր մի միջնաբերդ, որը թույլ չէր տա ժողովրդին կարկամել, հոգեպես ընկնվել ու տարանջատվել այն պատմական իրավիճակում, որ ստեղծվել էր 1937 – 1938 թվականների արհավիրքներից հետո, իսկ դիմացը մոռալուտ աշխարհամարտն էր: Հայրենասիրության պոռթկումը, հանձինս ազգային եպոսի 1000-ամյակի տոնակատարության, հավատ ներշնչեց ժողովրդին սեփական ուժերի հանդեպ, հարգանք հարուցեց անցյալի պատմության և մշակույթի հանդեպ:

Հպարտությունը անցյալի պատմությամբ հայրենասիրական վերելքի նանապարհ էր բացում ու հավատ էր ներշնչում ժողովրդին: Այս գաղափարաբանության խտացումն էր Իսահակյանի «Մեր պատմիչները և մեր գուսանները» բանաստեղծու-

թյունը.

...Գուսանները մեր խանդավառ, առջևները գինի և հաց, Վիպերգեցին հաղթանակը դյուցազնների մեր մեծագործել ծաղրեցին պարտությունը ոսոխների մեր բյուրավոր: Եվ հյուսեցին պատմությունը հավերժացող ժողովուրդի, Վառ հավատով փառքերը մեր ավանդեցին որդոց որդի. Տեսան շքեղ մեր ապագան, անընկեղի ազատ ոգին...

Երբ լույս են տեսնում նման բանաստեղծություններ, իսկ Ընտիր Երկերի երկրորդ հատորում՝ «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, Իսահակյանը չէր կարող չապրել բերկրանքի պահեր: Կարելի է արդյոք որոշել երջանկության այն աստիճանը, երբ հեղինակը զգում է, թե ի՞նչ սիրով է ժողովուրդը ընթերցում իր երկերը և մեծարում իրեն համաժողովրդական հարգանքն արտահայտող մի բառով՝ Վարպետ:

Այս շրջանում Իսահակյանը դեռևս ինքն էր կազմում իր գրքերի տեքստերը և հետևում դրանց հրատարակության ընթացքին: Ընտրանու երկու հատորներից հետո Երևանում 1943 թվականին հրատարակվեց Իսահակյանի բանաստեղծությունների Հատընտիրը: Թեև պահը շատ դրամատիկ էր, պատերազմի բեկումնային տարին էր, սակայն հենց նման շրջանում է առավել զգացվում մեծ պոեզիայի կարիքը: Գիրքը հոյակապ նվեր էր բազում զրկանքներ կրող, բայց և արիաբար այդ զրկանքներին դիմակայող մեր ժողովրդին: Այս ժողովածուում բանաստեղծությունները, ի տարբերություն նախորդ գրքերի, ներկայացված էին ժամանակագրական կարգով: Այնուհետև այս կարգը կկիրառվի հետագա բոլոր ժողովածուներում: Առաջին անգամ Վարպետի պատերազմական շրջանի հատորում լույս տեսան այնպիսի նշանակալից պոետական գործեր, ինչպես՝ «Հայրենիքիս» («Ցորենի ծրփուն արտերի եզրին...»), «Ա՛խ, երանի չծնվեի...», «Նոր տարվա առավոտյան», «Ողջուն ամենքին», «Ամառվա կապույտ անդորր գիշերին...», «Բինգյոլ», «Ռազմակոչ», «Հայ նարտարապետությունը»:

Հայրենի հողը, հայրենի բնությունը, Արարատը, Արագածը, Սևանը, Էջմիածինը հոգեկան վիթխարի ուժ էին ներշնչում

աշխարհի բազում ու բազում ճամփաներ անցած, սակայն այդպես էլ անդորր ու երջանկություն չգտած բանաստեղծին: Այլ էր հայրենիքը, հայրենի շունչն ու ոգին, հայրենի լեռներն ու աղբյուրները մի առանձին իմաստ էին տալիս նրա քնարին: Իսահակյանը ողջ կյանքում առանձնահատուկ վերաբերմունք ուներ Սևանա լճի և կղզու հանդեպ, իր լավագույն ստեղծագործություններից մեկը նա անվանել էր «Կապուտաչյա դիցուհի», Սևանի ափին էին գրվել մի շարք երկեր.

Ամառվա կապույտ, անդորր գիշերին,
Ժայռի կատարին նստել եմ մենակ՝
Հայացքըս հռաժ նիրհ մտած ծովին:

.. Պա՛հ երանավետ և նվիրական,
Անհուն լուսություն տիեզերական:
Ես՝ տեսնում եմ ինձ, ես՝ լսում եմ ինձ
Ես՝ զգում եմ ինձ, ճանաչում եմ ինձ:

Այո՛, Իսահակյանը գտել էր հոգեկան այն հանգիստը, այն ներդաշնակությունը, որ որոնել էր մշտապես և սակայն դրա համար մի ողջ կյանք էր պետք: Բանաստեղծը և Սևանա լիճը իրար շատ էին նման թե՛ խորհրդավորությամբ, թե՛ նակատագրերով... Այն հազվագյուտ երանավետ պահերը, որ զգացել է ալեգարդ բանաստեղծը կյանքի արևամուտին, հաճախ կապված են եղել Սևանա կղզու հետ: Սևանի ջրերի հարևանությամբ է նա կերտել իր պոեզիայի հրաշալիքներից մեկը՝ «Բինգյուլը»: Կարո՞տն էր այն գերության մեջ մնացած հայրենի սարերի ու լեռների հանդեպ, իր այդպես էլ չվայելած սիրո հանդեպ, թե՞ գարնան խինդն ու եզակի բույրը, որ գալիս էր Սևանա կղզու խոտերից ու ծաղիկներից, այն խենթացնող հովը, որ իրեն Բինգյուլն էր հիշեցնում.

Երբ բաց եղան գարնան կանաչ դռները,
Քնար դառան աղբյուրները Բինգյուլի.
Շարվե շարան անցան զուգված ուղտերը,
Յարս էլ գնաց յայլաները Բինգյուլի:

... Մոլորվել եմ, ճամփաներին ծանոթ չեմ,

Բյուր լներին, գետ ու քարին ծանոթ չեմ.
Ես պանդուխտ եմ, էս տեղերին ծանոթ չեմ,
Քույրիկ, ասա, ո՞րն է համփան Բինգյուլի:

«Բինգյուլ» անվամբ բանաստեղծությունն՝ «Շընկշընկալով հովն է վըշում/Ջով Բինգյուլի լանջերից...», Իսահակյանը գրել էր 1893 թվականին, իր պատանեկության շեմին և տպագրել «Երգեր ու վերքերում» (1898): Թեև անցել էր կես դար, մի ողջ կյանք, բայց Իսահակյանի քնարը ասես նույնն էր մնացել, նույն ներշնչանքը, խինդը, կիրքը, թափը: Չնայած բանաստեղծը ասում էր. «Ինձ ի՞նչ, ավաղ, բլբուլները Բինգյուլի...», սակայն հենց նրա համար էին «բլբուլները Բինգյուլի»: Ապա թե ոչ կգրվե՞ր արդյոք 66 տարեկանում «Բինգյուլի» նման բանաստեղծական հրաշալիքը: Պատահական չէ, որ այս բանաստեղծության հետ էլ նույն հրաշքը տեղի ունեցավ, ինչ Իսահակյանի քնարերգության բազում երկերի հետ. երբ դեռ ձեռագրի թանաքը չչորացած՝ ժողովուրդը այն առանց որևէ միջնորդի «սեփականաշնորհեց», այսինքն՝ երգի վերածեց:

«Երաժշտությունը ժողովրդական» բնորոշումը եղել է Իսահակյանի պոեզիայի մշտական ուղեկիցը: «Բինգյուլը» երգի վերածված նրա վերջին երկը եղավ:

Եվ սակայն մենք գիտենք, որ Հայրենական պատերազմի դաշտերում հայ զինվորը երգել է «Որսկան ախպերը»: Ժողովուրդը Իսահակյանի պոեզիային վերաբերվել է ինչպես իր ստեղծածին, այնպես, ինչպես վերաբերվել է «Նարեկին», Սասնա էպոսին, բանահյուսական երգերին ու հեքիաթներին: Սա բարձրագույն գնահատականն է, որ կարող է տրվել գրականության դասականի ստեղծագործությանը:

Իսահակյանի երկերի առաջին բազմահատոր ժողովածուն (4 հատորով) լույս տեսավ 1950 – 1951 թթ.: Առաջին հատորը ամբողջությամբ հատկացված էր բանաստեղծություններին, այն Իսահակյանի քնարերգության ամենաընդգրկուն հավաքածուն էր (322 էջ), որի բնագրերը կազմվել էին հեղինակի մասնակցությամբ: Հատորի բանաստեղծությունների մի մասը ծանոթագրված էին, և բերված էին նաև նրանց բնագրային տարբերակ-

ները. այս աշխատանքը կատարել էր գրականագետ Արամ Իննիկյանը:

Իսահակյանը, որն այնքան մեծ նշանակություն էր տալիս իր յուրաքանչյուր բանաստեղծության տողին ու բառին, այս հրատարակության համար բազմաթիվ երկեր նորից ենթարկել էր մշակման, խմբագրել: Այնպես որ հատորը կարելի է համարել Իսահակյանի չափաժոյի լավագույն գրքերից մեկը: Թերթելիս կարծես զգուժ ես Իսահակյանի ձեռքերի ջերմությունը, նրա շունչը, նաշակը: Գիրքը, իրապես, Իսահակյանի բանաստեղծական ուղու ամփոփումն էր, մնայուն մի կոթող:

Հայ ընթերցողը գիտի, որ Իսահակյանը պաշտամունք ուներ գրքի հանդեպ: Որքան էլ մեծ լիներ նրա անունը և փառքը, սակայն նա միշտ էլ մեծագույն պատասխանատվությամբ է մոտեցել իր գրքերին (խոսքը այն գրքերի մասին է, որոնք տպագրվել են իր հայացքի ներքո)՝ գիտակցելով, որ գիրքը դարերի համար է: Գուցե և այս է պատճառը, որ նա իր մեծ կյանքի ընթացքում համեմատաբար քիչ է հրատարակվել:

1955 թվականին, բանաստեղծի 80-ամյակի նախօրեին, երբ լույս տեսավ Իսահակյանի Երկերի մեծադիր մեկհատորյակը, Վարպետն իրապես ապրեց հոգեկան բերկրանքի պահեր, հատորը նրա ողջ ստեղծագործության յուրօրինակ հատընտիրն էր, Երկար սպասված գիրք: Գրքի տեքստերը կազմել էր Արամ Իննիկյանը, սակայն բանաստեղծությունների բաժինը արված էր Վարպետի անմիջական մասնակցությամբ: Նա, չնայած այնքան տպագրված ու հայտնի գործերին, արել էր մի շարք նոր խմբագրումներ ու հղկումներ: Հոբելյանական մեկհատորյակը հանդիսացավ Իսահակյանի կենդանության օրոք տպագրված վերջին գիրքը, ուստի և այն համարվում է բանաստեղծի վերջին կամքի արտահայտությունը: Այս հատորում, ի թիվս բազմաթիվ հայտնի գործերի, գետեղված էին նաև տարբեր տարիներին գրված մի շարք բանաստեղծություններ, որոնք առաջին անգամ էին լույս տեսնում՝ «Լուսնակ գիշեր, լույս ուրու...», «Ոտք եմ դնում հայրենական հարկը հին...», «Երազիս մեջ Անին տեսա...», «Ա՛խ, մի անգամ ոսկետերև աշունքին...», «Ամեն ինչ ունայն, երազ անցավոր...», «Ավիկին»:

Վերջին գործը յուրովի բանաստեղծական կտակն էր ուղղված թողանը և նրա միջոցով՝ նոր սերնդին: Բայց ամենից առաջ սա հայրենասիրական պատգամ էր. հայրենասիրություն՝ ահա՛ Իսահակյանի ստեղծագործության սուրբ սրբոցը.

...Անդալանան, անհուն սիրով
Հայրենիքիդ լինես պաշտպան.
Եթե նրա սիրո համար
Մի սխրալի գործ կատարես –
Զըհոխորտաս, լինես խոնարհ:
Եվ իր պարտքը նիշտ կատարած
Մարդու նման՝ իիդնդ անդորր,
Ապրես ուրախ ու բախտավոր...

Պոեզիայի մեջ անմահության դուռը հասած բանաստեղծը գիտակցում է, որ ինքը զուտ մարդկայնորեն էլ անմահ է՝ հանձնա իր շնորհի: Ուստի, իր վերջին համեստ, բայց և խորիմաստ պատվիրանն է թողնում նրան.

Եվ մեն-մենակ, տարին մի օր
Այցի ելնես մամոռտ շիրմիս,
Կանգնես լռիկ, խորհես մի պահ,
Իմ կաթոգին սիրած տղա:

Իսահակյանի բանաստեղծության միասնականությունը, խոհափիլիսոփայական ուղղվածությունը, մտածելակերպի ժողովրդայնությունը, լեզվի շքեղությունը և պոետական արվեստի կատարելությունը մի բացառիկ երևույթ է, և այն հայ ժողովրդի, հայ մշակույթի անանց հպարտությունն է:

Եվ մենք հանձնում ենք ներկա հատորը ընթերցողին՝ յուրովի կրկնելով Իսահակյանի պատգամի հայտնի խոսքերը.

Հերթը հիմա քոնն է մի պահ.
Դու էլ նայիր սեգ՝ ճակատին,
Ու անցիր...

Ավիկ Իսահակյան

ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Ա	
«Ագռավների գորշ բներով...»	345
Ազատության Ջանգ	290
«Ագիգ մերիկ, քեզի թողի...»	181
«Ախ, ալ-վարդի, սիրո վարդի...»	135
«Ախ, անհուն սերես ունեի սրտիս մեջ...»	219
«Ախ, աչերըդ արև ու մութ...»	279
«Ախ, աչերիս մեջ հուր մի՛ որոնիր...»	196
«Ախ, ասացին ինձ, թե մեռել ես դու...»	436
«Ախ, ես սիրու ճամփի փուլում...»	215
«Ախ, երանի չըծնվեի...»	483
Ախ, երեսն էլ	129
«Ախ, ընկեր իմ, ի՞նչ ես փնտրում...»	159
«Ախ, իմ ճամփես մոլոր գընաց...»	138
«Ախ, իմ սիրուս վառ գարունը թռչնեցավ...»	305
«Ախ, իմ սիրտըս, վախ, իմ սիրտըս...»	136
«Ախ, հեռվից հեռու է, թող ծունր իջած...»	311
«Ախ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...»	191
«Ախ, մի անգամ ոսկետերև աշունքին...»	487
«Ախ, մի սիրտ լինե՛ր մաքուր սիրով լի...»	198
«Ախ, ուռենի, վշտի ս ընկեր...»	83
«Ախ, սար ու ձոր կարմիր-կանանչ...»	356
«Ախ, սիրտս անմեր ու սիրտս անմեր...»	285
«Ախ, քու սիրուց շատ հիվանդ եմ...»	197
«Ահա նորեն գարուն եկավ...»	429
«Աղբյուրի մեջ մի մարալ...»	209
«Ամառվա կապույտ, անդորր գիշերին...»	494
«Ամեն անգամ, երբ նայում եմ...»	422
«Ամեն գարունքին վառ ծաղկունանց հետ...»	406
«Ամեն գարունքին...»	390
«Ամեն գիշեր իմ պարտեզում...»	57
«Ամեն ինչ ունայն, երազ անցավոր...»	513
«Ամայի մովը ընկավ ծովը...»	123
«Ամայի փեշով մեկ հավք անցավ...»	133
«Այն վառ աստղերը, որ ջինջ երկնքից...»	221
«Այն վառ երազ եր...»	117
«Այս աշխարհը անմիտ խաղ է ու երազ...»	447
«Այս ուռու տակ մենք երգեցինք...»	218
«Այս ջինջ գիշերիս անուշ կըխըշշան...»	284
«Այսպիսի դառն, դաժան օրերում...»	312

«Այսօր ձեր տուն մեծ խնջույք կա...»	243
«Այցի եմ գալիս քեզ մոտ ես հանախ...»	437
«Անապատում, միրաժի մեջ մի բեղվիմ...»	319
«Անգիր, և՛ անհայտ, և՛ անհիշատակ...»	373
Անդարձ գնացած	301
Անի	458
«Անհա՛յտ, անորո՛շ, անձև՛ տենչերով...»	155
«Անհայտ ծովերի լազվարժ փերում...»	376
«Անհուն եթերից, աստղի կ'լուսափայլ...»	63
«Անհուն երկնում աստղերն անշեջ...»	110
«Անհուն վրեժի և ատելության...»	328
«Անմահ արևի վառ գգվանքի տակ...»	365
«Անո՛ւշ մայրիկ, օրոր ասա ...»	84
Անտուն գիշերներ	89
«Անտուն բռնակա, իմ խեղճ, տխուր երգ...»	276
«Անտուն քամու պես փակ դուռըդ, գիտե՛ս...»	322
«Աշխարհը վառ էր անուշ երգերով...»	275
«Աշնան ծաղիկներ...»	441
«Աշնան պղտոր, պղտոր ամպեն...»	180
«Աշո՛ւն է, քամի...»	402
«Աչերդ՝ սև-հուր...»	468
«Ապրած իմ կյանքից...»	355
«Ապրում եմ մենակ, մարդկանց մեջ օտար...»	104
Առաջին արցունքները	430
«Առավոտ պահին...»	408
«Առավոտուն ծով նահանջում...»	327
«Ասում են, թե՛ դու այնպես...»	453
Ավետիք Մալոյանի անմահ հիշատակին	119
Ավիկին	514
«Արագի փիղն բոստանս լինի...»	267
Արագին	253
«Արարչագործ աստղի առաջ...»	321
«Արծի վ սևաթույր, արծի վ լեռների...»	352
Արմենակ Ալխալյանի անմոռաց հիշատակին	353
«Արտուն՝ ուսին, վարդը՝ սրտին...»	130
«Արևելքից մի հավք եկավ...»	211
«Արևի տակ սոսկ մի օր է լինելու...»	479
«Արևն իջավ սարի գլխուն...»	62
Բ	
«Բաղերը վայրի բռան շվարած...»	326
«Բալես ունի հնդու-մաթա...»	69
«Բախտը ինձնից թըռավ, գնաց...»	398
«Բանդըս բացե՛ք, ազատ թռնեմ...»	124

«Բանդիս վըրա, սըրտիս վըրա...»	121
«Բարով քեզի, ազիզ յա ր...»	60
«Բարև կուտամ, չես առնի...»	223
Բինգյոլ	92
Բինգյոլ («Քույրիկ, ասա, ո՞րն է նամական Բինգյոլի...»)	495
Գ	
«Գազաթներին մով սարերի...»	348
Գայանեի երգը	509
«Գարո՛ւնն է ծաղկել իմ շուրջը հիմա...»	380
«Գարունն եկավ կարմիր-կանանչ...»	364
«Գետակի վրա...»	417
«Գերեզմանըս անհայտ լինի...»	214
Գերունու երգը	510
«Գիշեր է, քամի...»	409
«Գիշերը պատեց իմ դուռն ու երդիկ...»	387
«Գիշերն եկավ, աստղերն ելան...»	86
«Գիշերն եկավ, գով-հովն ընկավ...»	101
«Գիշերն երազով, գօրը կարոտով...»	220
«Գիտե՛մ, երկիրը շա՛տ դարեր հետո...»	313
«Գիտե՛մ, խաչըդ ծա՛նր է, հսկա...»	126
Գիրք Ծննդոց	480
Գուրգենի անմահ հիշատակին	228
«Գուցե իմ հեծծանք, հառաչք և մըրմունջ...»	272
«Դրկիր ինձ մեղմիկ...»	434
Դ	
«Դա՛րդըս լացեք, սարի սըմբուլ...»	97
«Դառն ու տրտում...»	415
«Դարդը հետս է, հետըս կուգա...»	186
«Դարդը սրտիս նամփա ընկա...»	192
«Դարդոտեմ, դարաքաշ եմ...»	199
«Դեպի անապատ հողմը կըսուրա...»	250
«Դի՛ր կրծքիդ տըրտում...»	435
«Դո՛ւ անցորդի պես քեզ միայն ըզգա...»	303
«Դո՛ւ մի՛ սիրիր իմ աչերը...»	59
«Դո՛ւ չի՛նջ և հե՛զ քիթեռես...»	263
«Դու գնացիր, - ես մնացի...»	245
«Դու ինձ ասացիր-հեռացի՛ր գընա...»	375
«Դու մերժեցիր ինձ, չըկանչեցիր ետ...»	371
«Դու նըխշուն նուռ՝ զառը վրադ...»	208
Դու չես հասկանա	362
«Դուման դառավ ծովը բոլոր...»	187
«Դուռըս փառած՝ կըծեծե քամին...»	391

Ե	331
«Նդբայրության կամ բե սիրո...»	143
«Նդնիկները լուսաբացին...»	374
«Ես աշխարհի մեջ երազն եմ սիրել...»	280
«Ես գիտեմ մ, գիտեմ մ, որ կյանքիս շեմքից...»	87
«Ես երգիչ եմ – երկնի թիթեռ...»	292
«Ես լալ կուգեմ, երգել տխուր ու քափառել...»	72
«Ես ծերացա... մի՛ զարմանար...»	330
«Ես կուգեի արևավառ...»	432
«Ես հովիկ լինեի...»	333
«Ես ձեզ ասում եմ, որ ժամն է հասել...»	281
«Ես ձեզ ասում եմ՝ կըգա Ոգու սով...»	184
«Ես որ մեռնիմ ու իմ վերքից...»	183
«Ես որ մեռնիմ՝ ինձ կբաղեք...»	80
«Ես ունեի մի նուան ծառ...»	103
«Ես չեմ ուզում արև ցոլա...»	503
«Ետ դառնար հիմա հասակըս մատաղ...»	203
«Երազ («Սուսան սարերի շրվաքն էր ընկել...»)	105
«Երազ տեսա – ձեր տան առաջ...»	368
«Երազ իս տեսա՝ օրո՛ր ու շորո՛ր...»	410
Երազ («Օտար երկիր էր գնացել որդին...»)	476
«Երազ իս մեջ Անին տեսա...»	172
«Երազ իս մեջ ծովը տեսա...»	249
«Երազ իս տեսա, որ ծովի ափին...»	360
«Երազ իս տեսա, որ մայրս՝ թշվառ...»	231
«Երբ ես մեծացա, տղամարդ դարձա...»	484
«Երբ մանուկ էի, ընկերներս հետ...»	502
«Երբ որ մահս գա...»	400
«Երեկ գարունն էր...»	164
«Երկաթե ցուպ ձեռքս առնեմ...»	162
«Երկինքը ջինջ, քարմ ու անուշ...»	315
«Երկինքն հիասքանչ, շքեղ, լուսալից...»	418
Երկու բռնուն	472
«Երկու մանուկ՝ տղա-աղջիկ...»	278
«Երևե՛կ ձեզի, զբմբուխտ սարե՛ր...»	137
«Երևե՛կ, ես է՛լ, ալ թիթեռնե՛ր...»	288
Երուշիկի հիշատակին	161
«Եվ այս մըռայլ, խո՛ւ աշխարհում...»	316
«Եվ անապատից, հեռո՛ւ ծովերից...»	332
«Եվ արծիվ մի սև իջավ սըրարշավ...»	118
«... Եվ ես կյանք մտա...»	274
«Եվ հոգիս արքնած, վառված, տոգորված...»	260
«Եվ նամփեթի մեջ, ամայի դաշտում...»	

«...եվո՞ւ ւշ գիշերին հոգնած մի ալիք...»	251
«Եվ սերըդ սիրտըս կարեւեր խոցեց...»	294
«Եվ վաղո՞ւց, վաղո՞ւց խո՞րքուն է մըտած...»	270
Զ	
«Զմրուխտյա երգեր, երազներ շքեղ...»	314
«Զորահավաք էր: Շտապ տուն եկավ...»	433
Է	
«Է՛յ դու, ջահել, հպարտ հասակ...»	329
«Է՛յ դու մահվան անմահ աշխարհ...»	227
«Է՛յ կանանչ ախպեր, դու բարով եկար...»	259
«Է՛յ, ջան՝ հայրենիք, ինչքան սիրուն ես...»	234
«Է՛լ ինչո՞ւ երգեմ. — այսպես օրերում...»	165
«Էդ ի՞նչ կըրակ կանես, մերիկ...»	151
«Էն ամպի նըման խուլ որոտումով...»	286
«Էս ի՞նչն է ամպում գիլ թւին կուտա...»	265
«Էս նամփեն ոլոր-մոլոր...»	98
«Էս ջինջ աղբյուրն է՝ ուրախ, կարկաչուն...»	264
«Էս սարերի սիրուն լալեն...»	140
«Էս քարփի տակ խորունկ փորեմ...»	153
Ը	
«Ընկե՛ր. միշտ հառա՛ջ...»	90
Ընկերիս հիշատակին («Ա՛խ, նորից եկավ լալազար գարուն...»)	296
Ընկերիս հիշատակին («Ան ամպերին ամպմ՝ ել հասավ...»)	190
«Ընկերներս վաղ եմ մեռել...»	213
Թ	
Թամարայի երգը	508
«Թարթիչներդ շուք կուտան...»	451
«Թափ կուտամ թւերս և կըսավառնեմ...»	257
«Թափվեցին տերևներն աշնան ծառերից...»	115
«Թե՛ իմ բախտը աստղիկ լիներ...»	169
«Թե՛ դեպի կյանքը, թե՛ դեպի մարդիկ...»	64
«Թե՛ մարդ, թե՛ հավը ընկեր ունի...»	146
«Թռած սիրո գառ թւերով...»	350
Թռչունների երգը	498
«Թռչուններն ուրախ...»	426
Ժ	
«Ժեռ, սև քարը սրտիս վրա...»	248
Ժողովրդական բայաթիներ	224
Ժողովրդի երգը	506
Ի	
«Ի՞նչ օրի հասա, սև օրի հասա...»	200
«Ի՞նչ ես գազագում, ի՞մ վիրավոր սիրտ...»	296
«— Ի՞նչ ես լալիս, անգի՛ն ընկեր...»	469

«Ի՞նչ պիտ լինեմ կյանքից հետո...»	478
Իմ աղոթքը	302
«Իմ այրող վշտից սիրտըս է մաշվել...»	241
Իմ բլբուլին	139
«Իմ հոգին տարագիր մի բռնուն...»	340
Իմ նիրվանան	512
Իմ ուղին	246
«Իմ սիրտը՝ բունոտ, իմ սերը՝ ասող...»	366
«Իմ սիրտն այնտեղ է – հայրենի հզոր...»	342
Իմ փերին	77
«Ինձ տեղ տվեք, Սիփան սարե՛ր...»	230
«Ինչի՞ս է պետք սազն ու շըվին...»	141
«Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, հիմա այսպես...»	464
«Ինչպե՞ս կուզեմ սիրտս բաղեմ...»	188
«Ինչպես ուշ աշնան...»	308
«Իրիկունն եկավ, հավքերն առան...»	277
«Իրիկունն եկավ, տնե-տուն մտավ...»	242
Լ	
«Լա՛ց, իմ նազելիս, լա՛ց դա՛ռն ու անհո՛ւն...»	361
«Լագուր երկնքով ամպեր են անցնում...»	299
«Լալկան ուռին մեղմ կը խշշա...»	171
«Լավ օրերիս երգը մոռցած...»	189
«Լեռները՝ դալար, հպարտ հորձանքով...»	323
«Լեռների լանջում, ծանրը հողի տակ...»	349
«Լըսում եմ դողանջն տիեզերական...»	300
«Լորինների տակ...»	407
«Լուռ գիշերին հեռու տեղից...»	111
«Լուռ գիշերին մտքիս դիմաց...»	163
«Լուռ է ու խավար...»	439
«Լուռ պարտեզում սըրտատըրոփ, սիրատենչ...»	335
«Լուսինն, ինչպես քընհատ կարապ...»	157
«Լուսնակ գիշեր, լույս-ուրու...»	372
«Լուսնյակ գիշերին քայլում եմ մենակ...»	452
Խ	
«Խղճա՛ ամենքին...»	454
Ծ	
«Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...»	68
«Ծաղկավառ ուղին գնում է կրկին...»	473
«Ծաղկից հյուսված դու երազ...»	363
«Ծաղկունքը գարնան...»	397
«Ծամերդ հյուսել...»	255
«Ծառերի վրա աշունը դալուկ...»	449
«Ծառիս վրա մի գորշ բռնուն...»	411

«Ծո՛վ, եկան ազգեր և քո շառաչին...»	456
«Ծովի ծոցից վալրի մի բադ...»	173
«Ծովն ալեկոծ, սանձակոտոր...»	193
Կ	
«Կարծես՝ երեկ եր...»	399
«Կենսական ծովի հույզերի միջին...»	102
«Կեռասենին ծաղկեց կրկին...»	385
«Կըննիոներն այս վեհ հըսարտ նակատիս...»	182
«Կըռունկները շարա՛ն-շարա՛ն...»	128
«Կըտեսնեմ ահա, – լուռ երեկոյին...»	388
«Կյանքըս դալար ու լալազար...»	205
«Կյանքի ժխորից մտա անապատ...»	256
«Կյանքի կովում ամենքը դեմ ամենքին...»	339
«Կնոջն ուզեցի հավատալ նորից...»	337
«Կուզե՛ս լինիմ վշտի ցողեր...»	78
«Կուզեի լինել գարնան արեգակ...»	222
«Կուզենայի, երբ կրկին...»	455
Կտակ	423
Հ	
«Հագա՛ր բարով, հսպարտ սարե՛ր...»	229
«Հագար ու մեկ ցավ եմ քաշեր...»	158
Հայ նարտարապետությունը	504
Հայաստանին	444
«Հայոց գեղջուկի ծավալուն արտե՛ր...»	424
«Հայրենի աղբյուր...»	401
«Հայրենի գետի զմրուխտ ավերին...»	392
Հայրենի ծուխը	465
Հայրենիքիս («Ակուբներից հին հայրենի...»)	460
Հայրենիքիս («Պիտի փարվիմ՝ չքնաղ լանջիդ...»)	461
Հայրենիքիս («Ցորենի ծըփուն արտերի եզրին...»)	474
«Հայրենիքից հեռու, մի օր...»	431
«Հասակդ սոս, քայլվածքդ սեգ...»	324
«...Հավատըս հանգավ...»	150
«Հարևանիս որդին մեռավ...»	443
Հացի երգը	343
«Հեծլըլտող քամին, հեծլըլտող քամին...»	386
«Հեռավոր ծովի լռիկ ավերում...»	369
«Հեռո՛ւ ավերում միտքըս թափառեց...»	116
«Հեռու անտառում ծաղկում է հսպարտ...»	470
«Հիմա հեռավոր, վեհ Հիմալայան...»	325
«Հոգի կուտամ, հոգի տո՛ւր ինձ...»	67
«Հոգիս մըռայլ էր մըրըրկի նըման...»	258
«Հոգնած եմ, անտառ, հոգնած, ուժասպառ...»	75

«Հոգնած ծովը՝ փրփուր բերնին...»	170
«Հոգնած նալում եմ քեզ, մելամաղձոտ...»	201
«Հովերն առան սա՛ր ու դարե՛ր...»	94
«Հովը բարակ կըշընկշընկա՛...»	347
Զ	
«Զայնըս հնչում է խավարի խորքից...»	244
«Զմեռն անցավ, եկավ գարուն...»	262
«Զյուն է գալիս, ու թախծալիր...»	405
«Զյունն է եկել, ծածկել հիմա...»	425
Ճ	
«Ճամբես արունի հետք բողեր, կերթա...»	235
Մ	
Մահը	367
«Մանկալ ես, բեզարած ես...»	100
«Մայրի՛կ, հիվանդ եմ, սիրտըս քրքրված...»	107
«← Մայրի՛կ, նայիր, արևն ի՛նչ պես...»	202
Մայրիկիս	99
«Մայրս տեսավ ինձ շա՛տ տխուր...»	106
Մանկություն	475
«Մանկուց գիտեմ, որ ամեն մարդ...»	148
«Մատաղ սիրտըս խաս-բաղի պես...»	178
«Մարգարիտնե՛ր վըզիդ շուրջ...»	438
«Մարդկանց խոսքերին է՛լ չեմ հավատում...»	384
Մեծ հաղթանակի օրը	511
«Մեկը չեղավ, որ իմանար վշտերս...»	306
«Մեղեդիներով գարունն է փթթել...»	450
«Մեղմիկ քայլում է երեկոն քնքուշ...»	394
Մեղքի և զղջման երգեր	358
«Մենակ մանկության օրերն են անո՛ւշ...»	297
«Մենակ, անընկեր ձեր գիրկն եմ ընկել...»	95
Մենակի (Ե.Առստամյան) նվիրական ստվերին	338
«Մեր կյանքի ամեն վայրկյանը անցնող...»	515
Մեր պատմիչները և մեր գուսանները	486
Մ.-ի հիշատակին	357
«Մի երեխա քնից գարթնել...»	492
«Մի թռչուն եկավ...»	428
«Մի խոստանար ծագել նորեն...»	71
«Մի մրահոն աղջիկ տեսա...»	457
«Մի՛ թե պիտի թողնիմ, թողնիմ...»	74
«Միշտ երկրե երկիր, ինձանից հեռու...»	446
«Միշտ գգում եմ ես, որ մի հեռավո՛ր...»	334
«Մնացի կարոտ իմ հայրենիքին...»	289
«Մշուշը ծածկեց դաշտերը անձիր...»	377

«Մշուշն եկավ, բւը փռեց...»	174
«Մութ անտառով լուռ ման կուգամ...»	154
«Մութը գրկած գետ ու գետին...»	91
«Մռայլ ամպերից, հըգոր կայծակով...»	307
Մռայլ բանտիս նեղ լուսանքից.....	125
Յ	
«Յա՛ր, աչերըդ արեգական...»	346
«Յարըս նստել վանքի դռան...»	142
Ն	
«Նա մի փոքրիկ աղջիկ է...»	421
«Նազան-աղջի կ, Շուշան-Շուշի կ...»	79
«Նա յու՛մ են ցուլուն աստղերը անշեջ...»	113
«Ներկա եղա սիրեկանիս պսակին...».....	271
«Նման գայլերի խըմբին ամենի...»	320
Նոր տարու գիշերը	440
Նոր տարվա առավոտյան	488
«Նորից եկան գարնան անո՛ւշ օրերը...»	282
«Նվեր ընկերիս (Ինձի կըսես – «Ինչո՛ւ կուց-կուց...»)... ..	185
«Նրանք իմ կյանքը երազ դարձուցին...».....	317
Շ	
«Շա՛տ եմ տանջվել այս աշխարհում...»	515
«Շառաչելով մի վառ աստղիկ ...»	147
«Շատ մի տխրի՛ր, շատ մի խնդար, սիրելիս...»	304
«Շարա՛ն-շարա՛ն ամպերն եկան...»	134
«Շափա՛ղ կուտաս բաղի միջին...»	354
«Շղարշ-ամպերն երկինքն առան...»	112
«Շուշան աղջի կ, քու գերին եմ...»	76
«Շուրջըս ապրում են բյո՛ւր-հագա՛ր մարդիկ...»	210
Ո	
«Ո՛չ իշխանություն, ո՛չ կռիվ, ո՛չ կին...»	370
Ողկույզ	175
Ողջուն ամենքին	490
«Ոսկի բիրեռնե՛ր – ոսկեհուր աստղե՛ր...»	395
«Ոտք եմ դնում հայրենական հարկը հին...».....	463
«Որպես հառաչ՝ լըքյալ, տըրտում...»	65
«Որսկան ախպե՛ր, սարեն կուգաս...»	269
«Որտե՛ղ է ընկած...»	378
«Որտե՛ղ պիտի հանգչի մի օր...»	396
Չ	
«Չգիտեմ, քե՛ն ո՞ւր...»	382
Պ	
«Պա՛ղ-պա՛ղ փըչեց աշնան քամին...»	149
Պանդուխտի երգ («Քիչ կը մնա սիրտս պատռի...»)... ..	177

«Պատերազմ անեղ...»	416
«— Պարզըկա գիշե՛ր...»	82
Պոմպեյի մեջ	448
Ռ	
Ռազմակոչ	496
Ռավեննա յում	462
Ս	
«Սալմո ձորերում, կըռվի ձորերում...»	232
«Սավառնում ես ցնծությամբ վառ...»	482
«Սարի հովի պես ամպերի փեշով...»	261
Սերոբի հիշատակին	216
«Սի րտ իմ, սպասի՛ր, գուցե արշալույս...»	73
Սիմոն Ջավարյանի հիշատակին	403
«Սիրածներիս կորուստի հետ...»	442
Սիրելի հերոս Ս.Գ.Ջաքիյանի անմահ հիշատակին	501
«Սիրեցի, յարըս տարան...»	194
«— Սիրո՛ւն աղջիկ, երկիր լինիմ...»	160
«— Սի րտըս երկինք է...»	85
«Սիրտըս մեռեր է ծանր դարդիս տակ...»	167
«Սոսիները կըսոսափին...»	127
«Սուր սարերը ձուլն է պատեր...»	145
«Սուրբ հայրենիքս երգել կուզեի...»	266
«Սրտիս վրա մի վարդ-ամպ կա...»	156
«Սև ամպերեն, ամպի սրտեն...»	226
«Սև աչերեն շա՛տ վախեցի՛ր...»	144
«Սև միզարըս նոնք եմ արեր...»	131
«Սև-մուր ամպեր նակտիդ դիզվան...»	179
Սֆինքս	485
Վ	
«Վալում է քամին՝ ցուրտ, ձմեռնամուտ...»	379
«Վառ արևի շողքը խաղաց...»	122
«Վառ երկինքը լուռ գիշերով...»	268
«Վարդի շրթունքըդ, աղջի՛կ աչագեղ...»	310
«Վեհ ազատության սերը չէ մենակ...»	233
«Վերջալույսին ոսկեշող...»	471
«Վերջին հորձա՛նք իմ ցնորքի...»	467
«Վտարված եմ ես...»	381
Տ	
«Տանջված սիրտս քո առջև բացի...»	166
«Տարիներ հետո քեզ տեսա նորից...»	225
«Տեսա յարս ալ ու վալա...»	212
Տիեզերական Ջանգ	207
«Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ...»	96

«Տիեզերքի սահմաններից դուրս գալի...»	516
«Տիեզերքն այս անսահման...»	477
«Տխր էր, գլխակո՛ր, սիրտս դարդի ծով...»	252
«Տոբը այրեց վարդըն անուշ...»	58
Ց	
«Ցաված սիրտըս երգեր հյուսեց...»	61
«Յերեկվա ոսկի լույսերը մեռան...»	419
«Յուրտ է օրը – բո՛ւք ու խավա՛ր...»	81
Ու	
«Ո՛ւմ հետեմ անհույս...»	383
«Ո՛ւմ սիրտն է հեծում մըռայլ գիշերին...»	351
«Ո՛ւր էք կորեր, գարնան օրե՛ր...»	152
«Ուրիշների ջրերն ընկած՝ գնացի...»	493
«Ուրտեղ սիրուն կին կտեսնեմ...»	236
Փ	
«Փշե-պսակը նակտիս կըղնեմ...»	109
«Փրփուր բաշերով ծովը ամենի...»	389
Ք	
«Քաղած վարդը թրփին ետ չի գա նորից...»	309
Քայլերգ	507
«Քայլում եմ մենակ անտառի խորքում...»	427
Քաջերին	341
«Քեզ չըտեսնել՝ ուխտել էի...»	195
«– Քընքուշ լուսնի շուշան-փոշին...»	114
Քնած կրեխան	66
«Քնքո՛ւշ հովիկ, իմ նազելուց...»	88
«Քնքուշ սրտով ես սիրեցի...»	168
«Քնքո՛ւշ տատրակս, դու անծանոթի...»	336
«Քո կարոտած հայրենիքի...»	420
«Քո՛ւյր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց...»	318
«Քու ունքերդ, իմ սիրեկան...»	393
Օ	
«Օխտը սարով հեռո՛ւ է քեզնից...»	70
«Օտա՛ր, ամայի՛ նամփեքի վըրա...»	287
«Օրերն հալվում են օրերի նման...»	414
«Օրըս տըրտում, սև է անցնում...»	237

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բնագիր
Տարբերակ
Ծանոթագր.

Խմբագրական խորհրդի կողմից.....	5
Ավիկ Իսահակյան. Ավետիք Իսահակյան	20

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1891

«Ամեն գիշեր իմ պարտեզում...»	57, 519, 669
«Տոբը այրեց վարդըն անուշ...»	58, 519, 669
«Դո՛ւ մի՛ սիրիր իմ աչերը...»	59 669
«Բարով քեզի, ազիզ յա՛ր...»	60 669
«Ցաված սիրտըս երգեր հյուսեց...»	61, 520, 670
«Արևն իջավ սարի գլխուն...»	62, 520, 670
«Անհուն եթերից, աստղի՛կ լուսափայլ...»	63, 521, 670
«Թե՛ դեպի կյանքը, թե՛ դեպի մարդիկ...»	64, 521, 670
«Որպես հառաչ՝ լըքյալ, տըրտում...»	65, 522, 671
Քնած երեխան	66, 671

1892

«Հոգի կուտամ, հոգի տո՛ւր ինձ...»	67, 522, 671
«Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...»	68, 522, 671
«Բալես ունի հնդու-մաքա...»	69, 522, 672
«Օխտը սարով հեռո՛ւ քեզնից...»	70, 523, 672
«Մի՛ խոստանար ծագել նորեն...»	71, 524, 672
«Ես ծերացա... մի՛ զարմանար...»	72, 524, 673
«Մի՛րտ իմ, սպասի՛ր, գուցե արշալույս...»	73, 524, 673
«Մի՞ թե պիտի թռմին, թռչնին...»	74, 524, 673
«Հոգնած եմ, անտա՛ռ, հոգնա՛ծ, ուժասպառ...»	75, 524, 673
«Շուշան աղջի՛կ, քու գերին եմ...»	76, 524, 673
Իմ փերին	77, 525, 674
«Կուգե՞ս լինիմ վշտի ցողեր...»	78, 526, 674
«Նազան-աղջի՛կ, Շուշան-Շուշի՛կ...»	79, 526, 674
«Ես ունեի մի նռան ծառ...»	80, 527, 675

«Յուրտ է օրը – բո՛ւք ու խավա՛ր...»	81, 527, 675
«– Պարզը՛կա գիշե՛ր...»	82, 527, 675
«Ա՛խ, ուռննի, վշտի՛ս ընկեր...»	83, 528, 675

1893

«Անո՛ւշ մայրիկ, օրոր ասա՛...»	84	676
«– Սի՛րտըս երկինք է...»	85, 528,	676
«Գիշերն եկավ, աստղերն ելան...»	86, 529,	676
«Ես երգիչ եմ – երկնի թիթեռ...»	87, 530,	676
«Քնքո՛ւշ հովիկ, իմ նազելուց...»	88, 530,	676
Անտուն գիշերներ	89, 531,	677
«Ընկե՛ր. միշտ հառա՛ջ...»	90,	678
«Մութը գրկած գետ ու գետին...»	91, 531,	678
Բինգյոլ	92, 532,	679
«Հովերն առան սա՛ր ու դարե՛ր...»	94, 532,	679
«Մենակ, անընկեր ձեր գիրկն եմ ընկել...»	95, 532,	679
«Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ...»	96, 532,	679
«Դա՛րդըս լացեք, սարի սըմբուլ...»	97, 533,	679
«Էս նամփեն ոլոր-մոլոր...»	98, 533,	680
Մայրիկիս	99, 534,	681
«Մանկալես, բեզարած ես...»	100, 535,	681
«Գիշերն եկավ, զով-հովն ընկավ...»	101, 536,	682

1894

«Կենսական ծովի հույզերի միջին...»	102, 536,	682
«Ես չեմ ուզում արև ցոլա...»	103, 536,	682
«Ապրում եմ մենակ, մարդկանց մեջ օտար...»	104, 537,	682
«Երազ տեսա – ձեր տան առաջ...»	105, 537,	682
«Մայրս տեսավ ինձ շա՛տ տխուր...»	106, 538,	583

1895

«Մայրի՛կ, հիվանդ եմ, սիրտըս քրքրված...»	107, 538,	683
«Փշե-պսակը նակտիս կըղնեմ...»	109, 538,	683
«Անհուն երկնում աստղերն անշեջ...»	110, 539,	683
«Լուռ գիշերին հեռու տեղից...»	111, 539,	684
«Շղարշ-ամպերն երկինքն առան...»	112, 540,	684

«Նայում եմ ցոլուն աստղերը անշեջ...»	113, 540, 684
«-Քնքուշ լուսնի շուշան-փոշին...»	114, 542, 685
«Թափվեցին տերևներն աշման ծառերից...»	115, 542, 685

1896

«Հեռո՛ւ ավերում միտքըս թափառեց...»	116, 543, 685
«Այն վառ երազ էր...»	117, 685
«...Եվ ես կյանք մտա...»	118, 686
Ավետիք Մալոյանի անմահ հիշատակին	119, 543, 686
«Բանդիս վերա, սըրտիս վերա...»	121, 544, 687
«Վառ արևի շողքը խաղաց...»	122, 545, 687
«Ամպի մովը ընկավ ծովը	123, 545, 687
«Բանդըս բացե՛ք, ազատ բըռնեմ...»	124, 545, 687
«Մոռյլ բանտիս նեղ լուսանցքից.....	125, 546, 688
«Գիտե՛մ, խաչըդ ծա՛նր է, հսկա...»	126, 546, 688

1897

«Սոսիները կըսոսափին...»	127, 547, 688
«Կըռունկները շարա՛ն-շարա՛ն...»	128, 547, 688
Ա՛խ, երեն՛կ	129, 688
«Արտուտն՝ ուսին, վարդը՝ սրտին...»	130, 548, 689
«Սև միզարըս նոնք եմ արեր...»	131, 548, 689
«Ամպի փեշով մեկ հավք անցավ...»	133, 548, 689
«Շարա՛ն-շարա՛ն ամպերն եկան...»	134, 548, 689
«Ա՛խ, ալ-վարդի, սիրո վարդի...»	135, 689
«Ա՛խ, իմ սիրտըս, վա՛խ, իմ սիրտըս...»	136, 690
«Երեն՛կ, ես է՛լ, ալ թիթեռնե՛ր...»	137, 549, 690
«Ա՛խ, իմ ճամփես մոլոր գընաց...»	138, 549, 690
Իմ բլբուլին	139, 690
«Էս սարերի սիրուն լալեն...»	140, 549, 690
«- Ինչի՞ս է պետք սազն ու շըվին...»	141, 549, 691
«Յարըս նստել վանքի դռան...»	142, 549, 691
«Եղնիկները լուսաբացին...»	143, 550, 691
«Սև աչերեն շա՛տ վախեցի՛ր...»	144, 551, 692
«Սուր սարերը ձուլն է պատեր...»	145, 552, 692

«Թե՛ մարդ, թե՛ հավք ընկեր ունի...»	146, 552, 692
«Շառաչելով մի վառ աստղիկ ...»	147, 552, 692
«Մանկուց գիտեմ, որ ամեն մարդ...»	148, 552, 692
«Պա՛ղ-սպա՛ղ փըչեց աշնան քամին...»	149, 552, 692
«...Հավատըս հանգավ...»	150, 553, 693
«Էդ ի՞նչ կըրակ կանես, մերի՛կ...»	151, 553, 693
«Ո՛ր եք կորեր, գարնան օրե՛ր...»	152, 554, 693
«Էս քարփի տակ խորունկ փորեմ...»	153, 554, 693
«Մութ անտառով լուռ ման կուգամ...»	154, 555, 693
«Անհա՛յտ, անորո՛շ, անձև՛ տենչերով...»	155, 555, 694

1898

«Սրտիս վրա մի վարդ-ամպ կա...»	156, 694
«Լուսինն, ինչպես քընհատ կարապ...»	157, 555, 694
«Հագար ու մեկ ցավ եմ քաշեր...»	158, 555, 694
«Ա՛խ, ընկեր իմ, ի՞նչ ես փնտրում...»	159, 694
«— Սիրո՛ւն աղջիկ, երկիր լինիմ...»	160, 556, 695
«Եվ այս մըռայլ, խո՛ւ աշխարհում...»	161, 695
«Երկինքը չի՛նչ, թարմ ու անուշ...»	162, 558, 695
«Լուռ գիշերին մտքիս դիմաց...»	163, 558, 695
«Երկաթե ցուպ ձեռքս առնեմ...»	164, 696
«Է՛լ ինչո՞ւ երգեմ. — այսպես օրերում...»	165, 559, 696
«Տանջված սիրտս քո առջև բացի...»	166, 696
«Սիրտըս մեռեր է ծանր դարդիս տակ...»	167 696
«Քնքուշ սրտով ես սիրեցի...»	168, 559, 697
«Թե իմ բախտը աստղիկ լիներ...»	169, 559, 697
«Հոգնած ծովը՝ փրփուր բերնին...»	170, 560, 697
«Լալկան ուռին մեղմ կը խշշա...»	171, 561, 697
«Երազիս մեջ ծովը տեսա...»	172, 561, 698
«Ծովի ծոցից վայրի մի բադ...»	173, 562, 698
«Մշուշն եկավ, թևը փռեց...»	174, 562, 698
Ողկույզ	175, 698
Պանդուխտի երգ. «Քիչ կը մնա սիրտս պատռի...»	177, 698
«Մատաղ սիրտըս խառ-բաղի պես...»	178, 563, 699

«Սև-մութ ամպեր նակտիդ դիզվան...»	179, 564, 699
«Աշնան պղտո՛ր, պղտո՛ր ամպեն...»	180, 565, 699
«Ազիզ մերի՛կ, քեզի թողի...»	181, 700
«Կընճիռներն այս վեհ՝ հըպարտ նակատիս...»	182, 567, 700
«Ես որ մեռնիմ՝ ինձ կբաղեք...»	183, 567, 700
«Ես որ մեռնիմ ու իմ վերքից...»	184, 569, 700
Նվեր ընկերիս (Ինձի կըսես – «Ինչո՞ւ կուց-կուց...»)	185 701
«Դարդը հետս է, հետըս կուգա...»	186, 570, 701
«Դուման դառավ ծովը բոլոր...»	187, 570, 701
«Ինչպե՛ս կուգեմ սիրտս թաղեմ...»	188, 570, 701
«Լավ օրերիս երգը մոռցած...»	189, 570, 701
Ընկերիս հիշատակին («Սև ամպերին ամպմ՝ էլ հասավ	190, 702
«Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...»	191, 571, 702
«Դարդը սրտիս ճամփա ընկա...»	192, 702
«Ծովն ալեկոծ, սանձակոտոր...»	193, 571, 702
«Սիրեցի, յարըս տարան...»	194, 571, 703

1899

«Քեզ չըտեսնել՝ ուխտել էի...»	195, 571, 703
«Ա՛խ, աչերիս մեջ հո՛ւր մի՛ որոնիր...»	196, 572, 703
«Ա՛խ, քու սիրուց շա՛տ հիվանդ եմ...»	197, 703
«Ա՛խ, մի սիրտ լիներ մաքուր սիրով լի...»	198, 572, 704
«Դարդո՛տ եմ. դարաքաշ եմ...»	199, 704
«Ի՛նչ օրի հասա, սև օրի հասա...»	200, 572, 704
«Հոգնած նայում եմ քեզ, մեկամաղձոտ...»	201, 573, 704
«– Մայրի՛կ, նայիր, արևն ի՛նչպես...»	202, 573, 704
Երազ («Սուսան սարերի շըվաքն էր ընկել...»	203, 705
«Կյանքըս դալար ու լալազար...»	205, 575, 705
Տիեզերական Զանգ	207, 575, 705
«Դու նըխշուն նուռ՝ զառը վրադ...»	208, 576, 705
«Աղբյուրի մեջ մի մարալ...»	209, 577, 706
«Շուրջըս ապրում եմ բյո՛ւր-հազա՛ր մարդիկ...»	210, 706
«Արևելքից մի հավք եկավ...»	211, 578, 706
«Տեսա յարս ալ ու վալա...»	212, 707

«Ընկերներս վաղ են մեռել...».....	213, 579, 707
«Գերեզմանըս անհայտ լինի...»	214, 579, 707
«Ա՛խ, ես սիրու ճամփի ակումբ...»	215, 581, 708
Սերոբի հիշատակին	216, 708
«Այս ուռու տակ մենք երգեցինք...»	218, 582, 708
«Ա՛խ, անհուն սեր ես ունեի սրտիս մեջ...»	219, 582, 708
«Գիտե՛մ, երկիրը շա՛տ դարեր հետո...»	220, 582, 709
«Այն վառ աստղերը, որ ջինջ երկնքից...»	221, 583, 709
«Կուզեի լինել գարնան արեգակ...»	222, 583, 709

1900

«Բարև կուտամ, չես առնի...»	223, 583, 709
Ժողովրդական բայաթներ	224, 709
«Տարիներ հետո քեզ տեսա նորից...»	225, 709
«Սև ամպերեն, ամպի սրտեն...»	226, 710
«Է՛յ դու մահվան անմահ աշխարհ...»	227, 583, 710
Գուրգենի անմահ հիշատակին	228, 584, 710
«Հազա՛ր բարով, հպարտ սարե՛ր...»	229, 710
«Ինձ տեղ տվեք, Սիփան սարե՛ր...»	230, 711
«Երբ ես մեծացա, տղամարդ դարձա...»	231, 711
«Սալմո ձորերում, կըռվի ձորերում...»	232, 584, 711
«Վեհ ազատության սերը չե՛ մեռալ...»	233, 711
«Է՛յ, ջա՛ն – հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...»	234, 584, 712
«Ճամբես արունի հետք թողեր, կերթա...»	235, 712
«Ուրտեղ սիրուն կին կտեսնեմ...»	236, 585, 712
«Օրըս տըրտում, սև է անցնում...»	237, 586, 712
«Իմ այրոդ վշտից սիրտըս է մաշվել...»	241, 586, 712
«Իրիկունն եկավ, տնե-տուն մտավ...»	242, 586, 713
«Այսօր ձեր տուն մեծ խնջույք կա...»	243, 587, 713
«Ձայնըս հնչում է խավարի խորքից...»	244, 588, 713
«Դու գնացիր – ես մնացի...»	245, 713
Իմ ուղին.....	246, 713

1901

«Ժեռ, սև քարը սրտիս վրա...»	248, 588, 714
-----------------------------------	---------------

«Երագիս տեսա, որ ծովի փիհն...»	249, 589, 714
«Դեպի անապատ հողմը կըսուրա...»	250, 589, 714
«...Եվ ո՛ւշ գիշերին հոգնած մի ավիք...»	251, 589, 714
«Տխո՛ւր, գլխակո՛ր, սիրտս դարդի ծով...»	252, 590, 714
Արագին	253, 590, 715
«Ծամերդ հյուսել...»	255, 592, 715

1902

«Կյանքի ժխորից մտա անապատ...»	256, 592, 715
«Թափ կուտամ քեներս և կըսվառնեմ...»	257, 593, 716
«Հոգիս մըռայլ էր մըրըրկի նըման...»	258, 716
«Է՛յ կանանչ ախպեր, դու բարով եկար...»	259, 593, 716
«Եվ նամփեքի մեջ, ամայի դաշտում...»	260, 594, 716
«Սարի հովի պես ամպերի փեշով...»	261, 594, 716
«Ձմեռն անցավ, եկավ գարուն...»	262, 594, 716
«Դո՛ւ ջի՛նջ և հե՛զ մի թիթեռ ես...»	263, 594, 717
«Էս ջինջ աղբյուրն է՝ ուրախ, կարկաչուն...»	264, 595, 717
«Էս ի՞նչն է ամպում գիլ քեհն կուտա...»	265, 595, 717
«Սուրբ Հայրենիքս երգել կուգեի...»	266, 717
«Արագի փիհն բոստանս լինի...»	267, 595, 717
«Վառ երկինքը լուռ գիշերով...»	268, 596, 717
«Որսկան ախպե՛ր, սարեն կուգաս...»	269, 597, 718
«Եվ վաղո՛ւց, վաղո՛ւց խո՛ր քուն է մըտած...»	270, 598, 718
«Ներկա եղա սիրեկանիս պսակին...»	271, 598, 718
«Գուցե իմ հեծծանք, հառաչք և մըրմունջ...»	272, 598, 718
«Եվ հոգիս արթնած, վառված, տոգորված...»	274, 599, 719
«Աշխարհը վառ էր անուշ երգերով...»	275, 719
«Անտուն թռչնակս, իմ խեղճ, տխուր երգ...»	276, 599, 719
«Իրիկունն եկավ, հավքերն առան...»	277, 599, 719
«Երենե՛կ ձեզի, զըմրուխտ սարե՛ր...»	278, 599, 719
«Ա՛խ, աչերըդ արև ու մուր...»	279, 599, 720

1903

«Ես գիտե՛մ, գիտե՛մ, որ կյանքիս շեմքից...»	280, 600, 720
«Ես ձեզ ասում եմ՝ կըգա Ոգու սով...»	281, 600, 720

«Նորից եկան գարնան անո՛ւշ օրերը...»	282, 600, 720
«Այս ջինջ գիշերիս անո՛ւշ կըխըշշան...»	284, 600, 720
«Ա՛խ, սիրտս անմեր ու սիրտս անմեր...»	285, 601, 721
«Էն ամպի նըման խուլ որոտումով...»	286, 601, 721
«Օտա՛ր, ամայի՛ նամփեքի վըրա...»	287, 601, 721
Երուշիկի հիշատակին.....	288, 602, 721
«Մնացի կարոտ իմ հայրենիքին...».....	289, 603, 721
Ազատության Ջանգ	290, 604, 722
«Ես լա՛լ կուգեմ, երգել տխուր ու քափառել...»	292, 722
«Եվ սերըդ սիրտըս կարեվեր խոցեց...»	294, 604, 722
Ընկերիս հիշատակին («Ա՛խ, նորից եկավ լալազար գարուն...»)	295, 604, 722
«Ի՞նչ ես գազազում, ի՛մ վիրավոր սիրտ...»	296, 604, 723
«Մենակ մանկության օրերն են անո՛ւշ...»	297, 604, 723
«Լազուր երկնքով ամպեր են անցնում...»	299, 723
«Լըսում եմ դողանջն տիեզերական...»	300, 605, 723
Անդարձ գնացած	301, 605, 724
Իմ աղոթքը.....	302, 606, 724

1904

«Դո՛ւ անցորդի պես քեզ միայն ըզգա՛...»	303, 606, 724
«Շատ մի՛ տխրիր, շատ մի՛ խնդար, սիրելիս...»	304, 606, 724
«Ա՛խ, իմ սիրուս վառ գարունը թռչնեցավ...»	305, 607, 725
«Մեկը չեղավ, որ իմանար վշտերս...»	306, 607, 725
«Մռայլ ամպերից, հըզոր կայծակով...»	307, 607, 725
«Ինչպես ուշ աշման...»	308, 608, 725
«Քաղած վարդը թըփին ետ չի գա նորից...»	309, 610, 726
«Վարդի շրթունքըդ, աղջի՛կ աչագեղ...»	310, 610, 726
«Ա՛խ, հեռվից հեռո՛ւ թո՛ղ ծուներ իջած...»	311, 726
«Այսպիսի դառն, դաժան օրերում...»	312, 726
«Գիշերն երազով, գօրը կարոտով...»	313, 611, 726
«Զմրուխտյա երգեր, երազներ շքեղ...»	314, 611, 727
«Երկինքն հիասքանչ, շըքեղ, լուսալից...»	315, 612, 727
«Եվ անապատից, հեռո՛ւ ծովերից...»	316, 727

«Նրանք իմ կյանքը երազ դարձուցին...»	317, 613, 728
«Քո՛ւյր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց...»	318, 613, 728
«Անապատում, միրաժի մեջ մի բեղվիմ...»	319, 614, 728
«Նման գայլերի խրմբին ամենի...»	320, 615, 729
«Արարչագործ աստղի առաջ...»	321, 729
«Անտուն քամու պես փակ դուռը, գիտե՞ս...»	322, 616, 729
«Լեռները՝ դալար, հպարտ հորձանքով...»	323, 729
«Հասակդ՝ սոս, քայլվածքդ՝ սեգ...»	324, 616, 729

1905

«Հիմա հեռավոր, վեհ Հիմալայան...»	325, 616, 729
«Բադերը վայրի թռան շվարած...»	326, 617, 730
«Առավոտուն ծով նանանչում...»	327, 617, 730
«Անհուն վրեժի և ատելության...»	328, 618, 730
«Է՛յ դու, ջահել, հպարտ հասակ...»	329, 618, 730
«Ես կուզեի արևավառ...»	330, 731
«Եղբայրության կամ թե սիրո...»	331, 619, 731
«Եվ արծիվ մի սև իջավ սըրարշավ...»	332, 620, 731
«Ես ձեզ ասում եմ, որ ժամն է հասել...»	333, 731
«Միշտ զգում եմ ես, որ մի հեռավո՛ր...»	334, 620, 731
«Լուռ պարտեզում սըրտատըրոփ, սիրատենչ...»	335, 620, 732
«Քնքո՛ւշ տատրակս, դու անծանոթի...»	336, 621, 732
«Կնոջն ուզեցի հավատալ նորից...»	337, 621, 732
Մենակի (Ե.Առստամյան) նվիրական ստվերին	338, 732
«Կյանքի կովում ամենքը դեմ ամենքին...»	339, 621, 733
«Իմ հոգին տարագիր մի թռչուն...»	340, 621, 733

1906

Քաջերին	341, 733
«Իմ սիրտն այնտեղ է – հայրենի հգոր...»	342, 622, 733
Հացի երգը	343, 623, 733
«Ազնավների գորշ թևերով...»	345, 623, 733
«Յա՛ր, աչերըդ արեգական...»	346, 623, 734
«Հովը բարակ կըշընկշընկա՛...»	347, 624, 734
«Գազաբներին մով սարերի...»	348, 734

«Լեռների լանջում, ծանր հողի տակ...»	349, 625, 734
«Թռած սիրո զառ քներով...»	350, 625, 734

1907

«Ո՞ւմ սիրտն է հեծում մըռայլ գիշերին...»	351, 625, 735
«Արծի՛վ սևաթույր, արծի՛վ լեռների...»	352, 735
Արմենակ Ալիսագյանի ամոհոաց հիշատակին.....	353 735
«Շափա՛ղ կուտաս բաղի միջին...».....	354, 625, 735
«Ապրած իմ կյանքից...»	355, 625, 735
«Ա՛խ, սար ու ձոր կարմիր-կանանչ...»	356, 735
Մ.-ի հիշատակին.....	357, 736
Մեղքի և զղջման երգեր.....	358, 626, 736

1908

«Երագիս տեսա, որ մայրս՝ քշվառ...»	360, 626, 736
«Լա՛ց, իմ նազելիս, լա՛ց դա՛ռն ու անհո՛ւն...»	361, 626, 736
Դու չես հասկանա.....	362, 626, 736
«Ծաղկից հյուսված դու երագ...».....	363, 736
«Դարունն եկավ կարմիր-կանանչ...»	364, 627, 737
«Անմահ արևի վառ գգվանքի տակ...»	365, 627, 737
«Իմ սիրտը՝ բունոտ, իմ սերը՝ ատող...»	366, 737
Մահը	367, 628, 737
«Երագիս տեսա՝ օրո՛ր ու շորո՛ր...».....	368, 628, 738
«Հեռավոր ծովի լռիկ ափերում...»	369, 629, 738
«Ո՛չ իշխանութուն, ո՛չ կռիվ, ո՛չ կին...».....	370, 629, 738
«Դու մերժեցիր ինձ, չըկանչեցիր ետ...»	371, 629, 738
«Լուսնակ գիշեր, լույս-ուրու...».....	372, 629, 738

1909

«Անգիր, և՛ անհայտ, և՛ անհիշատակ...».....	373, 631, 738
«Ես աշխարհի մեջ երազն եմ սիրել...»	374, 739
«Դու ինձ ասացիր -հեռացի՛ր գընա...».....	375, 739
«Անհայտ ծովերի լազվաթք ափերում...»	376, 739
«Մշուշը ծածկեց դաշտերը անծիր...»	377, 631, 739
«Որտե՞ղ է ընկած...»	378, 739

1910

«Վայում է քամին՝ ցուրտ, ճմեռնամուտ...».....	379,	739
«Գարո՞ւնն է ծաղկել իմ շուրջը հիմա...».....	380,	740
«Վտարված եմ ես...».....	381, 631,	740
«Զգիտեմ, քե՞ն ո՞ւր...».....	382, 632,	740

1911

«Ո՞ւմ հետ եմ անհույս...».....	383,	740
«Մարդկանց խոսքերին ե՛լ չեմ հավատում...».....	384, 632,	740
«Կեռասենին ծաղկեց կրկին...».....	385, 632,	741
«Հեծկըլտող քամին, հեծկըլտող քամին...».....	386,	741
«Գիշերը պատեց իմ դուռն ու երդիկ...».....	387,	741
«Կըտեսնեմ ահա, – լուռ երեկոյին...».....	388, 633,	741
«Փրփուր բաշերով ծովը ամենի...».....	389, 633,	742
«Ամեն գարունքին...».....	390, 633,	742
«Դուռըս ափ առած՝ կըծեծե քամին...».....	391,	742
«Հայրենի գետի գարուխտ փերին...».....	392, 634,	742

1912

«Քուռնքերդ, իմ սիրեկան...».....	393, 634,	743
«Մեղմիկ քայլում է երեկոն քնքուշ...».....	394, 634,	743
«Ոսկի թիթեռնե՛ր – ոսկեհուր աստղե՛ր...».....	395, 634,	743
«Որտե՞ղ պիտի հանգչի մի օր...».....	396, 635,	743
«Ծաղկունքը գարնան...».....	397, 635,	743
«Բախտը ինձնից թըռավ, գնաց...».....	398, 635,	744
«Կարծես՝ երեկ էր...».....	399, 635,	744
«Երեկ գարուն էր...».....	400,	744

1913

«Հայրենի աղբյու՛ր...».....	401, 635,	744
«Աշո՛ւն է, քամի...».....	402, 636,	744
Սիմոն Զավարյանի հիշատակին.....	403,	745
«Զյուն է գալիս ու թախծալիր...».....	405, 636,	745

1914

«Ամեն գարունքին վառ ծաղկունանց հետ...».....	406,	745
«Լորիների տակ...».....	407, 636,	745

«Առավոտ պահին...».....	408, 636, 746
1915	
«Գիշեր է, քամի...»	409, 639, 746
1916	
Երագ	410, 746
«Ծառիս վրա մի գորշ թռչուն...»	411, 640, 746
«Օրերն հավում են օրերի նման...»	414, 747
«Դառն ու տրտում...»	415, 640, 747
«Պատերազմահեղ...»	416, 641, 747
«Գետակի վրա...»	417, 641, 747
1917	
Երկու թռչուն	418, 641, 747
«Ցերեկվա ոսկի լույսերը մեռան...»	419, 642, 748
«Քո կարոտած հայրենիքի...»	420, 748
«Նա մի փոքրիկ աղջիկ է...»	421, 642, 748
«Ամեն անգամ, երբ նայում եմ...»	422, 642, 748
Կտակ	423, 642, 748
«Հայոց գեղջուկի ծավալուն արտե՛ր...»	424, 643, 749
1918	
«Զյունն է եկել, ծածկել հիմա...»	425, 643, 749
«Թռչուններն ուրախ...».....	426, 644, 749
«Քայլում եմ մենակ անտառի խորքում...»	427, 644, 749
1919	
«Մի թռչուն եկավ...»	428, 645, 749
«Ահա նորեն գարուն եկավ...».....	429, 645, 750
Առաջին արցունքները	430, 646, 750
«Հայրենիքից հեռու, մի օր...»	431, 647, 750
«Ես հովիկ լինեի...»	432, 648, 750
«Զորահավաք էր: Շտապ տուն եկավ...»	433, 648, 750
«Դրկիր ինձ մեղմիկ...»	434, 648, 751
«Դի՛ր կրծքիդ տըրտում...»	435, 649, 751
«Ա՛խ, ասացին ինձ, թե մեռել ես դու...».....	436, 650, 751
«Այցի եմ գալիս քեզ մոտ ես հանախ...»	437, 651, 752

«Մարգարիտնե՛ր վըզիդ շուրջ...».....	438, 651, 752
«Լուռ է ու խավար...».....	439, 651, 752

1920

Նոր տարու գիշերը	440, 651, 752
------------------------	---------------

1921

«Աշնան ծաղիկնե՛ր...»	441, 653, 753
«Սիրածներիս կորուստի հետ...»	442, 654, 753
«Հարևանիս որդին մեռավ...».....	443, 654, 753
Հայաստանին.....	444, 753

1922

«Միշտ երկրե երկիր, ինձանից հեռու...»	446, 753
«Այս աշխարհը անմիտ խաղ է ու երազ...»	447, 754
Պոմպեյի մեջ	448, 654, 754
«Ծառերի վրա աշունը դալուկ...»	449, 654, 754
«Մեղեդիներով գարունն է փթթել...»	450, 655, 754
«Թարթիչներդ շուք կուտան...»	451, 655, 754

1923

«Լուսնյակ գիշերին քայլում եմ մեռակ...»	452, 755
«Ասում են, թե՛ դու այնպես...»	453, 655, 755

1924

«Խղճա՛մս ենք քին...»	454, 755
----------------------------	----------

1925

«Կուգենայի, երբ կրկին...»	455, 655, 755
«Ծո՛վ, եկան ազգեր և քո շառաչին...»	456, 755
«Մի մրահոն աղջիկ տեսա...»	457, 655, 756

1926

Անի.....	458, 656, 756
Հայրենիքիս («Ակուբներից հին հայրենի...»)	460, 756
Հայրենիքիս («Պիտի փարվիմ չքնաղ լանջիդ...»)	461, 656, 757
Ռավեննայում.....	462, 657, 757
«Ոտք եմ դնում հայրենական հարկը հին...»	463, 658, 757
«Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, հիմա այսպես...»	464, 658, 757
Հայրենի ծուխը.....	465, 658, 758

1927

«Վերջին հորձանք իմ ցնորքի...»	467, 658, 758
«Աչերդ՝ սև-հուր...»	468, 659, 758

1928

«- Ի՞նչ ես լալիս, անգի՛ն ընկեր...»	469, 659, 758
«Հեռու անտառում ծաղկում է հպարտ...»	470, 659, 758
«Վերջալույսին ոսկեշող...»	471, 759

1929

«Երկու մանուկ՝ տղա-աղջիկ...»	472, 759
«Ծաղկավառ ուղին գնում է կրկին...»	473, 759
Հայրենիքիս («Ցորենի ծըփուն արտերի եզրին...»)	474, 659, 759

1930

Մանկություն	475, 759
-------------------	----------

1932

«Երագիս մեջ Անին տեսա...»	476, 659, 759
«Տիեզերքն այս անսահման...»	477, 661, 760
«- Ի՞նչ պիտ լինեմ կյանքից հետո...»	478, 662, 760
«Արևի տակ սոսկ մի օր է լինելու...»	479, 760
Գիրք ծննդոց	480, 662, 760

1933

«Սավառնում ես ցնծությամբ վառ...»	482, 663, 760
--	---------------

1935

«Ա՛խ, երանի չըծնվեի...»	483, 760
«Երբ մանուկ էի, ընկերներիս հետ...»	484, 761
Սֆինքս	485, 663, 761

1939

Մեր պատմիչները և մեր գուսանները	486, 664, 761
«Ա՛խ, մի անգամ ոսկե տերև աշունքին...»	487, 664, 761

1940

Նոր տարվա առավոտյան	488, 664, 762
Ողջուն ամենքին	490, 664, 762
«Մի երեխա քնից զարթնել...»	492, 762
«Ուրիշների ջրերն ընկած՝ գնացի...»	493, 664, 762

«Ամառվա կապույտ, անդորր գիշերին...»	494, 665, 763
Բինգյոլ	495, 763
1941	
Ռազմակոչ	496, 763
Թռչունների երգը	498, 764
1942	
Սիրելի հերոս Ս.Գ.Զաքիյանի անմահ հիշատակին	501, 764
«Երբ որ մահա գա...»	502, 665, 765
«Ետ դառնար հիմա հասակըս մատաղ...»	503, 765
Հայ նարտարապետությունը	504, 665, 765
1943	
Ժողովրդի երգը	506, 765
Քայլերգ	507, 665, 765
Թամարայի երգը	508, 766
Գայանեի երգը	509, 766
Գերուհու երգը	510, 766
1945	
Մեծ հաղթանակի օրը	511, 766
Իմ Նիրվանան	512, 766
1947	
«Ամեն ինչ ունայն, երազ անցավոր...»	513, 666, 767
1954	
Ավիկին	514, 767
1955	
«Մեր կյանքի ամեն վայրկյանը անցնող...»	515, 767
«Շա՛տ եմ տանջվել այս աշխարհում...»	516, 767
«Տիեզերքի սահմաններից դուրս գալի...»	516, 767
Տարբերակներ և բնագրային տարբերություններ	517
Ծանոթագրություններ	667
Համառոտագրությունների ցանկ	768
Ավիկ Իսահակյան. Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծու- թյունները	770
Այբբենական ցանկ	822.
Բովանդակություն	833

[350090.]

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

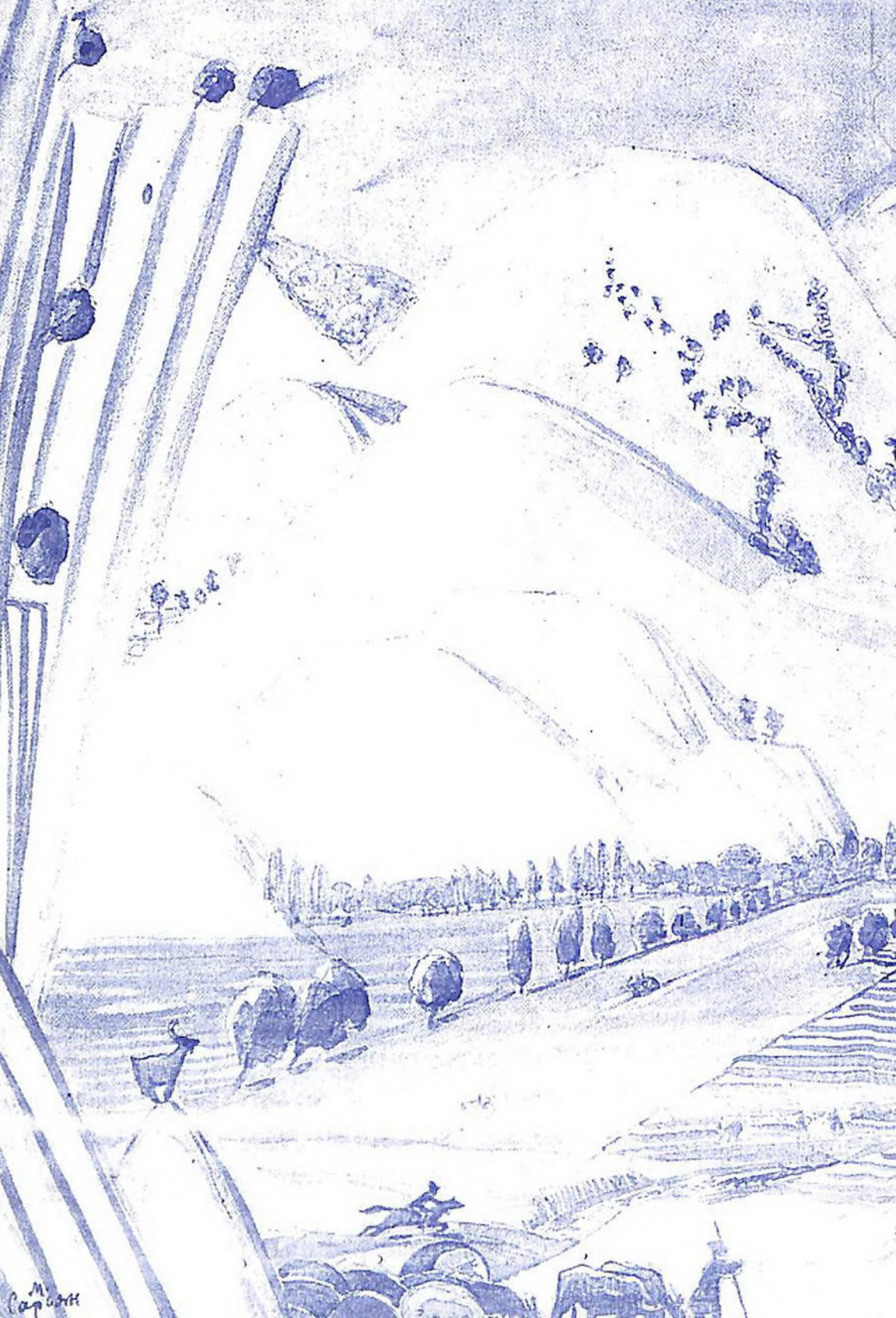
ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ՏԱՄՆՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Ա.Լ.Սահակյան
Համակարգչային շարվածքը և ձևավորումը՝ Վ.Խ.Պապյանի

Հանձնված է շարվածքի 15.11.2002թ.: Ստորագրված է
տպագրության 12.08. 2003թ.:
Չափսը՝ 60 X 84 $\frac{1}{16}$: Թուղթ № 1, օֆսեթ տպագրություն,
Տպագրական 53 մամուլ: Հրատ. պատվեր № 127:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն ,
375019, Երևան, Սարճալ Բաղրամյան պող. 24գ:

ՀՀ ԳԱԱ տպարան,
375019, Երևան, Սարճալ Բաղրամյան պող. 24:

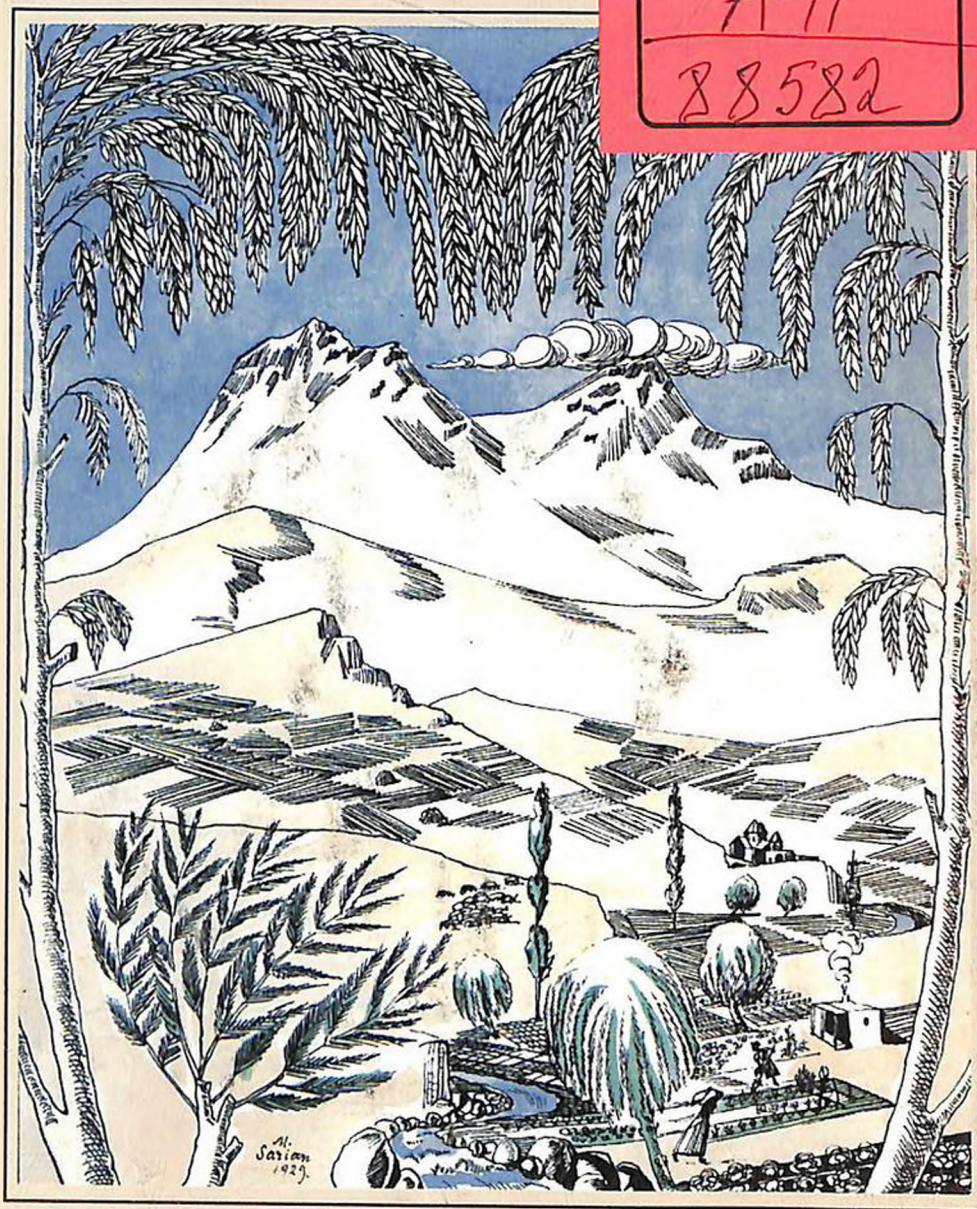

ЦЕНА

A II

88582

ԱՎ. ԻՍԱՀԱՅԱՆ, Բանաստեղծություններ, Երևան 1929
Դրվի կազմի Հեղինակ՝ Մ. ՍԱՐՅԱՆ.